

**НИЗОМИДДИН МАҲМУДОВ
ДУРДОНА ХУДОЙБЕРГАНОВА**

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ЎХШАТИШЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ**

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2013

УЎК: 811.512.133(038)

КБК 81.2Ўзб-4 -

М 32

Ўзбек тилининг бой ифода имкониятларини ўрганувчи илмий ходимлар учун луғат, албатта, ўзига хос манба вазифасини ўтайди. Шоир-ёзувчи, таржимон, журналист, умуман, сўз билан ишлайдиган кишиларга луғат халқ миллий-маданий идрокнинг кўзгуси бўлмиш воситалар тизимини тугал тасаввур қилиш, уларни нутқ мақсадига, матндаги бадий-эстетик ниятга мувофиқ тарзда танлашда яхши ёрдамчи бўлади. Қолаверса, ўзбек тилининг таъсир ва тасвир қучига бефарқ бўлмаган, кўнглида гўзал нутққа ошуфталик туйғуларини ҳис қилган ҳар бир кишининг ўз нутқи такомилга дахлдор саъй-ҳаракатларида луғат, албатта, қўл келади.

Луғатдан гуманитар йўналишдаги таълим муассасаларининг ўқитувчилари ва талабалари бадий асар тили ва услубини, нутқнинг коммуникатив сифатларини таҳлил қилишда қўлланма сифатида фойдаланишлари мумкин.

Китоб «ФА-И9-Г07» рақамли инновация лойиҳаси асосида тайёрланган.

Маҳмудов, Низомиддин.

М 32

Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати / Н. Маҳмудов, Д. Худойберганова. – Тошкент: «Маънавият», 2013. – 320 б.

1. Худойберганова Д.

УЎК: 811.512.133(038)

КБК 81.2Ўзб-4

© «Маънавият» 2013.

ЎШАТИШЛАР – ОБРАЗЛИ МИЛЛИЙ ТАФАККУР МАҲСУЛИ

(Муқаддима ўрнида)

Тил сиру синоатга лиммо-лим, бениҳоя мураккаб, мукаммал ва мухташам бир хилқатдир. Бу залворли сифатларнинг мазмун-моҳияти шундаки, мазкур хилқатнинг ичида ўзининг бутун тил-симоти билан инсон яшайди, халқ истикомат қилади ва айни пайтда одам боласи шу хилқатни ортмоқлаб, замон ва макон пучмоқларида туртиниб-суртиниб топган-тутганларини унга ид-даосиз жойлаб, яхлит кавм ўларок бутунлашиб, тамаддуннинг баланд-паст пиллапояларидан олға интилади. Сирасини айтганда, халқнинг ўзига хос сажияси, миллий менталитети, маданияти, маънавияти, рухияти, тафаккур тарзи ва тахайюл тамойили, идрок интизоми каби фавқулодда муҳим хусусиятлари бевосита ана шу хилқатда тажассум топади. Дарҳақиқат, одам боласи ана шу хилқатдан туриб, унинг темир низомига мутлақо мувофиқ ҳолда ташқи дунёни кўради, эшитади ва идрок этади. Бундай ёндашув дастлаб тилда халқ руҳи акс этиши ҳақидаги ғояга асос солган олмон алломаси В. Гумбольддан бошланганини, кейинчалик кўплаб тилшунослар томонидан ривожлантирилганини мутахассислар яхши билади.

Дунёда тил ҳақидаги таълимотлар тараққиётининг турли даврларида гоҳ эътироф этилган, гоҳ рад қилинган ёки унутилган (ёхуд унуттирилган) бу ҳақиқат ўтган асрнинг охири ва асримизнинг бошларида, хусусан, бугун тилшуносликнинг турли йўналишларидаги ҳаққоний тадқиқотларнинг чинакам тамал тошига айланди. Жумладан, антропоцентриқ тилшунослик, соддароқ айтганда, марказида инсон турадиган тилшунослик мазкур ҳақиқатга асосланган, унинг намоён бўлиш йўллари тадқиқ этиш ва асослашга қаратилган энг истиқболли йўналишдир. Бу йўналишнинг тармоқларидан бири – лингвокультурология ёки лисоний маданиятшунослик бўлиб, у тилни «тил – маданият – инсон» учлиги доирасида ўрганади, бу фан бугун кенг истеъмолда бўлган миллий онг, миллий тафаккур, миллий маданият, миллий маънавият, миллий менталитет, миллий характер каби тушунчаларнинг негизини тил ташкил этиши,

тилсиз уларнинг моҳияти барқарор бўла олмаслигини очиб беришни асосий мақсад деб билади.

Бинобарин, халқнинг тийнати ва табиатини, руҳияти ва менталитетини тилдан айри ҳолда тасаввур қилиб ҳам, тадқиқ этиб ҳам бўлмайди. Тилдаги бирликларда, айниқса, образли сўз, ибора-ифодаларда халқнинг ментал ўзига хослиги муайян тарзда инъикосини топади. Зотан, бундай образли ифодалар халқнинг теран дунёқараши, образли нигоҳи, идроки ва тафаккури маҳсули ўлароқ дунёга келган.

Мутахассислар ҳақли равишда таъкидлаганидек, «халқнинг маданияти ва менталитети ҳақидаги маълумотларнинг энг қимматли манбаси фразеологизмлар, метафоралар, рамзлар ва ш.к.лардир, уларда асотирлар, афсоналар, урф-одатлар гўёки консервацияланган ҳолатда сақланган бўлади»¹. Бошқача айтганда, халқнинг бениҳоя бой тарихий-маданий, этник-маънавий тажрибалари, яъни унинг ўзигагина хос «оламнинг лисоний манзараси» (Л. Вейсгербер) тил воситасида шакллангани каби мазкур тажрибаларнинг барчаси айнан халқнинг тилида ўз ифодасини топади, шу тилда яшайди ва мунтазам равишда аждоддан авлодга ўтиб келади.

Мантик илмида хулоса чиқаришнинг турли шакллари, хусусан, унинг махсус шакли – аналогияга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Бу фан мутахассисларининг таъкидлашича, «аналогия деб ўхшатиш орқали бир белгининг икки буюмда борлигини аниқлаб, бу буюмларнинг бошқа ўхшаш белгиларга эга эканини кўрсатишга айтилади. Биринчи нарса ёки ходисанинг ҳамма белгилари биз учун таниш. Иккинчи нарса ёки ходисанинг фақат баъзи бир белгиларинигина биламиз. Биз бундай вақтда бу икки нарса ёки ходисани бир-бирига ўхшатамиз»².

Демак, айтиш мумкинки, инсоннинг дунёни билишида ўхшатиш-қиёслаш бениҳоя катта ўрин тутади. Икки ёки ундан ортиқ предмет ёки тушунчани ўхшаш ёки фарқли жиҳатларини аниқлаш мақсадида қиёслаш, таққослаш ташқи дунёни билишнинг энг кенг тарқалган мантикий усулларида бири сифатида инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларида кузатилади. Бу беҳад муҳим мантикий категория, табиийки, тилда ҳам ўз аксини топади³. Таъкидлаш лозимки, қиёслаш билинган нарса-хусусият

¹ В. Маслова. Лингвокультурология. – М., «Academia», 2001, 3-б.

² М. Хайруллаев, М. Ҳақбердиев. Логика. Предмети ва қисқа тарихи. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1984, 247-б.

³ Н. Махмудов. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ... док-ра филол. наук. – Тошкент, 1984, 259-б.

воситасида билинмаган нарса-хусусиятни осонлик билан билиш имкониятини беради, масалан, тошнинг каттиклиги билинган хусусият бўлса, энди бошқа нарсаларнинг шу хусусияти тошга киёсан (*тошдан қаттиқ*) ёки тошга ўхшатиш орқали (*тошдай қаттиқ*) осонлик билан идрок этилавериши мумкин.

Тилшуносликда, одатда, киёслашнинг мақсадидан келиб чикиб, унинг икки тури фаркланади. Агар икки предмет ёки тушунча улар ўртасидаги фаркни кўрсатиш мақсадида киёсланган бўлса, соф киёсий конструкция шаклланади (масалан, *ер тошдан қаттиқ*), киёслаш ўхшатиш мақсадини кўзда тутганда эса ўхшатиш конструкцияси шаклланади (масалан, *ер тошдай қаттиқ*)¹.

Айтиш жоизки, соф киёсга караганда ўхшатишлар нутқда сезиларли даражада катта бадий-услубий ва лингвопозтик имкониятларга эга бўлган конструкциялардир. Шунинг учун ҳам ўхшатишлар дунё филология илмида энг қадимги даврлардан бошлаб нутқ таъсирчанлигини таъминлайдиган алоҳида восита сифатида тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган.

Панини грамматикасидан бошлаб (эрамиздан олдинги IV аср) қадимги ҳинд поэтик-грамматик трактатларида ўхшатишлар поэтик фигура сифатида ўрганилган ва ўхшатишнинг мунтазам тўрт унсурдан таркиб топиши таъкидланган, яъни: 1) ўхшатиладиган нарса ёки субъект, 2) унга ўхшаш бўлган нарса ёки объект, 3) ўхшатиш белгиси ёки ўхшатиш асоси ва 4) ўхшатишнинг формал кўрсаткичи². Ўзбек тилида ҳам, бошқа барча тилларда бўлгани каби, ўхшатишлар тўрт унсурдан таркиб топади ва биз уларни ўхшатиш субъекти, ўхшатиш эталони, ўхшатиш асоси ва ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи, деб номлаймиз.

Аввало, таъкидлаш лозимки, ўхшатишлар ўзига хос образли тафаккур тарзининг маҳсули сифатида юзага келади. Шунинг учун ҳам улар нутқда хамиша бадий-эстетик қимматга молик бўлади, нутқнинг эмоционал-экспрессивлиги, ифодалилиги, таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўхшатишларнинг икки тури, яъни: 1) индивидуал-муаллиф ўхшатишлари ёки эркин ўхшатишлар ва 2) умумхалқ ёки тургун (доимий) ўхшатишлар фаркланади.

Бадий-эстетик қиммат, лингвопозтик салмоқ нуктаи назардан эркин ўхшатишлар ёзувчининг маҳоратини намоён этувчи

¹ Н. Маҳмудов. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1984, 68-б.

² С. Невелова. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. – М., «Наука», 1979, 38-б.

воситалардан бири сифатида бадий нутқда алоҳида ўрин тутди. Ёзувчи ўзининг бадий тасвир мақсадига мувофиқ равишда хилма-хил оригинал ўхшатишлар яратади, бу ўхшатишлар кутилмагани, оҳорлилиги билан ўқувчини ром этади, муайян рухий ёки жисмоний ҳолат-хусусият-предметларни ўқувчи кўз ўнгида яққол гавдалантиради. Масалан: *Сўфининг тани шу топда Арабистон тоғларининг саратондаги тошларидай қизиб ёнарди* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Бу гапдаги ўхшатиш конструкцияси эркин ўхшатиш бўлиб, у Эшонга ишониб, расво бўлган, ҳаж илинжида кун ўтказган Раззоқ сўфининг рухий ҳолатини фавқулудда аниқлик билан ифодалаш мақсадида Чўлпон томонидан яратилган. Мана бу мисолларда ҳам ана шундай ўзига хос, эркин ўхшатишларни кўриш мумкин: *Мирёқуб ...икки кишининг пичирлашиб гаплашганини эшитди, юраги обжувоз ликопидай ура бошлади* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). *Булар қийқириқ солишиб, тобига келган чойдишдек шарақлашиб... кампир билан ўйнашаркан...* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). *Хаёллар қўймайди ўз ҳолимизга – Лўливаччалардек ёпишқоқ, кир-чир* (И. Мирзо. Эй дил). *Ҳилол янглиг очиқ қолган саволларим, Еллар қувнаб-қувнаб титди вароқларим* (И. Мирзо. Азобларим).

Турғун ўхшатишларнинг моҳияти шундан иборатки, уларда ўхшатиш эталонида ифодаланган образ барқарорланган бўлади, бундай ўхшатишлар, гарчи муайян шахс ёки ижодкор томонидан қўлланган бўлса-да, вақт ўтиши билан тил жамоасида урфга кириб, доимий ифодалар сифатида турғунлашган, умумхалқ тили лексиконидан жой олиб улгурган бўлади. Бундай ўхшатишлар худди тилдаги тайёр бирликлар каби нутққа олиб кирилади.

Юртбошимиз Ислом Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидай, «халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафакат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз»¹. Ана шу хусусиятлар ҳам ўзбек тилидаги турғун ўхшатишларда муайян тарзда ифодаланади, қолаверса, ўхшатишлар халқнинг ўзига хос кўриш ва идрок йўсини, образли тафаккур ва тахайюл интизомини ҳам акс эттиради. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар қайд этишича, объектив оламдаги нарсалар-ҳодисалар ўртасидаги компаратив алоқаларни ижодкорлар образли қиёслаш асосида сон-саноксиз ва хилма-хил ўхшатишлар яратсалар-да, уларнинг жуда ҳам оз қисми тил-

¹ И. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, «Маънавият», 2008, 8-6.

да турғунлашади. Чунки бундай ўхшатишлар тилда халқнинг тажрибалари, урф-одатлари, маданияти ва тарихининг ўзига хос жиҳатларига мувофиқ равишда сараланиши боис турғун ўхшатишлар ҳам миллий тус касб этади¹. Рус тилидаги турғун ўхшатишлар луғатини яратган проф. В.М. Огольцев уларнинг эркин ўхшатишлардан фарқли равишда нутқ ходисаси эмас, балки тил тизимининг тайёр ҳолда қўлланадиган бирликлари эканини таъкидлаб, унинг жами рус тили фразеологиясининг алоҳида, компаратив қатламини таркиб топтиришини таъкидлайди. Айни пайтда у турғун ўхшатишларнинг аксарияти кўп маъноли эканини, улар синонимик ва антонимик қаторларни ҳам ташкил қилишини уқтиради. У рус тили фразеологиясининг энг тўлиқ луғати бўлмиш А. И. Молотков таҳрири остидаги луғат (М., 1967; 1978) 4000 дан зиёд мақолани ўз ичига олган бўлса-да, атиги 100 та атрофидаги турғун ўхшатишнигина акс эттирганини қайд этади, бу ҳолни, энг аввало, махсус тил бирлиги бўлган турғун ўхшатишларнинг тузилмавий-семантик ўзига хослиги билан изоҳлайди².

Тилдаги ўхшатишларни тадқиқ этган тилшуносларнинг аксарияти турғун ўхшатишларнинг идиомаларга яқин туришини ёки идиома мақомида бўлишини, улар кўп асрлар мобайнида кишилар нутқида қўлланиш натижаси сифатида турғунлашиб, сўзловчилар онгида муайян моделлар шаклида мустахкамланиб қолишини, ўхшатиш эталонининг, яъни ўхшатиш асосидаги образнинг муайян белги-предмет билан мунтазам ва катъий боғлиқ бўлишини таъкидлайди³.

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиқилса, турғун ўхшатишларнинг тил ва нутққа муносабати бир қадар ойдинлашгандек бўлади. Айтиш мумкинки, турғун ўхшатишлар тил тизимидаги фразеологик ибораларнинг алоҳида, ўзига хос бир гуруҳини ташкил этади ва улар айтарли тайёр ҳолда нутққа олиб кирилади. Бундай ўхшатишлар турли даражадаги экспрессияга эга бўлган бирликлар сифатида нутқнинг таъсирчанлигини таъминлаш мақсадида сўзловчининг коммуникатив-эстетик ниятига

¹ В. Огольцев. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимно-антонимический). – М., Русские словари. АСТ. Астрель, 2001, 5-б.

² В. Огольцев. Кўрсатилган луғат, 5-6-б.

³ Е. Некрасова. Сравнения общеязыкового типа в аспекте солоставительного анализа художественных идиолектов / Лингвистика и поэтика. – М., «Наука», 1979, 225-б.; Л. Лебедева. Устойчивые сравнения русского языка. – Краснодар: Кубанский ГУ, 2003, 3-б.; Ф. Хакимзянов. О словаре устойчивых сравнений татарского языка // Российская тюркология. – Москва-Казань, 2010, №2. 80-б.

уйғун ҳолатда танланиб, нуткий жараёнда қўлланади. Қуйидаги бир неча мисолда ҳам бунни кўриш мумкин: *Унинг бу хислати ҳам ҳаммага отнинг қашқасидай маълум* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). *Болалари... қўрққанларидан бақадек қотиб қолишди* (М. Низанов. Охират уйқуси). *Фақат шуни қулогингга қўргошиндек қуйиб олишингни истардим* (П. Сэлкудяну. Гумроҳ).

Ўзбек тилшунослигида турғун ўхшатишлар ёки В. М. Огольцев таъбири билан айтганда, компаратив ибораларнинг ўзига хосликлари, уларнинг фразеологик ибораларга, умуман, тил ва нутққа муносабати аниқ белгиланган эмас. Юқорида таъкидлаганимиздек, аслида улар ҳам айна фразеологик иборалар каби тил бирликлари бўлиб, нутқнинг экспрессивлиги учун хизмат қилади. Ҳозирга қадар турғун ўхшатишлар ҳам худди эркин (индивидуал-муаллиф) ўхшатишлар каби одатдаги синтактик структура сифатида ўрганилган, уларнинг турғунлашиб, яхлит ифода мақомида тил бирлигига айланиш жараёнлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган.

Рус тилшунослигида ҳам ҳар қандай ўхшатиш конструкциясини муайян синтактик структура сифатида ўрганиш анъанага кириб қолган. Айрим тадқиқотчилар ҳатто эркин ўхшатиш конструкцияларини ҳам, турғун ўхшатиш конструкцияларини ҳам синтактик тузилишлар сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди. М. И. Черемисина 1976 йилгача рус тилшунослигида ўхшатиш конструкциялари тадқиқига бағишланган 100 дан ортиқ иш эълон қилинган бўлишига қарамай, хали-ҳамон бундай конструкцияларнинг синтактик моҳияти етарли даражада очиқ берилмаганини қайд этади. Шу муносабат билан у бундай деб ёзади: «Тан олиш керакки, ўхшатиш – бу синтактик категориядир ва унинг тадқиқи синтаксис доирасида олиб борилиши лозим. Ўхшатиш тилшуносликнинг шу бўлими методлари ва усуллари воситасида ўрганилиши, синтаксиснинг махсус тили, яъни унинг терминлари ва тушунчалари асосида тавсифланиши керак»¹. Тўғри, у айна пайтда ўхшатиш конструкцияларининг бениҳоя хилма-хил турлари мавжуд эканини, мавжуд синтактик систематика доирасида уларни ягона бир синфга бирлаштириб бўлмаслигини ҳам айтади, аммо барибир синтаксис бу ходиса талқинида етакчилик қилиши лозимлигига ургу беради.

Ўхшатиш, метафора каби ходисалар тилшуносликда компаратив троплар деб ҳам юритилади². Бунда, албатта, ўхшатишнинг

¹ М. Черемисина. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск, «Наука», 1976, 5–7-б.

² М. Черемисина. Кўрсатилган асар, 3-б.

асосида ҳам, метафоранинг асосида ҳам қиёслаш-ўхшатиш усули ётгани эътироф этилади. Аслида метафора ҳам ўхшатиш, фақат у – яширин¹ ёки қисқарган ўхшатишдир. Буни ўз вақтида Аристотель жуда аниқ ва содда қилиб кўрсатиб берган. Унинг фикрича, ўхшатиш ҳам метафорадир, чунки улар ўртасида арзимаган фарқ мавжуд, холос. Масалан, у *шердай ташланди* тарзидаги ифодада ўхшатиш бор, агар ифода *шер ташланди* тарзида ўзгартирилса, метафора юзага келади². Баъзи тадқиқотчилар ҳатто «метафора-ўхшатиш» терминини ҳам қўллайдиларки³, бунда улар ўртасидаги умумий жиҳатлар эътироф этилади, уларнинг заминидagi асосий омил ўзининг аниқ ифодасини топади. Ўхшатишга ана шундай жуда яқин ҳодиса бўлган метафораларнинг ҳам турғун ва эркин турлари фаркланади. Турғун метафораларга нисбатан В. В. Виноградов «узуюал метафоралар» терминини қўллаган⁴.

Бадиий тасвир воситаларидан бўлмиш эпитетларнинг ҳам умумтил ва индивидуал-муаллиф эпитетлари турлари фаркланади. «Рус адабий тили эпитетлари луғати» муаллифларининг тавсифича, анъанавий, умумтил эпитетларининг асосий характери белгилари сифатида аниқловчи (эпитет) ва аниқланмиш (эпитетланмиш) ўртасидаги алоканинг барқарорлиги, бундай бирикмаларнинг адабий тилда кўп қўлланиши ва қайта тиклаш имконининг мавжудлиги, доимийлигини таъкидлаш мумкин, индивидуал-муаллиф эпитетлари эса нуткий, яъни окказионал бўлади, аммо улар ҳам вақт ўтиши билан умумтил гуруҳига ўтиши мумкин⁵.

Кўринадики, метафораларнинг ҳам, эпитетларнинг ҳам худди ўхшатишлар каби турғун ва эркин турлари фаркланади. Уларнинг турғунлари тилда барқарорлашган, умумтилга хослашган, эркинлари эса нутқка хос бўлиб, ҳар бир нутқ жараёнида янгидан яратилади.

Лингвокультурологик нуқтаи назардан, айниқса, турғун ўхшатишлар, яъни фразеологик ибораларнинг компаратив тури алоҳида диққатга сазовордир. Чунки «турғун ўхшатишлар миллий онг жумбоғини ечишга имкон берадиган ёркин об-

¹ И. Арнольд. Стилистика современного английского языка. – Л., «Просвещение», 1973, 146-б.

² Аристотель. Риторика / Античные риторика. – М., МГУ, 1978, 134-б.

³ В. Григорьев. Поэтика слова. – М., «Наука», 1979, 200-б.

⁴ В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1953. – №5, 3 – 29-б.

⁵ К. Горбачевич, Е. Хабло. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Л., «Наука», 1979, 7-б.

разли воситалардан бири хисобланади», «дунёни ўзига хос, миллий тарзда кўриш ўхшатиш семантикасида акс этади»¹. Турғун ўхшатишлар дунё тилларининг деярли барчасида турли миқдорда мавжуд бўлиб, улар ягона компаратив модель асосида айтарли бир хил лисоний-мантикий таркибда тузилган бўладики, бу ҳолат мазкур ибораларни кенг тарқалган лисоний универсалиялар қаторига киритиш учун замин ҳозирлайди. Аммо бундай ўхшатишлар тил эгаларининг дунёни миллий кўриши ва миллий англашини акс эттиргани учун ҳар бир тилда ғоят бетакрор ва ноёб ходисадир².

Бу ўринда шуни ҳам алоҳида таъкидламоқ жоизки, турғун ўхшатишлар таркибида ўхшатиш образи, яъни ўхшатиш эталони алоҳида аҳамият касб этади. Бу унсур ўхшатишнинг марказини, мағзини ташкил этади, бошқа унсурлар (ўхшатиш субъекти, ўхшатиш асоси) айни шу эталон атрофида бирлашади. Айни пайтда бошқа унсурлар имплицит ифодалана олгани ҳолда ўхшатиш эталони фақат эксплицит ифодаланмоғи шарт, аниқроқ айтганда, ўхшатиш эталони бевосита лисоний ифодага эга бўлмаса, ўхшатиш мазмунидаги ибора шакллана олмайди. Энг муҳими шуки, халқнинг дунёни тасаввур этиши ва англашидаги ўзига хослик, яъни миллий-маданий ва миллий-коннотатив маълумот бевосита айни шу ўхшатиш эталонида тажассум топади. Халқнинг миллий образли тафаккур тарзининг маҳсули сифатида турғунлашган, эталонлашган образлар миллий идрокни акс эттиради. Мазкур муаммо билан жиддий шуғулланган мутахассисларнинг аксарияти қайд этганларидек, ўхшатиш эталонлари анъанага кирган, авлоддан авлодга ўтиб келаётган образлар сифатида халқнинг дунёни ўзига хос идрок этишининг ифодачиси бўлгани учун эталонлар компаратив иборалар таркибида алоҳида ўрин тутаяди ва лингвокультурологик, яъни тил, миллий маданият ва менталитет муносабатларини белгилаш жиҳатидан фавқулודда муҳимдир³. Айтайлик, ўзбек тилидаги *мусичадай беозор (одам)* ўхшатишини бошқа тилларда учратиш кийин. *Мусичадай* ўхшатиш эталонида миллий-маданий коннотация

¹ В. Маслова. Кўрсатилган асар. 133–134-б.

² Л. Лебедева. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии: Автореф. дисс. ...док. филол. наук. – Краснодар, 1999, 20-б.

³ В. Телия Русская фразеология. – М., Школа «Языки русской культуры», 1996, 241–242-б.; В. Маслова. Кўрсатилган асар. 40–41-б., Н. Потапушкин. Фразеологические единицы в русском языке в лингвокультурологическом аспекте. – М., 2000, 67–68-б.; М. Румянцева. Типологические особенности компаративных конструкций (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Челябинск, 2007, 6-б.

мавжуд, унда «беззорлик» белгисининг ўзбекка хос таъкиди яққол ўз ифодасини топган. Мусичага хос юмшоқ табиат ва ҳаракат ўзбек идрокда ижобий талқин топишидан ташқари, бу мушфик куш ҳақидаги исломий ривоят ҳам *мусичадай* эталонининг аънага киришига таъсир этгани эҳтимолдан холи эмас. Ана шу тарика *мусичадай беззор* турғун ўхшатиши беззорликнинг ўзбекча ўлчови сифатида тамоман миллий образ макomini олган. Ёки *қўйдаи ювош (одам)* турғун ўхшатишини олиб кўрайлик. Айна *қўйдаи* ўхшатиш эталонида ҳам ўзбекча миллий-маданий қараш ва тасаввур ёркин акс этган. Аммо бундай ўхшатиш эталони бошқа миллий маданиятларда, демакки, тилларда ҳам мавжуд бўлса-да, уларда бу эталон «ювошлик» эмас, балки бошқа белгилар учун ўлчов ўларок қўлланади. Масалан, рус тилида кўй (овца) эталони куён (заяц), кийик, буғу (пань) каби ҳайвонлар каторида, асосан, «кўроқлик» белгиси учун ўхшатиш ўлчови сифатида турғунлашганки¹, бу ҳам ўзига хос миллий-маданий нигоҳ маҳсулидир.

Табиийки, турли лингвомаданиятларда муайян бир нарса-нинг, масалан, ҳайвоннинг турғун ўхшатиш эталони сифатида қўлланиши ҳам учрайди. Шу маънода бир-биридан мутлақо фаркли лингвомаданиятларда ҳам учрайдиган тулки алоҳида диққатга сазовордир. Аксарият тилларда бу ҳайвон айёрлик, алдоқчилик, ёлғончиликнинг рамзи, эталони сифатида жуда фаол қўлланади, ҳатто *тулкидаи айёр (одам)* ўхшатишининг турғунлиги *тулки (одам)* муқим метафорасигача етиб борган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ғарб ва славян лингвомаданиятларида, хусусан, инглиз ва рус тилларида *as false as fox* (инглизча), *хитрый как лиса* (русча) турғун ўхшатишларининг ҳар иккаласи ҳам мифопозитик манбаларга асосланади, чунки қадимги тасаввурларга кўра тулки жодугар ҳисобланган, унда йўқолиш, кўринмайдиган бўлиб қолиш қобиляти мавжуд бўлган². Шубҳасизки, бундай тасаввур ўзбекларда бўлгани маълум эмас. Ҳарҳолда, ўзбек тилида тулкининг айёрлик, алдоқчилик каби салбий сифатлар учун эталон бўлиши бу ҳайвоннинг тутқич бермаслиги, абжирлиги билан боғлиқ бўлиши ёки турли лингвомаданиятларнинг муайян даражадаги таъсири натижаси бўлиши мумкиндир. Аммо ҳар қандай

¹ Л. Бойко. Культурно маркированное содержание устойчивых сравнений русского языка: Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. – Волгоград, 2000, 11-6.

² Н. Панченко. Сравнение как средство описания лжи и обмана / Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. – Волгоград, изд-во ВГТУ, 2000, 138–143-6.

ҳолатда ҳам мазкур ўхшатиш эталонида муайян миллий-маданий коннотацияни инкор этиб бўлмайти.

Албатта, ўхшатиш эталонларининг айримлари турли халқлар ҳаёти ва маданиятидаги умумий жиҳатларни ҳам ифода этади. Масалан, «ширинлик» белгиси рус, украин, инглиз, мўғул, ҳинд, ўзбек, турк, қозоқ, қирғиз ва бошқа бир қанча тилларда шакар, қанд эталонлари орқали таъкидланади, айти пайтда «озғинлик» белгиси япон тилида чивиннинг скелети, вьетнам тилида қуриган цикада (гул), инглизчада бенберий пишлоғига ўхшатиш ҳолда ифода этилади¹. Ўзбек тилида эса мазкур белги учун *арвоқдай*, *чўндай*, *чиллақдай* каби эталонлар қўлланади. Уларнинг бари, албатта, образли миллий тафаккур ҳосиласидир.

Дунёни билиш ва англашда ўхшатишлар, умуман, қиёс, таъкидланганидек, фавқулодда муҳим ўрин тутса-да, дунёни ҳар қандай билиш аксиологиядан, яъни билинган нарсани бирон-бир тарзда баҳолашдан холи бўлиши мумкин эмас. Зотан, бугун инсон онгининг аксиологик хусусиятлари ҳақидаги қоида кенг эътироф этилган. Унга кўра муайян нарса-қадрият англонарс экан, унга нисбатан инсоннинг, демакки, жамиятнинг баҳоси, муносабати ҳам муайян тарзда ифодаланади, ана шу жиҳатдан лингвистика ва аксиология бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқдир². Дарҳақиқат, ўхшатишни баҳо категориясидан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайти, чунки одам атрофидаги оламни ва, албатта, ўзини қиёслаш-ўхшатиш ва баҳолаш йўли билан англаб боради³.

Ҳар қандай эс-ҳушли одам нарса-ҳодисаларнинг қиммати, камида манфий-мусбатлигини фарқламоғи, буни бирон шаклда ифодаламоғи лозим. Бир нарса-ҳодиса бошқа бир нарса-ҳодисага ўхшатиш экан (ва, албатта, бу ҳолат тилда турғунлик қасб этар экан), бундан кўзланган мақсад мазкур ўхшатишни қайд этишдангина иборат бўлмайти. Шубҳасиз, бундаги мақсад ана шу ўхшатиш асосида сўзловчининг мазкур объектга субъектив муносабатини ҳам ифодалашни назарда тутати. Масалан, тилда *бақайдай қотмоқ* турғун ўхшатиши мавжуд, бу компаратив

¹ Чжао Цюе. Исследование национально-культурной специфики эталона сравнения в психолингвистическом аспекте (на материале китайского и русского языков) // Вопросы психолингвистики. – М., 2012, №1(15), 205-6.

² Е. Серебренникова. Аспекты аксиологического лингвистического анализа // Лингвистика и аксиология. Этносемиотрия ценностных смыслов. – М., Тезаурус, 2011, 17-6.

³ К. Михнюк. О взаимосвязи категорий сравнения и оценки // Ярославский педагогический вестник. – 2011, №1, 1-жилд (Гуманитар фанлар), 131-6.

ибора контекстда, масалан, бундай қўлланиши мумкин: *Зайнаб бақадай қотиб ўтирарди* (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Бу иборанинг семантикаси Зайнабнинг ҳолатини бақага ўхшатишдангина иборат эмас, балки айтилган пайтда Зайнаб (ва унинг ҳолати)га ўта салбий субъектив муносабатни ҳам ифодалашдан иборат, бу муносабат айтилган ўхшатиш образи асосида жуда кабарик тарзда намоён бўлган. Мазкур контекстдан ана шу ўхшатиш чиқариб ташланса, яъни жумла *Зайнаб бақадай қотиб ўтирарди* тарзида эмас, балки *Зайнаб қотиб ўтирарди* тарзида тузилса, мазкур субъектив муносабат тамоман йўқолади. Табиийки, айтилган пайтда *бақадай* турғун ўхшатиши иштирок этмаган ҳолатда мазкур матнда «қотиш» белгисининг даражаси ҳам пасаяди. Айтиш керакки, турғун ўхшатишлар ифодаланаётган белги (хусусият, ҳаракат, ҳолат)нинг кўп-камлик жиҳатидан даражаланиши, градациясининг ифодаланишида ҳам алоҳида роль ўйнайди. Қиёсланг: *қотмоқ – таёқдай қотмоқ – тарашадай қотмоқ – тахтадай қотмоқ – шамдай қотмоқ – тарракдай қотмоқ – бақадай қотмоқ – ҳайкалдай қотмоқ – тошдай қотмоқ*. Бу турғун ўхшатишлар қаторида «қотиш» белгисининг даражаси бир-биридан фаркли экани кўриниб турибди.

Турғун ўхшатишлар воситасида ифодаланадиган градация фақат шундан, яъни денотатгагина тегишли даражаланишдан иборат эмас. Ўхшатиш эталонларида ўхшатиш субъектига бўлган коннотатив, яъни субъектив-эмоционал, экспрессив муносабатлар ҳам даражаланган ҳолда ифодаланиши мумкин. Юқорида келтирилган ўхшатишлар қаторидаги, масалан, *бақадай қотмоқ – ҳайкалдай қотмоқ – тошдай қотмоқ* турғун ўхшатишларидаги субъектив-эмоционал муносабат даражасининг бир-биридан фаркли эканини сезмаслик мумкин эмас. Бундай ҳолат бошқа тилларда ҳам кузатилади, масалан, рус тилида инсонни эстетик баҳолашнинг лексик-грамматик ифода воситалари тизимида градуаллашганлик алоҳида хусусият сифатида кайд этилади¹.

Мутахассислар ҳақли равишда кайд этганларидек, баҳо универсал категория ҳисобланади, ер юзида «яхши – ёмон» ҳақидаги тасаввурлар мавжуд бўлмаган бирон-бир тил йўқ. Демак, лисоний баҳо категориясини кадрятлар тизимини тилда акс эттиришнинг асосий усули, нуткий алоқанинг ажралмас қисми сифатида тавсифлаш мумкин. Дунёни билишда, хусусан,

¹ Е. Мякишева. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты: Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. – Омск, 2009, 5–12-б.

нарса-ходисаларни баҳолашда уларнинг реал хусусиятлари эмас, балки кўпроқ тил субъектининг лисоний-миллий таассуротлари, ҳиссий ва ақлий тажрибалари асос булади¹.

Яна шу нарса ҳам муҳимки, баҳо «яхши – ёмон» бинар оппозициясидаги икки тушунча орасида баҳолаш ўлчови (шкаласи) мавжуд бўлишини такозо этади. Бу ҳолатни қайд этган Е. Ф. Серебренникова мазкур оппозициянинг қадимдан «юкори – куйи» оппозицияси билан боғлиқлигини ҳам таъкидлайди, яъни «юкори» тушунчаси «яхши» билан, «куйи» эса «ёмон» билан ассоциатив боғланади. Тадқиқотчи айни пайтда «яхши – ёмон» ва «юкори – куйи» оппозитив жуфтликлари орасидаги мутаносибликнинг барча лингвوماданиятларда айнан бир хил эмаслигига, фарқли жихатларнинг мавжудлигига ҳам эътиборни қаратади, яъни, масалан, Россияда билим 1, 2, 3, 4, 5 тарзидаги ўсиб боровчи шкала билан баҳоланади, Германияда эса, аксинча, билимнинг юкори баҳоси 1, паст баҳоси 5 тарзида белгиланади².

Бир қадар ғайритабиий туюладиган юкоридаги мулоҳазалар жиддий илмий асосга эга, албатта.

Муайян тушунчаларга муносабат, уларни баҳолаш меъёрлари ва ўлчовлари турли халқларда, демакки, тилларда бири-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Масалан, хол ўзбекларда, умуман, Шарқда аёл гўзаллигининг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади, аёл гўзаллиги васфида Шарқ шуароси айтирли ҳеч бир замон ёр чехрасидаги бу кичик нуқтани четлаб ўтмаган, ҳатто бу нозик нуқта бадали бобида ҳайратни шоширган муболағалар яратган. Ҳофиз Шерозийнинг куйидаги мисралари машҳур:

*Агар қўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.*

Ўзбек халқ оғзаки ижоди дурдоналарида ҳам хол гўзалликнинг муҳим унсурларидан бири экани бот-бот таъкидланади. Масалан, ўзбек халқ назмида мана бундай сатрлар бор:

*Хотин бўлган билан барин тенг дема,
Лабда боли, бетда холи бўлмаса («Оқ олма, қизил олма»).*

Аммо Шарқ миллий менталитети учун азалдан анъанавий гўзаллик рамзларидан бири сифатида идрок этиладиган хол

¹ К. Михнюк. Кўрсатилган мақола, 131–132-б.

² Е. Серебренникова. Кўрсатилган мақола, 80, 87–88-б.

Ғарб, хусусан, славян миллий гидрокига кўра инсоннинг жисмоний нуқсони ўларок баҳоланади¹.

Халқларнинг миллий-этник ва антропологик ўзига хосликларига мутлақо мувофиқ равишда турли миллатларда, масалан, кўзнинг айнан бир хил ранги эмас, балки бир-биридан фаркли ранглари гўзаллик билан боғланади. Русларда кўк, инглизларда яшил², ўзбекларда эса қора кўз миллий киёфа тўқислиги, гўзаллигининг асосий унсурларидан ҳисобланиши маълум. Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Обьектив борлиққа бундай фаркли миллий-этник муносабат, баҳолаш меъёрлари ва ўлчовларидаги сезиларли тафовутларга кўра ўхшатиш эталонларининг танланишида ҳам турли тилларда ўзига хосликлар кузатилади, албатта.

Бу ўринда биргина *ой* ўхшатиш эталонини олиб кўрайлик. Ўзбек тилида *ойдай* ўхшатиш эталони жуда кенг қўлланади. Бу ўхшатиш эталонини семантик ва лингвокультурологик жиҳатдан қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1. Чиройли, гўзал. Асосан, аёллар ҳақида (Исмига муносиб тўлин *ойдай гўзал* аёл эди Тўлуқ оқа (М. Али. Улуғ салтанат)). Нечун *ойдек* юзингиздан қайғу кетмас, Ҳажр азобин сиз ҳам энди тотдингизми? (М. Юсуф. Келинчак). 2. Порламоқ, балқмоқ, ажралиб турмоқ, кучаймоқ (Олтмиш ёшин қутлаб деймиз: – Соғ бўлсин Ойбек, Шеърятнинг осмонида *порласин ойдек* (Х. Салоҳ. Устоз Ойбекка). 3. Тўлмоқ, янада гўзаллашмоқ (Фараҳли бир ойдин кеча, Ё фараҳли субҳидам, *Ойдек тўлиб*, тушларингга, Кирар зебо бир санам (Ж. Камол. Тилак)). 4. Равшан, аён, маълум, шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ билинган (Зеби суд раисининг бола эмаслигини қайдан билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг *ойдай равшан* бир нарсани англамасликларини қайдан билсин? (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Бундан ташқари, аёлнинг гўзаллигини таъкидлайдиган *ўн тўрт кунлик ойдай* турғун ўхшатиши ҳам кўп учрайди.

Аммо рус лингвомаданиятида *ой* ўхшатиш эталонининг ўзбек тилидаги мазкур тўрт мазмунидан бирортаси ҳам мавжуд эмас, бу лингвомаданиятда *ой* образи кўпроқ ғамгин, маъюс, совуқ манзара билан боғланади, шу ҳолат рус ментал тасаввуротида анъанага кирган. Хитой ва корейларда эса *ой* эталони

¹ В. Маслова. Кўрсатилган асар, 134-б.

² И. Окунева. Прототипы и стереотипные представления о красоте человека в системе устойчивых сравнений русского и английского языков / Вестник ВГУ, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008, №3, 108-б.

факат мусбат ўлчовларда талкин этилади, гўзал аёлнинг ойга ўхшатилиши жуда кенг тарқалган¹, худди ўзбеклардаги каби ой образи гўзаллик, ёркинлик, ёкимлилик каби сифатларни тамсил этишга хизмат қилади. Ёки хитой ва корейларда аёл юзининг ўрикка, мажнунтол новдасига ўхшатилиши, гўзал юз айланаси (овал шакли)нинг ошқовокнинг уруғидан иборат эталон воситасида таъкидланиши мавжудки², улар ўзбек, рус ва бошқа лисоний ментал анъаналарига бегонадир. Демак, турли тилларда ўхшатиш эталонларининг танланишида ҳам фаркли миллий-этник идрок ҳал қилувчи ўрин тутди.

Турғун ўхшатишлар ўзбек тилининг тамомила ўзига хос бойлиги, халқ миллий-маданий тасаввуроти ва анъаналарининг бетакрор кўзгуси, бежирим ва таъсирли нутқ имкониятларига куч берадиган туганмас манба, авлодлар ўртасидаги образлар ворисийлигини таъминлашга хизмат қиладиган гоят муҳим восита сифатида жуда катта этнопсихологик, лингвокультурологик ва лингвопозтик кимматга эга. Лекин ўзбек тилидаги турғун ўхшатишлар деярли тавсифланмаган, уларнинг тилимизнинг лексик-фразеологик хазинасидаги ўрни белгиланмаган, ҳатто бирон-бир шаклда тўпланган ҳам эмас.

Ўзбек тилидаги мингдан ортиқ фразеологик иборани ўз ичига олган луғатда *томдан тараша тушгандай (кўққисдан), бир қошиқ сув билан ютгудай (нозик), ёғ тушса, ялагудек (тоза), ичаги узилгудай, кўзига ўтдай кўринмоқ, кўнгли тоғдай кўтарилмоқ, кўнглига зигир ёгдай урмоқ, юраги дарёдай кенг, сув қуйгандай (жимжит), хамирдан қил суғургандай, қушдай енгил бўлмоқ* каби 11 тагина турғун ўхшатиш ёки компаратив ибора берилган³, холос. Ўзбек тилининг 80 минг сўз ва иборани ўз ичига олган беш жилдли изоҳли луғатида ҳам юз-икки юз атрофидаги *бордондай, булутдай, гулдай, гумбаздай, гупчакдай, давангидай, данакдай, девдай, муздай, она сутидай, Рустамдай, тариқдай, тангадай, туядай, тўтидай, чиннидай, кўғирчоқдай, мош еган хўроздай, оёғи қуйган товўқдек, томдан тараша тушгандай* каби турғун ўхшатиш эталонлари ва *бўздай оқармоқ, бўтадай бўзламоқ, бўзчининг моқисидай югурмоқ (қатнамоқ), бўрсикдай семирмоқ, деворга танбур чертгандек, сувдек ичмоқ,*

¹ Е. Филимонова. Портрет дальневосточной красавицы / Язык. Сознание. Коммуникация. Вып.32. – М., «Макс-пресс», 2006, 7-б.

² Е. Филимонова. Кўрсатилган мақола, 16-б.

³ Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1978.

маймундай ўйнатмоқ, тарракдек қотмоқ каби турғун ўхшатиш ибораларгина берилган. Кўринадики, ўзбек тили захирасидаги жуда катта миқдордаги турғун ўхшатишлар лексикографик тавсиф доирасидан ташқарида қолган.

Бошқа тилшуносликларда, масалан, рус тилшунослигида бу борада, хусусан, рус тилининг турғун ўхшатишлардан иборат бойлигини турли даражада тавсифловчи анча-мунча лексикографик ишлар, изоҳли, изоҳли-тематик луғатлар яратилган бўлиб, уларнинг баъзиларида минг-бир ярим минг, баъзиларида ҳатто ўн бир минг бирлик изоҳланган¹. Бу луғатларнинг аксариятида ўхшатиш эталони луғат мақоласи сифатида тавсифланган.

Бу соҳада жиддий назарий ва амалий ишлар олиб борган тилшунос А. О. Долгованинг қайд этишича², 1965 йилда француз тили турғун ўхшатишларининг луғати (А. Г. Назарян), 1966 йилда украин тилининг (И. Гурин), 1973 йилда белорус тилининг (Ф. М. Янковский) ана шундай луғатлари нашр этилган, кейинроқ эса чех (1983), болгар (1986), поляк (2004) ва бошқа тилларнинг турғун ўхшатишлари луғатлари, шунингдек, бир қатор тиллар турғун ўхшатишларининг таржима (муқобиллар) луғатлари чоп этилган.

Умуман, образли миллий тафаккур маҳсули бўлмиш турғун ўхшатишлар ўзбек тилида ҳам батафсил ўрганилиши, унинг тузилмавий-семантик, лингвокультурологик ва лингвопозитик хусусиятлари атрофлича тадқиқ ва тавсиф этилиши лозим. Бунинг учун эса, аввало, ўзбек тили турғун ўхшатишларини бир жойга тўплаш, системалаштириш, мазмунан, лисоний, лингвокультурологик изоҳлаш мақсадга мувофиқ. Жами 530 дан ортиқ турғун ўхшатишни ўз ичига олган қўлингиздаги луғат ана шу мақсад йўлидаги дастлабки уриниш маҳсули сифатида юзага келган.

Луғатдан гуманитар йўналишдаги таълим муассасаларининг ўқитувчилари ва талабалари бадиий асар тили ва услубини, нутқнинг коммуникатив сифатларини таҳлил қилишда қўлланма

¹ Л. Лебедева. Постоянные сравнения русского языка. – Краснодар, 1975; Л. Лебедева. Устойчивые сравнения русского языка. Краткий тематический словарь. – Краснодар, Кубанский ГУ, 2003; В. Огольцев. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимно-антонимический). – М., Русские словари, АСТ, Астрель, 2001; В. Мокиенко. Словарь сравнений русского языка. – СПб., 2003.

² А. Долгова. Лексикографирование устойчивых сравнений (к проекту составления словаря русских устойчивых сравнений с английскими и немецкими эквивалентами) / www.gumf.bsu.by/hum/docs/dolgov_lex.doc

сифатида фойдаланишлари мумкин. Ўзбек тилининг бой ифода имкониятларини ўрганувчи мутахассислар учун луғат, албатта, муҳим манба вазифасини ўтайди. Шоир-ёзувчи, таржимон, журналист, умуман, сўз билан ишлайдиган кишиларга луғат халқ миллий-маданий идрокининг кўзгуси бўлмиш воситалар тизimini тугал тасаввур этиш, уларни нутқ мақсадига, матндаги бадиий-эстетик ниятга мувофиқ тарзда танлашда яхши ёрдамчи бўлади. Қолаверса, луғат ўзбек тилининг таъсир ва тасвир кучига бефарқ бўлмаган, кўнглида гўзал нутққа ошуфталик туйғуларини хис қилган ҳар бир киши нутқининг такомиллашувига хизмат қилади.

**Низомиддин Маҳмудов,
филология фанлари доктори,
профессор**

ЛУҒАТНИНГ ТУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Турғун ўхшатишдаги энг муҳим қисм ўхшатиш эталони ҳисобланади, шунинг учун луғатда ўхшатиш эталонлари луғат мақолаларининг сарлавҳаси сифатида берилган. Муайян сўз фақат бир ёки бирдан ортиқ ўхшатиш эталонлари таркибида таянч сўз сифатида келиши мумкин, масалан, *итдай, кучала еган итдай, мусофир итдай, ит қувгандай* каби ўхшатиш эталонларида таянч сўз *ит*дир. Ана шу ҳолатлар инobatга олиниб, бу ўхшатишларнинг барчаси *ит* таянч сўзи остида берилган, луғатда таянч сўз битта ўхшатиш таркибида бўладими ёки бир неча ўхшатиш таркибида бўладими, барибир, мазкур таянч сўзлар алоҳида ажратилган ва алифбо тартибида жойлаштирилган.

Ўхшатиш эталонларини изоҳлашда, асосан, ўхшатиш асосига суянилган, яъни изоҳ сифатида ўхшатиш асосидаги белги (хусусият, ҳаракат, ҳолат)ни ифодаловчи сўз берилган, ўхшатиш учун асос бўлган маъно батафсил тавсифланган. Бу изоҳлар ўзбекча, асосан, бадий матндан олинган мисоллар билан далилланган. Агар ўхшатиш асоси иллюстратив мисолларда бевосита ифодаланган бўлса, уни ифодаловчи сўз изоҳда (мисолларда ҳам) курсив билан берилган. Ўхшатиш бирдан ортиқ маъно-мазмунга эга бўлса, улар араб рақами билан алоҳида-алоҳида ажратиб келтирилган. Шунингдек, аксарият ҳолатларда ўхшатиш эталони воситасида таъкидланадиган маънонинг реаллашиши билан боғлиқ семантик-стилистик нозикликлар, бу ўхшатиш эталонининг қўлланишидаги чекланишлар, нимага ёки кимга нисбатан кўпроқ ишлатилишига дахлдор жиҳатлар (хусусан, ўхшатиш субъектининг кўпроқ нимадан иборат бўлиши), субъектив-ҳиссий муносабатни ифодалаш даражалари каби маълумотлар ҳам изоҳ таркибидан жой олган.

Ўзбек тилида ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи сифатида *-дай* қўшимчаси жуда кенг қўлланади, унинг *-дек* фонетик варианты эса нисбатан кам ишлатилади. Шунинг учун луғат мақоласи сарлавҳаси сифатида берилган ўхшатиш эталонлари таркибида айни шу *-дай* қўшимчаси (*авлиёдай, ангишвонадай, арслондай, асалдай, зигирдай* каби) келтирилган. Шунингдек, ўхшатишларда *каби, сингар, янглиз, мисол, -га ўхшаб* каби аналитик шакллар ҳам иштирок этиши мумкин, аммо ўхшатиш бел-

гиси, масалан, ҳажм. ўлчов каби тушунчалар билан алоқадор бўлганда мазкур аналитик шакллар деярли қўлланмайди. Масалан, *авлиёдай* ўхшатиш эталони таркибида *-дай* кўшимчаси эмас, *каби*, *сингари*, *сифат* аналитик шакллари ҳам нутқ талабига кўра қўлланаверади, *ангишвонадай*, *зиғирдай* каби ўхшатиш эталонларида *-дай* ўрнида аналитик шакллар айтарли қўлланмайди. Шунинг учун ўхшатиш эталонларида мазкур аналитик шакллар қўлланиши мумкин бўлган ҳолатларда бу шакллар луғатда қавс ичида кўрсатилган, аксинча бўлса, мазкур шакллар эталонларда кўрсатилмаган. Айни пайтда ўхшатиш эталонлари олдидан келиб, ўхшатиш мазмунини янада кучайтирадиган *ҳудди*, *мисоли* каби унсурлар ҳам, айниқса, улар далилловчи иллюстратив мисолларда иштирок этган бўлса, ўхшатиш эталонлари таркибида қавс ичида келтирилган.

Айрим ўхшатиш эталонлари бир неча лексик-тузилмавий вариантга эга, луғатда бу вариантларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида эмас, балки бир луғат мақоласида изоҳланган. Масалан, *боши кесилган илондай*, *калласи кесилган илондай*, *боши янчилган илондай*, *боши эзилган илондай* каби ўхшатиш эталони вариантларидаги ўзгарувчи бирликлар қавс ичида кўрсатилиб, бир луғат мақоласи сарлавҳаси шакллантирилган, яъни: *боши (калласи) кесилган (янчилган, эзилган) илондай*. Албатта, мазкур вариантларда сезиларли семантик-эстетик фарқ бўлмагани сабабли барчаси учун бир изоҳ билан чегараланилган.

Луғатни тузиш билан боғлиқ техник-амалий ишларни амалга оширишда яқиндан ёрдам берган ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари Д. Раҳматуллаева, Ё. Ҳайдаров ва Ф. Мусаеваларга муаллифлар самимий миннатдорчилик изҳор этади.

А

А В Л И Ё

(МИСОЛИ) АВЛИЁДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -СИФАТ)

1. *Беғуноҳ, азиз, табаррук*, имон-эътиқодли.

Энди, айбга буюрмайсан, – деб кулди Яхшибоев. – Энди мен мисоли *авлиёдай беғуноҳ* бўлиб колдим, хаддим сиғадики, сендан сўрайман (М. М. Дўст. Лолазор). Ойбек Миртемир домла учун *авлиёдек азиз ва табаррук* инсон эди (Н. Каримов. Тўрғай). Сақко жуда пок, *авлиёсифат* йигит эмиш, Ҳумоюн унинг яхшилигига жавобан шу ишни қилиб, ўз гуноҳларидан покланмоқчи (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Мен учун сиз поклик тимсоли эдингиз, соҳиб Низом!.. Ҳазратим ҳам сизни *авлиёдек* софдил йигит деб улуғлар эдилар (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Тоғ қоровули умрида биринчи марта ғалати тортиб кетди. Ўзини бу *авлиёдек* одамнинг олдида ҳақирдан-ҳақир туйиб, кимирашга-да, йўл бошлашга-да ожиз сезди (М. Мансур. Жудолик диёри).

2. Диёнатли, азиз одам сифатида *эъозланмоқ*, ҳурмат кўрсатилмоқ.

Мен уни *авлиёдай эъозлаб* юрдим-у, тўсатдан йўқотиб қўйдим (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Китоб муаллифлари эса *авлиёдай эъозланарди*. Ҳозир китоб кам нусхада босилади ва жуда қиммат (С. Ўнар. Китоб ифори). Кўрганларимни гапириб тугатолмасман, эшитиб ҳамма ҳайратда ёқасини ушлар, мени *авлиёдай* билиб, келиб зиёрат қилишар деб ўйлаган Холхўжани ҳеч ким тузукроқ гапга ҳам солмади (А. Мухтор. Фано ва бако).

А В Т О М А Т

АВТОМАТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тез ва бир маромда *ишламоқ*; тез *гапирмоқ*.

Калла ишламаяпти, – деди у охири, – қорин очқаб кетди-да, қорин. Бирор нарса еб олайлик, кейин *автоматдай ишлаб кетади* (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Ассалому алайкум, Валижон ака, – деди қўшқўллаб сўрашиб. – Яхши кетиб қолмаган экансиз, – у *автоматдай* тариллаб *гапира кетди*

(С. Анвар. Кишлоғимиз кизиқчилари). Жуссаси ўртача, пастки лабига ёпишган холи ярашган, кулиб боқувчи олдиндаги қиз, саволларини ўзи ечмай бошқага берганиданми, орқасига билдирмай қараб олади. Юзи қизаради. Махсус дастурланган **автоматдай** саволларни ечиб кетаётган азаматнинг юзига тикилиб қолади (Т. Азимов. Дилшоджоннинг хангомаси).

А Ж Д А Р // А Ж Д А (Р) Ҳ О (Р)

(МИСЛИ) АЖДА(Р)ҲОДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Зўр*, бениҳоя кучли, пахлавон.

Бизнинг Самарқанддаги душманларимиз етти бошли **аждар-ходай зўр** эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Отим Аваз, ўзим **мисли аждахор**, Ишқирсам дамимга кетар душманлар (Малика айёр). Ботирларга эди сардор, Дамга тортар **мисли аждар**, Икки ёқлаб ишлатади, Қўлиндадир кескир ханжар (Гулшан боғ). Жўнайверди шеру кайсар, Ҳар кайсиси **мисли аждар**, Жўнаб ётир сатта ботир Дуо оп ёшу қаридан (Гулшан боғ).

2. Кўркинчли овоз чиқармоқ, даҳшат солувчи ҳаракатлар қилмоқ.

Қора кечаларнинг қора кўйнида Қора **аждар каби пишқирган** Аму (Ғ. Фулом. Аму). Полвоннинг қаҳри келиб, **аждардай тўлғониб**, кўзлари оловдай ёниб, Гўрўғлибек отасига қараб... бир сўз айтаётир (Равшан). Самарқанд кўрғонига ўралиб, унинг олти дарвозасини олти бошли **аждарходай қуриқлаб** ётган ёв кўшинининг бутун диққат-эътибори хон қароргоҳидан келаётган карнай-сурнай товушига ва калъадан гўё сулҳ тимсоли бўлиб чиққан маликага жалб бўлган эди. (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Лекин орада дину мазҳаб низоси **аждахога ўхшаб оғзини очиб турарди** (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Қамал пайтида кўрғонни **аждаходай ўраб ётган** минглаб мўғул аскарлари энди ўз сардорларидан ажралиб, боши кесилган илондек талваса ичида гўё думалаб кетмоқда эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

3. *Ямламоқ*, *ютмоқ*, *комига тортмоқ*, ваҳшат билан емоқ, маҳв этмоқ, йўқ қилмоқ.

Нимқоронғилик ичидан даҳшатли аланга кўтарилиб, кўк сари ўрлаётгани хаёл янглиғ туманли кўзга ташланар, яна бирдан равшан тортиб, **аждаходай** теваракни **ямлаётган эди** (Ж. Абдуллахонов. Хонадон). Барг етмаса, **аждаходай ямлаб**, яна **ютаман**, деб бошини кўтариб турса (С. Нуоров. Нарвон). Зилзила ҳам юта олмаган болалик юртимизни **аждаходек комига тортаман** деб турган бошқа нарса борақан. Сезмаган эканмиз аввалига (М. Мансур. Жудолик диёри).

А З Р О И Л

(МИСОЛИ, ХУДДИ) АЗРОИЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Жонини олмоқ, одамни кийноққа солмоқ. Бировга азоб берувчи одам ва унинг ҳаракати ҳақида.

Кўринишим кўр-пўрга ёкмаса, сизга ёкмаслиги аниқ, – деди Яхшибоев кулиб. – Сиз мисоли *Азроилсиз*, хоним, ҳар чошгоҳда *жонимни олгани* келасиз (М. М. Дўст. Лолазор). – Ҳа! Ўлдиравер, кир, деб ёзилган! Тилини гиймаганларнинг оғзига кўрғошин эритиб қуй, деб битилган! – Астағфирулло, манови турган-битгани худонинг бир балоси-ку, *худди азроил-а*, – шивирлади Бобокул (С. Анорбоев. Оқсой шалолалари).

2. Жуда кўркинчли, хунук, ёкимсиз *кўринмоқ*. Одам ҳақида.

Аммо дафъатан *азроилдай кўриниб кетди* кўзимга (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ўшанда у кўзимга *азроилдек кўриниб*, бўғибгина ўлдиргим келгани рост (Э. Аъзам. Чапаклар мамлақати).

А Й И К

АЙИҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Бақувват*, зўр, кучли. Эркак киши ҳақида.

У, таъбир жоиз бўлса, *айиқдай бақувват*, хушчакчак инсон экан (О. Ёкубов. Хотиралар). Шу пайт аллақердан *айиқдай бақувват* эркак сотувчи пайдо бўлди-да, Бойхонни осонгина қўлтиқлаб ташқари томон судраб кетди (Л. Бўрихон. Кутилган кун). Мен мана шу айиқ терисига ўраниб ётаман. *Айиқдай бақувват*лигим шундан (М. Исмоил. Миллат юрагининг дурдоналари). – Тўхта, нобакор! – деб мулла Фазлиддин биттасининг қаршисидан чиккан эди, юзига қора ниқоб тутган *айиқдай зўр* йигит уни елкаси билан уриб четлатди-да, кўчага отилди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

2. *Бефаҳм*, *бесўнақай*, кўпол; ўхшовсиз ҳаракат қилмоқ.

Сўнг худди тутиб бўлмайдиган кўзёшдай котибни бекатда илк марта кўргани, эғнидаги оқ мўйнадан тикилган пўстини эсига тушди – у котибни *айиқдай бефаҳм* одам бўлса керак деб ўйлаганди (Н. Эшонкул. Бевақт чалинган бонг). Бетончи Сафар ака *айиқдек лапанглаб* вагонча томонга биринчи бўлиб юрди. (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). *Айиқдай бесўнақай*, юнглари ҳурпайган оқ ит конверт тишлаб келди (Х. Назир. Сўнмас чакмоқлар). Аҳмад бригадир рулда *айиқдай беўхшов* ўтириб, бошини ёнга бурганида бўйин пайлари бўртиб чикди (С. Нуров. Нарвон).

3. *Бўқирмоқ, ўқирмоқ*, оғрик ёки бошқа таъсирдан каттик, бўғик овоз чиқармоқ.

Терилган ғиштдай текис тишлари қарсиллаб кетди-ю яраланган **айиқдай бўқирганича** эшик олдидаги хожат учун кўйилган чўян идиш устига йиқилди (О. Ёқубов. Адолат манзили). Калтакнинг зарбидан у **айиқдай ўқириб**, ўзини турли томонга ташлаб йиғларди (Сўзлашувдан). Варанглаган ўқдан **айиқдай бўқирворар** баҳайбат ўрмон (Ш. Раҳмон. Ўрмонда). Фазилат кексалар тугул, уруш йиллари **айиқдай ўқириб** йиғлаган йигитларни ҳам кўрган (О. Ёқубов. Диёнат).

А Й И Қ Ч А

(МИСЛИ) АЙИҚЧАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ўхшовсиз, тартибсиз ҳаракат қилмоқ. Кўпроқ болалар хақида.

Кичиги **айиқчадай** лапанглаб, қийкириб-қийкириб қочади. (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Ўгирилиб қарайман, маъсум мўъжиза: Бу – менинг набирам! Бошлабди кадам. **Мисли шўх айиқча**, полапон жўжа – овдир-довдир йўлни бошларкан одам (Зулфия. Тонг билан шом аро). Учовимиз каравотга ағанаб, тўполон қилиб ҳазиллашардик, Самад эса **айиқчадек** у ёқдан бу ёққа ўрмалаб, бизни тепкилар эди (Ч. Айтматов. Сарвкомат дилбарим).

А К А-У К А

(ХУДДИ) АКА-УКАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қадрдон, жуда яқин, ўзаро қариндошлардай қалин муносабатда; *яхши танимоқ*.

Ахир, Мирвали билан Луқмонов **ака-укадек қадрдонку!** (С. Аҳмад. Жимжитлик). Ўрмонжоннинг отаси Омон ака Сидиқжоннинг отаси Соҳибжон ака билан қалин ўртоқ эди, икки ошна ўлиб кетгандан кейин Ўрмонжон билан Сидиқжон чинакам **ака-укадай** бўлиб қолишган эди (А. Қаххор. Кўшчинор чироклари). Бу одам Избоскан районида кўп йиллардан бери ижрокомга раислик қилар, аҳолининг каттадан-кичигини худди **ака-укаларидек яхши танирди** (С. Аҳмад. Уфқ). – Демак, булар ака-ука эканлар-да? – Ҳа, **ака-укадек** бўлиб қолишганди (Х. Тўхтабоев. Куёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи).

А Л А Ф

АЛАФДЕК (КАБИ, СИНГАРИ)

Ўриб ташламоқ, юлиб олмоқ. Кераксиз нарсадек узиб, тамоман йўқ қилмоқ. Салбий муносабат ифодаланади.

Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кундошини бўғиб уриш одатини чиқарадир ва ўрим-ўрим кундош сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайдир (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Орқадаги немис обер-лейтенантининг ўлиб-тирилиб, томоғини йиртар даражада бакириб-ўкиришига карамай, битта ҳам немис илгариламади. Аксинча, обер-лейтенантни Петронинг пулемёти сассик алафдек ўриб ташлади (М. Исмоилий. Озодлик гулини хидлаган киши).

А Л И Ф

АЛИФДАЙ

Тик, адил, расо. Инсоннинг гавдасига, қадди-қоматига нисбатан.

Алифдай қоматинг, хипча белингдан, Менга баён айла ўсган элингдан (Рустамхон). Баъзан ўйчанлиги, баъзан шўхлиги, Тенгсиз назокати, алифдек қомат, Жиндек ясамалик, ёт ранг йўқлиги, Жилмайиб қўйиши бирам қиёмат (Миртемир. Абдулҳакқа айтганим). Не синоатки, тирик жонни оғзига қаратадиган, баъзида ҳеч иккиланмасдан Умаралибекка-да насихат қиладиган имоннинг алифдай қадди дол тусини олди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Алифдек қоматинг бор эди ажаб, Маъюс эдинг, лекин мунаввар ҳаёл... (Ж. Камол. Эшиқда ой тўлқини).

А Л П

АЛП(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Зўр, паҳлавон, ботир.

Негадир, мактабда бир ўқитувчимиз айтган гап эсимга туншар эди: «Табиат алпдай зўр бўлади, лекин техника одамни шу алпдан ҳам зўр қилади» (П. Қодиров. Қадрим). – Амирзодамга кўз тегмасин, алплардай паҳлавонлиги бор! – деб қўйишарди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Қирк йигитинг бари алпдай қовматли, Шу йигитлар бир подшонинг давлати (Нурали). Йигит ҳам ўзи келишган, қора кўз, қора кош, алпдек йигит экан-да (Ў. Умарбеков. Кимнинг ташвиши йўқ). Азизнинг мош-гуруч соқолларига меҳр билан боқди. Алпдек қоматига қараб кўзлари ўйнади (С. Аҳмад. Азиз ва Бонапарт).

АЛПОМИШ

АЛПОМИШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Бақувват, паҳлавон, гавдали, жуда ҳам кучли, баходир.

Девдек гавдали, **Алпомишдек бақувват** одам совук тушар-тушмас, бўйнига шарф ўраб олар, Шахноза «вой-бў, корбобо бўп кетинг-э!» деса, «Ҳайронман, Шахноз, шу кор деган нарса ёғмаса, кимнинг кўнгли қоларкин?» деб гапини ҳазилга бурарди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Ҳозиргина келинчакнинг олдида ўзини **Алпомишдай паҳлавон** сезиб турган Мирза Ҳамид тили калимага келмай, чулдираб қолди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Алпомишдай келбатидан гапирмай, Ўн саккиз ёшга ҳам кириб ё кирмай (М. Юсуф. Ўғлонлар). Алпомишдай йигит экансиз, асли сизга кўз тегибди, шекилли, – деди у ҳазиллашиб (А. Абдуллаев. Дард). Ҳар бир йигит шу пайтда ўзини нақ Алпомишдек ҳис қилиб турибди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

АММАМНИНГ БУЗОҒИ

АММАМНИНГ БУЗОҒИДАЙ (-ГА ЎХШАБ)

Ландавур, фойда-зиёни билмайдиган; амалий иш қилмасдан, *лаллаймоқ*, маъносиз қарамоқ.

Гапир! Балодан қайтмайдиган бола эдинг-ку, нимага **аммамнинг бузоғига ўхшаб** қолдинг? (Т. Малик. Шайтанат). Қараб турасиз, эрта-индин Болтиқ бўйидаги учала давлат ажралиб чиқади. Биз ўтираверамиз **аммамнинг бузоғига ўхшаб**. (Т. Малик. Шайтанат). Тўғриси, бизнинг қорхонада ишчиларга бирон ишни тушунтириш анча қийин. Битта мисолга ўнта масала келтирмасангиз, **аммамнинг бузоғидай** бақрайиб тураверишади (А. Абдуллаев. Дард). Нега *лаллайяписиз* **аммамнинг бузоғидек**?! Ёки қўркадиган жойингиз борми? (Ў. Усмонов. Гирдоб).

АНГИШВОНА

АНГИШВОНАДАЙ

Бежирим, кичкина, мўъжазгина.

Худди ўзининг юзига ўхшаган пуштиранг музқаймоққа жажжи қошиқ учини ботиради-да, **ангишвонадек бежирим** оғзига олиб бориб, бир лаҳза иккиланиб қолгандек бўлади: «Есамми-емасамми?» (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Лекин одамлари ҳар хил: бирови **ангишвонадек кичкина**, пак-пакана, бирови бақатеракдек новча, дароз (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтана-

тининг шаҳаншоҳи). Бунақа чиройли қизни умрим бино бўлиб кўрмаганман! Қаламда тортилгандек қошлари, ёниб турган қопқора хумор кўзлар, сутдай оппок юз, ингичка иягидаги митти холи, **ангишвонадек оғзи** – ҳаммаси атайлаб чизиб қўйилган суратга ўхшайди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Докага **ангишвонадек ёғми**, нонми ўраб чакалокнинг оғзига солиб қўйишади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

АНОР

АНОРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Қип-қизил, қон рангида; *қизармоқ*, қизил тусини олмақ. Кўпроқ юз, бет, ёнок хақида.

Мирюсуф Хилватий банорас тўнининг кенг этаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрнидан турди, қўлтиғидан ипак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва **анордай қип-қизил**, юм-юмалоқ юзи илҳомдан лов-лов ёниб, овози ҳаяжондан титраб, ўқий кетди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Унинг ҳам қизлик ҳаваслари уйғонади, юраклари мулойим ва ёкимли бир талваса билан дук-дук ура бошлайди: икки юзи дастурхон устидаги **анор сингари қип-қизил бўлади** (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Жалолиддин Хоразмшоҳми? – юзлари **анордай қизариб кетди** Робияхонимнинг (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Рақс ва шароб таъсирида ёноқлари **анор янглиғ қизарган**, кўкраклари кўш каптардай патирлаб турган қизни бағрига босиб эркалаган бўлдида, мақсадга кўчди Ҳожиб (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Ҳамма гапни ўзларинг айтяпсизлар-у, яна чўзиш шартми-кан?.. – қимтиниб, юзлари **анордек қизариб** аранг сўзлади Сабо (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

АНОР ДОНАСИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Сочилмоқ, ҳар томонга тартибсиз тарқалмоқ.

Аммо, у ноёб кашфиёти лаззатидан завқланиб, **анор донасидай сочилган** хаёлларини ҳадеганда жамлай олмади (А. Абдуллаев. Дард). Пастликда, тоғ ёнбағирларида ястанган боғ-роғлар, шудгорланган бўрсилдок ер, адирликда **анор донасидек сочилган** қўй-эчкилар кичрайиб-кичрайиб кўринади (И. Зойир. Қисмат ўчи). У минора тепасига етай деганида ғиштлар **анор доналаридай тўкилди** (Т. Малик. Шайтанат). Кўнгли бўш отаю шафқатли онадан тарқалган фарзандларнинг бари узоқда, турли жойларга **анор доналари каби** сочилиб кетишган, у доналардан бошқа **анор буталари ўсиб** чиқиб, мева ҳам солиб улгуришган (И. Султон. Озод).

АРВОХ

АРВОХДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Жуда *озгин, ориқ; сассиз* ҳаракат қилмоқ. Одамнинг жисми ва унинг ҳаракати ҳақида.

Зинадагилар орасидан **арвоҳдек** *озгин*, захил юзли чол ажралиб чиқди. Бошида қора шляпа, эгнида қора плаш, оёғида яп-янги, ялтирок туфли (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). **Арвоҳ сингари** *ориқ*. Боши ҳам сарак-сарак (Миртемир. Шумғия). Оч **арвоҳдай** *озгин* ва новча бу одам тоғларнинг тошларигача кўрикларди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). У изимдан **арвоҳдай сассиз-шарпасиз** эргашиб келарди. Мен ишхонага кириб кетгач, у муюлишда бир оз айланиб юрди, сўнг қайрилиб хиёбонга кириб кетди (Н. Эшонкул. Хаёл тузоғи). Хотиним ўладиган кунлари **арвоҳдай** бўлиб қолганди (Н. Эшонкул. Қора китоб).

АРИ

АРИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Ғувулламоқ, гингилламоқ, ғовур-ғувур шовқин чиқармоқ, та-саввурда шундай овоз эшитилмоқ, ёқимсиз минғирламоқ.

Букрининг вазоҳати шундай кўркинчли эдики, ғала-ғовур бирдан сўниб, **аридай** *ғувуллаган* оломон сув куйгандай жим бўлиб қолди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Йўл-йўлақай Хайринисонинг бошини хаёллар **аридай** *ғувуллаб* талай бошлади (Мирмуҳсин. Сурат). Директор «**Арига ўхшаб гингилламай ўл**» деб кўйди ичида (Н. Аминов. Тарбиявий соат). Самолёт хийла баланд кўтарилгани учун салондаги бояги иссиқдан энди асар ҳам қолмаган, одамлар ўзларини елпишдан қутулиб, бир-бирлари билан қовоққа қамалган **арилардек** ғўнғир-ғўнғир қилиб кетишяпти (Т. Пўлат. Ичкуёв).

(ХУДДИ) (ЧЎП СУҚИЛГАН) АРИ УЯСИ (//ИНИ)ДАЙ (КАБИ)

1. *Ғувуллаган* овоз чиқармоқ, ғала-ғовур, шовқин-сурон солмоқ.

Ари уясидек *ғувуллаб турган* аудитория бирдан сув куйгандек жимжит бўлиб қолди (О. Ёқубов. Муқаддас). Бошқарма тонгданоқ **арининг** *инидай* *ғувуллаб қолган* эди (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда). Аҳолиси қурд, форс, озарбайжон ва туркманлардан иборат бўлган бу шаҳар **арининг** *инидек* *ғувуллаб эди* (М. Осим. Аждодларимиз қиссаси). Сафарқул ўз дастаси билан кишлокнинг шимол томонидан кирди. Эгри-бугри

тор кўчалар ёнига қурилган кичкина-кичкина ҳовлилар чўп суқилган ари уясидай *ғувуллашмоқда эди* (С. Айний. Қуллар). Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, қароргоҳ чўп суқилган ари уясидай *ғувуллаб қолди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

2. Тасавнурда *ғувуллаган* каби овозни туймоқ. Инсоннинг боши, миясига нисбатан.

Боши худди ари уясидай *ғувуларди* (А. Абдуллаев. Дард). Мияси ари уясидай тинимсиз *ғўнғиллар*, хаёли бодроқдай сочилганди (А. Абдуллаев. Дард). Аммо Темиржоннинг мияси ари уясидай *ғувулар эди* (Ж. Абдуллахонов. Орият). У ари уясидай *ғувуллаётган* бошини кўтариб, овоз келган томонга қаради (А. Жўраев. Тегирмон қаршисидаги уй). Ари уясидай *ғувуллаётган* бошимни кўрпага буркайман (А. Жўраев. Чорраҳалар). Жобирбекнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Боши арининг уясидек *ғувулар*, хаёлида ечимсиз саволлар чарх урарди (Ф. Тиловат. Қора қузғун).

3. Тўп, тўда ҳолида тартибсиз ва тигиз ҳаракат қилмоқ, *ғужғон* (*урмоқ, ўйнамоқ*).

Неъматжон Солиевич нима қилишини билмай, боши қотиб турганида божхонанинг ихчам биноси ари уяси каби *ғужғон урди*. (А. Абдуллаев. Дард). Пастида нимқоронғи, қандайдир сирли йўлақлар, залворли нақшин дарвозалари ҳамиша ёпик, иккинчи қаватида арининг уясидек *ғужғон* алоқа бўлими жойлашган эди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Тошкент автовокзали ари уясидай гавжум (Тошкент окшоми). Бутун шаҳар арининг уясидек қайнайди (Ш. Бошбеков. Фалакнинг гардиши).

АРИ ЧАҚҚАНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тўсатдан, қутилмаганда қаттиқ таъсирни сезмоқ, *сесканмоқ*.

Ҳикматиллони эслаши билан Бегимкул ари чакқандай ирғиб ўрнидан турди (О. Ёқубов. Биллур қандиллар). Акбар фавқулодда ажиб бир ҳикмат эшитгандай кўзлари чакнади. Робия опа эса ари чакқандек *сесканди* (И. Зойир. Қисмат ўчи).

АРС ЛОН

АРСЛОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

1. Кучли, кўркмас, бақувват, *азамат*. Асосан, эркак киши ҳақида.

У ҳозиргина ёдига олган кишлоқи Хушрўйбибини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, қутилмаган вақтда

йўқлаб келган бу **арслондай** қишлоқи жиянчани ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди (Ойбек. Қутлуғ кон). Унинг **арслондай** кўркам гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирик, хушёр кўзлари, кир яқтаги ичидан кавариб турган кенг кўкраги, бакувват кўллари... унга жуда ёқди (Ойбек. Қутлуғ кон). Ёнида **арслондек**, тоғни урса толкон киладиган *азамат* эри турганда ташвиш қилишга ҳожат йўқ эди (С. Аҳмад. Уфқ). Катта Фарғона канали қурилишида қатнашдим. Ўшанда кучга тўлган **арслондек** йигит эдим (Ў. Усмонов. Гирдоб). Унда суюнчингни беравер, **арслондек** ўғил туғасан (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Кўркув билмас, чарчамас **Арслон каби** юракли (Ойбек. Ёш кўнгил).

2. Мардлик, жасорат билан *олишмоқ, ҳамла қилмоқ, ташланмоқ*.

Қарнок йигитлари **арслондай** *олишди*, лекин ғанимлар кўплик қилди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Полвон гоҳ от чоптириб, гоҳ қилич ўйнатиб душман устига **арслондай** *ҳамла қиларди* (Ж. Шарипов. Хоразм). Йўлчи: «Ур!» деб хайқирдида, овига чанг солган **арслондек** миршаблар устига ташланди (Ойбек. Қутлуғ кон). Ойим **арслонга ўхшаб** иш тутадилар. Бир қадам орқага чекиниб туриб, сакраб *ҳамла қиладилар* (С. Аҳмад. Келинлар кўзғолони). Чиндан, мудофаадан кўра ёвга **арслондек ташланган** афзал, – деди Ҳаким (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси).

3. *Наъра тортмоқ, ҳайқирмоқ, ўқирмоқ*, баланд овоз чиқармоқ.

Зум ўтмай ён эшик шарақлаб очилди-ю, **арслондай наъра тортиб** Гулмат отанинг қирк йиллик кадрдони Сирбой қозок кирди (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Йигирмада йигит бўлар бўридай, Ўттизида *ҳайқирishi* **арслондай** (Ойсулув). Бўрон, сен шам узра гувлайверма, бас, **Арслондек ўқириб** чекаверма сас. Шамни ўчирмоқлик жуда ҳам осон, Унга етар битта «пуф» деган нафас (А.Орипов. Қуш тили). Кенг Чирчик суви, кўпир, **Арслондек сен-да ҳайқир** (Ойбек. Чирчик бўйларида).

А С А Л

(МИСОЛИ) АСАЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ширин, тотли, одамга хуш ёқадиган, ёқимли.

Али Қушчи, айниқса, қовун сайлни яхши кўрар, полизлар тепасига тикилган қамиш қапаларни, **асалдай ширин** қовунлар кўнглига текканда палак оралаб хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларни... севар, киши билан бокка кўчиб чиқадиган бу завкли дамларни соғиниб кутарди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). **Асал-**

дай нок, бир ёқдан, ажаб хузурлар берса, иккинчи ёқдан, билаларим, сонларим биров гармдори сургандек лов-лов ачишади-ёнади (М. Мансур. Жудолик диёри). Шу топда олма асалдай туюлиб кетади (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Сизни асалдай овқатизни топиб бўладими?! – деб, мактай-мактай ича кетди (М. Мансур. Жудолик диёри). Ғамлар – тахир, бағир тиглайди, Қувонч – *тотли мисоли асал* (Ф. Тангриберганова. Ёлғизлик). Аёл меҳри – асалдек *тотли*. Аёл макри – захардек хавфли (Ў. Ҳошимов. Меҳр ва макр).

А С К А Р

(ХУДДИ) АСКАР(ЛАР)ДЕК (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. Ватан хизматига *ҳамиша тайёр* турмоқ, *ҳимоя қилмоқ*.

Ахир Ватанининг ҳар бир хизматига аскардек *ҳамиша тайёр*, уни рози қилиш учун чакмоқка айланиб, ҳаётини қурбон қилишга рози бир оташин шоирни қандай қилиб, қайси инсоф, қай диёнат билан душман дейиш мумкин бўлади! (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар). Миртемир юрагида жўш урган ана шу кон даъвати билан ўзбек шеърятга кўрғонини аскар янглиғ *ҳимоя қилиб*, унинг янада кўркам, мустаҳкам ва мухташам бўлишига муносиб ҳисса кўшди (Н. Каримов. Тўрғай).

2. Катъий *сафга тизилмоқ*, *тик турмоқ*, котиб турмоқ, ўлчовли шахдам кадам ташламоқ. Одам ва нарсалар ҳақида.

Аввалига дарвозахонасида олов кўринди. Кейин бир тўп одам аскарлар каби *сафга тизилиб* кириб кела бошлашди (Т. Малик. Шайтанат). Кўчани тўлдириб, аскарлардек *саф тортиб* ёниб турган чироклар ёғдусида ўйнаб тушаётган қор бирам хуш, бирам фусункор эдики, асти қўяверасиз (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Сал ўтмай, асфальт йўлнинг икки ёнидаги кум уюмлари чекиниб, худди аскардай *саф тортган* ниҳоллар кўринди (О. Ёкубов. Диёнат). Аммо дадаси унга шиддаткор тикилганча жасаднинг шундоқ оёғи олдида аскардек *тик турарди* (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Йўл бўйида аскарлардек *саф тортган* тераклар учига тикилганча, шоир ўзига ўзи гапиргандек сўз котди (Ғ. Каримий. Нобель мукофоти).

А Т Л А С

(ХУДДИ) АТЛАСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Товланмоқ, *лов-лов ёнмоқ*, турфа рангларда жилоланмоқ.

Соғинган кўзларда қолади котиб, Атласдай *товланган* уфк бўёғи (Ҳ. Карим. Уфкка қараганча...). Инсон меҳнати билан яра-

тилган антика боғлар, чаманзорлар адирлар ёнбағрида атласдай товланади (Назармат. Жўрлар баланд сайрайди). Кўм-кўк осмон билан туташ мовий денгиз тинч, сокин эди. Ботиб бо-раётган куёш нурларидан у атласдек товланиб, кўзни оларди (Ў. Умарбеков. Уруш фарзанди). Атласдай товланади ранглар чаманда, Олтин ёмғир ювади гуллар тожини (Ойбек. Ой нури-нинг мавжлари ёйилар майин...). Турли-туман чироклар, минг хил реклама чироқларидан кенг кўча худди хонатласдек лов-лов ёниб турарди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш кийин). Атласдек канотларини париллатиб силкинди-ю иккинчи қават балкони-дан пастга учиб тушди. Товуқ катаги олдида ошикона герда-йиб, товланиб-товланиб, у ёқдан-бу ёққа безовта юра бошлади (С. Аҳмад. Тонгги товушлар).

А Ф С О Н А

(ХУДДИ) АФСОНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Сирли-синоатли, ишониб бўлмайдиган, тасаввур қилиш кийин бўлган.

Қизнинг худди афсонадай қиссаси ҳайит куни эрталаб жами маликалар Шохизиндага бориб, Қусам ибн Аббос мозо-рини зиёрат этганларида ҳам ...бағоят мутаассир бўлган мали-ка хаёлидан чиқмади (М. Али. Улуғ салтанат). Ох, у оқшом менга доим *Сирли* бир афсонадек, Ёндим илк илҳом ўтида, Айтди афсун соялар (Ж. Камол. Соялар). Четдан караган ё эшит-ган киши буни унчалик пайкамасди-ю, ичида қоришиб юрган Абдулҳафизга бу афсонадек туюларди (Р. Файзий. Ҳазрати ин-сон). Боғу бўстонларни кездим, Эртагу афсонадек, Ҳар чечак шахбону бўлса, Пойида шахзода сув (Ж. Камол. Сув).

Б

БАЛИК

БАЛИКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Сузмоқ, сув ичида эркин ҳаракат килмоқ; сиргалмоқ, сирпанмоқ, сирғалиб чиқиб кетмоқ, кутулмоқ.*

У кўзларнинг тошқинида балик каби сузган мен, айрилиқни ўйлайми? Бошқа дунё, бошқа ўйдан боғланишни узган мен, сенга қараб тўяйми? (Чўлпон. Сендан йироқда) Тош чатнар... Тошлар сув остида балиқдай сузар (С. Ҳаким. Саратон). Ғознинг бу сўзини бир Қурбака эшитиб, «Биродар, сан мунча мақтанмасанг ҳам бўлур эди. Чунки балиқдек сузолмайсан...» деди (А. Авлоний. Мақтанчоқ ғоз). Ўйнагил сўнг марта, чайқал, эрқалан! Армоним қолмасин кетар олдимда. Бағрингда балиқдай юзган ок елкан Бир умр сайр этгай менинг ёдимда... (У. Носир. Денгизга). Айб устида қўлга тушириш қийин, кўпинча балиқдек қўлдан сирғалиб чиқиб кетади ҳам! (О. Мухтор. Муҳаббат ўлимдан кучли). Қўйиб юбор, солдат! – Морико худди боягидай ақл бовар килмайдиган нозик бир ҳаракат билан балиқдай сирпаниб, кучоғимдан чикди (О. Ёкубов. Қайдасан, Морико?). Мана! – у бир талпинди-да, худди ҳўл балиқдай сирпаниб, кучоғимдан чиқиб кетди ва болаларча севиниб кулди (О. Ёкубов. Қайдасан, Морико?). Неники мангу деб ушлаган пайтим, балиқдай сирғалиб чикди қўлимдан (Ҳ. Худойбердиева. Сиз билан миннатдор хайрлашаман).

2. *Оғизни каппа-каппа очмоқ, оғизни бир маромда сассиз катта-катта очиб юммоқ. Асосан, одам ҳақида.*

Иброҳим Дўлдай унинг тепасига етиб келганида, отдан кулаб ерда ётган нотаниш бу тоғлик йигитнинг кўксига ўқ қадалиб, оғзини балиқдек каппа-каппа очарди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Гита сувдан чиққан балиқдек оғзини каппа-каппа очиб, нафас олар эди (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Семизлар сувдан чиқиб қолган балиқдек каппа-каппа оғиз очиб, нафас олишарди (Мирмуҳсин. Умид).

(ХУДДИ) СУВДАГИ БАЛИКДАЙ

Ўзини яхши хис қилмоқ, эркин ҳаракат қилмоқ.

У ҳам кучоғимда ўзини сувдаги баликдек осуда ва хотиржам сезарди (Р. Жабборов. Интиҳо). Аммо Моҳим энага давлат ишларида ўзларини сувдаги баликдек яхши сезадилар (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Ҳозирги кунда ёзиш-чизишга бўлган ҳавасни истасод деб ўйлайдиганларнинг сони шу қадар кўпайиб кетдики, улар адабиётда ўзларини сувдаги баликдай эркин сезадиган бўлиб қолди (И. Ҳаққул. Абдулла Қаххор жасорати).

БАЛО

БАЛОДАЙ

Ёмон, кўркинчли кўринмоқ.

Энди «қизингни каттакон қиламан» деса, кўзингга балодай кўриняптими? (И. Зойир. Қисмат ўчи). Плаш кўзимга балодай кўринди-ю, дарров комисион магазинга топшириб келдим (К. Қаххорова. Чорак аср ҳамнафас). Кечагина кўзига балодай кўринган қизнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўзи йигитчага жозибали бўлиб кўрина бошлади. (М. Абдурахмонова. Қизил олма). Атрофдаги уни ўраб турган борлиқ кўзига балодай кўринди (С. Вафо. Телефон). Билдимки, кўзига ҳамма нарса балодай бўлиб кўринади. Хуллас, бу ёруғ оламдан кўнгли узилган (Н. Раҳмат. Ҳазордан Ялламагача). У ерни ўзи топиб, ўзи гаплашиб, бечора аммамни ташлаб келди-ку! Ўшандан бери кўзимга балодек кўринади у. Тошбағир! (Э. Аъзам. Жаннат ўзи кайдадир).

БАЛО-КАЗОДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Бостириб келмоқ, ёпирилмоқ, кўркинч солиб, ваҳшат солиб келмоқ; жуда ҳам ёмон.

Акбарнинг назарида, ёв филлари ер тагидан қайнаб чиқаётганга ўхшар, қанчаси замбарак ўкига учиб, чуқур хандакларга кулаб йиқилса, ундан ҳам кўпроғи орқадан **бало-казодай бостириб келарди** (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). **Бало-казодай ёпирилганда**, хўлу курук баравар ёнади (М. Али. Улуғ салтанат). Шу тун Хусайн **бало-казодай ёпирилиб келган** киргинлардан унсиз оҳ тортаётган Бухоро каби жудолик оловида ёнаётган Сафармурод сингари ярадор оҳудек тўлғаниб чикди (А. Жўраев. Юлдузлар уйғонди). Мезон ойи бошланганда Амударё томондан Абусаид ўттиз минг қўшин билан **бало-казодай**

Хиротга якинлашиб *келаётгани* маълум бўлди (П. Кодиров. Шохрух ва Гавхаршод). Бечоранинг ичмаган куни йўқ эди. Рассомни эслаб Матрасулнинг кўнгли бузилди. Арак **бало-казодай** кўринди (А. Жўраев. Ваъда). Индамасанг, ука, онт ичаман, кеч-гача сени уришим, уриб ўлдиришим мумкин. Ишонасанми? Ҳали кўзимга **бало-казодай** кўриндинг (Ш. Холмирзаев. Озодлик).

Б А Р Г

(МИСЛИ) БАРГДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИГ)

1. Енгил *титрамоқ*, охиста *қалтирамоқ*; *титроқ*. Инсоннинг рухий-хиссий ҳолатлари ҳақида.

Бир **баргдайин** *титрадим*, толдим (А. Орипов. Оилада туғилса гўдак...). Қора тарих қонунлари ёнди, киз! Қора турмуш дўзахлари сўнди. Киз! Юракларинг *титрамасин* **барг янглиғ**, Ёз қушлари бутокларга кўнди, киз... (Миртемир. Ана, боғлар...). Сенинг остонангда **баргдай қалтираб**, Ёйқилдим оқибат беҳуш, бедармон (Ж. Камол. Бўронлар танимни отди ҳар тараф). Мактубингиз **баргдай титроқ** кўксимга босиб... (Ҳ. Худойбердиева. Шукр, тагин мактубингиз...). Икки қошинг ўсма бирлан Бўлди жуфт нарғисли барг, Икки баргинг қошида мен *Титрагайман* мисли барг (Э. Воҳидов. Барг). Уруш деган сўзни эшитсалар, **баргдай титрайдиган** бўлиб қолганди боёкиш (А. Жўраев. Юлдузлар уйғонди).

2. Бирдан *узилмоқ*, *учмоқ*, тамом узилиб тушмоқ. Одам ва унинг умри, бевакт ўлими ҳақида.

Ҳа, мен шоҳидайдим, агар силкинсам, **Баргдай узилишинг** аник эди, ха (Миртемир. Тутқун киз). **Баргдай узилиб** кетсам, Унутмас мени боғим (У. Носир. Боғим). Йигирма уч гул фасли **Баргдай** умримдан *учди* (У. Азим. Бойчечак). О, **баргдек учди** йиллар, учиб кетди ҳар ёкка. Бўртиб чиккан куртаклар айланди гул-япрокка (А. Суюн. Ойдалада).

Б А Р З А Н Г И

БАРЗАНГИДАЙ

Бақувват; гавдаси жуда ҳам катта, бесўнакай. Одам ҳақида.

Тоштемирга негадир, эхтимол, мўридан чиккандай қоп-қора ва *бақувват* **барзангидай** бир йигит бўлгани учундир – Тошқора лақабини тақишган (О. Ёқубов. Тилла узук). Қишлоқда яна тўпаланг бошланди. Тўпалангни камоқда ётган Ёдгорхўжанинг **барзангидай** икки ўғли билан нариги – қалтақланган Умарали бойнинг бир ўғли бошлайдилар (Чўлпон. Кеча ва кундуз).

Эшик очилиб, **барзангидай** йигит чикди, гавдаси билан эшикни коплади (Ойбек. Кутлуғ кон). Эллик кадамлар оркада **барзангидай** навкарнинг қораси кўринди (М. Али. Улуғ салтанат). «Кўзингизни мошдек очиб кўяман, жўжахўрозлар, **барзангидай** эрим бор, айтиб кўйсам...» дейди-я (А. Абдуғафуров. Аччик йўтал).

БАРКАШ

БАРКАШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Думалок, олтинранг гардишсимон. Куёш, ойга нисбатан.

Ҳар ким уй-уйига тарқалди. Икки кўшни пича юрган жойида Чимбой кўчанинг шундоқкина қаншарида **баркашдай** куёш чарақлаб кўринди (Х. Дўстмуҳаммад. Чимбойкўчалик кўшнилари). Оппоқ чўкки ортидан ярми кўриниб турган кипкизил **баркашдай** куёшнинг заррин нурлари кўзларини камаштиргандай туюлди (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). Тоғ ортидан кўтарилган **баркашдек** ой бир гала оқ булутни ҳайдаб чикди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Эндигина ранг олиб келаётган **баркашдек** куёш тоғлар ортидан кўтарилмоқда эди (Ў. Умарбеков. Баҳор нафаси).

2. Катта, одатдаги ҳажмидан кўполрок.

Қаранг, Матқовул, камбағалнинг ҳам жонини суғуриб олаёздингиз, – деди Барот полвон, Матқовулнинг елкасига **баркашдай** шапалоғини ташлаб (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Унинг катта-катта тошларни кўчириб, томорқасига сув ҳайдаётганини, Бухор полвоннинг **баркашдай** кетмони баланд кўтариб, лой кориётганини... кўришиб, унинг бунчалик куч-қудратни қаердан олаётганига ҳайрон қолишарди. (Н. Эшонқул. Уруш одамлари). Ичиб олган, шекилли, **баркашдек** башараси қизариб кетган йигит илжайиб келиб, Шахнозанинг ёнига ўтирди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Лўппи юзи янаям шишиб, **баркашдек** бўлиб кетган. (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Поччамнинг айтишларича, Ғиждувоннинг бозорида сотиладиган **баркашдай** кетмон эмиш (А. Жўраев. Шакарнинг мактублари).

МИС БАРКАШДЕК

Кип-кизил гардишсимон. Асосан, ой, куёш хақида.

Ҳозиргина адир оркасидан кўтарилган катта мис баркашдек кип-кизил ой унинг қонга беланган кийимларини янада кизил қилиб ёритарди. (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Фақат унда-бунда чирок милтилларди. Лекин мис баркашдек бўлиб, атрофида улкан нурли доира ясаб турган ой нурларида гала миноралар, Мусалло, Гавҳаршодбегим, Мирзо мадрасаларининг кошнлари яркираб кўриниб турарди (Мирмуҳсин. Меъмор). Ой мис баркашдек кизариб уфқда турарди (Мирмуҳсин. Чўри).

БАРМОҚ

БАРМОҚДАЙ

Кичкина, арзимаган.

Шоир бармоқдай шамнинг хира нурида ҳар вақтдаги каби тақир пўстакда ўтирар эди (Ойбек. Навоий). – Вой, Нуринисо, – қошларини маънодор чимириб жавоб берар эди қайнана, – эшитмаганмисиз, қадимгилардан қолган бир гап бор: қизга олтин тахт эмас, бармоқдай бахт тила (Ойбек. Қутлуғ қон). Бармоқдай илонлар, билакдай илонлар, йўғон одам сонидай илонлар! Сарик илон, кулранг илон, қора илон, айниқса, тошрангли чипорлари кўп бўлди! (Т. Мурод. Ойдинда юрган одамлар). Сохиби қаромат игнасини топиб чиқишларини сўради. Хиёл ўтмай, бармоқдай кичкина балиқча игнани оғзида тутиб, Иброҳим Адҳам қўлига тутқазди (А. Абдуллаев. Ҳазрати Аттор).

БАРМОҚДАЙ-БАРМОҚДАЙ

Одатдагидан йўғон, бўртган. Асосан, томир, соч ва шу қабиларга нисбатан.

У ҳар тош кўтарганда билагидаги, бўйинларидаги томирлари бармоқдек-бармоқдек бўлиб шишиб чиқади (С. Аҳмад. Йўлда). Маҳамат ака ўтқир, қув кўзлари чакнаб, Азизга ўтирилди. Бўйнидаги бармоқдек-бармоқдек томирлари яна ҳам бўртиб кетгандек бўлди (Ў. Усмонов. Гирдоб). Юк машинаси бир жиғиллаб кўзгалди-да, чироқларининг ёруғи йўл ёқасидаги те-ракларни, паҳса деворни, икки тавақали сариқ дарвозани ва шу дарвозага йўналган Маъсуманинг хипча қоматини, бармоқдай-бармоқдай ўрилган сочини бир зум олтин нурга бурқади (А. Ибодинов. Куёш ҳам олов). Бузқни эмдириб, сигирни ийдирди, хурманинг четига суртиб қўйилган қаймоқ би-

лан тирсиллаган елиндаги бармоқдай-бармоқдай эмчакларни мойлади (С. Нуров. Нарвон). Мармар сағанада она си исми шарифи билан таваллуди битиклик бўлди. Она си исми шарифи **бармоқдай-бармоқдай** қоп-қора чизик билан ўраб кўйилди (Т. Мурод. Юлдузлар мангу ёнади).

БЕШ БАРМОҚДАЙ

Мукаммал, икир-чикиригача *билмоқ*; ҳар тарафлама маълум, билинган, *аён*. БЕШ КЎЛДАЙ вариантыга қараганда кам кўлланади.

– Ҳа? – деди отасини, ўзича, *беш бармоғидек билади-ган*, аммо ҳамон унга ҳайрат ила қарайдиган кизи Александра (Ш. Холмирзаев. Танҳолик). Бу ишларнинг барчаси каминига **беш бармоқдай аён** (Ойбек. Навоий). Дунёдаги тилларни-ку, **Беш бармоқдай билишар**. Керак бўлса кушлар билан Хандон суҳбат қилишар (А. Орипов. Йиллар армони). Ҳа, ҳозирги пайтда касб-корга оид унча-мунча билим кифоя қилмайди. Ижтимоий тараққиёт қонуниятини **беш бармоқдай билиш** керак (С. Анорбоев. Оксой шалолалари).

Б А Р Р А

БАРРАДАЙ

Ёш, нозик, *юмшоқ*, *покиза*.

Фарзандларимизни йўлдан ургувчи, ҳар хил ножўя фикрларни уларнинг **баррадай покиза**, нозик кўнгилларига жойлашни истагувчилар йўқ дейсизму? (М. Али. Улуғ салтанат). Шохгадо бир неча йиллардан бери кўйдек ювош, **баррадек юмшоқ** ходим эди (Шухрат. Жаннат кидирганлар). **Баррадек** юрагига биров чўғ босгандек Аҳмаднинг юзи аламли буришди (Ф. Мусажонов. Ҳиммат). Танасида муздай бир нарса югурди. Эрта баҳор ели ўйнаган **баррадай** калбидаги титроқни босиб, аранг деди: – Қанака яқинлик? (Шухрат. Шинелли йиллар).

Б А Х М А Л

БАХМАЛДАЙ

1. *Майин*, *юмшоқ*. Дағал бўлмаган, кишига хуш ёкадиган.

Тупроқ **бахмалдай майин**, ундан баҳор ва ёшликнинг хиди келади (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Робия Тохирнинг **бахмалдай майин** мўйлови тагида хиёл титраб турган лабига ва изтироб билан чакнаётган кўнғир кўзларига тикилди (П. Кодиров).

Юлдузли тунлар). Дуркун вужудини сириб турган понбархат халатга, бахмалдай *майин* соч турмагида жилоланиб турган шокилали сочбезакка рашкинг келади киши (И. Оллаберганов. Туй нони). Тиник, бахмалдек *майин* осмонни тўлдирган юлдузлар ҳам бугун одатдагидан бошқачарок кўринар, муз парчаларини эслатиб совук чакнарни (О. Ёқубов. Муқаддас). Бахмалдек *юмшоқ* лаблари аранг кимиради-ю, «Сув», дея олди, холос (С. Аҳмад. Ялпиз хиди). Тегирмонарикдан бахмалдек *майин* овоз эшитила бошлади: Шоир... Шоиржон, қаердасан? (Н. Қилич. Жумбок).

2. *Товланмоқ, жилваланмоқ, ялтирамоқ.* Нур бериб жилоланмоқ.

Дам олиш уйининг ҳовлисида сарвлар, магнолиялар, самшитлар, пальмалар, самбитгуллар майин шабадада яшил бахмалдай *товланиб* ётади. (М. Ҳазраткулов, Кўккўл). Қирлар ям-яшил тусда, бахмалдай *товланади* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Кўмкўк шиша ранг осмон қаърида кўёш кезар, унинг нурига гарк далалар бахмалдай *товланарди*. (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ядро-физика институтининг ётоқхонаси шаҳар четида бўлиб, бешинчи каватдан Нева қора бахмалдек *жилваланиб* кўринарди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш қийин). Доимо қора бахмалдек *ялтираб турадиган* канал суви ҳозир лойка эди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш қийин).

БАҚА

(МИСОЛИ) БАҚАДАЙ

Қотмоқ, қотиб колмоқ, ҳаракатсиз турмоқ. Одамга, жонли мавжудотларга нисбатан.

Зайнаб бақадай *қотиб* ўтирарди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Кумуш бақадек *қотиб* ўтирган Зайнабга қаради ва уялинкираб жавоб берди: – Мен ҳам кечирдим (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Жондошнинг ўта қалтис хатти-ҳаракатларини мисоли бақадай кузатиб ўтирган Башир чандир, у арчазорга омон-эсон етиб олгач, «Қойил!» дея хитоб килди-да, сўнг бирдан ташвишга тушиб колди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Роҳибнинг бағрида ҳузурнинг зўридан кўзларини юмиб, мушукка ўхшаб миёвлаётган хизматкор қиз Мишелни кўриб аввалига бақадек *қотди*, сўнгра овозининг борича чинқириб юборди (Э. Норсафар. Зулмат ва аланга). Шержоннинг бир сонияда кайфи тарқаб, бақадай бўлиб *қотиб қолади* (С. Вафо. Телефон).

БАҲОР

БАҲОРДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИҒ)

Яшнамоқ, барқ урмоқ, гўзал кўринмок.

Тўй-тантанада **баҳордек яшнаб**, кайғу кунларида мотамсаро онадек маънос тортади (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бу ерларда турли ўсимликлар, **баҳор янглиғ барқ урган** майса-гиёҳлар, ажойиб тоғ гуллари жуда кўп (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). **Баҳордай барқ уриб** очилган чоғда, Қолдириб кетдинг сен бизларни доғда (Т. Сулаймон. Қолмиш). У (аёл) хоҳласа, **баҳордек яшнаб**, борликни гулу гиёҳга буркайди. Баъзида ўз ғурури, номус-ори, Ватан, фарзанд химояси учун жонини, қаҳрини ҳам аямайди (С. Рихсиева. Олам чироғи).

(ХУДДИ) БАҲОР ҲАВОСИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ўзгарувчан. тез ўзгарадиган, барқарор бўлмаган; тез ўзгармоқ. Одамнинг табиати, феъли, кайфияти ҳақида.

Қолаверса, Яхшибоевнинг феъли халигиндай ... **баҳор ҳавосидай** гап – *тез ўзгаради* (М. М. Дўст. Лолазор). Яширмайман. Бугун негадир бахтиёрман. Аммо билиб кўйинг, аёлларнинг табиати **баҳор ҳавосидай ўзгарувчан** (А. Абдуллаев. Дард). Кайфияти, ўй-хаёллари **баҳор ҳавосидай ўзгариб**, бир фикр иккинчисини чалкаштирарди, аниқ ва равшан кўринган нарса бирпасдан сўнг маъносиз бўлиб чиқарди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Одамнинг табиати қизиқ, ҳаётда рўй берган яхши ва ёмон ҳодисага қараб, **худди баҳор ҳавосидай ўзгариб туради**: гоҳ чароғон, гоҳ булутли осмон мисол (Н. Фозилов. Дийдор).

БЕГОНА

(ХУДДИ) БЕГОНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Эътиборсиз муносабатда бўлмоқ, *совуқ* қарамок; яқинлик туймаслик.

Бу хонадонга ўғил, энг камида, ука мақомида бўлган Жамшид энди **худди бегонадай** кириб, **бегонадай** омонат ўтирди (Т. Малик. Шайтанат). Шундан кейин Олма келин мени кўрганда **худди тамом бегонадек совуқ назар ташлаб** ўтадиган бўлди (Э. Аъзам. Гули-гули). У Дарвишали хотинини эркалатмай кўйганини, у билан гаплашишини, дастурхон тепасида ҳам **худди бегонадай** ўтиришларини эслаб, хижолати ошиб, кечкурун

ўглига танбех беришни кўнглига туғиб қўйди (Й. Сулаймон. Армон). Бу сертаманно келинчак Аҳмадга сал бегонадек, бошка дунё кишисидек туюлди (Ф. Мусажонов. Ҳиммат). Яна бегоналар янглиғ турарман, Мезбонларга ўхшар отам ҳам онам (А. Ўктам. Оралиқда).

Б Е Д А Н А

БЕДАНАДАЙ

Сайрамоқ, кераксиз ва кўп гапирмоқ. Одам хақида.

У гапга анча чечан экан, йўлга тушишлари ҳамона туллак беданадай *сайраб кетди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). – Укагинам-ей, бирам сергапсанки! – Айтувдим-ку, тўрқовоқда катта бўлганман деб. Беданадек *сайраб турмасам* бўлмайди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Холбек кулимсираб эгизак сингилларининг навбатма-навбат беданадек отиб *сайрашларини* кузатиб турди (Х. Аҳмедова. Бегона).

Б Е З Г А К

БЕЗГАК (ТУТГАН)ДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ)

Қаттиқ *титрамоқ*, *қақшамоқ*, *қалтирамоқ*. Асосан, одам, унинг аъзойи баданига, шунингдек, хиссий ҳолатига нисбатан.

Бой ўз жойига бориб ўтиради. Безгакдай шак-шак *титрайди*, кариндоши уни юпатишга киришади (Ойбек. Қутлуғ қон). Нури бу воқеанинг учини эшитган ҳамон безгакдай *қалтираб* кетди, кўзлари жинни кўзидай кўрқинчли бир ғазаб билан олайди (Ойбек. Қутлуғ қон). Отабек азбаройи бўғилиб кетганидан кўкимтир товланган, кутидор безгаклардек *титрай бошлаган эди* (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Маратнинг сўнги сўзлари унга қаттиқ таъсир қилиб, лаби лабига тегмай титрар, аъзойи бада ни безгак тутгандай *қақшарди* (Ж. Абдуллахонов. Хонадон). Аввалига кўрканимдан безгак тутгандек *дағ-дағ қалтирадим* (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Бувижоним бўлса нима қиларини, шунча йил алданиб келгани учун аламини кимдан оларини билмай, безгак тутгандек дағ-дағ *қалтираяпти* (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Не сир, қоронғи, бир қоп ёнғоқдек шалдираб келган ота ўша алфозда йўқолгандан кейин безгак тутган каби Латиф *титради*, тўлғонди, тун бўйи жимжит ховлида уф тортиб кезинди (Ёшлик).

Б Е Ш И К

БЕШИКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Бир маромда *чайқалмоқ, тебранмоқ, тебратмоқ.*

Кема хам шу – гоҳ тинч сузади, гоҳо **бешикдай** *чайқалади* (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Ҳилол **бешик каби** *чайқалди* аста, Гулчин дарбозага суяндим хаста (И. Мирзо. Телба хаёл). Дунёни **бешикдек** *тебратаётганга* ўхшайди-ку, бешикда бола йўк (О. Мухтор. Майдон). Вагон **бешикдек** *тебранмоқда* (Л. Бўрихон. Ялангоёк).

Б Е Ш И К Т Е Р В А Т А Р

БЕШИКТЕРВАТАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Охиста, мунтазам *тебранмоқ, чайқалмоқ.*

«ЖИП» **бешиктерватардай** *тебранади* (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Учар махсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берирокка чўккалаб, **бешиктерват** **сингари** *тебраниб*, майин товуш билан ўқий кетди (А. Қахҳор. Ўтмишдан эртақлар). Шохмуроднинг хаяжонланганида, дарғазаб бўлганида турган жойида **бешиктерватарга** *ўхшаб чайқалиш* одати бор (Мирмуҳсин. Темур Малик). Бизани оёқлар хизмат пайтида котиб кетган, мустаҳкам, – деди **бешиктерватардай** *тебраниб* (А. Жўраев. Қайтим). У «дев» шу холига қайси аскар ёки асирдан қолган рўдапо шинелининг енгини юз-кўзларига босганча улкан жигарранг **бешиктерват**дек *чайқалиб*: – Шу л шўришлар-да, вар эканму, эй қудай? – дея бош тўлғаб-тўлғаб, мишиғ-тупугига беланиб борар эди (М. Мансур. Жудолик диёри).

Б И Й

БИЙДАЙ

Очик, яланг, *бепоён*. Дала, дашт, чўлга нисбатан.

Жийдали... ўн-ўн беш йилгина бурун хув **бийдек** *бепоён* даштда бино бўлиб..., йилдан-йилга бойиб-битиб бораётган машғал Кўшдарё туманига қўшилди-юборилди (Э. Аъзам. Гулигули). Уч ойдики, **бийдай** чўлда кетиб борадурбиз (М. Али. Улуғ салтанат). Суратда кенг ва **бийдай** дала кайдандир кўнғир рангли тоққа бориб туташар, кун шафак пайти, тоғ чўкқилари ортида сўнаётган ярим куёшнинг атрофга хира нур сочиб тургани тасвирлангани (Н. Эшонкул. Қора китоб). Шу кунгача чолнинг кўрғонида яшаган эдим ва ҳозир бу кўрғон эшигидан

бийдай кимсасиз дараларга чикиб қолгандай ҳис этдим ўзимни (Н. Эшонқул. Маймун етаклаган одам). **Бийдай** даштда ўз эркига қўйиб берилган Қоракўз анча вақт кир-сой оралаб бемақсад югуриб юрди (Ғ. Шермухаммад. Саман той).

БИЛАК

БИЛАКДАЙ

Йўгон.

Аброр онаси билан уйдан беш-олти қадам нарида **билакдек йўгон** чипор илонга тўқнаш келди (О. Мухтор. Эгилган бош). Ҳар биттаси **билакдай** келадиган кўк-сарғиш илонлар бирига чирмашиб, худди одамлардай офтобшувокка чикиб ётар, дарахт илдизлари, ҳатто тегирмон паррақларини ўраб оларди (О. Ёкубов. Диёнат). Султон пориллаб ёниб турган **билакдай йўгон**, ярим газлик заъфарон шамларга бир-бир разм солди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Кузовнинг тўрт бурчига боғланган тўртта сим баландроқдаги **билакдай** арқонга туташади (А. Қўчимов. Баланд тоғлар остида). Қиз Фаридага жуда-жуда ўхшарди: туриши, қадди-комати, ҳатто **билакдай** сочи ҳам (И. Зойир. Қисмат ўчи). Ҳа, дарвоқе, шуни деб, *йўгонлиги* **билакдек** келадиган узун сочимни кестирдим (Н. Аминов. Монолог).

БИЛЛУР

БИЛЛУРДАЙ (КАБИ)

1. *Тиниқ*; беғубор. Асосан, сув, кўз ёши, тонг кабиларга нисбатан.

Ўнгирдан **биллурдай тиниқ**, ичсанг. тишингни сиркиратиб юборадиган сув жилдираб окиб чиқади (С. Анорбоев. Оксой шалолалари). Бу ерда юлдузлар тоғ чўққиларига тегиб туради, кўлларнинг суви ғоят сокин ва **биллурдай тиниқ** (З. Эшмирзаева. Ватан оҳанрабоси). Ниҳоят, киз бошини кўтариб, оёқларидаги гулдор хипча чувакларини ечди, ҳовучини тўлатиб сув олиб, юзига босди. **Биллурдайин** сув томчилари юзида сирпандилар (Н. Жалолиддин. Умар Хайём). Томчи-томчи **биллурдай** бегард, Ўйғилгандир, кўз ёшингни тўқ. Гоҳ мени ҳам куйдирар-у дард, Ўйғолмасман, кўз ёшларим йўқ (Ҳ. Худойбердиева. Тинч фонтан қошида). Наврўзинг муборак, муқаддас юртим, Жонгинам садоға баҳорларингга. Қуёш уйқусидан кечиб, парвона, Сенинг **биллурдайин** наҳорларингга (М. Каримжон кизи. Наврўзинг муборак). Унинг мижжаларида икки томчи

биллурдай ёш калқиб турар, менинг кўз ўнгимдан эса бир хил кийинган кўк тўнли йигитлар Миржумон кўчасидан кўтариб келаётган тобут ва унинг олдидаги Кўкон арава кетмасди (М. Мансур. Жудолик диёри).

2. Товланмоқ. Ёғдуланмоқ, жилваланмоқ.

Зайниддин чалғиш ва бирпас овуниш ниятида майда-майда томчилар инган, неон чироклари ёруғида биллур каби *товланаётган* кизил-сарик атиргул япроқларига тикилди (А. Дилмурод. Кунсулув). Айникса, олтиндай сарғайиб, офтобда биллурдек *товланган* хусайниларни уза бошлаганларида кампирнинг коворғаси қайишиб кетди (М. Осим. Карвон йўлларида). Булут тўсган Куёшу Ер ўртасида бир томчи оби раҳмат биллурдай *товланади* (Л. Бўрихон. Бир томчи ёш).

БОДРОК

БОДРОҚДАЙ

Бодрамоқ, сочилмоқ. Асосан, осмонда бодраб, дувиллаб чиқкандай сочилган саноксиз юлдузлар ҳақида.

Бодроқдек *бодраб кетган* осмон юлдузлари ғашни келтирар даражада ярқирар, нимкоронғу кўкдан адашган тун куши чулдираб ўтиб борарди (М. Мансур. Жудолик диёри). Карим деразадан бошини чиқариб тепага қаради: осмонда юлдузлар *бодроқдай сочилиб кетган*, жуда кўп эди (А. Аъзам. Алмисокдан қолган Карим). Назарида, осмондаги *бодроқдай сочилган* сон-саноксиз юлдузлар йириклашиб, тўлин ой янада тўлишиб қолгандай эди (Х. Шайхов. Оловдан чиққан одам). Тун бепоён чўлни оғушига олган, осмонга юлдузлар *бодроқдек сочилган* (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси). Ок *бодроқдек кўкка сочилган* юлдузлар дала окшомига ҳусн бермоқда (И. Раҳим. Ҳаёт булоқлари).

БОЛ

(ХУДДИ) БОЛДАЙ (КАБИ)

Тотли, ширин, инсонга хуш ёқадиган.

Туғилган ерингнинг тупроғи зар, тикони гул, тахир суви болдай *тотли* бўлар экан (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари). Болаликда бол каби *Тотли* экан ҳатто ғам (С. Ҳаким. Пишиқчилик). Болдай нима тутсам, дейсизки: «Аччик», Аччиғин келтирсам, дейсиз: «Бу нордон» (Миртемир. Кўлингизга тутдим бир гужум чилги...). Сувлари мисли зилол, мевалари худди бол. Ғиркираб ўтгай шамол, роҳатижон Мирзачўл (Ҳабибий. Девон).

(ХУДДИ, ГҮЁ) (ЁШ) БОЛАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ишонувчан, бегубор, беозор, содда; инжиқ; алданмоқ, жўн фикрламоқ, содда ўйламоқ.* Катта ёшдаги одамлар ҳақида.

Аёл киши аксар содда бўладими, гўлми, боладек *ишонувчанми...* (О. Мухтор. Эгилган бош). Бу қадар бола каби *бегубор* бўлмаса бу Боботурк дегани (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Унинг кулгиси ҳам илгариги Наимжонга, меҳнатдан бошқани билмайдиган, *ёш боладай беозор*, қўйдаи ювош Наимжоннинг кулгисига сира ўхшамас эди (О. Ёқубов. Диёнат).

Унинг боладек *соддалиги*, самимияти мени мафтун этганди (О. Мухтор. Эгилган бош). Ғафур Ғуломдек бесаранжом, муло-йимлигидан кўра тажанглиги кўп, *ёш боладек инжиқ* одам билан бир умр яшаб келаётгани учун ҳам яхши кўрасиз, демоқчисан (С. Аҳмад. Назм чорраҳасида). Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўрт манфаатпарастлардан *гўё ёш бола каби алдандим.* (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Ботир, яқинда олий маълумотли муҳандис бўласиз-у, халиям *ёш болалардай фикрлайсиз* (А. Абдуллаев. Дард).

2. *Хуркмоқ, уялмоқ, тортинмоқ, жавдирамоқ, хайрон бўлмоқ, бошқалар олдида ўзини нокулай сезмоқ.* Катта ёшдаги одамлар ҳақида.

Йигит Матлубанинг қўлтиғидан олмоқчи бўлиб қўлини чўзди, Матлуба худди *ёш боладай хуркиб*, Самигжоннинг оркасига яширинди (О. Ёқубов. Матлуба). Шундай пайтларда Ҳикматилло унинг олдида ўзини *ёш боладай* сезиб, эсанкираб қоларди (О. Ёқубов. Биллур кандиллар). Каримберди худди уят иш қилиб қўйган *ёш боладек, уялиброқ, тортиниброқ* ўрнидан турди (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи). Собиқ раис аждарҳогами, кўркинчли девгами қараб кўркиб кетган *ёш боладек* кўзларини катта-катта очиб, бир оз ангра-йиб турди (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи). «Худо хоҳласа, кишни ҳам чорбоғда ўтказаман, кетманг, сиз ҳам қолинг», дерди у менга *боладай жавдираб* (М. Раҳмон. Шавкат Раҳмоннинг анори).

3. Шўхлик қилмоқ, ўйнамоқ, *эркалиқ қилмоқ*, тўполон қилмоқ. Катта ёшдаги одамлар ҳақида.

Зухра ҳар гал уларни кўрганида Шерзоднинг елкасига туртар, кўзларида ўт ёниб, ўтирган жойида *ёш болалардек иргешлар*,

лолаларга имо килар эди (Ў. Хошимов. Нур борки, соя бор). Қудратилла **ёш боладай ирғишлаб** кўрпага кириб кетди (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Унинг мухаббати ҳам қандайдир ўзгача: у бирда меҳри нурдай товланиб, ўзи **ёш боладай эркаланса**, бирда Меҳринисонинг висоли-ю севгисига тўймай, асов эҳтиросдан шердай жўшиб эркалайди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ кушлар). Кўз олдимда оқиб ётган Зарафшон **ёш боладек эркалайдир, ўйнайдир** (Чўлпон. Зарафшон).

4. **Севинмоқ, қувонмоқ**, содда қувончдан **чопқилламоқ, чапак чалмоқ** ва шу каби ҳаракатлар килмоқ. Катта ёшдаги одамлар ҳақида.

Юнус бувам менинг жавобимдан **ёш боладай севиниб** кетар эди. (И. Султон. Боғи Эрам). «Ҳадемай хоҳлаганингизча ташиб олаверасиз» десалар **ёш боладай севиниб кетибман**, оғзимнинг таноби қочиб, зўр бериб, аравалаб, коплаб, канорлаб ташиб оламиз-ей, деб юборибман (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Темурга кўзи тушганда у беихтиёр **бола каби қувониб кетди** (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Шуни ўйласам, ўрмон ҳам, янги йил ҳам, туғилган куним ҳам, киш ҳам, ҳаммаси сирли бўлиб кўринарди, **ёш боладай қувонар эдим** (Ш. Холмирзаев. Қорбобо келади). Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган **ёш боладай чопқиллаб**, қаршисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди (А. Каххор. Дахшат). Ана! – деди **ёш боладек чапак чалиб**. – Яна кўшилиб кетишди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш кийин). Учқур машинанинг тортмай тизгинин **Боладай сакрайди** тоғдай улкан зот (Зулфия. Куёшли калам).

5. Ўзини тутолмасдан, тортинмасдан, баланд овоз билан **ийгламоқ**, беозор **хафа бўлмоқ**. Катта ёшдаги одам ҳақида.

Бу ҳукуматнинг уйи куйсин! – деб, пешонасига уриб, **боладек ийглайди** (Шукрулло. Тирик руҳлар). Кейин худди **гўдак боладек ҳўнграб юборди** (Ў. Умарбеков. Юлдузлар). Тамука Баходир Темурни кўриб, хурсандлигидан **бола каби ҳўнграб ийглаб юборди**. (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бобо шунақа пайтларда **ёш боладай кўнгли чўкиб, хафа бўлиб** қолади. (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Пирриев **ёш боладай изза бўлиб**, каловланди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

6. Қаттиқ, осуда, хотиржам, **беозор ухламоқ**. Катта ёшдаги одам ҳақида.

Сўнг ечиниб, оппоқ чойшаб ёзилган жойга узала тушиб ётди. Худди **ёш боладай дарров уйқуга кетди** (А. Абдуллаев. Дард). Бахтиёр худди **ёш боладек пиш-пиш** қилиб **беозор ухларди**

(М. Ҳазраткулов. Чўли ирок). Қолсанг бас, ҳадикни бир четга қўйиб, *Ухлаймиз* беташвиш боладай тўйиб. (Ў. Хидиров. О, мрамар кечадир...).

7. *Овутмоқ, алдамоқ, суймоқ*, юпатмоқ, меҳрибонлик қилмоқ. Катта одамга нисбатан.

Вазири аъзам баъзан султонни боладек *овутарди* (Мирмуҳсин. Темур Малик). Энди эса муҳим жангга отланаркан, уни боладек *алдаб*, ташлаб кетяпти (Н. Кобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бойчечакни *боласидек суймаса* ким, Ризку неъмат тупрок исин туймаса ким (С. Ҳаким. Гарашаликлар кўшиғи).

Б У Л Б У Л

БУЛБУЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Сайрамоқ, хониш қилмоқ*, жон-дили билан *қуйламоқ*, юксак даражада мадҳ этмоқ. Одам ҳақида.

Булбулдай *сайратиб* қўй Сайёраларни, Мен сендан айланай, ўзимнинг элим (С. Тўйчиева. Мадҳия). Бутоғингга қўниб *булбул каби хониш қилиб* тунлар, Ўпиб ғунчангни очмоқликка тонг чоғи шамол бўлсам (Х. Олимжон. На бўлгай бир нафас мен ҳам...). Чалма созингни, муғанний, *Сайрабон булбул каби*, Сеҳр этиб кўнгил чаманни, Уйқудан уйғотмаса (Ж. Камол. Чалма созингни, муғанний). Жуда яхши, *булбул сингари ашула қилар экан*. Овози Довуд пайғамбарники сингари дейдилар (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Миртемир булбул бўлиб туғилган эди. У умрининг охирига қадар она Ватанини, инсонга ҳаёт бағишловчи Онани, севги ва садокатни, ўзининг ижодий ва жисмоний меҳнати билан кадрдон диёрининг гуллаб-яшнашига буюк ҳисса қўшган замондошларини *булбул янглиғ жўшиб қуйлади* (Н. Каримов. Миртемир).

2. *Фигон айламоқ, нола қилмоқ*, дарду ғамларини баён қилмоқ.

Этма мени қўп интизор, Ишқингда мен бахтиёр, Булбул каби боғингда, ёр, *Айлай фигон*, айлай садо (У. Исмоилов. Сайланма). Булбул каби ун чекишни сен ишқ санама, Ҳар лаҳза ўлиб, чекмаса афғондир ишқ (У. Хайём. Рубоий). Бу тоғларда кийикдай югурган, шамолдек елган, *булбулдек нола қилган...* Бодомгулнинг табиат фақат бир мартагина яратиши мумкин бўлган чегарасига энди парда тортилган эди (С. Аҳмад. Жимжитлик).

3. *Сайрамоқ, сўйламоқ*, тез, тутилмасдан, эркин, бурро ва равон гапирмоқ.

Ўз ўгли булбулдай сайраб турса ҳам, сўкиб-сўкиб аранг «уч» кўйиб беради (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Сарсон тоға яна булбулдай сайраб, сўзни бошладилар (С. Сайхон. Юрт соғинчи). Авазхон гулдай жайнаб, булбулдай сўйлаб, тароккос бойлаб... подшони хурмат килиб, бир сўз деди (Қундуз билан Юлдуз). Бугун ёшларимизнинг чет тилларда булбулдай сайрашларини кўриб, ҳам ҳавас қиламиз, ҳам ўзимизнинг «тилсизлик» туфайли бошимизга тушган кунларни эслаб ўкинамиз (Э. Воҳидов. Уч соқовнинг саргузашти). Ассалому алайкум, акажон. Соғлиқларингиз, ишларингиз яхшими, акажон? – деди у уйга киришим билан булбулдай сайраб (А. Жўраев. Ажабсанда). Қизлар ҳозиргина булбулдай бийрон сайраётган Ҳалимага тушунмасдилар (А. Мамарасулов. Телба муҳаббат).

БУЛОҚ

БУЛОҚ (СУВИ)ДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИҒ, СИНГАРИ)

1. *Қайнамоқ, оқизмоқ, отилиб чиқмоқ*, мўл-мўл юзага келмок.

Булоқдай қайнаб, шариллаб отилиб чиккан кон ҳамма ёғини алвон рангга бўяди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Лекин бу насиҳатлар мавлононинг қулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай оқизиб, нола чеккани-чеккан эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Қачонки, ижодкор қалби сокин бўлса, ундан етти ухлаб тушга кирмаган сатрлар булоқдек отилиб чиқади (Т. Мурод. Момо Ер кўшиғи).

2. *Тошмоқ, қайнамоқ*. Инсоннинг рухий-ҳиссий ҳолатлари ҳақида.

Дунёда ягона Ватаним онам – Меҳрим тошар булоқдай сайр чоғида (М. Туробова. Тошкент оқшомлари). Ўзлари ҳам бахордай қувнаб, булоқдай қайнашади (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Булоқдек қайнаб ётсам, Сочингни ўйнаб ётсам, Ҳеч ким халал бермаса, Кўзингни ўйлаб ётсам (И. Мирзо. Куйганёрда ёзилган шеър). Хотираида изтироблар қайнар булоқдек, Кечалари окиб ётар, сени тинч қўймас (Б. Эрали. Аравон).

3. *Жуда тиниқ, покиза, тоза*. Конкрет ва мавҳум тушунчаларга нисбатан.

Йўлдан пастроқда оқаётган сойга жуда-жуда ҳавасимиз келди: денгиз суви каби зангори, булоқ каби тиниқ, оҳиста мавжланиб окиши жуда чиройли эди (К. Кенжа. Буюклар изидан). Қалблари булоқ сувидай тоза, ниятлари кундай ёруғ, инсоният жамоасининг келажаги, бахтини ўйлайдиган, ҳақиқий маърифатпарвар инсон эдилар (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

Қизиқувчанлик билан тикилиб турган булоқ янглиғ *тиниқ* кўзларга синовчан назар билан боқди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Не-не соз қўшиқда ёд этгум хали, Эй асов, бепардоз, соғ она тилим, Булоқдай *тинигим*, дурдона тилим, Бешигим, пок дилим, жонона тилим (Миртемир. Лолазор). Этракдек эзгусан, булоқ янглиғ *пок* (Миртемир. Тошбу).

БУЛУТ

БУЛУТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Тиник оқ, *оппоқ ранг*, покиза, пок.

Узоқдан кўзга ташланган илк таассурот – тиник осмондаги оқ булутдек *оппоқ ранг!*.. Мен севган, жонимга жон бағишлайдиган ранг (Х. Дўстмухаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз). Барча-барчаси ана ўша асосий сабабдан ранг олгани, яъни ниятларимизнинг бари парку булутдек, чанокни тўлдириб лўппи-лўппи очилган момик пахтадек *оқ-оппоқ* эканлигидан (Х. Дўстмухаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз). Агар ўлсам, мендан не колур? Булутдай *оқ*, чиройли тулпор (У. Азим. Бахшиёна). Теракларнинг барглари шилдирайди. Таналари булутдай *оқ* (И. Султон. Озод).

2. *Баланд*, юксак.

Ўртарокда булутдек *баланд* оқ от миниб бораётган йигитнинг ёши йигирма уч-йигирма тўртда (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Ёш йигитнинг... пахтазорга кириб... шавк билан тез-тез тергиси, булутдай хирмон килгиси келди (Ойбек. Олтин водийдан шабадалар). Қўрғоннинг етти пахса-ли девори ҳам битиб, тўрт жойига булутдек *баланд* дарвоза ўрнатилди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Етовнинг бошида турган булутдай *баланд*, қора кашка отга бир сакраб минди-ю, устма-уст камчи босди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

ҚОРА БУЛУТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Ёпирилмоқ, қопламоқ, бостириб келмоқ, шиддат билан босиб келмоқ. Конкрет ва мавҳум тушунчаларга нисбатан.

Тешиктошнинг йўлига чиққанимизда қизиллар изимиздан от кўйишди... *Қора булутдай ёпирилиб* қувладилар (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Мана бугун камоқдан қутулиб чиқиш ҳақидаги хаёллар ўрнини энди бутунлай ўзга дард-ташвиш *қора булутдек ёпирилиб* эгаллай бошлади (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар). Убайдуллахон хаёлини *қора булутдек* даҳшатли воқеалар

қоплаб олмоқда эди (Шукрулло. Тирик рухлар). Унинг бутун юрагини *қора булутдай қоплаган* ғам бир онда йўқолгандай бўлди (Ойбек. Нур кидириб). Қарашларидаги кечаги маҳзунлик, баъзан *қора булут каби бостириб келувчи* қаҳр энди йўқ (Т. Малик. Шайтанат). Дарё билан шаҳар оралиғини тўлдириб ваҳимали *қора булутга ўхшаб келаётган* Иброҳим Лодининг кўшини қаршисида ҳаракатсиз тек туриб кутиш оғир эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). ...Ота – колхоз раиси, бир ака – райондаги жами «молия»ларнинг каттаси, бири – прокурор ёрдамчиси, бири – ПМКнинг бошлиғи, уруғларидан чиққан шармандаларнинг иккаласини ҳам бир гўрга тикиш учун *қора булутдай бостириб келишади* (А. Аъзам. Аскартоғ томонларда). У худди офтоб чарақлаб турганда тўсатдан *ёпирилиб келган қора булутдай*, ёзда, ҳеч ким кутмаган бир пайтда ёккан дўлдай кутилмаган бир маҳалда пайдо бўлди (О. Ёкубов. Биллур кандиллар).

БУРГУТ

(ХУДДИ) БУРГУТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Чанг солмоқ, ташланмоқ; дадил парвоз қилмоқ, шиддат билан, юксак даражада фаолият кўрсатмоқ. Асосан, одам ҳақида.*

Ҳазрат шаҳид кетатуриб, ёғий байроғига худди **бургутдек чанг солиб эди**, жаллодлар унинг бармоқларини кесмагунча байрокни ола билмадилар (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Илтижоларга кулоқ солмай, бошқа амирлар тортиб олиб кўйишмасин, деган хавотирда ўлжасига човут солган **бургутдай шартта** Шох Мансурга *ташланди* (М. Али. Улуғ салтанат). Тўғри, Иброҳим ака ғоятда нозик дид ва нозик таъб билан ёлғиз **бургут янглиғ** жаҳон адабиёти майдонлари узра *парвоз этиб* юришдан ҳали-хануз толиққани йўқ (Х. Дўстмуҳаммад. Ўтаётган биллур вақт). Футболчиларимиз **бургут мисоли** олдинга *ташланиб* биринчи уринишдаёқ тўпни рақиб дарвозасига тушириб кўйишди (О. Йўлдошев. Қуён бўлиш воқеаси).

2. *Ўтқир нигоҳли, олғир, жасур. Одам ҳақида.*

Арасту демиш: **бургутдай нигоҳи ўтқир** шох шоҳларнинг яхшисидур (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Олий шон амирларим, **бургутдай олғир** баҳодирларим (М. Али. Улуғ салтанат). Экин экмок ёки иншоот барпо этмоқдан кўра, савашмокни яхши биладиган бу қавмлар жангда **бургут каби** эдилар (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Қирқ йигитнинг ҳар бири **Бургутдай**, карчиғайдай, Кўнгли ўсиб кўк бўйи, Кўкси корли

Олойдай (Т. Сулаймон. Солнома). Музаффарийлар подшоси нурсиз кўзларини астойдил садоқат кўргизиб, қошида таъзимда турган бургутдай икки ўғлига тикаркан, ўзини дунёда энг бахтиёр оталар иккита бўлса – ўшаларнинг бири, борди-ю, битта бўлса ўзидай мамнуну мағрур ҳис этди (М. Али. Улуғ салтанат).

(ХУДДИ) БУРГУТНИКИДЕК (КАБИ, СИНГАРИ)

Ўтқир, чақноқ, узокларни ҳам кўра оладиган. Асосан, кўз хақида.

Киррабурун, кўзлари бургутникидек *ўтқир* Зелихон ўй сурганида ҳам нигоҳини бир нуқтада тўхтатмас эди (Т. Малик. Шайтанат). Ўзи олтмишларни қоралаган бўлса-да, адл коматини йўқотмаган, кўзлари бургутники каби *ўтқир*, ҳаракатлари кескин Ҳамзатбей ярим соат кечикиб келди (Т. Малик. Шайтанат). Соч-соқоли тикан мисол ўсган, кўзлари бургутникидай *ўтқир*, киррабурун, оғзи катта бу кимса қай тарика хилватнишинга чиқиб қолганига ўзи ҳам ҳайрон (А. Абдуллаев. Ҳазрати Аттор). Ярим соатлар ўтар-ўтмас дуркун бўйли, кўкимтир кўзлари бургутники сингари *чақноқ*, киров кўна бошлаган сочлари хурпайган кирпини эслатувчи малларанг одам кирди (Муштум). Оксоқол, қани, бир дуо қилинг-чи, – деди у кенг қафтларини очиб. Қоронғида унинг кўзлари худди бургутникидек *чақнар* ва қайфияти чоғлигидан далолат берарди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари).

БУҚАЛАМУН

БУҚАЛАМУНДЕК (КАБИ)

Турли қиёфага кирмоқ, тусланмоқ. Ўз манфаатини кўзлаб, вазиятга қараб ўзгариб турадиган, қатъиятсиз, айёр одам хақида. Салбий муносабат ифодаланади.

Кеча машварат пайтида Қувомиддин, Саҳобиддинларнинг буқаламундай турли қиёфага киришлари Жалолиддинни ўйлантириб қўйган эди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Одамзоддаги иллатларнинг энг ёмони иккиликдур. Ҳар мақомга йўрғалашдур. Худди кунгабоқар каби нафли томон бурилишдур. Буқаламун каби *тусланишдур* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). У қандай йўл эканлигини айтмоққа чоғланган эди, аммо, кутилмаганда, гоҳ бошига сўфилардек салла ўраб, гоҳ қора духоба дўппи кийиб, савдо аҳли қиёфасида буқаламундек тўнини ўзгартириб турадиган Султон суллоҳнинг кириб кели-

шини кўрган Убайдуллахон қаршисида қутилмаганда жирканч бир махлуққа дуч келиб қолгандек ўзгариб, айтадиган фикрини очик айтиш имкони бўлмади (Шукрулло.Тирик рухлар). *Тусланиб турамиз букаламундек, Аҳдида устувор тургувчилар оз...* (Ж. Камол. Бизда тарозидан урса устамон...).

БЎЗ

БЎЗДАЙ

Оқ, оппоқ; оқармоқ, одатдаги рангини йўқотмоқ. Асосан, одамнинг, хусусан, унинг юзининг ранги ҳақида.

Даҳшатдан олайиб кетган кўзларини, бўздек *оппоқ* юзини кўриб, тўсатдан ҳаммасини тушундим (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Юзи бўздек бўлиб, бояги жойига қайтиб ўтирди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Унинг кетидан эргашган йигирматача отлик навқарлари орасида пешонаси ғурра бўлган, юзи бўздай *оқарган* Мамат ҳам бор эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Турсуной билан Шарофатнинг ранги бўздай *оқарди*. Чунки эрлари бу сирни ҳозирча зинҳор оғиздан чиқармасликка буюришган эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Бир пайт ранги бўздек *оқарган* жияни чиқиб келади: «Йиқилдим, тоғажон, йиқилдим!» (Э. Аъзамов. Жиян). Нима бўлди, қизим? Нега бакиряпсан? – кўрқиб кетган она бир тўлғониб, ўзига-ўзи гапириб ётган ўғлига, бир эса қўрқувдан ранги бўздек *оқариб кетган* дўхтирнинг ёш тўла кўзларига қараб ташвишли жавдиради (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

БЎЗТЎРҒАЙ

БЎЗТЎРҒАЙДАЙ

Бўзламоқ, қаттиқ нола қилиб йиғламоқ.

Мен сени инжитмайман Ва лекин тинчитмайман. Чарх уриб *бўзтўрғайдай бўзлашим* бор бошингда (Миртемир. Мен сени...). *Бўзтўрғайдек бўзлар* онаси Совиб қолган жасадни қучиб (С. Ҳаким. Олис юлдуз). *Бўзтўрғайдай бўзлаб* сен, Бўғзинг тўла дард кетдинг. Бу уйга қиз келиб сен, Эркак бўлиб, мард кетдинг (З. Мўминова. Бешиқларни асрагин, дунё). Юрак куйгач, кўнгли *бўзтўрғайдек бўзлаб*, охи фалакка ўрлади (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама). Юрак ўтдек бознайди, *Бўзтўрғайдек бўзлайди* (Ш. Улуғ. Номи Ҳабибим).

БЎЗЧИНИНГ МОКИСИ

БЎЗЧИНИНГ МОКИСИДАЙ

Кўп *қатнамоқ*, тинимсиз бориб келавермоқ; сарсон бўлмоқ.

Кейин алла-паллага қадар кўрғон, ичкари ховли эшиги билан шийпон орасида *бўзчининг мокисидай қатнади*, меҳмонлар учун дам ясоғлик патнислар, дам чой, дам нон, оч коринни кемирадиган лаган-лаган мантилар, дам косаларда шўрвалар ташиди (Ойбек. Қутлуғ кон). Оиламиз бошига мусибат тушгунга қадар, у хонадонимизга *бўзчининг мокисидек қатнар*, дадамлар билан кечалари узок суҳбатлашиб ўтирарди. (О. Ёқубов. Музқаймоқ). Шердорларникига *бўзчининг мокисидай гиз-гиз қатнайди* (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Мезбон аёлнинг чехраси очилиб кетганини дарров пайқадим, унинг салқи, рангсиз афт-башарасига кон югургандек – ўзи уй билан ошхона ўртасида *бўзчининг мокисидай* югургилаб қолганди (Х. Дўстмухаммад. Масковлик яхши одам). *Бўзчининг мокисидек* Авлиёота билан Тошкент орасида йўрғалашдан нима фойда? (Ойбек. Қутлуғ кон).

БЎЙРА

БЎЙРАДАЙ

Юзаси кичик, кичкина, арзимаган.

Бўйрадай жойга шолғом эккан одамга ҳам сувми!.. Эҳ-хе, пахтамизга қанча пул сарф бўлди, буни тушуниш керак (Ойбек. Қутлуғ кон). Ҳаммамиз ҳам бир куни *бўйрадек* жойга бориб ётамиз (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Ўз уйини чет эл мебелли билан тўлдириб қўйганида онасига ақалли *бўйрадеккина* гиламча совға қилишни унутмадимикан? (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Шунда четки чинор остида саргайиб ётган *бўйрадек* жойни кўрдим (Ш. Холмирзаев. Мангу йўлдош). Ғор ичи жимжит. Тепадан тунгаб турган *бўйрадек* офтоб нури дурдан ясалган деворларни ғалати ёритган (С. Аҳмад. Сумбул). Хонадон соҳиби *бўйрадек* бир сахнда икки туп хурмо кўкартирибди (Х. Султон. Бобурийнома).

БЎРДОҚИ

БЎРДОҚИДАЙ

Семиз; керагидан ортик *семирмоқ*. Одам ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Қирк йил халқнинг нонини яримта қилган, унинг ҳисобига *бўрдоқидай семирган* бу юлғичлар хануз отда бўлса-ю, элнинг

энг ҳалол, энг адолатли ўғлонлари тухмат балосига дучор бўлиб юрса? (О. Ёкубов. Оккушлар, оппоқ кушлар). Туш, туш, очик хавода пиёда юриш фойдали. **Бўрдокидай лорсиллаб кетясан** кундан-кун, озишинг керак (Ж. Абдуллахонов. Хонадон).

БЎРДОКИГА БОКИЛГАН КЎЙДЕК

Жуда *семиз*; беҳад *семирмоқ*. Одам ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Элликни уриб кўйган, **бўрдокига бокилган кўйдек** бикки *семиз* туршакфуруш алпанг-жалпанглаб эмаклаганича кават-кават тўшалган кўрпачаларни иткитар ...эди (Х. Дўстмухаммад. Жажман). Кейин кечкурунлари отаси билан ўзига чала-чулпа бир нарсани пишириб беради ва яна ўзини кўрпага уради. Пировардида **бўрдокига бокилган кўйдек семириб кетди** (Б. Абдураззоқ. Ришта). Яна емишдан гапирасан-а! – дея ўғлига зардаси қайнаб тикилди Кўзи кассоб. – **Бўрдокига бокилаётган кўйдек** ялтиллаб кетганингни кара. Тўп-мўп тепиб турсанг, сал пойинг пишармиди? (А. Обиджон. Олтин юракли автобола).

Б Ў Р И

БЎРИДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

1. *Довюрак, ёвқур, мард*. Одам ҳақида.

Бўридай довьорак, бақувват бўлиб ўсармиш (М. Ҳазратқулов. Таътил кунлари). Шовурсиз оламда у ўзини айикдек хотиржам, **бўридек ёвқур**, кийикдек хушёр сезади (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Менинг Нортой болам **бўридай мард**, Худо ундан бир тирнокни аяб турибди (Ғ. Раҳмон. Оқибат сўкмоғида).

2. *Ғажимоқ, тиш қайрамоқ*. Бир-бирига шафқатсизлик билан ҳақсиз равишда ёмонлик қилмоқ ёки шунга уринмоқ.

Шофёри ҳозир олдида бўлса **бўридай ғажиб ташларди** (М. Ҳазратқулов. Момакалдирок). Бу аҳволда сенлар бир-бирларингни қўлламайсан, шунинг учун йигитларинг ҳам бир-бирларига елка тутмайди. Ҳеч бўлмаганда бир-бирларингни ҳурмат қилишни билмайсанлар, керак бўлса, **бўридай ғажийсанлар** (Т. Малик. Шайтанат). Улуғ шоҳ, мендан хафа бўлма. Лекин ўзинг айт-чи, нега инсонлар бир-бирига ёв, бир-бирини **бўридек ғажийди**? (М. Қориев. Спитамен). Нахотки, одамлар умрларини бир-бирларини **бўридай ғажиб** яшашга сарфлашса? (И. Зойир. Қисмат ўчи). Зокир Мажидовнинг тарафдорларидан. Мажлисдан сўнг ҳаммаси **бўридек тишларини**

қайраб юришибди. У ғаламис, ифлосларга энди кўрсатаман! – Кутбиддинов шарт ўрнидан туриб, асабийлашиб, кўлларини мушт килиб тугди (А. Жўраев. Ҳаёт ўйини).

ОЧ БЎРИДАЙ

1. Ёвуз, шафқатсиз.

Табиат, тушунтир, не кори хол бу, Нима бу – ногаҳон қора тажовуз? Синони йиғлатган кўхна савол бу, Ўлим бу, **оч қолган бўридек ёвуз** (Ж. Камол. Қалбдан садо). Бу одамларнинг даврасидан тулки каби хийлакор бўлсанг жой топасан, **оч бўридай бешафқат** бўлсанг – ўрин эгаллайсан (Ф. Тиловат. Қора кузғун).

2. **Изгимок**, ташланмок, хужум қилмок. Ёмонлик мақсадида турли жойларда кезмок, зарар бериш учун ташланмок. Асосан, одам ҳақида.

Мўғулларнинг баъзи тўдалари **оч бўридек изгиб юради** (Мирмуҳсин. Темурали). Чегарачилар дарё бўйида кечасию кундузи **оч бўрилардек изгиб**, камиллар орасида пусиб ётишарди. (К. Кенжа. Палахмон тошлари). Бу нонкўрлар шукур дейиш ўрнига, атрофингизда **оч бўридай изгиб** юрибди (М. Исмоил. Қоядан кулаган каср). Ўз юртида эмишлар қочок, Из кувади қора папкалар. Тоғу тошни юрибди тўриб **Оч бўридай** кизил шапкалар (Х. Раҳим. Боботоғнинг хумори). Равалпиндида ижарада яшашаётганида маҳалладош бир мардумнинг Мазохид исмли тўйган куртдай семиз, телватоброк ўғли ...уни эшикнинг бир қаноти орқасига – қоронғи бурчакка қисиб, барра кўзичокка ташланган **оч бўридай** тармашганини, шунда каттик кўриб кетгани ...ҳақида лом-мим демади (К. Кенжа. Палахмон тошлари). Сизни ўлжа излаган **оч бўридай** саҳарлаб чиқишингиз тушимга қирибдими? (К. Кенжа. Палахмон тошлари).

БЎТА

БЎТАДАЙ (КАБИ)

Бўзламок, қайғу-аламдан зор-зор йиғламок,

Мендан йирок тушди кизғалдоқдай киз, Беишк дил умрбод **бўтадай бўзлар** (Миртемир. Қизғалдоқ). Қайга кетди япроқдек бола, **Бўта каби** қайда **бўзлайди**? (А. Суюн. Баҳодирнинг қиличи). Равшанжонни зиндондан чиқариб, бўйнига ғул-занжир солиб, теварагини кўп душман олиб, **бўтадай бўзлатиб**, кўзини бойлаб, кўп зулмларни айлаб кета берди (Равшан). Она-бола **бўтадек бўзлаб** колдик (Ў. Умарбеков. Ҳусн). Чикмайин деса, мен **бўтадай бўзлашдан тўхтамасдим** (Ч. Айтматов. Болалигим).

В

ВАЙРОНА

ВАЙРОНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Хувуламоқ. Файзсиз, кўрксиз, кимсасиз бир ҳолатда колмоқ. Асосан, ўрин-жой ҳақида.

Ота хонадонининг устунни – чол-камбир экан, улардан кейин ховли-жой **вайронадек хувуллаб қолди** (Ҳ. Назир. Ҳамият). Доимо файз аримайдиган бу уйдан Юлдузхон кўч-кўронини олиб кетгач, **вайронадек хувуллаб қолди** (Тошкент окшоми). Насиб этди тилаганим, сўрганларим. Факат энди пойи жаннат онам йўқдир, **Вайронадек** бу кошонам, курганларим (Ё. Аҳмаджонов. Бойчечакка бокиб завкинг...). Кўзи тўкнинг кўзларига кулба кўрингай бир қаср, Кўзи очнинг кўзларига **вайронадай** кошонаси (О. Ҳожи. Маърифат дурдонаси).

ВУЛҚОН

ВУЛҚОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Портламоқ, қайнаб чиқмоқ, шиддат билан отилиб чиқмоқ. Инсоннинг турли, ўта таранг ҳиссий-руҳий ҳолатлари ҳақида.

Беванинг, айниқса, тирноққа зор беванинг зорли, ғамли охларига тун қандай чидар экан, замину само қандай чидар экан? Ернинг охлари тўпланиб, сўнг **вулқон каби портласа** керак (Т. Малик. Шайтанат). Мехринисо юраги кинидан чиққудек гурс-гурс уриб, Шокосимнинг ёнидаги стулга аста ўтирди, сўнг қаердандир, юрагининг тагидан **вулқондай қайнаб чиққан** кўз ёшларини тиёлмай, ўзини эрининг кўксига ташладида, овозининг борича уввос солди (О. Ёкубов. Оқкушлар, оппоқ кушлар). Ана шундагина ичидан қаттиқ, жуда қаттиқ ўкирик келиб, **вулқондай отилиб чиқди** (М. Ҳазратқулов. Чирок ўчмаган кеча). Ҳозиргина кизи Маржонайдан эшитган мудхиш гапларни эслар, шунда юрагида **вулқондай қайнаган** исёнкор туйғулар аллақандай шубҳа ва ишончсизлик билан алмашарди (О. Ёкубов. Адолат манзили). Кейинги дақиқада кўксини тўлдирган фарёд **вулқондек отилиб чиқди** (Ҳ. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Отақўзи юрагининг тагидан дафъатан **вулқондай қайнаб келган** ғазабни зўр-базўр тўхтатиб қолди (О. Ёкубов. Диёнат). Арзигай жонимни қилсам ҳам фидо, **Вулқондай отилар** қалбимдан нидо – Менинг онажоним – Ўзбекистоним (Қ. Дехкон. Ўзбекистоним).

Г

Г А В Х А Р

ГАВХАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Бебаҳо, тиниқ. Ноёб, кадрли нарсалар, юксак туйғуларга нисбатан.

Ҳазрат Алишер – *гавхардай бебаҳо* истеъдодлар хазинасини очган энг улуғ кашфиётчи эдилар (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шайх наздида, инсон баданида мудраб ётган *гавхардек бебаҳо* хисларни уйғотиб, одам боласининг кўзини очадиган, унга оби хайвондан ичириб, дардига дармон, дилига севинч бағишлайдиган руҳий неъмат – бу жаҳрия, яъни каттик товуш билан айтиладиган зикри самоъ эди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Унинг муҳаббатини тўла ифода қиладиган сўз ҳали одам боласи томонидан ўйлаб топилмаган, шунинг учун топилмаганки, Лайлоси ҳам, Ширини ҳам, Зулайҳоси ҳам Ҳаёт севгисининг юздан бирини бошдан кечирмаган! Шунинг учун Ғуломжонга ўша туссиз сўзни айтиб, *гавхар каби тиниқ*, соф севгисини ерга уролмайдди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

Г А Д О (Й)

ГАДО(Й)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ночор, қашшоқ, мухтож.

Номард! Бир *гадодек ночор* бола эдинг (С. Аҳмад. Жимжитлик). Девор-дармиён акасининг хотини Офият (кўшнилари Офат келин дейишади. Унга Худонинг ўзи тенг келсин) Рофе амакининг *гадодай қашшоқлигини*, хотинининг бозорчилигини (у жияк тўкиб сотади) юзига солган (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги). Нега халқи шунча юпун, шунча хокисор? *Гадо каби* юраги хун, кўшиғида зор? (Ж. Камол. Жамила).

ТИЛЛА ТОПГАН ГАДО(Й)ДАЙ

Чексиз-чегарасиз севинмок, *хурсанд бўлмоқ*. Нописандлик, камситиш муносабати ифодаланади.

Айникса, Хайрулланинг мудом тилла топган гадойддай *хурсанд* ахволда юриши ҳам кўпчиликни ажаблантиради (А. Йўлдош. Қизил тилла, кип-қизил тилла). Сизни кўрдим-у, тилла топган гадойддай кувониб кетдим (И. Зойир. Қисмат ўчи). У энди тупрокнинг кизиби кетганини ҳам унутган, тилла топган гадойддек ҳадеб илжайар, ўқтин-ўқтин «Кўлвор экан» деб қўярди (Ш. Бўтаев. Шоҳона совға). Бир ҳафта тилла топган гадойддек кўнгли тўқ бўлиб юрди (Ҳ. Пардаева. Юлдузини йўқотган одам). Шу болани уруғи Тошкентданмасмикин-а? – деди Турдикул чол тилла топиб олган гадойддай кўзи чакнаб (О. Йўлдошев. Ўзимизнинг «Махаралзе»). Юрагинг урарди сиғмай сийнага, Қошимда турардинг куёшдай, ойдаи. О, шошиб колдим-ку зўр хазинага – Тўсатдан йўликкан маъсум гадойддай (Шухрат. Сенинг севгинг).

ТЎРВАСИНИ ЙЎҚОТГАН ГАДОЙДАЙ

Чексиз-чегарасиз хафа бўлмоқ, каловланиб колмоқ. Нопи-сандлик, камситиш муносабати ифодаланади.

– Ҳа, – деди аммам йўғон товушда. – Тўрвасини йўқотган гадойддек талмовсираб копсиз, келинпошша?! (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Кўрбоши ҳам тўрвасини йўқотган гадойддек кушбегининг чап ёнига, Кумушбибининг юкорисига бориб ўтирди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Сиз ҳам у ёк-буёқдан гаплашиб ўтирсангиз бўлмайдими? Бу нима, тўрвахалтасини йўқотган гадойддек шумшайиб ўтирасиз, бағрим қон бўлиб кетди-ку! (Ойбек. Қутлуғ қон). Бу пайтда қутилмаган учрашувдан қарахт бўлиб қолган Машраб тўрвасини йўқотган гадойддек талмовсираб, бошини қуйи солиб боради (Шухрат. Машраб).

ГИЛАМ

ГИЛАМДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Тамоман *қопламоқ*, *тўшалмоқ*. Кўпроқ ер юзасини зич қоплаган лола, кизғалдоқ, гул ва шу каби нарсалар ҳақида.

Шамолларга эргашиб олисларга кетади, тоғларга тегиб акс садо беради, қирларни гиламдай *қоплаб* ётган кизғалдоқларни, чучмомаларни, бўтакўзларни эркалайди, жилдираб оқаётган ирмоқларга қўшилиб сойларга югуради (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Кеча олма, ўрик ва шафтолининг ранго-ранг гуллари ерга гиламдек *тўшалганини* кўриб кўзи қувнаган эди, ҳозир уларни тунги ёмғир ер билан битта қилиб чаплаштириб-

ди (X. Дўстмухаммад. Нигоҳ). Сап-сарик коқилар, кўк-қизғиш нахўтақлар, нопормон эрбахолар орасида узокдан кип-қизил гиламга ўхшаб кўзга ташланадиган – қийғос очилган лолакизғалдоқлар эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Девортошлар рахи, дарвозалар остонасигача гиламдай ястаниб ётар, аччик нам хиди димокка урарди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

ГИЛОС

ГИЛОСДАЙ (КАБИ)

Қизил, кип-қизил. Асосан, лаб ҳақида.

Дилдор гилосдай *қизил*, чиройли лабларига ёйилган табасум билан бошини силкиди (Ойбек. Навоий). Гилосдай бир лабдан бўса олгунча, Баъзан бир йигитлик кетади увол (Ғ. Ғулом. Ёз). Она бағрида ҳам оташда куйиб, Гилосдек лаблари курғаб зиёда, Нажоткор сийнага бошини кўйиб, Жон берган гўдақлар йўқми дунёда? (Ж. Камол. Нажот майдони). Олтинранг сочлари елкалари узра сочилиб кетган, қайрилма киприкли кўзларини очиб юмганда гилосдай *қизил* лаблари ўз-ўзидан жилмайиб кўядиган кўғирчоққа, очиги, ҳаммамизнинг ҳавасимиз келди (М. Ҳамидова. Ўйинчоқдан уялманг).

ГУЛ

(МИСОЛИ) ГУЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Яшнамоқ, очилмоқ*. Бениҳоя чирой очмоқ, гўзаллашмоқ.

Ҳаёт гулдек *яшнаб* борар кун сайин, Мен ҳам энди олисларни кўзлайин (С. Ҳаким. Олис юлдуз). У тонгда очилган гул янглиғ *яшнаб* ўтирган Маъсудага ўғринча қараб кўйди, холос (Ёшлик). Мана ҳозир гулдек *очилган*, етилган қиз шу тонг палласида қайси йигитнинг эшигини қоқади-ю, кўлига қоғоз тутказди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Салим ота, – деб мурожаат қилди, – келинимиз сизнинг паноҳингизда гулдай *очилиб* кетибдир. Кўриб сизга ихлосим ортди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Аллоҳим, ҳайратдан айирма мени, Бенасиб қилмагин ифтихорингдан. Ҳавас ғунчалари гулдек *очилсин* (А. Орипов. Ҳикоят). Шунда чиройли Ойгул *Яшнаб* мисоли бир гул, Ундан бир сўрок қилди, Тарашадай қок қилди (Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр).

2. *Нафис, нозик*, чиройли, гўзал.

Кўзимдан кетмас ҳеч нозик адоси, Сухбати, ўлани, савтисадоси, Кўлдай тиниклиги, селдай шўхлиги, Гулдай *нафисли-*

ги... бўлдим гадоси (Миртемир. Кўнглим). Бирок Клара Жамоловна кутилмаган бир чакқонлик билан оппок момик кўлларини Музаффарнинг бўйнига ташлади-да, гулдай нозик, ним пушти ёнокларини унинг пальтосига ишкаб, ўкириб юборди (О. Ёқубов. Оқкушлар, оппок кушлар). Ҳозиргина гулдай нафис туйғулар ичида юрган Бобурга ўлим хабари шу гул орасидан чиққан илон бўлиб туюлди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Севгилим, Севгилим, Оғрийди дилим. Жоним оғрийверар сизни ўйласам. Гулдай юзингизни силар энди ким? Мени эслармисиз-ўйқми ўшал дам (М. Юсуф. Мактуб).

3. Ёш, навкирон; файзли, обод.

Гулдай умрлари ҳар замонда бир келиб кетадиган эрнинг дастидан хазон бўлаётгани, айникса, фарзанд кўрмай ўтаётган ёш хотинлари учун дахшатли фожиа эканини Акбар уларнинг дил ёриб йиғлаб гапирган пайтларида билиб қолади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Гулдай умринг кулдай тўзиб кетмоқда, Кимни кутиб ёшинг кирқдан ўтмоқда (М. Юсуф. Айт). Айникса, онасининг куткуси билан босган кейинги қадами – гулдай бир кизини олтмиш уч яшарли кекса ит ялоғига келтириб ташлаши – мойи тугаган жинчирок сингари лип ёниб, лип ўчиб турган умр чироғини биратўла ўчирди-кўйди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Билки, энди Яхшибоевнинг сарик чақалик кадри йўқ, бугун мени бўшатишди, эртага сени бўшатишади, ғорат дегин, болам, паторат бу, гулдай рўзгоримиз шундайин тарка-аб кетса-я!.. (М. М. Дўст. Лолазор). Сайхун соҳилида кўчманчилик килиб юрган Барокбек ботир Ясси ва Сигноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагидаги гулдай қишлоқларни талон-торож қилган эмиш (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Ўзларининг гулдек ватанлари бўлиб, бегона юртларда дарбадар, сарсон-саргардон бўлсалар!.. (Шукрулло. Тирик рухлар).

4. Жуда яхши, ҳар жиҳатдан маъқул. Иш-хунарга нисбатан.

Йигитнинг кўлида гулдай хунари бор экан, бўйдоқ экан, уй-жойи тайин экан (Ойбек. Қутлуғ қон). Гулдай хунари бор-а, аммо чолга пўлат сандиқларни қандай очиши-ю, кулфларни қандай усталик билан бузишини айтсинми? (Т. Малик. Шайтанат). Кўлимда гулдек хунарим бўлса, умр бўйи хизмат қиламан десам, ҳоким кўнмасмикан? (М. Қориев. Спитамен). Бўлмаса, Шеркўзи гулдай хунари – ўқитувчиликни ташлаб таксичиликка ўтармиди! (М. Очил. Солдат ови).

5. Сўлмоқ, кўнгли эзилмоқ, ғам-аламдан азобланиб, ўзини олдирмоқ.

Тошлон ўлди, деган ким, ахир? Гулдай сўлди, деган ким, ахир? (Миртемир. Сураат). Тоза гулдай сўлар бўлдим мен эмди, Дарёдай бўп тўлар бўлдим мен эмди (Кунтуғмиш). *Кўнглим гулдай эзilib*, Кўзимга ёш тўляпти. Эҳ, куёшга осилиб, Ботиб кетгим келяпти (М. Юсуф. Фирот минган...). Келсанг, кундай куларкан, кетсанг, гулдай сўларкан. Ойдай тўлишган жувон Қиздай ширин бўларкан (А. Ўктам. Қизғаниш).

ГУЛДУРАК

ГУЛДУРАКДАЙ

Жуда йўғон ва баланд, *қўрқинчли*. Овоз хақида.

Ошнонинг майин овозига ўзининг гулдуракдай овозини кўшди (М. М. Дўст. Лолазор). Шаҳнозанинг кулоғи остида гулдуракдек *қўрқинчли* овоз янгради (Ў. Хошимов. Тушда кечган умрлар). Девдай бир одам, овози гулдуракдай, ўйлаганини шарт-шарт айтаверади. Чўчиш деган гап йўк (М. М. Дўст. Лолазор). Даминнинг жуссаси кичик бўлгани билан овози гулдуракдай эди (Т. Малик. Сўнгги ўк). Унинг бўйи новча, пешонаси кенг, калласи катта, овози гулдуракдай эди (С. С. Бухорий. Табаррук зиёратгоҳлар).

ГУЛХАН

ГУЛХАНДАЙ

Ловуллаб ёнмоқ, кучли алангаланмоқ, кизармоқ; кизгин тус олмак. Конкрет ва мавҳум ҳолат-ҳаракатларга нисбатан.

Уфқ улкан гулхандай *ловуллаб ёнар*, олисдаги қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида кумуш сочилгандай ялтилар, кекса қайрағочлар билан ўралган эски кабристонни қушлар нағмаси тутган эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Чўпон гулханидай чўғланиб турар Бир туп жонон ўрик ой ёғдусида (Ж. Камол. Бир туп жонон ўрик). Сухбат гўё шабада теккан гулхандай *ловуллаб* кетди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Кел, юрагинг – коса, ишқингни эт шам, Тилингни гулхандек гуруллашиб ёқ (С. Ҳаким. Боғ ичида). Қалбларга муҳаббат ташлаган учқун, Гулхандай *ловуллаб* борарди чунон (Ж. Жабборов. Тоғлар садоси). Инобат кўзларини юмиб, ўзи чалаётган куйдан ўзи таъсирланиб тебранар, гоҳ кўзини очиб офтобда гулхандек *ёнаётган* адирдаги лолаларга қарар, гоҳ бошини сал орқага ташлаб шифтдаги қалдирғоч уясига тикилганича киприк қокмай туриб қоларди (С. Аҳмад. Хазина).

ГУМБАЗ

ГУМБАЗДАЙ

Жуда семиз, бесўнакай. Одам хақида. Баъзан: кўп, катта. Нарса хақида.

Жавоб берар унга кўшни сўридан Тоғаси, гумбаздек кал Бадир (Ж. Камол. Ражаб Ашуров достони). Эшнӣёз қари бияда гумбаздек бўлиб ўтирипти (Ш. Холмирзаев. Қил кўприк). Шокир бува уни уришмас, аксинча, ялангоёк, қорни гумбаздай Нозимни бағрига босиб, «Бўйларингдан айланай, Нозимхон тўрам» деб, бошини силаб кўярди (Ў. Мирзаёр. Ямоқ). Улфатлар чойхонада ошни гумбаздай қилиб суздилар (Сўзлашувдан). Бир чеккада гумбаздай ўтирган Шойим йўғон тўсатдан тилга кирди (Н. Норқобилов. Ғанимлар).

ГУНОҲҚОР

(ХУДДИ) ГУНОҲҚОР (ОДАМ)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Бўйинини қисмоқ, бошини эгмоқ ва шу каби ҳолатлар билан жиҳолатликни ифода этмоқ.

Ҳикматилло худди гуноҳқор одамдай кўзлари жавдираб, стулга омонатгина ўтирди (О. Ёқубов. Биллур қандиллар). Бори-да... – деди гуноҳқор одамдек бўйинини қисиб (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Ичкарида Зирилламадан келган хотинлар бировга аралашолмай худди гуноҳқордек *мунгайиб туришарди* (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Йигит остонада гуноҳқордек *бошини эгиб* турарди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Агар ёнида Мастура гуноҳқор боладай *мунгайиб* ўтирмаганда, балки ярим йўлдан қайтиб кетар эди (О. Ёқубов. Матлуба).

ГУРЗИ

ГУРЗИДАЙ

Оғир, катта. Асосан, одамнинг мушти хақида.

Адолат истаб бақиргани учун ўк емаган тақдирда ҳам бўйнига Владнинг гурзидай мушти тушиши тайин (Т. Малик. Шайтанат). Фуломжон Мирқосимни бўғиб ётган ерида Ҳаёт томонга қаради-да, Ҳаётни Соли совук шафқатсиз қамчилаётганини кўриб, Соли совуққа ташланди. Гарданига гурзидай мушт билан туширди (М. Исмоилий. Фаргона тонг отгунча). Новчанинг гурзидай мушти унинг кўлига тегди (М. Ҳазратқулов. Чирок ўчмаган кеча). Қаландар йигит Матпанонинг гурзидай муштига кўрка-писа разм солди-ю илжайди (С. Сиёев. Аваз).

ГУРУЧ

ГУРУЧДАЙ

Оппоқ, майда, бир текис, бежирим. Одамнинг тишлари хақида.

– Поздравляю, – деди киз жилмайиб. Унинг тишлари **гуручдек** *оппоқ* эди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш кийин). Кўрамиз хали! – деди **гуручдек** тишларини ярқиратиб. – Шошмай тур, сени кўчада иштонсиз қолдирмасам, отимни бошқа қўяман (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Йўлчи **гуручдек-гуручдек** икки тишини оғзидан олиб Йўлдошнинг хотинига кўрсатган эди (Н. Юсуфий. Ҳаёт сўқмоқларида). Бобо унинг **гуручдек майда**, садафдек текис тишларини аниқ-тиниқ кўраётганидан кўзига ишонмаса-да, жондорни кизиқиб бош-оёқ кузатди (Х. Дўстмухаммад. Жажман).

ГЎДАК

ГЎДАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Беғубор, пок, ёқимтой*. Асосан, катта ёшдагилар хақида.

Келинчак ҳар куни уч маҳал ибодатдан олдин оёқдан юзгача яхшилаб ювинар ва олий тангрлари ҳузурига **гўдакдай пок** бўлиб боради (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Кўзлари чўлпондай чараклаб турадиган, юзлари сутга чайилгандек тиниқ, **гўдакдай ёқимтой** бу маъсума факат ҳуснда эмас, илм ва назм бобида ҳам беназир эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Уларни биламан, улар пок бўлар, Юраги **гўдакдай беғубор** бўлар (Ш. Раҳмон. Гуманоидлар). Баҳор норасида **гўдакдай** ширин, Қўйнида эзгулик армон яширин (А. Орипов. Баҳор тилаклари). Турар у **гўдакдай беғубор** кулиб, Балки, кулгиси ҳам биздан мерос бу (А. Орипов. Генетика).

2. Беозор, тортинмасдан *йиғламоқ, ухламоқ, дудукланмоқ*, кулмоқ ва шу каби ҳаракатлар килмоқ. Катталар хақида.

Қиёмат кунини эслаб **гўдак каби йиғлайди** (Х. Султон. Бобурийнома). Худди шу дақиқадаги туйғуларини, онаизорининг юрак уришини, **гўдак каби кўз ёш тўкишини** ўғил ва набираларига сўзлаб берар, ўзи ҳам кўз ёшларини тия олмасди (Н. Кобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Унинг кўзи юмилиб, **гўдаклардай** енгил, ёқимли *пишиллаш бошлаши* биланок, Салтанат учар гиламга ўтириб, ёстикни кучоқлаганича, сафарга жўнади... фронтнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиқди, дарёлар кечди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Ҳамдам тили

чикаётган гўдакдай дудуқланди (А. Кўчимов. Қочок). Кечалари гўдакдек Ухлаб қолганда дунё, Шахар тушига кирар Суви сиғмаган дарё (Х. Даврон. Қакнус).

ГҶРИСТОН

ГҶРИСТОНДАЙ

Осуда, жимжит; ҳувулламоқ, кимсасиз бўлиб қолмоқ. Ҷринжой, макон ҳақида.

Қалъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин қорайиб турар, қалъа ҳам улкан гўристонни эслатар, гўристондай сирли ва осуда эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Кўча юзидаги уйлар, пахса деворлар, қўл чўзса тегадиган болохоналар гўристондай жимжит (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Лекин ҳозир боғлари тутшиб кетган бу кишлоклар ҳам ташландик гўристондай ҳувуллаб қолган, одамлар каёкқадир қочган, яширинган, икки томони пахса девор билан тўсилган тор кўчалар, ҳатто гулзорлар ҳам кимсасиз эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Мана энди ҳамма ёқ жимжит, гўё ташландик гўристондай ҳувуллаб қолган. (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

Д

ДАВАНГИР

ДАВАНГИРДАЙ

Жуда гавдали, бакуват, бесўнакай. Эркак киши ҳақида.

Ашуртой ака хаддан ташкари дароз, сергўшт, суяклари бузук, давангирдай одам эди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). **Давангирдек** бир йигит гал бермай унга мушт тушириб турипти (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Умид Робертнинг даханига бир мушт туширди. Бир зарбдаёқ **давангирдек** йигит полга росмана ағдарилди (Мирмуҳсин. Умид). Ўғли хизматни битириб қайтгач, Элчиев уни таниёлмай қолди: рўпарасида ўзига иккита келади-ган давангирдек бир йигит турарди (Ёшлик).

ДАНАК

ДАНАКДАЙ

Жуда кичкина, увоккина.

Еб-ичиб ўтиришни, одатдагича, хушомадгўйлик билан таклиф қилди. Бойвачча **данақдай** нонни оғзига ташлаб, вақти зиклигини билдирмоқчи бўлди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ана шу потирлаш асносида гўё юрагидан **данақдай** парча ажралиб чиқди-ю, бўғзига келганда қадалиб қолди (Т. Малик. Шайтанат). Узок йўлларда шайх Аълойига ўлат юққан экан. Бирдан иситмаси кўтарилиб, бўйнида **данақдай** шиш пайдо бўлди. (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Ноиложликдан тилининг тагига **данақдек** тошчани ташлаб, йўлида давом этди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Тўтидан бўшаб қолган кафасга **данақдек** чўчка ёғи ташлаб қўйса, кифоя (Т. Малик. Шайтанат).

ДАРЕ

(ХУДДИ) ДАРЁДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

1. **Оқмоқ.** Кўп миқдорда оқмоқ. Кўпроқ қон ҳақида.

Саройда султоннинг кунлари шу тарика ўтарди. Аммо Сайхун бўйида тинимсиз жанг кетар, қон **дарёдай оқарди** (Мирмуҳсин. Темур Малик). Макотил икки бўлиниб, ағнаб қол-

ди, кони дарёдай оқиб кетди (Малика айёр). Дарёдек оқувчи қонларнинг таърифи, Шулар эди минг йиллаб битилган тарихинг (Чўлпон. Диёрим). Эҳтимол, мана бу хандақ бағрида қон дарё каби оққандир (Н. Жалолiddин. Умар Хайём).

2. *Оқмоқ*. Ҳисобсиз даражада муайян жойга тўпланиб келмоқ. Одамлар, бойлик, фойда ва шу қабилар ҳақида.

Жума кунлари Афшона масжидига яқин теварақдаги қишлоқларгина эмас, ҳатто Бухородан ҳам намозхонлар дарёдай оқиб келар... эди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Зиёратчиларнинг янги-янги гуруҳлари дарёдай оқиб келиб турибди (Х. Султон. Бобурийнома). Зурриёд қолдириш иштиёқида завқ-шавқ ила жуфтларини излаб қулдирашаётган қушлар дарёдек оқиб келаётган тумонат одамдан чўчиб, олис-олисларга учиб кетмоқда эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёҳуд ақл ва қилич). Буни кўрган беку аёнлар ва бошқа одамлардан назру ниёзлар дарёдай оқиб келарди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Сўнг катта ўғли Ҳакимбойваччанинг пахта савдоси юзасидан ўрис фирмалари билан яқинда тузган шартномаси устида ўйлаб, бу ишнинг қалтис томони сира йўқлигига ва тажрибақор ақлнинг кўрсатишига мувофиқ, бу ишдан фойда дарёдай тошиб келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ихтиёридаги вақфлардан беҳисоб бойликлар дарёдай оқиб келади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар).

3. *Тошмоқ, тўлқинланмоқ, жўшмоқ*. Инсоннинг ҳаяжонли ҳиссий-руҳий ҳолатлари ҳақида.

Шодлигимдан дарё каби тошаман, Сени кўрсам яшарди юрагим (Ҳ. Олимжон. Муқанна). Болалиқдан ўтиб мен ҳам, бўй етиб секин Гоҳо пинҳон, гоҳо асов дарёдай тошиб, Бир ёш йигит севганчалик севдим-у, лекин Бошқалардай толе менга бўлмади насиб (А. Орипов. Муҳаббат). Юрагим, бунчалар шошмасанг эди, Ўзансиз дарёдай тошмасанг эди (Т. Сулаймон. Қолмиш). Оҳ, бу қандай бахтиқаролик! – дея юракдан ачинади дарёдай тўлқинланиб турган оломон, – яна қандай кўргилиқлар бор бу муштипар халқ бошида (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Дарёлар сингари кўнглим жўшқинди, Бир тола сочинг-ла боғланиб қолдим (Ойбек. Узоқдан туриб...).

4. *Шовулламоқ*, бир текис шов-шов деган овоз чиқармоқ. Дарахтлар, боғ, ўрмон ва шу қабилар ҳақида.

Этни жунжиқтирувчи совуқ шабада эсар, йўл бўйидаги дарахтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги «Боғи майдон» дарёдай шовуллар эди (О. Ёқубов. Улуғбек ҳазинаси). Япроқлари сийрақлашиб қолган ярим яланғоч боғ дарёдай сокин шовуллар, чирс-чирс узилган хазонлар ҳавода пир-пир учиб

оёк остидаги «гилам» устига унсизгина қўнар эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Само артилган чиннидай тиник, юлдузлар чараклаб турар, лекин шаъбон ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар *дарёдай шовулар*, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси).

5. *Оқмоқ, ўтмоқ*. Инсоннинг умри хақида.

Замона нотинч, юрт алғов-далғов, ҳаёт ҳамма жойда худди лойкалатилган *дарёга ўхшаб оқади* (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Жоним, умрим ўтди фироқда, Умрим кетди *дарёдай оқиб* (У. Азим. Сен... мен). Ҳаяжону завқдан бегона Тинч *дарёдай жим оқди* умрим (У. Азим. Сен йўк эдинг...). Яшардим ўзимга муз каби бокиб, Ишк келди, жўнадим *дарёдай оқиб* (У. Азим. Умримни бир олис ишққа алмашдим...). Кейин аста хира тортди нур, Аралашди оқ, яшил, мовий, Болалиқдан кейинги умр *Дарёдек тинч оқа бошлади* (Х. Даврон. Оппоқ эди бошда бу дунё...). Миртемир дунёдан *дарёдай оқиб* ўтди, алам, ғашликларга ботиб кетди (А. Расулов. Толерантлик ва рухий покланиш).

Д Е В

ДЕВДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Забардаст, бақувват, баҳайбат*, улкан, кучли. Одам, хайвон ва бошка нарсалар хақида.

Гап ўша қимиздами, йўк, ўша сулув кизда, Наинки маст, *дев каби* норғулман, *забардастман* (Миртемир. Қимиз). Бир аёл кишини *девдек* эркак тутиб олиб, шундай калтаклайдики, унинг охи-додига чидаб бўлмасди (Шукрулло. Тирик руҳлар). Бўйи паст, сугдиёналиклардан фарк қилмайдиган бу одамни кўришиб, Искандар одамлари *девдек* бўлади, деб эшитгандик, улар ҳам ўзимизга ўхшар экан-ку, деб таажжубланишарди (М. Қориев. Спитамен). *Девдек* одам уч-тўрт ой ичида чўпдек озиб, ранги заъфарон бўлиб кетди (Э. Аъзам. Ступка). Кўз ўнгига кўк оти келди. У *девдай бақувват* эди (Э. Самандар. Султон Жалолидин). *Девдек* машина у ёкка бурса, у ёкка бурилади, бу ёкка бурса – бу ёкка (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Ёмғирни севарди у, ёмғир кўтарган – *Ўша девдай баҳайбат* булутларни-да (Ж. Камол. Тош туғён).

2. *Ишламоқ*. Чарчок нималигини билмай меҳнат қилмоқ.

Бу одам *девдек ишлайди*. Ёлғиз ҳозирги пайтда теваракдан биронта бойга тўғрилаб кўйиш жуда кийин-да (Ойбек. Кутлуғ кон).

ДЕВОНА

(МИСЛИ) ДЕВОНА(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Гайриодатий, телбаларга хос харакатлар қилмок.

Умрида тўртта одамнинг ўртасига чикиб кўл кўтармаган йигит, дам-бадам девоналардай ўзидан-ўзи бармоқларини кисирлатиб ўйинга тушар эди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Бунака кечаларда девоналарга ўхшаб дайдиб юрмагин (С. Ахмад. Қирк беш кун). Темиржон гаранг бўлиб, девонадай доводи раб юрган кунлар профессор Жамолов уни хузурига чакириб қолди (Ж. Абдуллахонов. Орийат). Сўнгги кунларда девоната менгзаб ғалати қилиқлар қилар эди зангар (С. Сиёев. Аваз). Шоир шеър ёзганда ё ўқиганда Гоҳ кулар, гоҳ йиғлар Мисли девона (А. Хўжа. Шоир шеър ёзганда).

ДЕВОР

ДЕВОРДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Урамоқ, тўсмоқ.* Бир текис, зич ҳолатда чегараламок.

Атрофни девор янглиғ қалин наъматак ўраб олган (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Бироқ дарвозани девордек тўсиб турган навкарлар унга йўл бермадилар (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Навкарлар яна девордек бўлиб, дарвоза йўлини тўсиб олган эдилар (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Ўткир ака узокда, ўнг томонимизни ердан осмонга довур девордай тўсиб ётган хайбатли Ҳисор тизма тоғларига бирпас тикилиб қолди (А. Кўчимов. Ковурдоқ). Чўл ўртасини девордек тўсиб ўтган дўнгни ошиб ўтганимиздан кейин йўл гавжум бўлиб қолди (С. Ахмад. Чўл бургути).

2. *Оқармоқ, оппоқ бўлмоқ.* Чарчок, кўркув, ғазабдан ранги ўчмоқ ёки одатдаги рангдан бошқа тусга кирмоқ; туйғудан махрум, ҳиссиз.

Дадасининг девордай оқарган сўлғин юзини, кўркув чўкиб аянчли жавди раб турган махзун кўзларини кўрганида бонунинг ўпкаси тўлиб, «култ» этиб ютинди (О. Ёкубов. Улуғбек хази-наси). Унинг важоҳатидан одам кўрккулик, ранги девордай оқарган, оппоқ қошлари тагидаги кўкимтир кўзлари кон талашган (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Ғуломжон ёқаларини ушлаб, фақат: «Э, тавба! Э, тавба!»гина деяр, марҳамат, ҳақиқат тилагандек ғамгин, эзгин боқиш билан гоҳ девордек ҳиссиз Соли Совуққа, гоҳ калтакесакдек совуқ Жуман Писмиққа термилар эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ўзинг-чи, нега ўзинг индама-

динг? – деди Зумрад ранги девордек оқариб (Э. Усмон. Тузук). Ранги девордай оптоқ бўлиб, кўли кўксиди, ярим букилганича мени кузатиб колди (С. Кокилов. Жахли тез одам).

ДЕНГИЗ

ДЕНГИЗДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Тўлқинланмоқ, чайқалмоқ, гувулламоқ.* Кўп сонли одамлар тўдасининг, оломоннинг маҳобатли ҳаракати, шовкин-сурони, шунингдек, алғов-далғов, нотинч ҳаёт ҳақида.

Денгиздай тўлқинлаётган бир неча минг кишилик оломон адолатга ташна эди (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Шаҳарнинг машҳур Хон Маржон карвонсаройи рўбарўсидаги сайхонлик игна ташланса ерга тушмайдиган даражада одамга тўлиб кетган, денгиз мисоли тўлқинланарди (М. Али. Улуғ салтанат). Халқ денгиздай чайқалди, ҳали эна сути оғзидан кетмаган бу бола қандай каромат кўрсатаркин деб, минглаб кўзлар унга қадалди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Денгиздай чайқалиб турган оломон ҳар томондан ёпирилиб келиб, миршаблар маҳкамасини қуршаб олди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Устознинг бошига сиртмоқ ташланди, аммо шу пайт ҳамон денгиздай гувуллаган оломон узра яна ўша илоҳий овоз янгради (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Давлат майдонини зир титратган ноғоралар гумбури, осмону фалакни ларзага келтирган карнай садолари тиниб, денгиздай гувуллаган оломон бирдан сув куйгандай жим бўлди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Ҳарҳолда шу нарса аниқ бўлмоқдаки, ...инкилобий талотўплар даврида дунёга келган истеъдодли кишиларнинг денгиз янглиғ тинимсиз чайқалиб турган ҳаётдан ўз ўринларини топишлари ва, айниқса, ижод билан шуғулланишлари кийин кечар экан (Н. Каримов. Муҳаммадшариф Сўфизода).

2. *Поёнсиз, беҳудуд, кенг, катта, тугамайдиган.*

Сув омбори дегани денгиздай поёнсиз, чайкалиб ётарди. (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). Шукронаки, ўзгаларнинг, нафчил мухлисларнинг шукронаси билан қўшилиб, хирмон бўлиб, дарёдай мўл, денгиздай беҳудуд афсонага айланади (М. М. Дўст. Лолазор). Саҳройи ўзбекман, толеим кулиб, Муқимман, ўз юртим билан ҳаётман. Ва лекин, дунёда шамолдай елиб, Денгиздай кенг калбни ахтарган зотман (А. Орипов. Денгизга). Унинг саҳийлиги шундаки, денгиздек бир бойликка кўзи тушса ҳам, ундан хомтама бўлмайди, лекин кўлида малҳами бўлса-ю, яра кўрса, уни ҳеч аяб ўтирмайди (С. Олим. Мехр ва мурувват – миллий фазилатимиз).

Д О В У Л

ДОВУЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Елмоқ. Шиддат билан, ўта тез ва жаҳд билан ҳаракат қилмоқ.

Тиш-тирноғигача қуролланган юзлаб отликлар довулдек чўл бағрини тилиб, *елиб боришмоқда* (Ғ. Каримий. Наршах калъаси). Ёғий довул янглиғ бостириб келаётган асно оқимга қарши чикмоқликдин ўзга чора бўлғайми (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Довулдай *елганинг елган*-да, Азочка, – дерди Мария Власовна зорланиб, – худо ярлақаб, битта-яримтани яхши кўриб колсанг, балки сал куйилармидинг (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Кўзлари, ҳозирок, ҳозирок... ортга қайтиш, ортга қайтиш... наинки қайтиш, довулдай уйига кириб бориб аёлининг сочидан отнинг думига боғлаб чиқиш иштиёкида ёнди (Ш. Бўтаев. Қора туман).

Д О К А

ДОКАДАЙ

Оппоқ; оқармоқ. Кўрқув, газаб каби ҳиссий ҳолат натижасида оқ рангда бўлмоқ ёки одатдаги рангдан бошқа тусга кирмоқ. Асосан, одамнинг юзи ҳақида.

Домла Шомуродов қалт-қалт титраб ўрнидан турмоқда, унинг дағал, ялпоқ юзи, кўллари докадай *оқариб кетган эди* (О. Ёқубов. Диёнат). Ойнадан термулиб сочингни силайман, Юзингдан ўпаман *докадек оппоқ* (М. Юсуф. Туғруқхона). Э, кечирасиз доктор, – Ҳатамжон Мирсидикни кўриб қолиб, *докадек юзига кон югурди* (Ў. Умарбеков. Ҳаёт кўшиғи). Онам яна нималардир дедилар-у, овозлари чикмади. Ранглари *докадай оқариб* деворга суянганча орқалари билан сирғалиб тушиб, хушдан кетдилар (Х. Дўстмухаммад. Беозор қушнинг қарғиши). Юзи *докадай оқариб кетган* Малик муаллим бир қултум сув ичганидан кейин аранг кўзини очди (А. Кўчимов. Оқ каптарлар ороли).

Д О Ш Қ О З О Н

ДОШҚОЗОНДЕК

Қайнамоқ. Тинимсиз ва жунбушли ҳаракатда бўлмоқ. Бир жойда тўпланган оломоннинг ҳаракати, гап-сўзи, шунингдек, тараф туйғулар туғёни ҳақида.

Меҳржоннинг оёғи, ҳадемай Самарқанднинг қаҳратон киши келгай. Илло бозор дошқозондек *қайнайди* (С. Сиёев.

Яссавийнинг сўнгги сафари). Риштони дилкушо уч кундан буён дошқозондек бикирлаб қайнаб турибди (Х. Тўхтабоев. Йиллар ва йўллар). Табиийки, Бобур номи туфайли миллий-диний эхтирослар дошқозондек қайнаб ётган бу мамлакатга ёнбошига «Бобур экспедицияси» деб ёзилган машина билан кириб бориш ғирт нодонлик бўлур эди, албатта (Х. Султон. Бобурийнома). Усмон тоғам хонтахтани тапиллатиб, холаларимни инсофга чакирдилар. Лекин улар қайнаб турган дошқозондай вакирлаб, гапларидан қолишмас эди (М. Мансур. Жудолик диёри).

ДУМ

ДУМДЕК

Ажралмасдан юрмоқ, доим эргашиб юрмоқ.

Маҳмуд икковимиз болаликдан унга хавас қилиб, кетидан думдек эргашиб катта бўлганмиз (Э. Аъзам. Ступка). Ўшанда оғайнисидан ҳар тепки еганда, у ўксик ўйларга берилган. Нега мен бунга думдай бўлиб юрибман ўзи, деб ўйлаган. Амалига-ям, ўзигаям тупураман деган (Н. Норқобилов. Ғанимлар). Кунча ўғлон ҳам бежизга сиз билан менга, қолаверса, Темурга думдек эргашгани йўк (Н. Қобул. Тахт тагидаги зиндон).

ДУО

ДУОДАЙ

Тез-тез қайтармоқ, бот-бот такрорламоқ, ёд айтмоқ.

Унсин бояги гапни дуодай тез-тез қайтариб, кўрқувни ўзига йўлатмаётган бўлса ҳам, кўнглига «ўликнинг корнимикин» деган гаплар келди-ю, юраги орзикиб, оёғини дарров суғуриб олди ва чуқурда колган бир пой кавушини олгани юрак килолмай маҳсичан кетаверди (А. Қаҳҳор. Даҳшат). Ҳижронлар ханжарин қайраган пайти Дунёдан кўз юмиб кетсам ногаҳон, Бир сўзни дуодай уч бора айтинг, Тирилиб келаман шунда бегумон (А. Анвар. Севгилим, исмингиз қандай чиройли). Мен сени изладим, Паризод, Номингни дуодек Қилиб ёд (Қ. Дехқон. Шеърят).

ДУР

ДУРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. Ноёб, қимматбаҳо.

Тафаккур дур каби ноёблигидан Мудом тутмиш макон чанок ичинда (С. Ҳаким. Гўзал шу боғ ичинда). Қиркин кизи бирдай

бўлиб, Жаннатдаги хурдай бўлиб... Оғзидан чиққан сўзлари қимматбаҳо дурдай бўлиб, Ноз билан ойим жўнади (Кундуз билан Юлдуз). Бу китобнинг уммон қаъридан чиқарилган дур янглиғ *қимматбаҳо* маълумотларидан она шахрим Ромитанга меҳру мухаббатим ўн чандон ошди (Ғ. Каримий. Буюк муаррих).

2. Оппок ва ялтирайдиган. Кўпрок одамнинг тиши ҳақида.

Ойдаи жамолига зеб бериб турган дур каби тишлари эса умр ўтиши билан жилосини йўқотиб, сохибасини тарк этди (У. Рўзиев. Райҳонли уй). Равшанбек зехнини қўйиб қараса, ясанган хурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, қошлари кундуздай, лаблари қирмиздай, оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, икки юзи ойдаи, тарлон-қарчиғай учадиган қушдай, муҳрланган қоғоздай ялт-юлт этиб ўтирибди. (Равшан). Еттига тўлмиш, тўкилмиш Катта кизнинг тишлари, Ок садафми ушбу ёнда – Дур каби дандонда қор (А. Орипов. Қор).

ДЎЗАХ

ДЎЗАХДАЙ

Азобга солувчи; бениҳоя иссиқ; ўта қизимоқ, ёнмоқ.

Салимни нукул дўзахдай Тар саҳроси томонга юбораётган ота Дониёлга Ганга бўйидаги жаннатдай жой – Оллоҳободни бериб қўйди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Мавҳум бир хаёл, интиҳоси йўк бир хаёлга ўхшарди. Унутиб – унута олмайсан, хаёл суриб – кўз олдинга келтиролмайсан, хуноб бўлиб кетасан, дунё кўзинга дўзахдай кўринади (Н. Бокий. Гулзамира). Машк пайти танкнинг ичи дўзахдек ёниб кетади. Танк ичи чиндан ҳам дўзахдек қизиб борар эди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

ДЎЛ

ДЎЛДАЙ

Ёғмоқ, ёғилмоқ. Каттик тегадиган, азоб берадиган нарса (конкрет ёки мавҳум)нинг бирин-кетин, мўл-мўл тушиши ҳақида.

Лекин мирзоларнинг қўшини сон жихатидан беҳад кўп эди. Ўқлар дўлдай ёғила бошлади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Эртага унинг устига дўлдай ёғиладиган тошларнинг оғриги қанчалик даҳшатли бўларкин? (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Жавлон кампир Хабар топиб келди, Қаҳру қазабидан титради томлар. Нинанинг бошига дўлдай ёғилди Таъналар, қарғишлар, дашномлар (Ж. Камол. Эшиқда ой тўлкини). Инсон зоти зинҳор-базинҳор беташвиш, беғалва умргузаронлик учун келмайди бу

ёруғ дунёга, балки у йўк ерлардан бошига дўлдек *ёгадиган* балоказоларни излаб-истаб топади (Х. Дўстмухаммад. Жажман). Карим ён-веридан бошига дўлдек *ёгаётган* саволларга ҳали жавоб бериб бўлмаган эди ҳамки, уни мактаб директорининг кабинетига чақириб колдилар (О. Ёкубов. Каптар). Оташини дўлдай *ёгдирсин* осмон (М. Мирзо. Дуоибад).

Д Ў М Б И Р А

(БАМИСОЛИ) ДЎМБИРАДАЙ

Шишмоқ; шишган. Кўпрок корин, кўз, ковок ва шу кабилар ҳақида.

Шундан кейин у кишининг дўмбирадек *шишиб кетган* қорнига булоқнинг муздек сувидан роппа-роса йигирма саккиз хуржун келтириб кўйдим (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Сарвар чап оёғи синганини кейин, қор остидан бир амаллаб чиқиб олганидан сўнг сизди. Аъзонинг синиши қизик бўларкан: дўмбирадек *шишиб*, измингга бўйсунмай кўяркан (Н. Норқобилов. Ғанимлар). Илгари ойим фермага ишга кирмасидан аввал ола сигиримиз бўларди. Нафси ёмон бўлгани сабабли арқонни узиб, кўпинча боғимиз орқасидаги кўк йўнғичкадан кўп еб қўйиб, корни *шишиб*, бамисоли дўмбира бўлиб кетарди (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Гўё зулмат кўйнида «йилт» этган чакмоқ шу захоти сўнгандек, Шоймирзанинг ёшли кўзлари дўмбирадек ковоклари орасида ғойиб бўлди (Ғ. Шермухаммад. Баракасини берсин). Кампир бечора ўзини унутиб, чала тўйиш туфайли неварасининг кўзлари киртайиб бораётганига қуюнса, хўратомоқ бола дўмбирадек корни кун сайин пучмайиб, белида иштон ўрнашмай қолаётганидан ичикиб юрди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

Д Ў П П И

ДЎППИДАЙ

Кичкина, ихчам. Асосан, думалоққа мойил шаклдаги нарса, жойлар ҳақида.

Идорамиз унча катта эмас. Ҳаммамиз дўппидай хонада ўтирамыз (А. Абдуғафуров. Аччиқ йўтал). Етимкишлоқ дўппидек *кичкинагина* эди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди (А. Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар). Энг пойгақда басавлат, сочлари кумушранг, ялтираб турган, дўппидек қоринчаси қимматбаҳо

кўйлагини туртиб чиккан кирк яшар чамаси бир киши билан корачадан келган, ранги совуқрок бир жувон ўтиришарди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Бугун дўппидеккина ош қиладиганга ўхшаб турибмиз (О. Мухтор. Эгилган бош). Отақўзи қалъа ичидаги тор кўчалар, бир-бирига тутшиб кетган уйлар, дўппидеккина ховлилар, мачитлар, дўконлар, хўроз ва кўчқор уриштирадиган бозор майдонларини элас-элас эслайди (О. Ёкубов. Диёнат). Дўппидек ховлича, ёзув-чизувим билан унга сиғмай, тепага – болохонага чикиб олганман (А. Аъзам. Ватан ҳақида ёзишга кучим етмаган шеърим).

Е

Е Л

ЕЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Учмоқ, югурмоқ, бенихоя тез ҳаракатланмоқ, бенихоя тез ўтмоқ; жуда тез, учқур.

Келишарди якин-йирок, ясов-ясов, Машиналар елдай *учқур*, отлар асов (Миртемир. Тўй). Тунда бориб олиб кочдим, келиб орим, *Елдек учиб кетаверди* жониворим (М. Юсуф. Ота). Бобур эса тўгрига кетган тор сўкмоқдан, қалин дарахтлар орасидан елдай *учиб боряпти* (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Ҳайдовчи йигит чапдастгина эди. Йўлда юришнинг конун-қоидалари бор, деб ўтирмай, машинани елдай *учириб* борди (Т. Малик. Шайтанат). Инсон умри, ахир, елдек *ўтади*, Бош кўтариб атрофингга қарагин (Э. Воҳидов. Учи тугук дастрўмол). Чинорбек хаёлининг бир чеккасидан елдек *ўтган* бу фикрни ҳатто мулоҳаза қилиб улгурмаган ҳам эдики, бошини қўйган суянчик оҳиста орқага сурилди (Х. Дўстмуҳаммад. Жозиба). Елдек келиб, селдек олмаса, рози эмасман (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Самандар найнов ҳамроҳининг олдидан елдек *учиб ўтди* (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Қариндош, акраболар қошига елдек *югургайсиз* (Ж. Камол. Хорижлик ватандошларга).

Е Л И М

ЕЛИМДАЙ

1. *Ёпишмоқ*, каттик, ажралмайдиган бўлиб бирикмоқ, каттик ўрнашиб қолмоқ.

Бир хил нон. Қоп-қора сақичдай. Жониворга пичоқ ўтмайди, ўтса, елимдай *ёпишади* (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Азиз ўз ўрнига келиб ўтирганда ҳам ўша ёвуз фикр миясига елимдек *ёпишиб*, аста-секин уни қийноққа сола бошлади (Ў. Усмонов. Гирдоб). Ажаб, тупуги оғзидан чиқди-ю, ёрилган лабига шилимшик елимдек *ёпишиб қолди* (Ў. Ҳошимов. Ўзбек иши). Қулоғига шипшиб айтилган ўша бир чимдимгина жумла Умиднинг тилига елимдек *ёпишди-қолди* (Х. Дўстмуҳаммад. Куза...).

2. *Ёпишмоқ*, бировга хиралик билан тирғалмоқ, хиралик қилмоқ.

Кўриб турибсан-ку, **елимдай ёпишиб олди** (О. Ёқубов. Излайман).

Ўз хатидан ўзи эзилиб кетган Музаффар тик турганча бир қадах коньяк ичиб, хайр-маъзур қилмоқчи эди, бироқ қудагайи «кетмайсиз» деб, **елимдай ёпишиб олди** (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ кушлар). Бозордан чиқишда биттаси «Пул жудаям зарил эди, шу эчкини сотиб олинг» деб, **елимдай ёпишиб олди** (Ғ. Шермуҳаммад. Баракасини берсин). Сиз нега бу одам менга **елимдай ёпишиб олди**, нега мени тергагани тергаган деб, ранжир эдингиз (О. Ёқубов. Диёнат). Ҳозир яхши эркаклар тикилиб ётибди! Ҳар қадамда учрайди. Тегаман, десангиз бас, **елимдай ёпишиб олишади** (З. Куролбой кизи. Машаққатлар гирдоби).

Е Л П И Ш Т О В О Қ

ЕЛПИШТОВОҚДАЙ

Одатдагидан *катта, кенг*. Юмалоқ шаклдаги нарса, масалан, одамнинг юзи, нон қабилар ҳақида.

У одамларга пича қараб турди, кейин **елпиштовокдай кенг**, салки юзи бирдан тиржайди, лаблари, қалин, каттакон оғзининг икки чеккасида қора зулукдай осилиб турган йўғон мўйловлари бир-икки учди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Балхдаги эсда саклашга лойиқ иккинчи ҳодиса шаҳар марказидаги кўримсиз чойхоналардан бирида **елпиштовокдай катта** юпқа нон билан қилган қабобхўрлигимиз бўлди (Қ. Кенжа. Буюқлар изидан). Кўча эшиги тарақлаб очилишидан ҳаёли бўлинди. Ҳовлида **елпиштовокдек** дастурхонни аранг кўтарганича ойиси кўринди (Муштум).

Е М О Қ

ЕБ ҚҮЙГУДАЙ

Тикилмоқ, ўқраймоқ, қарамоқ, ўта ғазаб ёки хирс билан қарамоқ.

У Шералига **еб қўйгудек тикилиб қолди** (С. Кароматов. Олтин кум). Котибга **еб қўйгудай ўқрайди-ю** ўзи минбарга чиқди (М. М. Дўст. Лолазор). Ортимга қайтиб дўконга шошилдим. Кириб борсам Шодининг ўзи бор экан. Мени кўриб, **еб қўйгудек ўқрайиб қаради** (И. Исмоил. Соат қутисидаги маржон). (Азизбек) Орқасига ўгирилиб, Мирвалига қаради. У **еб қўйгудай** бўлиб **тикилиб** турарди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Онабоши унга **еб**

күйгүдөй бұлиб бир қаради-да, сўнг дераза томон ишора қилди (Ж. Эргашева. Қайтиш азоби). Бировлар Қутбиддиновга еб күйгүдек бұлиб ўқрайди (А. Жўраев. Ҳаёт ўйини).

Е Т И М

ЕТИМ (ЧА) (БОЛА) ДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ)

Маъюс бұлмоқ, мунғаймоқ, хар кимга мўлтирамоқ, умуман, сикинди, ночор қолатда колмоқ.

Шундай шўх бола ота-онаси тўғрисида гап чикса, етимдек *маъюс бұлиб* қолишини кўрган Моҳим энага кўзига ёш олиб, шивирлаб ҳасрат қилди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Юрагидан сирқийсан тошга, **Етим каби мўлтираб** ҳар ён (Ж. Камол. Бир томчи кон). – Эпласаям, эплай олмасаям бировнинг уйида **етимчадек бошини эгиб** юришини ўйланг, дадаси, – у шу сўзни зўрға айта олди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Бу мовий кўзларинг сўзлар, қушим етим каби бўзлар (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). Ҳаёллари ҳукмига ўзини топширган Зоҳид сувоқлари кўчиб, олачалоқ бұлиб кетган, кўримсиз етимдай *мунғайиб* турган тўрт каватли уйга келиб колганини ўзи ҳам сезмади (Т. Малик. Шайтанат). Манзар полвон гуручли таом емайди, – деди Ғуччи чол. – Еса, томоғига тикилиб қолади. Бировлар ош еганда, етимчадай қараб ўтираверади. Кейин лаган бўшагандан кейин тагида колган ёғнинг юки билан маҳсисини мойлайди (М. М. Дўст. Бир тойчоқнинг хуни).

ЕТИМ КЎЗИ(ЧОҚ)ДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИҒ)

Жавдирамоқ, бўзламоқ, мўлтирамоқ. Умуман, кийин, ночор ахволда колган одам ҳақида.

Етар, яна меҳмонлар етим кўзидай *жавдираб қолишмасин* (А. Абдуллаев. Дард). У камалса, Булоқбоши эгасиз қолади, етим кўзидай *бўзлаб қолади* (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Ҳар водийни бир-бир изладим, Етим кўзи янглиғ *бўзладим* (Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон). Етим кўзичоқдай кўзинг *мўлтираб турса...* мен нима қилай? – деди ая яна жеркинқираб (О. Ёкубов. Биллур қандиллар). Ҳаёлида фақат бир жумла айланарди: «Ё Раб, хотинимни мендан тортиб олма, унга шифо бер, ёлғиз ўғлимни чиркиратиб, ўзимни етим кўзидай чиркиратиб қўйма!» (А. Абдуллаев. Дард). Ҳар ким зўр бир ташвиш чанғалида колганга ўхшар, мусибатдан нес ва гаранг бұлиб бир-бирларига етим кўзилардек боқиб сасланишарди (У. Ҳамдам. Кўзини очиб юмган одам).

Ё

Ёв

(ХУДДИ) ЁВ ҚУВГАНДАЙ

Чопмоқ, югурмоқ, кочмоқ. Жуда тез ва шошилиб ҳаракатланмоқ. Одам ҳақида.

Бу орада у ичкаридан чиқаётган охирги одамлардан ҳам ўтиб, икки-уч кадам лўкиллаб борди-ю, кейин ёв қувгандек *чопиб кетди* (М. Мансур. Жудолик диёри). Аммо оёкка туриши билан шифохонадан ёв қувгандек, ҳатто халоскори билан хайрлашмай чиқиб кетганди (Ж. Эргашева. Зулфизар). Ёв қувгандек эшик томон юрдим (З. Куролбой қизи. Машаккатлар гирдоби). Назар Махсум ҳам олисда, худди ёв қувгандай ортга караш йўқ, тойхарини кичаб боряпти (М. М. Дўст. Дашту далаларда). Ўртадаги йўлдан отамларникига, ундан ташқарига ёв қувгандек *югургилашиб* чиқиб кетдик (М. Мансур. Жудолик диёри).

Ёй

Ёйдай

Ярим доира шаклида *эгик, эгилган; эгилмоқ, букилмоқ.* Асосан, одамнинг қадди-комати, қоши, шунингдек, қилич ва шу қабилар ҳақида.

Бобурнинг яроғбардори олиб юрган тиглар орасида ёйдай *эгик* катта бағдодий қилич бор эди, Бобур бир-икки марта таққанда жуда оғир туюлган эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Аёлнинг боқишлари сукли, қошлари қалин – ёйдек *эгилган*, пешонаси кенг, юзи чўзинчок, хавасланганча тикилиб турарди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Тақдир кўлида ёйдек *Эгилиб* борар қаддим (А. Орипов. Дил оғриги). Келиной чикди ойдай бўб, Қўйилган қоши ёйдай бўб. Гардондан ташлаган зулфаги Чўпон тортган найдай бўб (Келиной). Қоши қора, ёйдай бўлди, Кўзлари ҳам шахло (Миртемир. Ойсулув). Бўз тупрокка қирмизи қон Сепилди майдон ичинда. Не гўзаллар қадди ёйдай *Букилди* майдон ичинда (Равшан).

Ё М Ғ И Р

(МИСОЛИ) ЁМҒИРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ёзмоқ, ёгилмоқ, тўқилмоқ, қуйилмоқ, кетма-кет, устма-уст, келмоқ, мўл-мўл тушмоқ.

Нимани гапиреди... Кўпқари чопса бўладиган катта ер... Ўқ ёмғирдай *ёғиб турибди* (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). У... ракеталар ёмғирдай *ёғилиб турган* аэропортда БТР ичида жон ҳовучлаб ўлтирган (Х. Султон. Бобурийнома). Ойлар бўйича кўз ёшимни ёмғир каби *тўқдим*, чунки менга бундан бошқа бир овунчок қолмаган эди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Ҳар кун аҳвол шу: дил қоронғи, дил оғрийди, баъзан кўз ёшлари ёмғир каби *қуйилади* (Т. Малик. Шайтанат). Қони қочиб юзидан, Қизнинг қора кўзидан Ёмғир каби ёш келди (Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр). Шамлар ёруғида ялт-юлт учқунлар сочган тангалар ёмғирдай *ёғиларди* (М. Али. Улуғ салтанат). Энди сиз ҳам урушни бир тасаввур этинг, Муҳсинахон, ўқ мисоли ёмғирдай *ёғилиб турибди*, ҳар қадамда бомба портлайди (М. М. Дўст. Лолазор). Асар олтмишинчи йилларда ёшлар ўртасида анча-мунча баҳсларга сабаб бўлган. Хатлар ёмғирдай *ёғилиб келгани* ҳам эсимда (М. Ёқубова. Улуғ ва садокатли мухаббат).

Ё Н Ғ О Қ

ЁНҒОҚДАЙ

Юмалоқ, нисбатан катта. Кўпроқ шаклан юмалоқ катта-кичик нарсалар ҳақида.

Нури поччасининг сўзларига эътибор қилмагандай ўрнидан турди, тоқчадан ёнғоқдай юмалоқ бир нарса ва бир талай игна олиб, тик турган ҳолда ҳалиги юмалоқ нарсага игналарни санчаверди (Ойбек. Қутлуғ қон). Қора бахмал мато орасидан олмосга ўхшаш сержилва бир тош юлдуздай чарақлаб кўринди. Лекин тошнинг ёнғоқдай *катталигига* қараб, Бобур унинг олмослигига ишонгиси келмасди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Белларига денг, иккита ёнғоқдай чипқон чиққан экан, ҳалиги курашда белбоғ сиқиб юборибди (Т. Малик. Фалак). Лекин кўзлари ёмон экан, ҳар биттаси ёнғоқдай келади (С. Сиёев. Ёруғлик). Хўрлиги келиб, томоғига ёнғоқдай нарса тикилди (С. Кароматов. Олтин қум).

(БАМИСОЛИ) БИР КОП ЁНҒОҚДАЙ (КАБИ)

Шалдир-шулдур. Хушчакчак, кўп гапириб, кўп кулиб юрадиган, кўнглида кири йўк одам хақида.

Гапинг тўғри, қизим. Сан бир коп ёнғоқдай *шалдир-шулдур* эдинг, опанг ҳам шўх, какилдоққина эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Уни синамаган баъзи аёллар енгиллигини кўриб: «**Бир коп ёнғоқдай шалдир-шулдур**, кувноқ киз экан» десалар-да, лекин Нурунисони якиндан таниганлар у билан ҳар вақт жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилар эдилар (Ойбек. Қутлуғ қон). Калон тоға айтмоқчи, (Тўрабек) **бамисоли бир коп ёнғоқ**. Қинғирлик нима – билмас экан, «Мунча ошиғич жўнамасангиз, ёв қувяптими, ё бир нима топдингизми?» деб сўраб қўймабди (М. Мансуров. Ёмби). Туни билан изғиган одамнинг **бир коп ёнғоқ каби шалдур-шулдурлиги**-ю вағирлаб келиши кизик эди (М. Мансур. Жудолик диёри).

Е С Т И Қ

ЁСТИҚДАЙ

Қалин, катта. Кўпроқ китоб ҳажми катталигининг муболағали ифодаси учун қўлланади.

Шоир, китоб эздинг ёстикдай *қалин*, Юз минг тираж билан нашр этдинг, бас. Ўқиб чиққан мард бормикин, билмадим, Ўқийдиган номард лекин топилмас (Ж. Камол. Менинг увок шеърим – менинг дилпорам). Унинг ўзи ҳам чакана эмас – фан кандидати, ана шундай хикматли гапларга тўла ёстикдек дарслик ёзган (Э. Аъзамов. Отойининг туғилган йили). Аслида кишлокка шаҳарнинг шовкин-суронидан кочиб, ...синовга тайёрланиш учун келганман, аммо қизил муқовали ёстикдай китоб икки кундан буён хонтахта устида қаровсиз ётибди. (Х. Султон. Бобурийнома). Бутун шаҳарни кезиб, ўн беш сатр хабар топсам-у бу хабар саҳифага чикса... ёстикдай роман ёзган адибдай гердайиб юраман (О. Ёкубов. Излайман). Нормурод Шомуродов у ёк-бу ёкка тимирскиланиб, отадиган нарса кидирди-ю, кўлига илинган ёстикдай китобни боши узра кўтарди (О. Ёкубов. Диёнат).

Ё Қ У Т

(МИСЛИ) ЁҚУТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қизил, қип-қизил; қизил ранг билан *товланмоқ*.

Гулхан совиниб, ёқутдай *қизил* чўғларнинг устини аста-аста кул босаркан, Шоқосим ўглининг олдига ўтиб ётди (Ойбек. Қутлуғ қон). Кўзгу ичидан кўринган малак ўз эгасини ҳам кайф-

лантириб, секингина илжайиб қўйган эди, нариги ёкдаги фитнаи даврон ҳам садафдек ок тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсаткандек бўлди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек ок тишлари кўриниб кетди эрсанда, бироқ унинг бу холи тезлик билан тундликка алишинди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Танасини куршаб ўт, *Қип-қизил*, мисли ёқут, Титрагувчи лаб қолди (Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр). Бир туп жайдари кизил олма мевасининг мўллигидан ҳовузга энгашиб тушган; ҳовуз сувида бир қанча қизил олма ёқутдай *товланиб*, жимиллаб сузади (Ойбек. Қутлуғ кон). Икки чакиримча юрмасданок ям-яшил ўтлар орасида ёқутдек *товланаётган* лолалар кўрина бошлади (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор).

ЁҒ

ЁҒДАЙ

1. Ёқмоқ, хуш келмоқ, бехад маъкул бўлмоқ.

Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, ҳамирдан қил суғургандай, тортиб олади, кейин тоза қимиз ичинг (Ойбек. Қутлуғ кон). Хушомад Муҳсина хонимга ёғдай ёқади. Ялиниш камаяди, хона ҳавоси салқинлагандай бўлади, юздаги булутлар ариб, кайфият хуш тортади. (М. М. Дўст. Лолазор). Ҳар бир сўзи қулоғига ёғдай ёқаётган, қулишларини жон деб тинглаган, қарашлари, кош-кўзлари юрагини ўртаб юргани қиз – Гулгина (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). Улуғбекнинг сўзлари унга ёғдек ёқиб тушган эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич).

2. Эримок, рухий иликлик уйғонмоқ, хуш кайфият пайдо қилмоқ.

Комрон мактовдан ёғдай эриб, илжайиб турар, хатто шоирликда отасидан ўзганлиги ҳақидаги сўзларга ҳам эътироз қилмас эди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Азизхон табиатан кўнгилчан йигит, икки оғиз гапдан ёғдек эриб кетадиганлардан эди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Агар битта-яримта одамни гапимга кўндиролмасам, дарров уни мақташга тушиб кетаман. Мактайвериб, энг қайсар одамни ҳам бир зум ўтар-ўтмас ёғдек эритиб юбораман (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб).

ЁҒ ТУШСА (ТОМСА) ЯЛАГУДАЙ

Бениҳоя тоза, озода, *топ-тоза*; маромидан ўтказиб *тоза-ламоқ*, *супуриб-сидирмоқ*. Ўрин-жой ҳақида.

Ҳамма ёк ёғ тушса ялагудай *топ-тоза* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ўзим ҳам мана шунақанги ишларни соғиниб қолган эканман, уч кун деганда ҳамма ёкни ёғ тушса ялагудай қилиб *тозалаб*, томорқаларидаги макка пояларини йиғиштиришга ўтдим (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешкобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳаммаёкни ёғ тушса ялагудек қилиб *супуриб-сидириб* кўйишарди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Кўз юмиб-очгунча аввал молхонани, сўнгра чўчқaxonани ёғ томса ялагудек қилиб *тозалаб ташладик* (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб).

ЗИҒИР ЁҒДАЙ

Кўнгилга урмоқ (тегмоқ), жуда ҳам ёкмай қолмоқ, безор қилмоқ, жонга тегмоқ.

Такрор қилавериш ҳамманинг *кўнгилга зигир ёғдай урса* ҳам, Аликулга жуда-жуда ёкиб тушарди (Ш. Рашидов. Бўрондан кучли). Меҳри зигир ёғдай *кўнгилга урган* насихатни ...чидам билан эшитди (Ш. Рашидов. Бўрондан кучли). Ҳозир бу бойваччангиз ҳам меъдага зигир ёғдек *тегиб турибди* (Ҳамза. Майсаранинг иши).

ЁҒОЧ

ЁҒОЧДАЙ

Қотмоқ. Ҳаракатсиз ҳолатда қотиб қолган одам, шунингдек, курукшаб, асли юмшоқлигини йўқотган нарса ҳақида.

Эс-хуши ўзида бўлмаган бу жонсиз суратнинг ёғочдай қотиб қолган кўллари ва бармоқлари ила рўзғор ишларини яна бурунгидай пухта бажаришлари – онанинг қуриган кўзларини ҳам яна ёш билан тўлғазиб юборарди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Низом ул-Мулк Хоразмшоҳ рўпарасида бир сўз деёлмай ёғочдек қотиб қолди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Узок кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, ёғочдай қотган жунсиз, тақир пўстакда хужра тўрида ўтирган Алоиддин Машҳадий... бошини чайқади (Ойбек. Навоий). Чолнинг товуши юмшаган эди; кизил кўзларида ёш филтиллаб, тамаки ўрай бошлади, ёғочдай қотган сап-сарик бармоқлари сал қалтирарди (А. Мухтор. Бухоронинг жин кўчалари).

Ж

ЖАННАТ

(БАМИСОЛИ) ЖАННАТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Жуда ҳам *ғўзал*, обод, хушманзара; *яшнамоқ*, *яшнатмоқ*, обод килмоқ.

Табиатан жуда таъсирчан бўлган Гулбадан бегим шавк-завқни ичига сиғдиролмай хитоб килди: – Ҳазрати Акбаржон, айланай сиздан, кекса аммангизни Адандаги жаҳаннам азобидан кутқариб, *жаннатдай ғўзал* Кашмирга олиб келдингиз-а (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). У маҳалда саҳни камида ярим гектар келадиган бу боғу ҳовли *бамисоли жаннатдай яш-наб ётар*, ўртадаги ёғоч сўри атрофига экилган хина, райхон, гултожихўрозлар ҳовлига ажиб бир *ғўзаллик* бахш этарди (О. Ёкубов. Адолат манзили). Улар бутун боғ ишини ўз кучлари билан бажариб, хўжайинлари кўчиб келишигача ҳамма ёқни *жаннатдай яшнатишлари* лозим (Ойбек. Қутлуғ кон). Аммо гап бошлашдан илгари теварагидаги жаннатдек боғларга яна ўйчан тикилди-да, қандайдир ичидан хўрсиниш келди (Шукрулло. Тирик руҳлар). Харсангтош ётқизилган йўлнинг икки томони арик, шилдираб сув оқмоқда. *Бамисоли жаннат* (Мирмуҳсин. Темур Малик). У йўк! .. *Жаннат янглиғ* Қрим боғлари, Хаста адиб ортик юрмас соянгда (Миртемир. Асарлар). Тангри бермиш сенга *Жаннатдек* Ватан (Ж. Камол. Нақш айлагил).

ЖАҲАННАМ

ЖАҲАННАМДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Қоп-қоронги, кўркинчли; *қорайиб*, кўркинчли бўлиб кўрин-моқ.

Нарвон ўрамининг бир томони *жаҳаннамдай қоп-қоронги* пастлик каърига туширилди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Дарёнинг суви қуриган, ўзани *жаҳаннамдай қорайиб кўринар* эди (М. М. Дўст. Лолазор). Қорадаранинг *жаҳаннам янглиғ* чуқур тубига бир-бир кўз ташларкан, ички бир катъият билан таъкидлади (Н. Норқобилов. Тоғ одами). *Жаҳаннамдай* жарда эса улкан аждаҳо оғзини очиб турибди (Б. Қосимов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти).

ЖИМЖИЛОК

ЖИМЖИЛОҚДАЙ

Жуда кичкина, калта.

Ёшларнинг диққатини тортган нарса – узунлиги жимжилокдай, йўғонлиги қаламдай келадиган, ерда типирчилаб ётган иккита илон боласи эди (Т. Малик. Фалак). Муаллим кўлига бўр олиб, доскага жимжилокдайгина тикка таёқча чизди (П. Турсун. Ўқитувчи). Охири у нимчасининг чўнтагидан бир парча ок қоғозни, дўконнинг аллакаерига беркитиб қўйган жимжилокдек кемтик қаламни топиб олди-да, секин Она-хон томонга юрди (А. Мухтор. Опа-сингиллар). Ёдимда: жимжилокдай келадиган пичоқчам бўларди. Йўк-йўк, пак-кича эмас, қаламтарош ҳам эмас, садаф бандли митти пичоқча (М. Мансур. Жудолик диёри).

ЖИ ННИ

ЖИННИДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

Ғайриодатий ҳаракатлар, ўзига ярашмаган, аҳмокона қилиқлар қилмок.

Унинг фикри, уйқуси, бутун борлиғи Гулнор хаёли билан банд; танҳо қолган чоқларда жинни каби ўзи-ўзи билан гаплашади, ҳақиқатда эса, Гулнор билан ҳасратлашади (Ойбек. Қутлуғ кон). У гўё буни мендан олдин эшитгандек ўрнидан дик турди-да: – Саман, бу Саман! – деди жиннига ўхшаб сакрай-сакрай (А. Ҳотамов. Айғир кишнаши). У бутун кун куйиб-ёниб, боши оккан ерларда жиннилардай тентираб, хуфтон вақтида бойниқига санғиб келиб қолди (Ойбек. Қутлуғ кон). Биринчи тунни худди жиннидай алаҳсираб ўтказди. Кейинги тун яримламай, кўчага чиқиб кетди (Т. Малик. Шайтанат).

ЖОН

ЖОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Жуда азиз, ардоқли, кадрли; дил-дилидан *севмоқ*.

Асл тупрок, қутлуғ юрт – Сўлим, дилрабо, шинам, Жондай азиз, азалдан Ардоқли меҳнатқашинг (Миртемир. Шундоғам севаманки). Жон каби эди азиз Ўша сўзнинг дийдори (С. Ҳаким. Сўз жамоли). Миришкор дехқон-у, меҳнатқаш, танти, Унга жондек азиз ҳар қиёқ, шона (А. Кўчимов. Подадай ёйилиб бормоқда боғлар). Бўшашган пайтда ҳам бўлолдинг тетик. Билардинг – у

сени жонидек *севарди* (Миртемир. Тошбу). Илоё, жондай дуго-
наларим войвойхон Зубайдабону бирлан дўмбоккина Билкис бе-
гимларга кўчкордай куёвлар ато этгин (М. Али. Улуғ салтанат).

ЖЎЖАХЎРОЗ

(ХУДДИ) ЖЎЖАХЎРОЗДАЙ

Хурнаймоқ, бўйнини чўзмоқ, хезланмоқ, урушмоқчи бўлмоқ, ўзини урушмоқчи бўлган ҳолатга киритмоқ. Одам ҳақида.

Болалар ҳам ҳадиксираб, четдаги одамларга қараб олишди-
да, бегона кўрмагач, бир-бирига худди *жўжахўрозлардай хур-
найиб*, кичик даврани айлана бошлашди (Н. Эшонкул. Уруш
одамлари). Саркул энг олдинда *жўжахўроздай хурнайиб* ке-
лаётган Мамаюсуфни кўриб, бўшашиб кетди (А. Кўчимов. Ок
каптарлар ороли). Орик косиб йигитча *жўжахўроздай бўйнини
чўзиб* кичкирди (Ойбек. Қутлуғ қон). Мактаб деганда менинг
кўз олдимга мачитнинг ташландик хужраси, бўйра, *уришқоқ
жўжахўроздай* бўйни кип-қизил ва хожи дўппи кийган Вали-
хон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апалам-
за ал» эшитилар эди (А. Қаххор. Ўтмишдан эртақлар). Ойбек
худди *жўжахўроздай* Турдига *хезланаётганида* Салим тутиб
колади (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Сартарош унга *жў-
жахўроздай хезланади* (С. Вафо. Устюрт).

3

З А Н Ж И

ЗАНЖИ (ЗАНГИ)ДАЙ

Қоп-қора. Одамнинг ранги ҳақида.

Сипохлардан кейин сурмаранг салла ўраган занжидай *қоп-қора* нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Беруний гарчи зойичага ишонмаса ҳам, бу гапни хушнуд қилиб гапира бошлаган эди, эшик берухсат очилиб, салласига нишон қадалган баланд бўйли, занжидек *қоп-қора* бир сарбоз кириб келди (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Бир кеч ўша азамат истехком тагида коржома кийган ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги занжидек *қоп-қора* йигитни учратиб, гап олгим келди (Э. Аъзам. Қиёфадеш). Тушдан кейин эса қизлар билан бирга чўпдай озгин, занжидай *қоп-қора*, сал дудукрок бир одам салом бериб кириб келди (О. Ёқубов. Диёнат). Афтидан, домла қаттиқ янглишган, арча тўғрисидаги гаплари учун яхши кўриниб қолган, занжидай *қоп-қора* бу чўп-устухон одам турмушда ҳеч бир яхши нарсани кўрмайдиган, ҳамма жойдан фақат камчилик қидириб юрадиган ғаламислар тоифасига кирарди (О. Ёқубов. Диёнат).

З А Н Ж И Р

ЗАНЖИРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Уланмоқ, чирмашмоқ. Бир-бири билан чамбарчас, тиғиз боғланган одамлар ёки ўй-фикр, нарсалар ҳақида.

Учкўрғондан то Конибодомгача икки юз етмиш километрлик масофада бир-бирига занжирдек *улашиб кетган* юз олтмиш минг қурувчи кечани кеча, кундузни кундуз демай ер қазияпти (С. Ахмад. Уфк). Фалокат бир илашмасин, илашдими, занжирдек бир-бирига *чирмашиб* келаверади (Т. Ашуров. Оқ от). Ҳали тонгга узок, бедор аёлнинг ўйлари занжирдай *уланаверар* (О. Суюндиқова. Ҳали тонгга узок...).

ЗАРРА

ЗАРРАДАЙ

Жуда озгина; жуда ҳам кичик.

Жамоатчилик фикрининг ифодаси бўлмиш бу матнда андак лутф, жиндак илтимос, **заррадеккина** талаб ҳам бор эди (Э. Аъзам. Аралашкўрғон). Дўзахнинг ўтидин **заррадек** олиб, уни тоғ устига кўйдилар (З. Куролбой кизи. Қадимий кўшик). Йўк, сен **заррадек** ха-шаротни эмас, шу кичкина жониворнинг кўзидаги ёркин куёшни сўндирасан (С. Нуоров. Нарвон). Хотирингиз панд бермаса, деган эрдимки, қисмат деган шумшук кўргулук вужудингга бигизини бот-бот сукиб олмоқни хуш кўрадур. Гохида ноарзанда, яъниким **заррадай** хушбахтлик ато этиб, эвазига катта дилсиёҳликка рўбарў этадур (Н. Раҳмат. Калвак махсум номалари). Кенгликлар, саҳролар ва уммонлар қаршисида бир **заррадай** бўлиб турарди (С. Вафо. Арғимчок).

ЗАЪФАРОН

(МИСЛИ) ЗАЪФАРОНДАЙ

Саргаймоқ, саргайтирмоқ; сарғиш, сап-сарик; сап-сарик рангга кир(ит)моқ. Кўпроқ одам юзининг ранги ҳақида.

Заъфарондай *саргайтирма* юзининг. Уйкудан очгайсан икки кўзининг! Хабарини берди ёру дўстларинг, Не сабабдан кетди сенинг эсларинг? (Кунтуғмиш). Ёш тўлдириб менинг нарғис кўзимни, **Заъфарондай** *саргайтириб* юзимни, Нега отдинг менинг янги ғозимни? (Ширин билан Шакар). Мен турибман, ўламан деб, муғойиб, Гулдай юзим **заъфарондай** *саргайиб* (Муродхон). Куз куни кўзлара ямон кўринур, Яфроғи мисли **заъфарон** кўринур (А. Авлоний. Куз). Бугун Холхўжа шу йўлкалардан... кетаётса, **заъфарондай** *сарғиш* ўша корпус томондан букчайганроқ, ранги захил бир одам яқинлашиб келаверди (А. Мухтор. Фано ва бако).

ЗАХАР

ЗАХАРДЕК

Аччиқ, ачитувчи, азоб берувчи; қаттиқ совук.

Кун совук, осмондан захардек *аччиқ* зарралар ёғилар эди (Ў. Хошимов. Дунёнинг ишлари). Уларнинг тундек қаро, тоғдек оғир, **захардек** *аччиқ* қиссалари то хануз Шайхнинг кўксига қатқат бўлиб қатланиб ётибди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафа-

ри). Аёл меҳри – асалдек тотли. Аёл макри – захардек хавфли (Ў. Ҳошимов. Меҳр ва макр). Жиддий қатъият бор чехраларида, мардона кўзларин қисиб қарашар... Зулматда юз йиллаб сургунда ётган **захардай** шаробдан ичмоқ ярашар (Ш. Раҳмон. Аравон кўринишлари). Чой ҳам **захардай** туюлади — ичмайди. Кўзига уйқу келмайди (Т. Малик. Сўнгги ўк). Ҳаво совуқ, осмонда **захардек аччиқ** қор учкунлари эринчок кезади (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

З И Л

ЗИЛДАЙ

Оғир, жуда оғир; азобли.

Ҳумоюн соғ кўли билан мешга жонҳолатда ёпишди-ю, Низомнинг ёрдамида кўкрагини ва **зилдай оғир** ўнг елкасини меш устига чиқариб олди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Ҳавода **зилдек оғир**, қорамтир булутлар айланар... эди (Ш. Холмиров. Ўзбеклар). Ўғлим, мен аҳмоқ бўлиб, пари деб икки душманни **зилдай** қилиб кўтариб юрган эканман (Малика айёр). Поезд жўнашига учинчи кўнғироқ урилганда икки кўлида **зилдек** чамадон кўтарган, бўйни елкасига туташиб кетган бир киши кирди (С. Аҳмад. Юк). Лекин **зилдай оғир** ҳислар вужудини босиб ётар, руҳи тушқун, бўлажак макбара режаси хаёлидан нари кетмасди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар).

З И Н Д О Н

ЗИНДОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қоп-қоронғи, тор, зах. Нобоп ўрин-жой ҳақида.

Ҳамидабону, унинг ўғилчаси Акбар ва қизалоғи Жаҳонбегим ўз энагалари билан мана шу **зиндондай** эшиксиз ва даричасиз уйда беш ой камал азобини тортдилар (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). **Зиндон каби тор** уйдан чиқолмай... (Чўлпон. Наврўз кунида). Унга қадар Кесакполвон ҳам, Жамшид ҳам **зиндон каби қоп-қоронғи** ва **зах** ертўлада маҳбус каби сакландилар (Т. Малик. Шайтанат). Уй **зиндон сингари қоронғи** ва совуқ, унда нима борлигини ғира-шира кўриш ҳам анча кийин (Ойбек. Қутлуғ қон).

ЗИҒИР

ЗИҒИРДАЙ

Жуда кичкина; жуда оз, жуда ҳам арзимаган.

Ўн кун гуслхона – сизнинг тоғдай гуноҳларингиз ўтрусида **зиғирдай кичик** бир жазо, холос, – деди Салимга. – Ўз оёгингиз билан келганингиз учун сизни аядим, оналарингизнинг юзидан ўта олмадим (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Бек, ишонинг, Нисоранинг **зиғирдек айби йўқ**, барига мен айбдорман (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Мен овсар, боя сенинг тавалло қилиб ёзган хатингни олганимда, ўйлабманки, **зиғирдек бўлса-да**, қилган ишларидан пушаймон чекаётгандир деб (О. Ёқубов. Оккушлар, оппок қушлар). Кафтимда йўқ эди **зиғирдек** гуноҳ, Йўқ эди кафтимнинг заррадек кадри (И. Мирзо. Ўшанда). У номард **зиғирдай** сочма ўкка додлаб ўтирибди (Н. Норқобилов. Тоғ одами).

ЗУЛУК

ЗУЛУКДАЙ

1. *Қоп-қора*, тим кора.

У зулукдай *қоп-қора* отини ўйнатиб, қалъа томонга келарди (М. Қориев. Спитамен). Зулукдек *қора* қошлари, кирра бурни, бежирим ияклари болага алоҳида бир хусн бағишларди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Сирожиддин зулукдек *қоп-қора* «Волга»ни пишиқ ғиштдан қурилган темир дарвозали гараждан тислантриб олиб чиқди-да, цементланган майдончада тўхтаб, бир учи водопроводга уланган резинка ичак билан юва бошладди (Ў. Хошимов. Нур борки, соя бор). Зулукдек икки от кўрганларнинг хушини олаёзди (Т. Малик. Шайтанат). Қошлари *қоп-қора* зулукдек Ўсмир йигит турарди қулиб (С. Ҳаким. Олис юлдуз). Зулукдай қошлари чимирилди, икки чеккасидаги кора зулфи аламдан гажакдай қайрилиб ўзини сочлар орасига урди (М. Али. Улуғ салтанат).

2. Қаттиқ *ёпишиб олмоқ*; *қонини сўрмоқ*, ўзгага тегишли нарсаларни шафқатсизлик билан ўзлаштирмоқ.

– Мирҳайдар одамларни Эшмат қилмаганими бу? – деди Тиллабува давом этиб, – ҳукуматга чап бериб кучсиз хўжаликларнинг баданига зулукдай *ёпишиб олган* мана шунақа одамларнинг танобини тортиш керак (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироклари). Бу жафо, мурувватсизликдан дунё безор бўлур-у, аммо «Оч тўймас, ўғри бойимас» деганларидек, Туркистонни зулукдек *сўрган*

боскинчилар инсофга келишларига ишонмок энди хаддан зиёд нодонлик бўлур (Шукрулло. Тирик рухлар). Бир ёқдан, подшо амалдорлари, иккинчи ёқдан, ерлик бойлар, рухонийлар эзиб, зулукдай сўриб ётишса, бунга чидаб бўладими, ахир? (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

З У М Р А Д

ЗУМРАДДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ)

Ям-яшил; ям-яшил товланмок.

Зумраддек пахтазор, осмон фируза, Ҳар тупи тагида бир олтин кўза (Миртемир. Куз). Ўзингиз ўйлаб кўринг: ям-яшил кир остидаги зумраддек ўтлок ўртасида кад кўтарган оппок иморат устида – тепасида бир баҳайбат қуш айланаётгир (Ш. Холмирзаев. Банди бургут). Япроклари зумрад мисоли Шабнам ўпган ғунчалар мудрок (М. Имомова. Шеърлар). Кўм-кўк Шохимардон тоғлари зумраддек товланади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

И

ИГНА

ИГНА (НИНА)ДАЙ (КАБИ)

1. Жуда кичик, жуда ҳам арзимайдиган.

Мирёкуб акамнинг сиздан бошқа ҳеч кими йўқ. Сизга ҳеч қачон игнадек бир ёмонликни раво кўрмайди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Туядай бўй бергунча, игнадай ақл берсин (Мақол). Мехрибонликда тенги йўқ, лекин игнадай хатоимни эшитса, ваҳима кўтариб, соатлаб панд-насихат қилади (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Рўйхат билан олинган, рўйхат билан қайтарилади, игнадек нарса ҳам йўқолмайди, Ойсанам опа, – Зоҳид шундай деб жувонга тик қаради (Т. Малик. Шайтанат). Игнадай тешиқдан кириб бўлса ҳам вазифасини белгиланган кун, соат, дақиқа, сония, нафасда бажарди (Т. Малик. Шайтанат). У танини, жонини хўжайинлардан аямаса, нинадай нарсага хиёнат қилмаса, ўл десанг – ўлса, тирил десанг – тирилса! (Ойбек. Қутлуғ қон). Ўзи ҳам игнадай гапни туядай қилади (А. Аъзам. Ойнинг гардиши).

2. Санчилмоқ. Қаттик жисмоний, рухий азоб берадиган даражада таъсир қилмоқ.

Нам пайтавадан ўтиб, совук игнадай санчиларди (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Аччиқ изғирин юз-кўзга игнадек санчилади, суяк-суяқларни зирқиратади, бўғотлардаги, томлар бошидаги сумалақларни камчиси билан савалайди (Х. Султон. Бунчалар ширинсан, эй аччиқ ҳаёт!). Пахтани оламан деса, куриб, шалдираб ётган чаноклар бармоқларига игнадай санчилади, тарашадай котиб қолган бели чим-чим оғрийди (А. Кўчимов. Қочоқ). Хотиннинг ёқимли, жаранглаб чиқадиган қувнок овози Мирёкубнинг танларига игна ботгандай ботар, лекин ниҳоят даражада кайфини келтирарди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Тинимсиз увлаб юз-кўзларига игнадек санчилаётган афғон самолидан ёқа-енгини беркитиб олган Султон шу ҳақда ўйлайди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Аввалгиларидан фарқ этувчи ҳозирги гап оҳангидан ёвузлик Жалилнинг вужудига минглаб игна каби санчилиб, сескантириб юборган бўлсада, дўстининг руҳиятини инобатга олиб, жавобдан ўзини тийди (Т. Малик. Шайтанат).

(МИСОЛИ, ХУДДИ) ИГНА (НИНА) УСТИДА ЎТИРГАН (ТУРГАН) ДАЙ

Жуда бетоқат, безовта, нокулай ва нотинч аҳволда бўлмок.

У игна устида ўтиргандай жуда бетоқат эди, дам-бадам томоғини кириб йўталиб, соатига қарарди (Р. Раҳмонов. Қўшнилар). Амир Хусайн эса отда нина устида ўтиргандек ҳеч бир манзилда тўхтамай, Соли Сарой томон елиб бормокда эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Нима бўлганда ҳам Фотима ҳозир Набининг ғолиб чиқишини, қишлоқ шаънини кўтаришини дилдан истар, шунинг учун уларнинг курашини мисоли нина устида тургандек кузатар эди (Т. Ашуров. Ок от). Буниси оздек, ўзи игнанинг устида ўтиргандек безовта, хардамхаёл... (Х. Дўстмуҳаммад. Куза...). Акам худди игнанинг устида ўтиргандай, зўр бериб тиззасини укалайди, аммага тикилади (М. Мансур. Жудолик диёри).

ИГНА(НИНА)НИНГ УЧИДАЙ

Бениҳоя кичик, заррача.

– Хе-хе-хе, – эликбоши кулиб, кўзларини артди, – игнанинг учидай ёлғони йўқ, қулинг бўлай, бойвачча (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳар кеч ётишдан аввал мебеллар, ошхона жиҳозлари, ванна унинг назаридан ўтказилади, игнанинг учидай ғуборни кўймайди (А. Абдуллаев. Дард). Бироқ менинг гуноҳим игнанинг учидай бўлса, сизларнинг айбингиз туядай (Ш. Рашидов. Бўрондан кучли). У «игна учидек тешиқдан туядек шамол кираси» деб, кечаси қалин пахталик нимчаси билан оёғидаги нама тизгини ечмай ётарди (Мирмуҳсин. Занглаган қилич).

И Л О Н

ИЛОНДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

1. *Чақмоқ, захар сочмоқ.* Аччиқ гаплар билан бировнинг кўнглини оғритмок; нархи жуда қимматлик қилмок.

Ман яқинлашсам, жим бўлишади. Нури опа илондай чаққуси келади. Ҳартугул, бу кун уйига йўқолди, ух... жуда жаҳлим чиқди, ойи (Ойбек. Қутлуғ қон). Анови аблаҳ бўлса бир сўз билан илондек чақиб қариянинг кўнглини чилпарчин қилган (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Энг ёмони – Толмас Азимовчи? Мен аҳмоқ ўшани одам деб ишга олиб ўтирибман. Қайси кунги гапини қара-я. Кўзинг борми, юзинг борми демай, кўпчилиكنинг ичида илондай чақди (Ў. Усмонов. Гирдоб). Гоҳ ёнасиз ловиллаб, Гоҳи қакшаб музлайсиз, Илон каби ҳар ким-

га *сочманг захар*, афандим (Гулдаста). Учта лакма ўзбекнинг судраб келган чориғини тобутга айлантириб бериш қийин иш эканми? Қийин эмас, факат озгина чиқими бор. «Чиқим» дегани сени илондай *чақади* (Т. Малик. Шайтанат).

2. *Совуқ*. Ўта ёқимсиз, одамни сескантирадиган.

Бир сафар илондай *совуқ*, шилимшиқ бир нарса бўйнига шалоп этиб тушди-ю, тирноқларигача зиркиратиб юборди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Дарғазаб шамол уни изига қайтариш учун сочларидан, этакларидан торткилаяпти, пана-панада илондай *совуқ* ва бадбашара қўллар унга тош отяпти (Н. Эшонкул. Момоқўшиқ). Ҳайдарнинг вужудидан илондай *совуқ* бир ваҳима ўрмалаб ўтди (О. Ёқубов. Диёнат). Гоҳида танамга куртдек шилимшиқ, илондек *совуқ* алланималар тегиб кетар, кўркувдан вужудимга калтирок аралашарди (А. Абдиев. Муаллак одам). Илондек *совуқ* куз ўшал кез Найзасин санчади, тиглайди (Қ. Дехкон. Япроқлар тўкилар...).

3. *Тўлганмоқ*, тўлқинли ҳаракат қилмоқ, чайқалмоқ; ўзини ҳар томонга ташламоқ, изтиробдан ўзини ҳар ёнга урмоқ, руҳан қийналмоқ, безовталанмоқ.

Бир зумда оғиз-бурни коп-қора кон бўлган зиндонбеги қўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб, ерда илондай *тўлганар*, қон туфлаб алланималарни гўлдирар, ялиниб-ёлворар эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Кўплар янги жойга ўрганолмай, ётган жойларида илондай *тўлганиб*, ярим кечагача мижжа кокмадилар (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Парча бу гал ҳам қочмади. Лекин илондек *тўлганаётган* камчини маҳкам чангаллаб олди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Қуриган шохига баҳорда илиниб қолган варракнинг камиш қовурғалари скелетдек бўлиб турибди. Факат узун латта думи шамолда илондек *тўлганади* (С. Аҳмад. Қорақўз мажнун). Ҳакимбойвачча илондай *тўлганди*. Бу қандай шармандагарчилик? (Ойбек. Қутлуғ қон). Холбека ҳам уйқудан уйғониб, тўранинг ишқида илондай *тўлғониб*, асло ором-қарори қолмади (Кунтуғмиш).

4. *Ўрмаламоқ*, *судралмоқ*. Вертикал ёки горизонтал иланг-биланг ҳаракат қилмоқ, секин-секин ҳаракатланмоқ.

Ёлқиннинг юпқа тиллари илон каби *ўрмалаб*, лапанглаб ўтин орасига кириб кетарди (Қ. Кенжа. Палаҳмон тошлари). Кўнглимга илондай шубҳа *ўрмалаб* кирди – китоб ўқийвериб, мен китобга айланиб қолгандай эдим (Н. Эшонкул. Қора китоб). Отни хуркитгудек олифта савлат, Кўксиде илондек *ўрмалар* риё (О. Ҳожиева. Истиклол тарихнинг имтиҳонидир). Элим, катлингга қасд этган Ёвузлар озми тарихда? Илондек *судралиб* етган Жосуслар озми тарихда? (Ж. Камол. Тарихда). Унинг

кўксидан сизиб чиқаётган кон ерда худди илондек ўрмалаётганга ўхшарди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Тор, кийшик кўчалар адашиб қолиб, **Илондек ўрмалар** нурафшон тунда (Х. Даврон. Эски шаҳар).

5. **Буралмоқ, билангламоқ.** Эгри-бугри йўналишга тушмоқ, шундай йўналишда ҳаракатланмоқ, эгри-бугри, тўлқинланган ҳолатда бўлмоқ.

Дарёнинг адирлар орасидан **илондай буралиб** ўтган жойи Гирдоби Боғлон дейиларкан (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Хоннинг белига боғланган ингичка олтин камарнинг учи чалмашган оёқлар тагидан худди қорамтир бошли сарик илонга ўхшаб **буралиб** турар эди (П. Қодиров. Юлдузли тушлар). Чакмоқнинг бир лахзалик совук нури ғамгин бош эгиб турган толларни ... йўлнинг шундоққина чеккасидан тик тушиб кетган жаҳаннам жарлигида **илондай биланглаб** оқаётган сойни ёритиб ўтди (Ў. Ҳошимов. Баҳор қайтмайди). Сим **илондай биланглаб** пушта устига тушди (Ў. Ҳошимов. Урушнинг сўнгги қурбони). Ҳовлида қуриб, **илондек** ерда **буралиб** ётган биргина ток бор, холос (О. Мухтор. Эгилган бош).

6. **Вишилламоқ.** Қўрқинчли овоз чиқармоқ, кўпол оҳангда гапирмоқ, ваҳшат солмоқ.

Ой нури жилваланиб, кумушдай товланган тўлқинлар бир-бирини қувлайди, бешик-бешик тебранади, **илондай вишиллади** (Ж. Абдуллахонов. Хонадон). Қаршимизда **илондай вишиллаб**, захрини сочмоқ бўлуб турғон малъунларни ер тишлатгаймиз, Оллоҳ ёримиз бўлғай (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Асал холам ўша ёкка қараб, афтларини бужмайтирдилар: Қоранг ўчсин, илойим, сув **илондай вишилламай** (М. Мансуров. Жудолик диёри). Ҳамон бир қарорга келолмай, эшик ортида турган йигитнинг қўлидан сеткани юлиб олиб, **илондай вишиллади**: – Бу ерда энди қорангизни кўрмай! (З. Қуролбой кизи. Муҳаббат ва нафрат). Остига дори сепишган экан, ваҳшийлар! – деди у **илондай вишиллаб** ва дарахт пойига судралиб келдида, тупроқни сидириб, томирларини ушлаб кўрди (Ш. Ҳамроев. Ҳовлидаги дарахт).

7. **Аврамоқ.** Турли хийла-найранглар билан алдамоқ, ўз йўлига юргизмоқ.

Дехкон хўжалигининг кучсизлигидан, пулга, от-уловга, асбоб-ускунага муҳтожлигидан фойдаланиб қимирлаб қолган, ер ислохотида қирқилган тирноғи ўсган ва ўсаётган, кучсиз хўжаликларни **илондай авраб** дамига тортаётган одамлар зиён қилади (А. Қаххор. Қўшчинор чироқлари). (Дилора Бўрсикка:) Бўрсик бўлсанг ҳам, **илондай аврайсан**-а, бургага тузук қўйган

лўттивоз? (О. Ёкубов. Бир кошона сирлари). (Дилора:) Ҳа, ер ютгур, шумтака. Мени илондай *авраб*, куён бўлишини каранг буни (О. Ёкубов. Бир кошона сирлари).

БОШИ (КАЛЛАСИ) КЕСИЛГАН (ЯНЧИЛГАН, ЭЗИЛГАН) ИЛОНДАЙ

Талвасага тушмоқ, тўлганмоқ. Қийин рухий ҳолатга тушган одам ҳақида.

Қамал пайтида кўрғонни аждаҳодай ўраб ётган минглаб мўғул аскарлари энди ўз сардорларидан ажралиб, боши кесилган илондек *талваса ичида* гўё думалаб кетмоқда эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Офтоб ойим боши янчилган илондек *тўлганди*: – Қизим устига кундош?! (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Вали ака ўғлини етаклаб ташқарига олиб чиқиб кетди. Қози калласи эзилган илондай *тўлганиб*, элликбошига кичкирди: – Синдир ҳаммасини! Ташқарига чиқар! Ёк, ўт кўй (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

(ХУДДИ) ИЛОН ЧАҚҚАНДАЙ

Қаттиқ сесканмоқ, бирдан кўркиб кетмоқ, кутилмаганда кескин ҳаракат қилмоқ.

Бироқ Шарофат ундай қилмади. У ўзини ерга отиб урди-ю, худди илон чакқандай тўлғониб йиғи бошлади (А. Қахҳор. Кўшчинор чироқлари). Кўлидан ушлаган эдим, ойим илон чакқандек кўлини тортиб олди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Тугал илон чакқандек сапчиб кетди (А. Кўчимов. Қочок). Хўжанинг ойиси ярк этиб каради-ю, илон чакқандек сапчиб ўрнидан туриб кетди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

И П

ИПДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Жуда ҳам *ингичка*, озғин, тор; ингичка қилиб *чўзмоқ*.

Кузда ариқ шунақанги тиник бўладики, кирғоққа ётиб олиб, сув ичаётганингизда ариқ тагида соч толасидай силкиниб ётган сув ўтларини, иланг-биланг қилиб юрган ипдай *ингичка* «чувалчанг болалари»ни аниқ кўрасиз (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Эй нодон, – деди Чаён. – Менинг нишим ипдай *ингичка*, қилдай заиф бўлса, қанча уринсам ҳам бу қаттиқ тошга ўтмаслигини билатуриб, шундай деясанми? (И. Султон. Озод). Бийдай кенг, кимсасиз дала ўртасидаги ипдек *ингичка* йўлдан ўтгунча зеркиб кетаман (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Мадрасанинг ховлиси лик тўла қари-қаранг, жулдур кийинган ва

бўйни ипдай болалар (А. Қаххор. Ўтмишдан эртақлар). Пошна-си бир қарич туфли кийган хушрўйгина қиз ипдек қошини чи-мириб рўпарасида турарди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Ипдеккина бўлиб юрган Ҳури эридан чиқди-ю, семириб кетди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ғам ёмон, фил бўлсанг ҳам бора-бора ипдай чўзиб қўяди (Ойбек. Қутлуғ қон).

И П А К

ИПАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Майин, юмшоқ, мулойим, ёқимли; майин товланмоқ.*

Навоий ипакдай *майин* кийматбаҳо қоғозни очиб, табассум билан подшога бир қараб қўйди (Ойбек. Навоий). Тиник осмонда сўфитўрғайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо ҳавода ипакдай *майин*, оппоқ мезонлар унсизгина сузиб юради (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Зулфиянинг қўллари *Ипакдайин мулойим* Китобимнинг ичида Жилмаяди сумбати (И. Мирзо. Зулфия). Ёмғирда чўмилган кўм-кўк барра майсалар ғир-ғир эсган тонг шабадасида майин чайқалар, гўё ипакдай *товланиб*, кишининг руҳини эркалар эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Унинг ...боягина ипакдек *майин товланган* овози энди темирдек жаранглаб чиқарди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Битта гўзал нозик қиз ипакдек бармоқлари чанокларга тилиниб, қони чиқиб, дока билан боғлаб олиб, энди зўрға тераётганини кўрсангиз: «Э, шаҳарлик ойимқиз! Сояпар-да, сояпар!» – деб ичдан ҳақорат қилар эдингиз (Ш. Холмирзаев. Ўзбеклар). Орқаси билан битта ипакдек сочи уни кинолардаги француз гўзалларига ўхшатиб юборди (А. Ибодинов. Бир томчи ёш). Самарқанднинг сув ўтмас, ипакдек *мулойим* ва сип-силлик қоғозлари атайин тилга олинмайди. Туркистон маданиятидан кўз юмиб ўтиш чоризм сиёсатининг бир кўриниши эди (А. Иброҳимов. Ёруғлуғ). Яшаш қандай енгил – шамолдан кейин Ажиб бир хушҳоллик, бир ажиб сурур. Ғуборсиз ҳаволар ипакдек *майин...* Шамол, сенга куллуқ, сенга ташаккур! (И. Мирзо. Қўқон шамоли).

2. *Майин, мулойим; майин бўлмоқ, мулойимлашмоқ.* Жуда ҳам хушмуомала, юмшоқтабиат, нозиктабиат одам ҳақида.

Ипакдайин мулойимларни, Аёлларни асранг, эркалар! (С. Тўйчиева. Санамгина). Ҳар қалай, бошда, тахтни олишда тавозе билан қўл ковуштириб турса-да, тахтга ўтиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб ўйлаган эди. Йўқ, шаҳзода нечундир васвасага тушиб, ипакдай *майин бўлиб қолибди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Вой, Латифжоннинг олдида ич қўйлақда ўтираминиз-ку. Бирам юмшоқ, бирам ипакдек *майин* нарасаки

(С. Ахмад. Қирк беш кун). Шундин бу ёғига хотин **ипакдай** бўлиб колди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари).

3. *Эшилмоқ*. Юмшок, енгил ҳаракат қилмоқ; аёлларга хос ҳаракат қилмоқ.

Бинафшаранг чучмомалар **ипакдай эшилади**, сачратқи ва нўхатак гуллариди асаларилар визиллайди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Ёрдамини ниҳоясига етказолмаганидан ранжиб, чоклари тердан оқарган чопонини елкасига ташлаб чиқаркан, суяклидай қотиб кетган тили беихтиёр **ипакдай эшилиб**, ичидагини ошқор қилди (Б. М. Али. Кўктўнлиллар). Бефарк эмасман деб тараб, Фарқ очса сочдан зеб эмас. Доим **ипакдек эшилиб** Юрмак йигитга эб эмас (Чархий. Ўпкангни бос). Зайниддин **ипакдай эшилиб**, узрни қалаштирди, ит ётишу мирза туришдан тўйганини ҳам кистирди (А. Дилмурод. Кунсулув). Олтинсой туманидаги Хўжаипок жамоа хўжалигида келин уйга киришида оёқлари тагига «**ипакдай эшилиб юрсин**» деган маънода **ипак матодан пояндоз ташлайдилар** (Л. Худойкулова. Сурхондарё тўй маросим кўшиқлари).

И Т

ИТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Қопмоқ, таламоқ*. Кўпол, дағал гапирмоқ, жеркиб гапириб, кўнглини оғритмоқ.

Зоҳид шоиртабиат ҳам эмас, бу аёлнинг кўнглини овлаш нияти ҳам йўқ. Бундан ташқари, хонасига қирувчини **ит каби қонадиган** раҳбару раҳбарчаларга азалдан тобу тоқати йўқ (Т. Малик. Шайтанат). Қиз боланинг ёмони тушиб колса, ёр-ёр, Ёмон **итдай бетингдан қотиб олар**, ёр-ёр (Оқ олма, қизил олма). Идора ходимларига ачинаман-да. Баъзан дуч келганни **итдай қонади** (Т. Малик. Шайтанат). Эчкисига сал текканимга **итдай талади** (А. Обиджон. Серкахоним).

2. *Садоқатли, вафодор*.

Устози ҳаёт вақтида **ипакдай мулойим, итдай садоқатли** бўлган бу букри савдогар Райхонабонуга тажовуз қилган (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Мажидиддин *вафодор ит сингари* қараб, мурожаат этди (Ойбек. Навоий). Шунда Абдурахмон тақдир бу киз билан уни чамбарчас боғлаганини, энди у хозиргина дуч келгани – меҳр остонасида **итдай садоқат билан** умр кечиришини юраги зирқираб англади (У. Азим. Севги). Соддалиги боис, кишлокда унчалик обрўйи йўқ. Бирок дўстга **итдай содиқ** (Н. Норқобилов. Ғанимлар). Ғуччи пакана эса унга **итдай содиқ** (Н. Норқобилов. Ғанимлар).

3. *Ақилламоқ, ирилламоқ*. Бировга ғашлик билан кўпол ва ўринсиз гапирмоқ. Салбий муносабат ифодаланади.

Ноҳақ одам итдай *акилласа* ҳам, максадига эриша олмайди (Сўзлашувдан). Ана, Берди тажанг итдай *ириллаб*, нима бўлди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Одамнинг табиати кизик: бир-бирини кўрмаса соғинади, кўришганида итдек *ириллайди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Арзимас бир жондорни деб итдай *ириллашманлар!* Уят бўлади-я! (Н. Норқобилов. Ғанимлар).

4. *Югурмоқ*. Бирор нарса умидида тинимсиз ҳаракатда бўлмоқ.

Ул кишим одамлар йиллаб итдек *югуриб* топган бойликни меҳмонхонасида ўтириб, хисоб-китоб билан топади (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Беш минг сўм учун киночиларнинг кетидан итдай тилини чиқариб, *югурадиган* аҳмоқ йўк! Ана, ёшлар бор, ўшалар қилсин! (М. М. Дўст. Лолазор). На ҳалол, на ҳаром нелигин билмай, Иккисин ортидан итдек *югурдик* (А. Маҳкам. Иймон деб...).

5. *Изгимоқ, санқимоқ, дайдимоқ, тентирамоқ*. Ҳар ерда бирон мунтазамсизлик билан кезмоқ. Одам хақида.

Шайбонийнинг навкарлари итдай *изгишиб* юрибди (Ойсулув). Етим қолдим ёшлигимда мен ҳам отамдан, Одамларнинг эшигида *санқидим* итдай (А. Орипов. Жаннатга йўл). Ҳар кўчада ит каби *Дайдишим*нинг сабаби – Изларингни соғиндим (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Шаҳарга бориб ўқияпман, деб барчани алдаб, бозорда итдек *санқиб юриш* шармандалик эмасми? (Ч. Айтматов. Болалигим). Индамагин калга – ўзи келар ҳолга, дейдилар. Отангизга раҳмат. Ана, кўчада итдай *тентираб* колди (Т. Мурод. От кишнаган оқшом). Сирасини айтганда, чўлда итдай *изгиш* унга умуман ёкмайди (Н. Норқобилов. Ғанимлар).

6. *Эргашимоқ*. Бировнинг ортидан астойдил, аммо анчайин бекадр ҳолатда доимо юрмоқ.

– Зўрласанг-да, колмайди бу, – Жондош Қоплонга қараб қўйди. – Итдай *эргашиб* юраверади (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Фақат сен қолган эдинг, мана, сен ҳам меникисан, энди тамомсан, ортимдан итдай *эргашиб* юраверасан, энди ўз холингча кун кечиролмайсан (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Мана ярим йилдирки, итдек унинг орқасидан *эргашиб* юрибди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бир мункир у зотни тақлиф этиб, уйига қадар олиб боради. Эшигига етгач: «Томоғинг учун бир итдек менга *эргашиб* келдинг, уйимда ҳеч вако йўк», деб ҳақорат қила-қила ҳайдади (Т. Малик. Келинлар дафтарига). Йўқ, янглишдинг, мен Шосалим эмасман! Сенга итдек *эргашиб* юрган, бир пайтлари обрўйингни сақлаб қолиш учун туни билан мижджа қокмаган, садоқат билан хизматингни қилиб, охир-оқибат кадрикиммати топталган сояман (Ф. Тиловат. Қора кузғун).

7. *Ишламоқ, меҳнат қилмоқ, хизмат қилмоқ.* Ўлар-коларига қарамай ишламоқ, бутун кучини бермоқ, ҳар қандай ишни миннатсиз бажармоқ.

Савил қоғур чорак буғдойни ўн барабар қилиб қайтардим, ўн йилдан бери *итдай ишлаб* ҳам бердим, яна гуноҳ менда экан-да, тақсир! (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Бу жоҳил, оми қавмга Яратган кўмак этмаса, ўзи *итдек ишламаса*, менинг елиб-югурганимдан фойда йўқ дерди ҳар гапида (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). *Итдек меҳнат қилиб*, обрў-эйтибор қозониб юрган пайтингда кимнингдир ғаламислиги, ҳасадгўйлиги, кўнгли коралиги туфайли озор чекиб... юрганингда бирдан... ишинг юришиб кетса, бу орзиқиб қутилган улкан бахтни юрагингга сиғдириб ололмайсан, киши (Н. Каримов. Миртемир). Кўнглинг бўлса, уйлан шунга. Яхши нарса лекин, тул қолган-у, бўй қизларга бўй бермайди. Уйлан, *итдай хизматингни қилади* (М. М. Дўст. Лолазор).

8. *Отмоқ; хор қилмоқ (бўлмоқ); ўлмоқ; ҳайдамоқ.* Ҳеч бир раҳм-шафқат қилмасдан ўлдирмоқ, қимматсиз бир нарса сифатида маҳв этмоқ; аямасдан қийин аҳволга солмоқ; эйтиборсиз, хор-зор бўлиб ўлмоқ; умуман, кадрсиз нарсага қарагандай муносабатда бўлмоқ.

Паст-пастлигига, туя мастлигига бораркан-да, мени тутиб бериб тирик қолмоқчи бўлдингми, янглишгансан, сениям *итдай отиб ташлашади*, вангиллаганингниям биров эшитмайди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Ўзига ярашасини олди. *Итдай хор бўлди* (Т. Малик. Шайтанат). Байна момо бир пайтлар фақат кишлок эмас, бутун тоғли халқнинг орини кўтарган, номи-ни чиқарган Райим полвонни қулоқ дея таъқиб қилишларига, сўнг *итдай хор қилиб, отиб ташлашларига* йўл қўйган ва ўғли билан эрини замоннинг эгаси, бир пайтлар Райим полвоннинг малайи Замон отбоқар ихтиёрига бериб қўйган (Н. Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмайди). Душманига раҳм қилса ким, ўзи *ўлиб кетади итдай* (А. Ўқтам. Машк майдонидаги ўйлар). Қурилга жўнатилганми, ундан наригами, *итдек ўлиб кетмаганига* шукр қилмайдими! (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Замон отбоқар *итдай ўлим топганди* (Н. Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмайди). Қора балчиқли ўрмонларда азоб-уқубатлар билан *итдай ўлиб кетиш* кимга ёқади? (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Тўшакка миҳланиб ётган манави устухон хотин айни чоғда ўзидан кучлироқ эканини туйди, ҳар ҳолда, бу ер унинг хос жойи, ҳар ҳолда, у манави хотинни эмас, хотин уни *итдай ҳайдаяпти* (М. М. Дўст. Лолазор). Мени *итдек ҳайдади* аёл, Мен вафодор *итдек...* кетмадим (И. Мирзо. Муҳаббатсиз висол хақида).

9. *Чарчамоқ, қийналмоқ.* Ўлар холатга келадиган даражада ҳоримок, ўта мушкул аҳволга тушмоқ.

Кўрмайсизми, чакалок тинчимаяпти. Ўзим итдай *чарчаганман* (У. Ҳошимов. Урушнинг сўнгги қурбони). Бултур ўзимиз ҳам итдай *қийналдик*, бола-чақамиз ҳам бўлганича бўлди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). *Итдай чарчаганимиз* учун юмшоқ ўринга таппа ташлагимиз келарди (Х. Султон. Бобурийнома). Кўксаройдан итдай *чарчаб* қайтган амир Султон Жондор тўшакка кириб, энди кўзи илинган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

10. *Қутурмоқ.* Ҳаддан ортик жahlга минмоқ, жуда ҳам хаддидан ошмоқ.

Аваз ҳали бундан бешбаттар аччик шеърлар битишини, бу шеърлари хонни, хон валиаҳдини, аркони давлатни беҳаловат этиб, итдек *қутуртириб* қўйишини билмайди (С. Сиёев. Ёруғлик). Қонга ташна итдай *қутуриб*, Учраганга чангал солади (Т. Жўра. Шамол).

11. *Яшамоқ, турмуш кечирмоқ.* Ниҳоятда ночор, кийин, афтода аҳволда умргузаронлик қилмоқ.

Бу ерда на илму фанни, на санъатни, на кўшиқни тушунишди; ҳаммалари ота-боболаридан қолган катакларда итдай *турмуш кечиришади* (Н. Эшонкул. Момоқўшиқ).

12. *Ичмоқ.* Орқа-олдига карамай, меъёридан жуда ортик даражада, кўп спиртли ичимлик истеъмол қилмоқ.

Бир куни итдек *ичиб* келганида, чолим раҳматли каттик койиди, жуда каттик койиди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Олдин унақа эмасди, ҳозир итдек *ичади* (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Азонлаб бориб Мансур акадан узр сўрадим: «Мен ўшанда аҳмоқлик қилган эканман. *Итдай ичиб*, нима деганимни билмабман...» (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Оҳо, бу кишини қаранг-а?.. *Итдай ичиб олиб*, туҳмат қилади. Энди шуниси етмай турган эди (А. Жўраев. Қайтим).

КУЧАЛА ЕГАН ИТДАЙ

Тиришмоқ, қийналмоқ, жуда ҳам нотинчланмоқ. Одам хақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Недир ўт ичра бемажол инграниб, аранг эс-ҳушимни ўнглаб эканман, аввал ғира-шира ёруғда сокин товланаётган девордаги картиналарни илғадим, ўзим эса қайси бир дастгоҳ ёнида кучала еган итдек *тиришиб* ётардим... (А. Дилмурод. Хаёл чўғланиши). Ўшанда... тепки еб, қалин арчалар орасида кучала еган итдай ғингишиб ётаркан, энди ўлсам керак, деган ўйга борганди (Н. Норқобилов. Тоғдаги ёлғиз одам). Кучала еган итдек

чодирيدا у ёқдан бу ёққа ағнаб, ухлолмаса керак, – деди Идику чодир тўрига оғир чўқаркан (Н. Қобул. Тахт тагидаги зиндон).

МУСОФИР ИТДАЙ

Думини қисиб юрмоқ; бегонадай ажралиб турмоқ. Тортиниб, кўп нарсадан ўзини тийиб, бошқалардан ўзини кам тутиб яшамок.

Мен ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хохламайман (А. Қаххор. Қўшчинор чироклари). Мендай бегона одам мусофир итдай кўзга ташланишим мумкин (Т. Абдураззоқ. Сарсон бўлган асар).

ИТ ҚУВГАНДАЙ

Кочмоқ, югурмоқ. Кўркув билан шошилинч, тез ҳаракатланмоқ.

Йигит ит қувгандай шошиб уйига кириб кетди (Н. Жалолиддин. Тупроқ). Мен Қизилқоя қошидаги дўнгда қўйларимни ёйиб юриб эдим, у киз раҳматли, ит қувгандай қоя ёқалаб пирпиракдай елиб келди-да, Оқартошга тушиб қолиб, пайрахадай пастга эниб кетди (Н. Норқобилов. Тоғдаги ёлғиз одам). Ҳей, мунча ит қувгандай ҳансирайсан? (Х. Сафаров. Тўти Момо).

И Ч А К

АЧЧИҚ ИЧАКДАЙ

Чўз(ил)моқ; узун. Керагидан ортик узайтирмоқ, жуда ҳам чўзилган. Асосан, гап, нутқ хақида, баъзан бошка нарсалар хақида.

Вакти келганда бунни Худонинг ўзи ажратиб олади. Сен гапни аччиқ ичакдай чўзмасдан мақсадингни ўғил болачасига очик гапир (Т. Малик. Шайтанат). Махзунанинг назарида табрик аччиқ ичакдек чўзилди, хотини бетоқат бўлаётганини кўрган эри «жим ўтирсанг-чи» деган мазмунда уни туртди (Х. Дўстмухаммад. Махзуна). Диссертациянгиз ўзингизнинг шахсий ишингиз, ука. Биз сизга қайишиб, тағинам бир ой ҳамма юмушлардан озод қилиб, бор шароитни яратиб бердик. Энди аччиқ ичакдек чўзавермасдан... ёзинг-қўйинг-да! (Ў. Усмонов. Гирдоб). Бўлиб ўтган аччиқ ичакдай узун гапларни ҳеч қимга, ҳатто кўрбошига ҳам айтмади (А. Кўчимов. Тубсиз кудук). Бу ишни ўзимиз юритмасак бўлмайди. Милиция аччиқ ичакдек чўзиб юборди. Ишни чўзган улар-у, гапни мен эшитаман (Т. Малик. Шайтанат).

Й

Й И Г И Т

ЙИГИТ(ЛАР)ДАЙ

Чандаст, мард, бакувват; чарчашни билмай *ишламоқ*. Катта ёшли одам ҳақида.

Ёши элликларга бориб қолган бўлса-да, *йигитдай чандаст*, ўйин-кулги деса, жонини берар, кулганда кичкина кийик кўзлари юмилиб кетар. кийкириб, котиб-котиб куларди (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). У гапини тугатмай, *йигитлардек чакконлик билан зинадан тушиб кетди* (С. Аҳмад. Сумбул). Гоҳо Эшкул полвон хайвонлар, қушлар, кемирувчилар ҳийласини кузатиб, завкланиб кетади. Айниқса, тулкининг найранги уни ром этади. Бўзбўрининг чапани *йигитлардай мардлиги*, таваккалчилиги-га тан беради (А. Расулов. Икки дунё – бир қадам). Мана, *йигитдай ишлар* Умрзоқ ота, Кетмоннинг зарбидан ерлар ларзада (Ойбек. Шодиёна).

Й И Л

(БИР) ЙИЛ(ЛАР)ДАЙ

Узун; узаймоқ. Қисқа бир фурсатнинг беҳад узоқ вақт ўлароқ туюлиши ҳақида.

Салқин оқшом, чиройли оқшом, Япроқларга тушар аста нам. Йўлларингга боқдим интизор, *Йилдай узун* ва турғун ҳар дам (Миртемир. Дам). Шу кейинги бир ҳафта мен учун *бир йилдек узун* туюлди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Реал борлик ҳам, инсон тафаккури ҳам чексиз, гарчанд юлдузлар оламининг дақиқалари *йилдек узоқ* бўлса-да, инсон тафаккури буюк (Ўзбек тили ва адабиёти). Укаларимдан «қорахат» келгач, менга уйку харом бўлиб қолди. Тонг отиши назаримда *йилдек узайиб кетди*. (Н. Сафаров. Оловли излар). Шоир айтган экан: ... Ва лекин хижронга тўла кунларим *йиллардек кўринди* менинг кўзимга (Т. Малик. Келинлар дафтариغا).

БИР (МИНГ) ЙИЛ (ОЙ) КЎРМАГАНДАЙ

Жуда каттик соғинмоқ.

Ғира-шира қоронғиликда Ҳумоюн саропардага кириб келар экан, Ҳамида бонунни **бир йил кўрмагандай соғиниб қолганини** сездди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). У Сатторни бундан бир ҳафта олдин кўрган, аммо **бир ой кўрмагандай соғинган** (П. Қодиров. Эрк). Шундай дақиқаларда Сизни *минг йилдан буён кўрмагандек* ҳолатга тушаман, *соғинаман...* (Х. Дўстмуҳаммад. Мен – сенси́з, сен – менсиз).

Й И Р Т Қ И Ч

(ХУДДИ) ЙИРТҚИЧ(ЛАР)ДЕК

Ваҳшиёна ҳаракатлар қилмоқ. Одам ҳақида.

Шу лаҳза бояги очилиб қолган дарбоза олдида супа устида бир мўғул **йиртқичлардек** хотин кишини босиб, зўрлаётгани, кичкирик-фарёди қулогига эшитилиб кетди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Бир гал Воҳид шиппакни Мунчокдан тортиб олмоқчи бўлди, балки шу шиппак деб нарса емаётгандир бу жонивор? Қайда, Мунчок шиппакни бермади, оламан деб узалган кўлга худди **йиртқичлардек** ташланди (С. Ашур. Мунчок). Қўрбоши **йиртқичлардек** бўқирди: – Кечириш йўк! (А. Қодирий. Ўткан кунлар).

Й Ў Л Б А Р С

ЙЎЛБАРСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Кучли, баҳодир; ташланмоқ, ўқирмоқ, баҳодирона ҳужум қилмоқ, кўркув солиб ҳайқирмоқ. Асосан, эркак киши ҳақида.

Ҳа, **йўлбарсдай кучли**, вазмин йигит. Тегмаганга тегмайди (М. Қориев. Спитамен). Насиб этса, иншооллох, **йўлбарсдай баҳодир** бўлғусидир (Х. Султон. Бобурийнома). **Йўлбарсдай** йигит эдим, ҳа, бир оз чўккандайман (Миртемир. Асо). Бобур мутелигу хор-зорликдан кўра бир ўлимни бўйнига олиб, Шайбонийхонга **йўлбарсдай** дадил *ташланишни* афзал кўрган ва бекларни ҳам шунга кўндирган эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Кейин, базўр ўзини тўхтатиб, қаршисида кулимсираб турган мухолифига **йўлбарсдек ташланди** (М. Қориев. Спитамен). У яна ҳамлага ўтиб, **йўлбарсдек ўқириб**, наъра тортиб, душманга ташланарди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

К

КАЛАМУШ

КАЛАМУШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Кемирмоқ, емирмоқ. Таталаб каттик кийнамоқ, азоб бермоқ. Кўпроқ инсоннинг рухий ҳолатлари ҳақида.

Ким билсин, Абу Шилқимнинг юрагини **каламушдек кемирган** ҳасад ва ракобат туйғуси ўшанда, ғазабдан соколи дир-дир титраган падари бузрукворининг илк тепкисини еган кечаси туғилгандир? (О. Ёкубов. Кўхна дунё). Ҳар бири ўзича ўйлар, ўзича фикр юритар, аммо икковининг ҳам ўйлари мағзида афғон уруши, унинг жарохати, ҳали неча-неча йиллар минглаб, миллионлаб одамларнинг юрагини парма каби ўядиган, **каламуш каби емирадиган** сўнгсиз ўкинч, ўчмас армон ётарди (М. Ҳазраткулов. Чирок ўчмаган кеча). Малик муаллим миясини **каламушдай кемираётган** изтиробли ўйлардан қутулмоқчи бўлиб, кўзларини юмиб олди (А. Кўчимов. Ок каптарлар ороли). Билдимки, сиртдан ўзини хотиржам тутса-да, ботинида ғам-ғусса ичини **каламушдай кемиряпти** (А. Абдуллаев. Дард). Дард, у кўринмасдир, аммо ботинингни **каламуш каби кемиради** (Х. Тўлибоев. Куйган кўнгиш ноласи).

КАЛЛА

КАЛЛАДАЙ

Юмалок ва унча катта бўлмаган. Кўпроқ тош, қовун-тарвуз кабилар ҳақида.

Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса, **калладай** келадиган бир тош пастга юмалаб кетаётган эмиш (А. Қахҳор. Ўтмишдан эртақлар). Шундай одам кичкина, бор-йўғи **калладай** келадиган тошнинг остида қолиб ўлган (Н. Эшонқул. Уруш одамлари). Қалай, маза қилдингми? – деди чол Амирдан уч-тўрт одим нарида тўхтаб, сўнг **калладек** келадиган тошга омонатгина ўтирди (У. Ҳамдам. Мувоzanат). Буни номи туяқуш. Озарбойжонда бўлади. – Тухумиям **калладек** бордир? (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

КУЙДИРГАН КАЛЛАДАЙ

Иршаймоқ, ишшаймоқ, иржаймоқ, тиржаймоқ. Жуда хунук, юзларини ёйиб, тишларини кўрсатиб кулимсирамоқ, давомли шундай ҳолатда бўлмоқ.

Сенга кулиш бўлса, – деди Сафар ота жаҳл билан. – Куйдирган калладай *иршайиб* юраверсанг! Ким тегади бунакада сенга?! (Ў. Умарбеков. Кимнинг ташвиши йўқ). Кулиб қараш иғшимни келтирди. Нега куйдирган калладек *ишшайди*! Нияти нима ўзи! (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Фосих афанди бўлса, кеча мингбоши катта умидлар билан ювдириб, таратиб ҳоким кўзига боғлатиб қўйган қора дулдул устида куйдирган калладек *иржайиб* ўтирар эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Қўлчани дабдала қипсан-ку, – куйдирилган калладай *тиржайди* Ҳожи (А. Кўчимов. Қочоқ). Бу ерда нимага куйдирган калладай *тиржайиб* турибсан? (Ғ. Шермухаммад. Баракасини берсин).

КАЛТАКЕСАК

КАЛТАКЕСАКДАЙ

Совуқ. Жуда ҳам ёкимсиз, гап-сўзи, қилиғи-қиёфаси билан одамни жиркантирадиган. Одам ҳақида.

Мажбур қилмади, мажбур қилгани бундан беҳроқ эди, кекса бағрига заха едирмас эди, ўзини-ўзи калтакесакдай *совуқ* кўрсатиб, каддини пастлатмас эди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Бозор оксоқолининг калтакесакдек *совуқ* башараси бир лаҳзада йўқолиб, Темур Малик кўз олдида раққоса Нигина пайдо бўлди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

КАЛХАТ

КАЛХАТДЕК (КАБИ, СИНГАРИ)

Чанг солмоқ. Тортинмасдан, беандиша қўл урмоқ, ушламоқ, хужум қилмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Жамила опа қўлимдаги мактубга калхатдек *чанг солди*-да, уни юлиб олди, очиб ҳам ўтирмай йиртиб ташлади (Ж. Фозил. Болалик боғлари). Немисларнинг самолётлари худди қора калхатдек учиб келишди-ю, бирпасда қишлоғимиз дўзахга айланди-қўйди. Шошилиш хаммани кўчириша бошлади (Ў. Умарбеков. Қиёмат қарз). Уч-тўртта хотин оч калхатдай ёпирилиб, қаргаб, тортқилаб қийимларини ечдилар (С. Вафо. Тутилган ой).

КАМАЛАК

КАМАЛАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Эгилган, эгик; эгилмоқ, қийшаймоқ.* Кўпроқ кош, кад-комат ва шу кабилар ҳақида.

Зоҳид ўзини танитгач, дарвоза ўртасидаги эшик кия очилиб, эгнига пахталик нимча кийиб, елкасига жун рўмол ташлаган, киприклари узун-узун, кошлари камалак каби *эгилган* чиройли жувон кўринди (Т. Малик. Шайтанат). Энди диканглиги қолибдими буни, нашани чекиб, ана, камалакдай *эгилиб*, бурни сандалга теккудай бўлиб ўтирибди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Арра ҳадеб камалакдек *қийшаяди*. «Жинг-жинг» деб овоз чикаради (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Тоби қочган кунлари *қадди камалакдай*, даҳани тиззасига теккудай эди, харна дўхтирларнинг фойдаси тегибди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

2. *Товланмоқ, ранго-ранг кўринмоқ.* Турли рангда жил-валанмоқ.

Айвонга чиқадиган эшикнинг устидаги куббасимон токчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сариқ, кизил чарм жилдлари олтин кандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило таратиб *камалакдай товланарди* (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Хонзода бегимнинг нафис қадди-комати, ҳафткор ипак матодан кийган *камалакдай товланувчи* кабоси Аҳмад Танбалга бугун ҳар қачонгидан ҳам жозибали кўринади (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шифти баланд, токилари *камалакдай ранго-ранг*, устунлари ўймакор, ерга ташланган кизил гиламлар, оқ наमतлар устида ўтирган мартабадор кишиларнинг нигоҳи тахтда (Мирмуҳсин. Темур Малик). Чиройли олтин қафасларга солинган тўтикушларнинг *камалакдай товланган* патлари Гулбаданнинг эътиборини ўзига тортди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шийпоннинг атрофидаги кумуш фавворалардан отилиб чиққан сув чинни арикчаларга қуйилар, катор устунларга осилган кўк-кизил фонуслар шуъласида фаввораларнинг суви *камалакдай товланиб*, ажиб бир манзара касб этган эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси).

КАМОН

КАМОНДЕК

Эгик, эгилмоқ. Асосан, кош, кад-комат ва шу кабилар ҳақида.

Иттифоқо, боғбоннинг бир ошнаси бор эди. Қарилик юки коматини *камондек эгиб қўйган эди* (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Қошларинг *камондек* тортилар таранг. Тутдек тўкилади сўнгги

бардошим (И. Мирзо. Собик аскар). Фаришта актёрлар қотишади донг. Камондай тортилар директор қоши. Ўзим кўриб кетиб куламан: – Шайтон! Саҳна билан ҳаёт кетди адашиб (У. Азим. Роль). Бувим уни кўтариб олиб, ҳамду сано ўқий бошладилар. – ... Кўзлари коп-қора, қошлари камондай (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги). Камондек қошларингдан киприкларинг ўқ отар доим (Х. Олимжон. Куйгай). Ҳар вақт суратингга тикилганимда камондек қошинг, ўйчан ва маъюс кўзингга термулиб, оқибат кимсасиз оролдек ҳувуллаган кўнгилга ва ёлғизликка гирифтор бўлишимни қайдан билибман?! (Х. Тўлибоев. Куйган кўнгил ноласи).

КАНА

КАНАДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

1. *Ёпишмоқ*. Маҳкам ушлаб олмоқ, бировга хиралик билан тирғалмоқ.

Бизнинг Муҳсина хонимлар унинг олдига тўйга борсам ярашаркан. Канадай ёпишиб олди-я!.. Лекин мен ҳам бўш келмадим (М. М. Дўст. Лолазор). Ҳаммасини экаман, тинч кўясанми, йўқми?! Нега менга канага ўхшаб ёпишиб олдинг?! (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). У бу тўрт нафар бечора жоннинг қайси бирисига ачинишни билмас эди. Эшак яғринига канадек ёпишиб олиб, уни ҳадеб хи-хилаб қистаётган мурғак болага ачинсинми? (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Шоди ака ...уриш-сўқишларга бошини ҳам қилиб, шундоқ номдор оиланинг қизини йўлдан урган, улуғларга канадай ёпишиб олган устмон куёв бўлиб юраверади (А. Аъзам. Асқартоғ томонларда).

2. *Сон-саноқсиз*, ҳамма ёқни босиб кетган. Одам ҳақида.

Бу ёқда бўлса – ҳали сиз айтган канадай сон-саноқсиз йўқсил бир парча нонга зор (Э. Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир). Йўқсил деганингиз рўйи жаҳонни канадай босиб кетган, эҳ-ҳэ! Уни барибир тўйдириб бўлмайди, ишонинг (Э. Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир).

КАПАЛАК

(ХУДДИ) КАПАЛАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Енгил*, енгил учмоқ.

Гуллари тўкилар ўша бодомнинг, Капалакдай келиб юзингга кўнар (М. Юсуф. Мактуб). «Боқдим тевааракка, шунда ўзимни Ҳис этдим капалак каби енгил, шод» деб ёзган шеъримми? (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар). Одамлар у ёқдан-бу ёқка

югурар, мен эса худди капалакдай учиб юрардим (Н. Эшонкул. Қора китоб). Жуда олисларда, далаларнинг уфкка туташиб кетган жойларида ҳам оппоқ коғозлар **капалакдек** пилдираб *учар*, гоҳо енгил шамол боғлар устидан уларни очик далаларга қараб суриб кетарди (С. Аҳмад. Қирк беш кун).

2. *Гулдан-гулга ўтмоқ*, қўнимсиз. Гоҳ уни, гоҳ буни яхши кўраверадиган, интим муносабатда бўлаверадиган, бир жойда муқим ишламайдиган одам ҳақида.

Акбарга меҳр қўйган бу ёш оналар энди ундан оқибат кўрмаганлари учун шундай ўртаниб йиғлашади, фарзанд доғида шундай куйишадики, Акбарнинг капалакдай *гулдан-гулга ўтиб* олган лаззатлари энди захарга айланиб, бурнидан чикқандай бўлади (П. Кодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Онаси ҳақ. **Капалакдек** у *гулдан-бу гулга сакрайдиган* даври тугади. Энди унинг уйи, рўзғори, севимли кишиси бўлиши керак (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш кийин). Баъзилар бир умр **капалакдек** *гулдан-гулга қўниб* юрадилар, ширали жойлардан узоқлашмайдилар, ақлли пашшадек ахлат тепасида чарх уришдан ҳам ҳазар қилишмайди (А. Мелибоев. Қирк бешинчи бекат). Сухбатдошимиз **капалакдек** *гулдан-гулга қўниб* юрадиган бундай ширахўр, «даврон келди сур бегим»ларни устомонлар деб атайди (А. Мелибоев. Қирк бешинчи бекат).

КАТАЛАК

КАТАЛАКДАЙ

Тор, кичкина. Жуда ҳам кўримсиз ва кичик ховли, уй, хона, муман, жой ҳақида.

Каталакдек *тор* хона тўрида ингичка стол турар, столга каттакон тошойна тик қилиб қўйилганди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Мен улардан каталакдай, шифти жуда паст хонани сотиб олганман (Н. Эшонкул. Тун панжаралари). Улар дастлабки йили бир дехконнинг **каталакдек** уйидан паноҳ топишди (Т. Малик. Шайтанат). Унинг **каталакдек** ҳужраси газета-журналга тўла (Э. Аъзамов. Кўк эшик). Хўжа бувиси, дадаси билан **каталакдек** ховлида турарди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Учта рўзғор **каталакдай** жойга тикилиб ўтирган бўлса-ю, сиз томорқа ололмасангиз (А. Кўчимов. Оқ каптарлар ороли). Отам қишлоқ марказидаги **каталакдек** сартарошхонасидан қайтди (С. Тўраев. Ой юзидаги аёл).

КАФАН

КАФАНДАЙ

1. *Совуқ*. Жуда ҳам ёқимсиз, этни жунжиктирадиган даражада нохуш.

Бу каттик совуқда уларнинг отдан тушгилари келмасди, чунки отнинг баданидан озгина бўлса ҳам иссиқлик чиқиб, суворийга илиқ тафти уриб турар, пастдаги одам бўйи қор эса **кафандай совуқ** туюларди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Тўғри, тўйда янги либослар кийдиришганди. Аммо у кийимлар **кафандек совуқ** туюлган эди (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Ҳозир Бобурнинг тасавурида баланд чўққиларнинг асрий қорлари **кафандай** беҳаракат ва *совуқ*, ўлимдай абадий бўлиб гавдаланди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар).

2. *Оллоқ*. Нохуш оқ ранг ҳақида.

Еру кўкни **кафандек оллоқ** туман чулғайди. Оқ зулмат орасидан қарғаларнинг хосиятсиз фиғони эшитилади (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Турмушни янғичасига қуриш ҳам бош мақсад эмас: Жалолиддиннинг отаси, энаси уйни *оллоқ* қилиб **кафандай** бўяб қўйган татар муаллимга ножўя иши учун танбех берадилар (А. Расулов. Шарофат ёғдусидан баҳрамандлик).

КАФТ

КАФТДАЙ

1. Кичкина, мўъжаз.

Алберт қўйнидаги яширин чўнтақдан чарм ичида авайлаб, асралган **кафтдай** бир рангли сурат олди (П. Кодиров. Хумоюн ва Акбар). Одамлар тепага қараб савол берар, Шайх ёнидан **кафтдай** қоғоз олиб бепарвогина пастга ташлар эмиш (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари). **Кафтдек** телефонни савдогар ишга солишни ҳам унутмаган эди (О. Мухтор. Майдон). Профессор **кафтдай** аппарат қопқоғини очиб, қулоғига яқинлаштирди (А. Абдуллаев. Дард). Йўлдан кайноқ ховур кўтарилар, аксига олиб, **кафтдек** соя жой йўқ эди (Ў. Ҳошимов. Нимадир бўлди). **Кафтдек** ҳовлиси бор одамнинг сигир сақлаганини кўрганман (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо).

2. *Текис, равон*. Муайян сатҳ ҳақида.

Тепаликнинг орқасида катта, **кафтдай текис** майдонда қирқ-эллик чоғли ёш-ёш йигитчалар (Ойбек. Навоий). У **кафтдай текис**, кенг Беруний кўчасига чикқанидан кейингина анча ўзини босди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Минг йиллар давомида авлодларни боқиб келган **кафтдек** далаларга, олисда,

куёш нурида кўзни камаштириб жилваланаётган Сайхун дарёсига, унга бориб қўшиладиган Турксув ирмоғига тикилиб колди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бу пайтлар бир юз ўттиз йил аввал Олтин Ўрда хони Баракахон томонидан Идил бўйидаги **кафтдек текис** ерда барпо этилган Сарой-Берка шаҳри Европада машхур пойтахтлардан ҳисобланарди (М. Али. Улуғ салтанат). Шу кеча тун қоронғиси билан йўл босиб, кун анча ёйилиб қолганида **кафтдек текис** бир мавзеда ўрнашган Сомсарак деган икки юз уйлик кичкина кентга етиб келинди (Х. Султон. Бобурийнома). Уфқлар **кафтдек равон**, кўк сочган бор бисотин (А. Орипов. Қарши кўшиғи).

КАФТДАГИДАЙ

Яққол кўринмоқ, аниқ кўринмоқ. Бутун икир-чикиригача, равшан намоён бўлмоқ.

Бинонинг орка – шимол томонидаги айвондан Тошпўлат Ахмад эъозлаган, авайлаган шаҳарнинг асосий қисми – Бухоро шарқи, шимоли, ғарби **кафтдагидай яққол кўриниб турарди** (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Тоғ қиррасида турган хужрадан бутун Ўш шаҳри ва унинг атрофлари **кафтдагидек аниқ кўринар эди** (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бутун шаҳар **кафтдагидек яққол**, ҳатто бир оз мунғайиб, ҳукмга маҳталдай бўлиб **кўринади** (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Бу ердан довоннинг нариги тарафи **кафтдагидай кўринар экан** (М. М. Дўст. Лолазор). Денгиз бўйида, юз газ баланд қоядаги қасрда ўтирган Тўхтамишонга узоқ-узоқлар **кафтдагидек намоён эди** (М. Али. Улуғ салтанат). Еттинчи қаватдан теварак **кафтдагидек аниқ кўринади** (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

КАЪБА

КАЪБАДЕК

Беҳад муқаддас.

Шеърят унинг учун **Каъбадек муқаддас** маскан эди (Н. Каримов. Миртемир). Мансаб пиллапояларидан кўтарилиб, номинг ва руҳинг осмон қадар бўлганда, сўнг бир лаҳзада барисини йўкотганингда, сени бағрига босгувчи, далда бўлгувчи, таскин бергувчи шу мунис маскан – **Каъбадек муқаддас** оиладир (О. Дадаева. Муносабатларга путур етмасин).

КЕЛИН(ЧАК)

КЕЛИН(ЧАК)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Нозланмоқ, сузилмоқ, солланмоқ, безанмоқ, гўзал бўлмоқ. Нозик, инжа, жуда ярашиқли ҳаракатлар қилмоқ, жозибали ҳолатга тушмоқ.

Водийи келиндек *нозланган* бу юрт, Воҳаси куёвдек отланган юрт бу (Г. Асқарова. Ўзбекистон мадҳи). Қараса, унинг олдида икки йўл бор экан: биринчиси, тақдирга тан бериб, Зубайдабонунинг акасига узатилиб, парда ортида гўзал *келинчақдай сузилиб* ўлтириш... Иккинчиси – тезда Самарқандга қайтиш (М. Али. Улуғ салтанат). Шу куннинг эртасига Маша ясантусанни ўрнига қўйиб, ишга *келинчақдай безаниб* келди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Сулув *келинчақдек безанмиш* баҳор, Далалар ҳам гулзор, боғлар ҳам гулзор (У. Азим. Деразадан боқар соҳибжамол ой...). *Солланасан келинчақдай бошинг эгиб, Жайрон ўтган сўқмоқларга ёпинг тўкиб* (М. Юсуф. Қизғалдоқ). Ўқтамхон қочиримни тушуниб, *келинчақ каби* юзлари лов-лов ёнди (А. Абдуллаев. Дард). Уйдан жомеъга келиб, жомеъдан уйига қайтгунча салом-алиқдан бошқага оғиз очмайдиган, онда-сонда янги *келинчақдай* мулойим ва юмшоқ йўталиб қўядиган ингичка овозли домла-имом бир неча оғиз сўз қилиб, суд раисининг илтимосини расман ўрнига қўйди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Авжи баҳор, Ўзбекистон дилбар *келинчақдек гўзал*, ям-яшил манзаралар кўзга роҳат бағишлайди (Х. Султон. Бобурийнома).

КЕМА

КЕМАДАЙ

Чайқалмоқ, тебранмоқ. Турли нарса-буюмларнинг тебранма ҳаракати ҳақида.

Кемадай чайқалар беланчақ, Шамоллар солади ҳалинчақ, Эна қиз ухласин, эна қиз (Э. Шукур. Мехринисога айтган алламиз). Кўз олдида худди кечагидай яна конли дарё келиб, камокхона шу дарёдаги пачоқ *кемадай чайқала* бошлади (Т. Малик. Эркин). Саҳройи қуюнга дўнди булутлар, *Кемадай чайқалиб* сузар тобутлар, Сен омон кабутар, ҳайрон кабутар, Кўнглим рисолати, қанисан, қани? (Э. Шукур. Йўқлов). Шифтдаги чироқ, манави хона худди тўфон турган денгизда сузиб кетаётган *кемадай* оҳиста *тебрана бошлади* (З. Куролбой қизи. Машаққатлар гирдоби). Умиднинг бирдан кўзи тиниб, олам қоронғилаша бошлади. Ер ҳам *кемадек чайқалиб*, оз бўлмаса, турган жойида йикилиб тушай деди (Мирмуҳсин. Умид).

КЕСАК

КЕСАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ҳиссиз, ҳаракатсиз; қотмоқ, увушмоқ. Асосан, одам ва унинг аъзолари ҳақида.

Чеккасини зах ерга бериб йиқилган ва кесак каби ҳиссиз кизини жон ҳолатда кучоғига олди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Узок вақт кесак каби ҳаракатсиз колгач, куч орқасида тилимни базўр сўзга ҳаракатлантирдим (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Кейин аёл бечора шундай ҳолга тушиптики, юзидан ифода ғойиб бўпти. Кесакдай эмиш. На ғам, на ташвиш, на меҳр, на қаҳр – ҳеч нарса сезилмайдиган бўп қопти (Ш. Холмирзаев. Кузда баҳор ҳавоси). Ая канча муддатдир турган жойида кесакдай қотиб қолди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Шермат ака кесакдек увушган баданларини ишқалай-ишқалай, кишлоқча томон йўл олди (А. Асил. Олишув).

КЕТМОН

КЕТМОНДАЙ

Катта, энли. Муболағали ифода учун, асосан, одам кафтига нисбатан.

Мойчиروق шуъласида уста Темур Самарқандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ёш олиб хайрлашди, пешанасидан ўпиб, ок йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай кафтларини очиб ок фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Амирқул полвон ана шу терак тагига етганда пешонаси тиришди ва кетмондек кафтини дарахт танасига босиб хиёл итарганди, шундай баҳайбат терак бемалол қимирлади (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Энкайиб болакайнинг юзларини кетмондек кафти билан силади (А. Кўчимов. Бойчечак). Бир вақт бўйнига оғир бир нима текканини сезиб, у сапчиб тушади. Қараса – ишшайиб орқасида Фозилбой турибди, шунинг кетмондек кафти экан (Э. Аъзам. Забаржад).

КИЙИК

КИЙИКДАЙ

1. *Чаққон, ҳушёр, беозор, учқур; учмоқ, жуда тез ҳаракатланмоқ.* Одам ва бошқа ҳаракатланувчи нарсалар ҳақида.

Кийикдай чаққон Хонзода бегим йигитнинг елкасидан тутиб, ўзини тез ўнглади ва унга секин раҳмат айтди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ойиша бегим хуркович кийикдек чаққонлик би-

лан ўрнидан турди ва қочишга ҳозирланди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шовурсиз оламда у ўзини айикдек хотиржам, бўридек ёвкур, кийикдек *хушёр* сезади (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Бобур кашкирлар қуршовига тушиб қолгандек безовталанар эди. Онасининг «Сулҳ тузинг, бинокор бўлинг!» дегани «кийикдай беозор яшанг» дегани эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Жамолзода билан Ботир орқага ўтиришди. Гулгина машинани кийикдай *учирди* (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Бўлди! Ўргилдим сендақа «бечора»дан... Ўз иззатини билмаган нонкўр! **Кийикдай** машинанинг рулини тутқазиб кўйибман-а, сен кўрнамакка (М. Ҳазраткулов. Момақалдирок). Садафбиби хуркак кийикдай чопкиллаб чикиб кетди (О. Ёқубов. Кўхна дунё).

2. *Хуркак; хуркмоқ, кўркув, уялиш ёки тортинчоклик билан ўзини четга олмоқ. Асосан, одам ҳақида.*

Бу маҳалда бу санаторий ҳали қурилмаган, Матлуба эса эндигина саккизинчини битирган, кийикдай *хуркак* бир қизча эди (О. Ёқубов. Матлуба). Нилуфарнинг ёкимтой қиликлари, жозибали кулгиси, оппоқ қўлларининг қонни кўпиртирувчи майинлиги, дам суйканиб, дам кийикдай *хуркиб* қочишлари бир умр эсида қолди унинг (О. Ёқубов. Биллур қандиллар). Онам кириб деди: «Совчи келар ҳозир», **Кийикдайин хуркиб** панага қочдим (Ҳ. Худойбердиева. Бир аёлнинг кундалигидан). Кўчадан келар чакириб, Ўлдингми, деб бакириб. Болалар кўркишади, **Кийикдай хуркишади** (Халқ кўшиклари).

КИНО ЛЕНТАСИ

(худди) КИНО ЛЕНТАСИДАЙ

Липиллаб ўтмоқ. Инсоннинг кўз ўнгидан бир-бир ўтмоқ, кетма-кет тасаввурда жонланмоқ.

Азизнинг кўз ўнгида Маҳамат чатокнинг ўша айвонда ётиши, танчага беркингани, боши узилган отаси... ҳамма-ҳаммаси худди кино лентасидек бир-бир *липиллаб ўтди*-ю, баттар уйқуси қочди (Ў. Усмонов. Гирдоб). Машина нам, силлиқ асфальтда вишиллаганча йўлга тушди, йўл четидаги дов-дарахтлар тезлаштирилган кино лентасидек *липиллаб ўтадики*, кўз илғаб улгурмайди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бир вақт келиб, худди анави аёлни кўриб қолганимдек, энди бир эркакнинг юзига кўзим тушди ва шу заҳотиёқ аллақандай сирли-сеҳрли куч остида унинг ўтмиши кинолентадек ботинимнинг аллабир кунжида айланиб улгурди (У. Ҳамдам. Пиллапоя). Шу бир неча сония ичида унинг кўз олдидан бутун ҳаёти кинолентадай *лип-лип ўтди* (З. Қуролбой қизи. Икки манзил).

КОПТОК

КОПТОКДАЙ

1. *Думалоқ*. Шундай ёки шу шаклга мойил нарсалар ҳақида.

Домимизда Курбоной хола деган хотин бор. Фаррош. **Коптокдек думалоқ**, қачон қараса, қўлидан супурги тушмайди. (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Думалоқ **коптокдек** боши танасидан қатта бўлганидан тўғри юролмас, тумшуғи билан ерни сидириб, йўлида учраган нарсани босиб, ағдариб, ўзи ҳам юмалаб юрарди (Ў. Ҳошимов. Бўрибосар).

2. *Сакрамоқ, учмоқ, думаламоқ, от(ил)моқ*. Одам ёки муайян нарсанинг энгил ҳаракати ҳақида.

Машина нотекис йўллардан **коптокдек сакраб-сакраб**, охири кенг, текис асфальтга чиқди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Машинанинг икки чироғи икки нурли **коптокдек сакраб-сакраб** келарди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Туриш баробарида Жумабойнинг бикинига чунонам тепдики, у **коптокдай** *учиб* бориб, теракнинг шохига осилиб қолди (А. Кўчимов. Оқ қаптарлар ороли). Ҳавода гир-гир айланиб, **коптокдай** пастга қараб *думалаб кетдим* (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Комрон жон ҳолатда зина панжарасини тутиб қолмаса, пастга қараб **коптокдек думалаб-юмалаб кетиши** муқаррар эди (Х. Дўстмуҳаммад. Шабада). Азизхон **коптокдек отилиб** ташқарига чиқди (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Кучук бўлса мени кўриб руҳланиб кетди, пакана хотинга **коптокдек отилди** (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Шу ондаёқ машинанинг ўнг қанотига алланима қаттиқ урилганини, мотоцикл **коптокдек** бир чеккага *учиб кетганини* кўриб қолди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Жума ака энг аввал мен чиқарган икки пудлик тошларни **коптокдай** юкорига улоқтириб ўйнай бошлади: уларни навбатма-навбат ирғитар, сўнг кўкраги билан уриб юборар, чўян тошлар зарб билан полга урилар, тахталар бир оз майишиб кетар, энгил чанг кўтариларди (Н. Раҳмат. Иқбол).

КОСОВ

КОСОВДАЙ

Қора, қоп-қора; шунингдек, *ингичка, озгин*. Асосан, одам ва унинг тана аъзолари ҳақида.

Оломон орасида ғала-ғовур бошланди. **Косовдек қоп-қора, озгин** чол қўлини паҳса қилиб, бир нима деб чийиллади (Ў. Ҳошимов. Ўзбек иши). Бир куни у **косовдай қора** ва шанғи хотини билан гижиллашиб турганда, эшиги олдида бир ара-

ва тўхтайти ва эшик уч марта тақиллайди (Н. Эшонкул. Тун панжаралари). Бунга ўша «қора чигиртка» сабаб бўлди: қизил шоҳи кўйлагининг ёқалари осилиб ётган, оёқлари қосовдай озгин, қоп-қора қиз билетдаги учала саволга яхши жавоб берди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Сирожиддиннинг қўлидан имтиҳон варақасини юлқиб олди-да, қосовдек қора, ингичка оёқлари билан полни қарсиллатганича юриб чиқиб кетди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Чойхоначи оловга энгашди. Қосовдек қўлида газетага ўралган китоб (С. Афлотуний. Гумроҳлар).

КУЛЧА

КУЛЧАДАЙ

Юм-юмалоқ, кичкина. Асосан, ой, одамнинг юзи ҳақида.

Икки соат чамаси булутлар орасида яшириниб юрган кулчадек ой сезилар-сезилмас нур сочяпти (Ў. Умарбеков. Йўлда). Кўкда кумушдан ясалган кулчадай ой. Ҳаво – намхуш (А. Кўчимов. Қочок). У бидирлок мухбирчани силтаб ташламоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Олтиной кулчадай юм-юмалоқ юзлари лов-лов ёниб: – Тухмат ҳаммаси! – деб хитоб қилди-ю кўзига ёш олди (О. Ёқубов. Адолат манзили). Мавлуд кори қирқни қоралаган, жунсавағичдай ингичка, қўй кўзлари мастона сузилган, юзи кулчадек бир парча, мўминқобил йигит эди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Рангрўйи кетиб, доқадай оқарган, кўзойнаги кулчадек юзига ярашиб тушган, оёқ оғриги жон-жонидан ўтиб кетаётганига қарамай қулимсираб ўтирган опаси қуйиб қўйган онасининг ўзгинаси!.. (Х. Дўстмуҳаммад. Паноҳ). Тўфақиз кулчадай юзчасини Дилшодга ўғирди-да, қора кўзчаларини ўйнатиб туриб бирдан ашула айтиб юборди (М. Исмоилий. Фаргона тонг отгунча). Отақўзининг кўз олдига кампирнинг кулчадеккина юм-юмалоқ юзи келди, кулоқлари остида мулойим ва синик овози янграгандай бўлди (О. Ёқубов. Диёнат).

КУМУШ

КУМУШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Оппоқ*. Кўпроқ одамнинг сочи, соқоли ҳақида.

Кумушдай *оппоқ* соқол Кўкрагини босган чол, Ёш гўдақлар, жувонлар, Навқирон паҳлавонлар (Х. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр). Шеъримни бошларкан, ой болққан эди Кумушдек сочимни эркалаб ўтиб (Ғ. Ғулом. Виждон хурмати). Устоз ҳам бу

кадар нуфузли эътибордан миннатдорлигини айтди. Пировардида сочи кумушлай оқ, кекса шифокор бўйдор йигитни Устозга, опокига таништирди (Х. Дўстмухаммад. Куза...). Олисда тоғ. Кўкка бўй чўзган, чўкқилари кумушдек оппоқ тоғ... (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш қийин).

2. *Товланмоқ, ялтирамоқ.* Оқиш нурли ранглар билан жиюланмоқ.

Музликнинг баъзи ерлари офтобда кумушдай *товланади*. Ҳаво совуқ (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Олисда кумушдек *товланиб* дарё окмокда (Ў. Умарбеков. Баҳор). Нури қуёшда кумушдай *ялтировчи* банорас паранжида; юзи кат-кат шойи рўмоллар билан ёпиқ, хонанинг остонаси ёнида сал эгилиб туради (Ойбек. Қутлуғ қон). Қуёшнинг акси тушган шабнамлар эса кумуш қаби *ялтираб*, кўзни камаштиради (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). У ердаги оппоқ қорлар ёзнинг иссиқ кунларида кумушдек *товланади*, шабада майин эсиб, кишига ором бахш этади (М. Қориев. Спитамен). Улар шошди, кумушдек *товланиб* турган даранинг чиройига учишди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Ювилиб топ-тоза бўлиб кетган қумларни лойқалатмоқчи бўлган баликларнинг кумушдек *товланишлари*, туш пайтида бирдан жимжит бўлиб қоладиган, тунлари гўё аллақандай жинлар базм қиладиган бу оромгоҳ энди унга бегона бўлиб қолгандек (С. Аҳмад. Жимжитлик). Кампир кимирламай туриб қолди. Ой орқа томондалигидан унинг юзи кўринмас, фақат сочлари кумушдек *йилтирарди* (С. Аҳмад. Раҳмат, азизларим).

К У Н

КУНДАЙ

1. *Ёруғ*, чароғон, гўзал; покиза, бахтли.

Иккинчини эгаллашга Бор зехнимни қилай сарф. *Кундай ёруғ* бу синфда Аталган ўз ўрним бор (Ғ. Ғулом. Биринчи дарс). Ғафлат босиб, *кундай ёруғ* йўлдан чикма, Ок сут билан танга кирган тилдан чикма (С. Тўйчиева. Биз кечиримли халқмиз). Қалблари булок сувидай тоза, ниятлари *кундай ёруғ*, инсоният жамоасининг келажаги, бахтини ўйлайдиган, хақиқий маърифатпарвар инсон эдилар (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Боланинг юраги сиқилиб, сандиқни очишди. Очиб караса, ўзи тушида кўрган киз ётган эмиш. Жамоли ойдек, қошлари ёйдек, юзлари *кундек*, сочлари тундек киз экан (Қирон ботир). Кўзлари *кундай ёришган*, Юзлари яшноқ эмиш (Ж. Камол. Оҳ, гўзал Фарғонанинг...).

2. *Равшан, аён*. Ҳар жиҳатдан маълум, ҳеч бир иштибоҳсиз аниқ билинган.

Бир китобнинг икки бети, Туташгандир еримиз, Бир-бировга *кундай равшан* Аёнимиз, сиримиз (Ғ. Ғулом. Козок элининг улуг тўйи). Қанча буюк зотларга макон бўлган Хоразм, Ўтган, кетган тарихинг барчага *кундай аён* (А. Орипов. Аллома). На-жот калити фақат султон илгида эканлиги *кундай равшан* эди (Э. Самандар. Султон Жалолоддин). Камина кулингизнинг сао-дати ҳам, жасорати ҳам зоти муборақларига *кундек равшандур* (Х. Султон. Бобурийнома). Бу воқеалардан сўнг Темур кўшини сукут саклаб тура олмаслиги барчага *кундай равшан* эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Гарчи орала-рида ҳали ҳеч қандай изҳорлар, изҳори диллар бўлмаган эса-да, ҳаммаси *кундек равшан* эди: борини кўзлар ифшо айлаганди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

КУНДУЗ

(ХУДДИ) КУНДУЗДАЙ

Ёруғ, чароғон: беҳад ёритмоқ.

Тўйхонада ёш-яланглар билан тўлиб-тошган ракс майдони *кундуздай ёруғ* (Сўзлашувдан). Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чирок кўзни қамаштириб айвон ва сахндаги одам тўла сўриларни *кундуздай ёритиб турарди* (А. Қаххор. Ўтмишдан эртақлар). Ой толлар орасидан ўтиб чодирнинг олд тарафини *кундуздек ёритиб туради* (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Олдинда шаҳар чироклари йўлларни *кундуздек ёритиб туриб-ди* (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Ой ҳам тўлин. Атроф худди *кундуздек ён-ёруғ* (Б. Наби. Сурур). Худди *кундуздек ёруғ* сокин кўчанинг ўртасида, асфальтда битта-битта босиб милиционер юрибди (С. Аҳмад. Суд).

КУРАК

КУРАКДАЙ

Қатта, бесунақай, беўхшов. Кўпинча, одамнинг қўли, қафти, тишлари ҳақида.

Аканг қарағай *курақдай* қафтлари билан гўштдор бўйнини ишқалади (А. Кўчимов. Тубсиз кудук). Нозимхон тўра уч со-тихли ховлисининг деворига пешонаси урилишидан қўрққандек ўртада туриб, чойхона хиди унниккан, ёғ ва тердан ялтираб кет-ган каллапўшини бошидан олиб, *курақдай* қафтига бир-икки

урди-да, қайта кийди (Ў. Мирзаёр. Ямоқ). Бувимнинг тишлари бўлмаса ҳамки, ҳаммадан яхшилар-ку! Мен суяк ғажирмидимки, **куракдай-куракдай** тиш керак бўлса?! (Н. Раҳмат. Менинг бувижоним). Бўйи мирзатеракдек, ҳар бир тиши **куракдек**, кўзи араванинг ғилдирагидек, товуши баҳорнинг момагулдирагидек бўлиб, Мешполвоннинг тепасида аждардай айлана бошлади (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

КЎЗ

КЎЗДАЙ

Жуда *яқин*, кадрдон. Асосан, кўшни, дўст-ёр хақида.

Кўйиб берсанг, баъзилар юлдузни бенарвон ураман дейди-ю, **кўздай яқин** кўшнисига бир оғиз ширин сўз айтишга курби етмайди (И. Зойир. Қисмат ўчи). **Кўздек** кўшнининг тўйига чиқмасанглар, уят бўлмайдими? (Ў. Хошимов. Тушда кечган умрлар). Энди, – деди чайналиб, – **кўздек** кўшни бўлсак (Ў. Хошимов. Дунёнинг ишлари). Тахтни сақлаш учун **кўздек** дўстлар ўртасидан мафкуравий зиддият излашда, уларни олов билан сув, нур билан қоронғуликка монанд ёв қилиб кўрсатишда тарихий ҳақиқатдан чекиниш бор (Н. Раҳимжонов. Ижодкор шахси ва бадий асар биографияси).

КЎЗ ЁШИДАЙ

Тиниқ, беғубор, жуда тоза.

Атрофни ўшшайган қоялар қуршаган кафтдек водий ўртасида **кўз ёшидек тиниқ** қўл сокин мавжланиб ётар эди (А. Ибодинов. Қўл бўйида). Фозилбек қачонлардир бир сафар суҳбатлашганининг ўзидаёқ Қадриянинг бокира туйғуларини илғаб олган, ўзи садафдек оппок аёлларнинг қалби ҳам ёш боланинг **кўз ёшидай тиниқ**, раҳм-шафқатга лиммо-лим бўлади, бундай аёллар ҳар қанча суйишга, эъозлашга ва ардокланишга лойиқ деб ҳисоблар эди (Х. Дўстмуҳаммад. Беозор қушнинг қарғиши). Ҳозир ўлат чиққандан бери шаҳримиз файзсиз бўлиб қолди, у пайтлар эса шаҳарни нақ хаёлнинг жилвалари деб ўйлардингиз: нафис гумбазлар, сержило бўёқлар, нозик ва эҳтиросли қалбнинг парчалари каби мармарлар, абадиятни суяб тура оладиган устунлар, киз боланинг **кўз ёшидай** фавворалар – ҳаммаси гўзал бир тарзда уйғунлашиб кетганди (Н. Эшонқул. Тобут).

Сақламоқ, асрамоқ, авайламоқ. Беҳад ноёб нарса сифатида жуда ҳам эҳтиётламоқ.

Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннаҳрни чулғаган бу зулмат таркаган кунда қайтамен, деган умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачиқларини издай сақлангиз, сўнг инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Одатда, олис даврларда она юртини шундай азамат кишилар ёвдан ҳимоя қилишган, она юртининг ҳар бир қарич ерини кўз қорачиғидек асрашган (Н. Каримов. Тўрғай). Подшоҳ ҳазратлари Бобурни кўз қорачиғидай асрашни Эсон Давлат бегимга топшириб, чорбоғ ва қасрни ҳамма хизматкорлари билан унинг ихтиёрига бериб қўйган (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Убайдуллахон халқ калбида ҳурриятга мухаббат, уни кўз қорачиғидай асраш хиссини уйғотиш, Лениннинг ёлғон ваъдаларига учиб, алданиб қолмасликнинг олдини олиш шу куннинг энг муҳим иши эканини юрагига қаттиқ туккан эди (Шукрулло. Тирик руҳлар). Одатда, бировнинг боласини етаклаган киши уни кўз қорачиғидек асраши керак (О. Муҳтор. Эгилган бош). Халқ кўз қорачиғидай авайлаб эъзозлаётган мўътабар зиёратгоҳлар оёкости бўлади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

КЎЗГУ

КЎЗГУДАЙ

Ялтирамоқ, ялтилламоқ; ялтирок, тиниқ. Конкрет ва мавхум тушунчаларга нисбатан.

Амир белидаги эгри қилични кўзгудай ялтираган этигига шак-шак уриб, у ёқдан бу ёққа юра бошлади (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Капитан Оляни кўриб, бир кадам орқага чекинди, кўзгудай ялтираб турган хром этиklarини шак-шак уриб, ғоз турди (О. Ёқубов. Излайман). Кўзгудек тиниқ шеър ёз, Кўзгудек чин айт, Эркин, Шунда назм маржонинг Дур қилиб тақар кўзгу (Э. Воҳидов. Кўзгу). Мармар каби салқин тун... Кўзгудек тиниқ, ойдин. Дала яйраб ётади, Янграмай қуй, чикмай ун (Ҳ. Олимжон. Ўзбекистон). Одатдагидай башанг қийинган, оёғидаги туфлилари кўзгудай ялтиллаб турган, бошидаги сийрак сочлари силлиқ таралган Воҳид Миробидов қулоч ёзиб куёвининг истикболига юрди (О. Ёқубов. Диёнат). Эғнида енг-

сиз гулдор финка, оёғида кўзгудек ялтиллаган учи бигиз туфли, тўзғиган калин сочлари ўзига ярашиб тушган (О. Ёкубов. Матлуба).

КЎМИР

КЎМИРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қора, қоп-қора; қораймоқ. Шундай ранг ёки унга мойил нарсалар ҳақида.

Отам кўз олдимда шу тахлит гавдаланади: қоп-қора куюк сочи, кўмирдай қора сочининг бир тарафидаги тиккайган бўлаги, ишга киядиган харбийча кўйлаги, кўнжи узун булғори этиги... (Ч. Айтматов. Болалигим). Кўк юзида қоп-қора Кўмир каби қатор-қатор булутлар Иблисларнинг кўзларидай оп-ола ёнган нима? (Чўлпон. Яна олдим созимни). Эғнида этаги ер супурган узун кўйлак, бошида бир томонга оғиб қолган кўк рўмол, юзлари кўмирдай қорайиб кетган Маржоной дастлаб унга ёнғинда қолиб, барча шоху бутуқлари куйиб, сўппайиб турган ёлғиз арчани эслатди (О. Ёкубов. Адолат манзили). Юзлари офтобда кўмирдай қорайиб кетган, қалта соқолига, қоши ва мўйловига чанг ўтириб, кулранг тусга кирган қирк беш яшар Браҳмажит Гаур таъзимга бош эгди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Кўйлак ҳам, рўмол ҳам тамаки ширасидан кўмирдай қорайиб кетган (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола).

КЎРПА

КЎРПАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Қопламоқ, ёпилмоқ,* сатҳни бутунлай эгалламоқ.

Оқ бахмал кўрпадай пахта қопламиш Республикамининг далаларини (Ғ. Фулом. Теримчи кизларга). Ёнгитга кўрпадай ёпилган қорлар Очик кўзигача тўлгани ҳаққи, Тунда ўт-ўлан еб шишган беморлар Тонгда қаторлашиб ўлгани ҳаққи... (Ҳ. Худойбердиева. Ватан бахти). Бу манзара баҳор келишини кузатганларга таниш: киш бўйи гир-атрофни оқ кўрпададек қоплаб ётган қор, аввалига гулдор кўрпачадек олатароқ тус олади, кейин шоша-пиша эриб, тарам-тарам кокилсимон жилғаларга айланади (А. Кўчимов. Қовурдоқ).

2. *Юмшоқ.* Дағал эмас.

Менинг ота юртим, эй она кишлок, Тошлок кўчаларинг кўрпададек юмшоқ (И. Мирзо. Видолашув). Ер бир неча дақиқа юмшоқ кўрпададек туюлиб, роҳатландилар (Т. Малик. Ов). Кўр-

падай билкиллаб ётган йўлнинг танобини тортиб бораётган оксоч киши ортига қараб: – Кўрдингми, ўғлим, қушлар ҳам анчайин муғамбир чиқади. Анов муллатўрғай Бўбигингни алдади, – деди (А. Суюнов. Ота ва ўғил).

КУРОҚ КЎРПАДЕК

Турли рангда, бир тусли эмас, *олачалтоқ*.

Ташқарида сийрак қор қуроқ кўрпадек *олачалтоқ* бўлиб ётар, ер оқариб улгурмасидан эриб кетмоқда эди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида).

КЎЧКИ

КЎЧКИДАЙ

Ёпирилмоқ, бостириб келмоқ, шиддат ва ваҳшат билан гала бўлиб *босиб келмоқ*.

Ғира-шира қоронғилик тушиб, одам одамни яхши танимайдиган пайт бўлганда Кўпакбий барча аскарлари билан юқоридан *кўчкидай ёпирилиб* тушди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Кўнглимни *кўчкидай босади* бир ғам – Йиғлашни ҳам билмас менинг кизларим (М. Юсуф. Хавотир). Кўприк устида қолганлар жонхолатда орқага бурилиб, қочмоқчи бўлишди. Аммо орқадан ҳамон отлиқлар, аравалар, туялар *кўчкидай бостириб келмоқда* эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шайбонийзодалар дара ичидан ва тепадан *тоғ кўчкисидай* отилиб тушиб келаётган ўн беш минг қўшин қаршисида шошиб қолдилар (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

Л

ЛАВЛАГИ

ЛАВЛАГИДАЙ

Қизармоқ. Муайян ҳиссий-руҳий таъсир натижасида одам юзи рангининг қизилга мойил тусга кириши ҳақида.

Тешабойнинг авзойи бузилди. Қош-қовоғи тамоман солинди, йиғлаб ё додлаб юборишга тайёрдек эди. – Хўш, нима қиппан? – деди у лавлагидай қизариб (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Отабек дадасининг киноясига тушуниб қип-қизил лавлагидек бўлди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Ҳиммат лавлагидай қизариб кетди (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Тешабойнинг лавлагидай қизариб кетган юзи бирдан бўзарди, қатра қон қолмади, вужуди титради, кўзлари ўчмас олов билан ёнди, тили гапга келмади (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Таъсирланган у киши, лекин Сапура кеннойим лавлагидек қизариб, ер сузиб қолдилар (М. Мансур. Жудолик диёри). Йигитчанинг кўлидаги коса тушиб кетай деди. Ўзи лавлагидай қип-қизариб кетди (С. Аҳмад. Кўриқхона).

ЛАТТА

ЛАТТАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Бўшашимоқ,* шалвирамоқ. Кўпроқ одам ва унинг муайян аъзолари ҳақида.

Танаси латтадай бўшашиб қолган Салимни хизматкорлар икки қўлтигидан олишди, қасрнинг бир четидаги гуслхонага олиб бориб, қамаб кўйишди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Энди унинг юраги нотоб бўлган каби жуда суст урмоқда, ранги оқарган, бутун вужуди латта каби бўшашиган эди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Ҳар бир дори куч-қувватимни сиқиб-эзиб, ўзимни латтадай мажмағил қилади (Ойбек. Қутлуғ қон). Синфга ...дармоним қуриб, латтадай бўшашиб кириб бордим (Э. Раимов. Ажаб кишлок). Ранги оқарган, бутун вужуди латта каби бўшашиган эди (Чўлпон. Кеча ва кундуз).

2. *Бўшашмоқ, шалвирамоқ*. Рухан тушкун бўлмоқ, катъиятини йўқотмоқ.

Сан бўлсанг, латтадай *бўшашиб*, кўз ёши қилиб ўтирибсан (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Искандар раис бюродан латтадай *шалвираб* чиқди (М. Ҳазраткулов. Момақалдирок). Тутди-ю, жигарбандининг бошини силаб, узоқ туриб қолди, тили калимага келмади, босик, кўпни кўрган одам латтадек *бўшашиб тушди* (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Боятдан бери латтадай *бўшашиб турган* эрининг эркакларга хос қаттиқроқ гапирганини Маҳкам ака энди эшитиб туриши эди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Йигит ҳам латтадай *бўшашидимми?* – киноя қилди баланд бўйли йигит (А. Убайдуллаев. Қонли издан). Аввал латтадай *бўшашиб тушган* Ортик бирдан ўз-ўзидан алами қайнаб келиб, сўкинди (М. Мансуров. Ёмби). Акмал ўрис бирдан латтадай *бўшашиб*, пик-пик йиғлашга тушди (М. Мансур. Жудолик диёри). Қобил-жон директорнинг кабинетидан латтадек *бўшашиб* чиқди (С. Аҳмад. Узун тил).

ЛОЙ

ЛОЙДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Юмшоқ*; юшамоқ, *бўшашмоқ*. Кўпроқ одам ҳақида.

Маматкуловда шумлик йўқ, мисоли лойдай *юмшоқ*, пишитиб, истаган шаклга киритса бўлади. (М. М. Дўст. Лолазор). Зайнаб зимнан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби *бўшашиб*, Офтоб ойим ҳам оғир тортди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Дарвоза ёнида бир лаган лойдай *бўшашиб қолган* Келдиёр акага бир карашданок ҳаммасини тушундим: Тошкентбойни армияга олишмоқда эди (А. Йўлдош. Ҳаёт энди бошланади). Ақллари ва хунарлари сабабли тошлар гўё уларга лойдек *юмшоқ* бўлди (Ҳидоят). Ота бир лаган лойдай *бўшашиб*, оёғини базўр кўтариб босган кўйи бир амаллаб ортга қайтди (А. Йўлдош. Отасининг қизи).

2. *Ёпишмоқ*, тақилмоқ.

Кампир бошда Ҳикматиллога унча ёкмаган бўлса ҳам – ая унга биринчи кунлик «сўйлоқ» деб лақаб қўйган, бу лақаб унга деворга отилган лойдек *ёпишиб қолган эди* – кейинчалик иноқлашиб кетиб, икки йилдан кўпроқ турган, бултур кузда, учинчи курсдан армияга чакирилганида ҳам шу уйдан жўнаган эди (О. Ёкубов. Биллур кандиллар).

ЛОЛА

ЛОЛАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Қизил, қип-қизил, қирмизи; қизармоқ.

Лоладек *қип-қизил* Ўт шафак ўчди (У. Носир. Нахшон). Лола каби юзим *қизил*, ичим ғам (Х. Олимжон. Муқанна). Лоладай *қирмизи*, гул янглиғ хушбўй, Тонглар тиниклиги, ёз ҳарорати (Миртемир. Шароб). Иякларини, кошларини кийик билан танғиб олган етти новвой худди кудукка шўнғигандек тандир тўла олов ичига бош сукиб, лоладек *қип-қизил* нонларни узиб устига сув сепар, оппок чойшаб ёзилган сўри устига беозор отарди (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Аня ҳозиргина лаб бўёк суртилган лола янглиғ дудокларини чўччайтириб Анварга каради (А. Абдуллаев. Дард). Гулбаданбегим лоладек *қизариб*, отасига хайрон боқди (Х. Султон. Бобурийнома). Унинг юзлари лоладек *қизариб кетган* (М. Ҳазраткулов. Чўли ирок). Мен жўшиб, тошиб кетганимдан маймунга ўхшаб сакраб олмага чикаман, шохларининг уч-учида лоладек *қип-қизариб турган* қирмизи олмаларни қоқаман, у теради (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Чўққиларнинг бошлари лоладек *қизарди* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

М

МАЙМУН

МАЙМУНДАЙ (КАБИ, -ГА ҶҲШАБ, МИСОЛ)

1. *Сакрамоқ, иргишламоқ, бениҳоя абжир ҳаракатлар қилмоқ. Одам ҳақида.*

Тарзанни биласизми? Худди маймундек дарахтдан-дарахтга *сакрайди* (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Мен жўшиб, тошиб кетганимдан маймунга *ўхшаб сакраб* олмага чикаман, шохларининг уч-учида лоладек қип-қизариб турган қирмизи олмаларни қоқаман, у теради (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Дарвоқе, бу «безори, муштумзўр, арвоҳ»нинг маҳалладаги лақаби «Тарзан» эди, ўша вақтларда «Тарзан» фильми қўйилган, ҳў-ў, у – бақувват, ...дарахтдан дарахтга маймундек *сакраб ўтадиган ёввойи йигитга* таклид қилиб, неча-неча болаларнинг қўл-оёғи синган эди (Ш. Холмирзаев. Тўп ўйин). Ҳаммаси завқланиб кулади. Ҳусанхўжа тупроқ чангитиб, маймундек *иргишлайди* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Ноила бир дам гангиб турди. Кейин маймундек *иргишлаб*, у ҳам эрининг сочиға ёпишди (О. Муҳтор. Эгилган бош).

2. *Ўйнатмоқ, ҳар мақомга йўрғалатмоқ, мазах-қалака қилмоқ. Одам ҳақида.*

Иккинчи гуруҳдагиларга бирмунча дўк қилади, шу билан складларда чўкиб қолган газламаларни яхши баҳо билан уларга ўтказиб юборади. Учинчиларнинг эса думларидан маҳкам ушлаб олиб, маймундай *ўйнатади* (Ойбек. Қутлуғ қон). Салдан кейинок қишлоқ аҳлини зир титратиб, одамларни маймун мисол *ўйнатган* бу икки бесавод, гумроҳ аёл ишдан ҳайдалди (О. Ёқубов. Қарнок).

МАЛИКА

МАЛИКА(ЛАР)ДАЙ

1. Чиройли, жуда гўзал. Аёл ҳақида.

Шўрим курсин, кампир хотинни узатгандай, тўртта-бешта хотин билан бирга *маликадай* қизимни олиб чиқармишман, эшигимга карнай-сурнай билан, бир тўда йигит билан куй-

вим келса, устидан сочки сочилса, куёвимнинг бошига жиға таксам, деган орзуларим бор эди (Ойбек. Кутлуғ кон). Дунё ягонаси бўлган маликадай камарсиймо ўзининг монанди йўк гўзаллиги, нодир аклу фаросати ила тақдир томонидан шундай сийловга муносиб кўрилдими? (М. Али. Улуғ салтанат). Кўзларига Гулбахор тенгсиз бир маликадек, аввалгидан ҳам сўлим, аввалгидан ҳам гўзал кўриниб кетди (Ё. Раҳимова. Бойчечак).

2. Шохона яшамок.

Шундан кейин хур бўламан мен, Филмонларнинг кўзин ёшлайман, Муродимга етиб, тахтимда Маликадай яшай бошлайман (Г. Асқарова. Эртақ фасли). Маликадай яшар энди моҳитобонимиз деб, Орада колмади бирорта ҳам ёмонимиз деб, Турарга жой излаб, изимизни тахт деб кўрсатдик (Й. Сулаймон. Дардим сиғмас дунёга). Севган йигити унга, энди бу ишингни ташлайсан, мен сени шоҳи-атласларга буркайман, маликалардай яшайсан, деб айтади (З. Исомиддинов. Икки аёл). Унинг худди кушдай учгиси келарди. Учиб-учиб ўзи қизлик пайтлари хаёлида яратган оппоқ эртаксимон дунёга бориб қолишни, у ерда маликалардай бахтли ва осойишта кун кечиришни, бир-биридан гўзал, мард, пахлавон шахзодалар туғиб беришни орзу қиларди (Н. Эшонкул. Очилмаган эшик).

МАЛҲАМ

(БАМИСОЛИ) МАЛҲАМДАЙ

Ёқмоқ, хуш ёқмоқ, дардга шифо сифатида қабул қилинмоқ.

Юртинг чўлу биёбон бўлса-да, унинг чанг-тўзон шамоллари жонингга малҳамдек ёқаркан (И. Зойир. Қисмат ўчи). Кўнгилларга малҳамдай хуш ёққан суҳбат алламаҳалгача чўзилди (М. Али. Улуғ салтанат). Устознинг киши руҳига малҳамдек ёқувчи майин ва таскинли овози Темур руҳиятини аллалар эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Айтма чолга, онангга зинҳор! Вақт малҳамдек дардга шифоқор (Ойбек. Қизлар). Умрида чойга бу қадар ташналик сезмаган одамга у энди шунчаки чой эмас, бамисоли бир малҳамдек татимокда эди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Қизнинг бу сўзи йигитга малҳамдек таъсир қилди ва у индамай чиқиб кетди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

МАРВАРИД

МАРВАРИДАЙ

Ялтирамоқ, ярқирамоқ, товланмоқ.

Ёмғир томчилари марвариддек *ялтираб турган* ям-яшил ўрмонларда югуринг, ўмбалок ошиб, яйрагинг келади (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Абдулла ўгирилди. Рўларасида оппоқ гуруч тишлари марвариддек *ярқираб* Гулчеҳра турарди (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш кийин). Йўлнинг икки бетидаги қорамтир, оқ, қизил дарахтларнинг танга-танга барглари илик қуёш нурида марвариддек *товланади* (Ў. Умарбеков. Ҳайкал). Нигора сувдан чикканда баданидаги томчилар гўё бегона сукли кўзларни қайтаришга қасд қилгандай қуёш нурида марвариддек *ялтиради* (С. Анорбоев. Оксой шалолалари).

МАРЖОН

МАРЖОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тиз(ил)моқ, бежирим бир йўсинда, тартиб билан бир қаторга тер(ил)моқ.

Луччак шафтолилар шохида пуштиранг гунчалар маржондай *тизилган*, гулзордаги атиргулларнинг қалта қилиб қирқилган ўзаги диккайиб турар, ҳовли ўртасидаги шийпон остида кўмиб қўйилган ток ҳали очилмаган эди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Эл кезиб топганим бу, элимга хос, Бир ипга маржон каби *тиздим*, холос (С. Ҳаким. Эл ҳикмати). Орадан шунча вақт ўтган бўлса-да, хиргойининг сўзлари хаёлига маржондай *тизилиб* кела бошлади (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Фикрларини бир нуқтага жамлаб, оппоқ қоғозга ҳарфларни маржондай *тиза бошлади* (М. Ҳазратқулов. Чироқ ўчмаган кеча). Дам ўтмай Ҳиндистондан, Суриядан, Табриз, Шамоҳа, Дамашк, Шероз, Хўрмуз, Самарқанд ва Бухородан моллар ортилган туя қарвонлари маржондай *тизилиб*, шаҳарга кириб келади (М. Али. Улуғ салтанат). Далани айлантирдим. Кўрадики, ҳосил жуда мўл. Ҳар тупда кўсақлар маржондай (Ойбек. Қутлуғ қон).

МАРМАР

МАРМАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Силлиқ, таранг, текис, ялтироқ.*

Робия чакмонни елкасига туширди. Шунда ёқасининг битта боғичи ечилиб кетди-ю, қизғиш мрамардай *силлиқ* бўйнининг пасти кўринди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бўйни оқ мар-

мардай силлик, лаблари эхтиросли (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ҳаворанг қимматбаҳо яшил гулли матодан тиктирган кўйлаги коматини яширмоққа ожиз, боз устига **мармар каби таранг** кўкраклари, оппок бўйни, кўйлаги енгини ёриб юборгудек билаклари, ҳаммадан ҳам юрганида турфа раксга тушаётган майин сочлари ҳар қандай эркакни ақлдан оздиргудай даражада жозибали эди (А. Абдуллаев. Дард). Тақир чўлларда, изғирин ялаган совук **мармардек ялтироқ** тепаликларда ўтган йилги шувокнинг куруқ новдалари титрар, икки кундан буён жон эгаси кўринмас эди (А. Мухтор. Бухоронинг жин кўчалари). Қиз **мармардай** билакларигача шимариб кўйилган кўйлак енглари орасидан кичик шохи рўмолчасини олиб, бурун учлари, дудок устларига кўнган шабнамдай тоза терларни арта бошлади (Ғ. Ғулом. Ёдгор).

2. **Совуқ**. Меҳр-муҳаббатга эга эмас.

Элдаги навкиронлар Унга асло ёкмайди. Ошикларга бокмайди, Юрагида севги йўк, Қалби **мармардай совуқ** (Х. Олимжон. Семурғ ёки Паризод ва Бунёд).

М А С Т

(ХУДДИ) МАСТ(КИШИ. ОДАМ)ДАЙ (КАБИ. -ГА ЎХШАБ)

Гандиракламоқ, чайкалмақ, умуман, ғайриодатий ҳаракатлар қилмоқ, ғайриодатий ҳолатда бўлмоқ. Асосан, маст бўлмаган одам ҳақида.

Ал-Маҳдий нима қилиб кўйганини ўзи ҳам билмай, **маст кишидек гандираклар**, кўчанинг у чеккасидан, бу чеккасига телбатескари қадам ташлаб, бирдан гурс этиб йиқилди (Мирмуҳсин. Ал-Маҳдий). **Маст одамга ўхшаб гандираклаганича** саҳнадан тушиб, от олдига келди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). **Худди маст одамдек гандираклар-гандираклар** чодирдан узоқлашди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). У **маст одамдек** машинадан тушди, аргувон ёғочидан нақшинкор қилиб ясалган дарвоза очилиб, остонада оксоч кўринди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Мурзин кечгача **маст кишидек бўлиб** юрди (Шухрат. Шинелли йиллар). У от-аравалар тизилган майдонда **худди мастдай** айланиб, оти боғланган жойдан икки марта ўтди (И. Сулаймон. Армон). Эшик очилиб йўл-йўлакай қўлидаги капрон қўлқопини ечиб орик доктор кириб келди. Пешонасидан, юзларидан тер қуйиляпти, жуда чарчаган кўринади. **Маст одамдек гандираклар-гандираклар** кетяпти (Х. Тўхтабоев. Сариқ девни миниб).

М А Ш Ъ А Л (А)

МАШЪАЛ(А)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ёнмоқ, ловулламоқ, порламоқ, ёритмоқ. Ёник шуъла таратмоқ.

Куёш нури тушиб, машъалдек ёниб турибди (Х. Тўхтабоев. Ширин ковунлар мамлакати). Чўғ каби, машъал каби ол тов-ланиб, жон куйдириб... (Тоҳир ва Зухра). Аширбекнинг ҳар кўзи машъалдай бўлиб, ҳар туклари чопонини тешиб ўтаверди (Юсуф ва Аҳмад). Унинг хаёлида кўлидаги бойчечак машъала сингари ҳаммаларининг йўлини ёритаётгандек туюлар ва шунинг учун ҳам кўлини баланд кўтариб кетиб борарди (А. Кўчимов. Бойчечак). Бир вақтлар урушдан олдин у бу сим-ларни базмларга олиб борар, одамларнинг ховлисини машъала-дай ёритиб берарди (Ў. Ҳошимов. Урушнинг сўнгги қурбони). Оппоқ, машъалдай ловуллаб турувчи бу юлдуз – Олтин козик (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Гумбазлари мовий, кубба-лари зар, Машъалдек порлаган нур – маёқ сарой (Р. Мусурмон. Авлодлар фаҳри).

М Е Т И Н

МЕТИНДАЙ

Мустаҳкам, маҳкам: қотмоқ, нами қочмоқ.

Унинг чегараси метиндек мустаҳкам, хитой деворидек узун бўлмоғи керак эди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Қасос туйғуси бир гулни метиндек маҳкам эманга айлантирибди-я (Э. Самандар. Султон Жалололдин). Форс ҳукмдори Умаршайх Мирзо баъзи беклар уриниб ололмаган метиндай Сиржон қалъаси камалини охирига етказётганда, олийнишон фармон кўлига тегди (М. Али. Улуғ салтанат). Аввалбек, деди, фарзандларнинг ав-вали, давлатимнинг аввали, бу метиндек заминга отган илк томирим, деди, токи заха етмагай (М. М. Дўст. Лолазор). Метиндек қоялар нозик қизғалдоқ Пойига бош эгиб, завк олар бу дам (Ҳ. Карим. Баҳорнинг оромбахш майин еллари...). Аммо бахт саройини қуриш учун аёлдан метиндек ирода, сабр талаб этилади (Т. Малик. Келинлар дафтари). Тез орада ҳосилдор заминдаги ўт-ўланлар қуриб-қовжираб, метиндек қотиб ётган тақир саҳрога айланибди (Ғ. Шермуҳаммад. Баракасини бер-син).

М Е Ш

МЕШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Шишмоқ, семирмоқ; семиз, калин.

Товук уни яхшигина меҳмон қилибди, лекин тулки овқатларни кўп еганига ва қорни мешдай *шишиб кетганига* карамай, яна ўз ишини қилибди: товукнинг жўжаларини бўғиб, уйига ўт қўйибди (Бир коса заҳар). У нимадир балога дучор бўлиб, *мешдек семира бошлади* (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). *Меш каби семиз* ёзган асари – Маза-матрасиз сув экан бари (Мушгум). Аёлларни йўлдан ургич сартнинг *мешдек* корнюю ёғ босган қисқ кўзлари (айнан кўз олдига келтирди-да!) тўғрисида яна бирон нима қистирмасмикан? (С. Афлотуний. Гумроҳлар). Ҳа, у тунги базми жамшидларда жўшиб жунбушга келар, эрталаб эса, *мешдай* қорнини чангаллаб, дод-фарёд чекар, кечаги «фотиҳи музаффар» эрталаб кучала еган итдек тиришиб, илтижо тўла кўзлари билан Ибн Синонинг кўзларига мўлтираб қарарди (О. Ёқубов. Кўхна дунё).

М Е Ҳ М О Н

(ХУДДИ) МЕҲМОНДАЙ

Эъозламоқ, илтифот кўрсатмоқ, иззат-икром билан кутиб олмоқ.

Ана, яшил боғларга бурканган Сўх, Хушёр кишлоқлари. Булар ҳам чингизийлар хуружидан ҳимоя истаб, Бобурни уч юзгача навқари билан йил бўйи *меҳмондай эъозлаб* юришибди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ўзбекчилик-да, – деди Элчин кулимсираб, – буларни ҳам *меҳмондай* кутиб олаверамиз. Меҳмоннинг кўкрагидан итариш одати бизда йўқ (Т. Малик. Шайтанат). Хонгирей бу ташрифдан норози бўлса ҳам, уни худди кутилган азиз *меҳмондай* қарши олди (Т. Малик. Шайтанат).

М И С

МИСДАЙ

Қизимоқ; қизғиш-қора тусда ялтирамоқ. Кўпроқ одам ва унинг тана аъзолари ҳақида.

Куни бўйи офтобда отлиқ юриб, бадани *мисдай қизиб кетган* Бобур кечки пайт салқинроқ жой излаб Жамна дарёсининг бўйига келди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шундан бери Нодирнинг ичига чирок ёксанг ёришмайди, шундан бери ўз хонасига камалиб олиб, *мисдек қизиб бораётган* тўшини ерга бериб

ётгани-ётган, ...куйиб бораётган юраги ҳовурини босиш учун яхдек сувни босиб-босиб ичгани-ичган (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Унинг бирдан иссиғи кўтарилиб, бадани мисдек қизий бошлади (Мирмуҳсин. Темур Малик). Унга шу кифоя эди: мисдай қизиб кетган юзини ушлай-ушлай эшикка томон йўналди (П. Қодиров. Уч илдиз). Саттор безовтадир... Ўйлари бежо, мисдай қизиб кетар боши, юзлари (Ж. Жабборов. Тоғлар садоси). Елкасига ташлаб ўтирган жун пўстагини иргитиб юборди. Тани мисдай ялтиради (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

МИХ

МИХДАЙ

Қоқилмоқ, қадалмоқ. Одамнинг бирон сезги органига қаттиқ боғмоқ, азоб берадиган даражада таъсир қилмоқ, қаттиқ ўрнашиб қолмоқ.

Дадасининг баланд овози яна унинг кулоқларига михдай қоқилди (Ў. Ҳошимов. Қалбингга кулоқ сол). 1946 йилда партиянинг космополитизм ва ғоясизликка қарши деб чиқарган қарори, Ждановнинг «Ленинград» ва «Звезда» журналларини қоралаб қилган маърузаси сенинг ақлингга михдек қоқилиб, юрагингни олиб қўйган (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар). Бой яхши овқатларни – палов, норин, қази-қартани емас экан. Палов меъдамга михдек қадалади, қази-қарта мижозимга тўғри келмайди, дер экан (Ойбек. Қутлуғ кон).

МИХЛАНГАНДАЙ

Қотиб турмоқ, қимир этмай турмоқ. Ҳеч бир ҳаракат иложини топмай бир жойда турмоқ, бирон объектдан ажралмай турмоқ.

Истам полвон, ерга михлаб қўйилгандек қотиб тураверди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Аравакаш елкасини губчакка тираб итарса ҳам, от тўрт оёғи ерга михлангандай қимир этмасди (Ойбек. Қутлуғ кон). Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби бўлди-да, одим узган жойида михлангандек қотиб қолди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Бу иккиси қоғозга михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни киррр-киррр қоғоз устида юритиб турар эди (А. Қодирий. Меҳробдан чаён). Аслида, михлангандек қимир этмаслик керак эди, мен бўлсам... ярим кун кўчада санкиш би-

лан ўтди (О. Мухтор. Эгилган бош). У михлаб қўйгандек қотиб турар эди. Юракда хаяжон, фикри чувалашар: нимага керак бўлдим экан? (Шухрат. Шинелли йиллар).

МОЗОР

(МИСОЛИ) МОЗОРДАЙ

Совуқ, сокин; *ҳувулламоқ*. Ёкимсиз ва нохуш кўринадиган жимжит ўрин-жой ҳақида.

Қатор дўконлар қорайиб кулга айланган, чойхона эгасиз ховлидай хувиллайди, чархпалак синиб огиб ётар, гузар мазордай *совуқ* эди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). *Мазордай совуқ* кўринган уйнинг уй фазини берган бир нарса бор эдики, ана шугина кишининг руҳиятига таскин бериб ўзига тортади. (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Офтоб акси тушиб нақшларга бўғилади бакирок бозор. Сукут чўқар улкан шаҳарга, тиниб колар мисоли мазор (Х. Даврон. Тунги боғлар). *Мазордек ҳувуллаб* ётган уйга тириклай кўмилгандай яшашнинг кимга кераги бор? (З. Қуролбой кизи. Ёлғизлик қурбони).

МОЙ

МОЙДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ёқмоқ*; ёкимли. Одамнинг кўнглига жуда ҳам хуш келадиган нарса, кўпинча, гап, сўз, муайян ҳаракат-ҳолат ҳақида.

Бу гап барчага *мойдай ёқди*, «тўғри-тўғри», деган маъкулловчи овозлар ҳам эшитилди (Х. Дўстмуҳаммад. Чимбой-кўчалик кўшнилар). Пучукнинг келишдан мақсади фақат шу ёзиб бериладиган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга *мой каби ёқиб тушди* (А. Кодирий. Ўткан кунлар). Бу гап қоровулга *мойдай ёқар*, йиллар аро юрагини ёқиб ётган алам шу бакириш билан босилгандай бўларди (Н. Эшонқул. Бевакт чалинган бонг). Зухранинг баъзан тўнғиллаб қўйишлари ҳам унга *мойдай ёқиб*, таранглашган асабларини ўрнига туширади (О. Мухтор. Эгилган бош). Тили билан тенг айланадиган, Хизматига шайланадиган, Тўйдан куруқ қайтмайдиган, Сўзлари *мойдай*, юзлари ойдаи, Қайнонасига сало-о-м (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ой деса-сам ойдаин кизлар йўқ эмас, Сўзлари *мойдайин* кизлар йўқ эмас (С. Ҳаким. Қўшиқ).

2. *Эримоқ*. Одамнинг руҳан илиқлик ва мамнуният ҳисси уйғониб, меҳри товланган ҳолати ҳақида.

Матқовулнинг кенг дунёдаги тор кулбасида тантана бутун дабдабаси билан бошланди. Мўл ёғни кўриб Салтонбувининг

ўзи ҳам мойдай эриб кетди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Бегойимнинг кўнглини асти билиб бўлмас экан-да! Гоҳ мойдай эриydi, гоҳ тошдай қотади (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ҳожикурбон мойдек эриб бўлган хотинининг кўзларига синчковлик билан тикилди (А. Обиджон. Похол дўк). Бу гаплардан мойдай эриб, кўнглим аллатовур юмшаб кетди (О. Эргаш. Олис юлдузлар). Мактовдан мойдек эриш гаги энди Бахтиёрга келди (Л. Бўрихон. Бир томчи ёш).

МОЛ

МОЛДАЙ (-ГА ҲАМ)

1. *Бефаҳм, ақлсиз*; бепарво, бепарқ ҳолатда бўлмоқ. Одам ҳақида.

Йигитнинг ҳамхоналарини менсимагандай бамайлихотир кириши, ўзидан катта жувонга одобсиз тикилиши Нусратбекка ёкмади: «Молдай бефаҳм экан» (С. Нуоров. Нарвон). У ўзини аллақандай товламачи, бировнинг бахтини кўролмайдиган ичи қора, гулни босган молдай бефаҳм, кўринган аёлмиқизми орқасидан эргашиб, севги изҳор этадиган суюқоёқ ё бетавфик қиёфасига қираётгандай ҳис қилиб, от устида келган уйқусини қочирмоқчи бўлган аравақашдай бошини силқитди (Й. Сулаймон. Армон). Наҳанг ўлпончи Сепкилшоҳнинг молдек фаҳмсиз, бўридек раҳмсиз солиқчиси эди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари). Даҳо ашулага қўл силтаб ўтирди. – Одам эмас булар! – деди. – Эшитсаям, эшитмасликка олиб, молга ўхшаб ўтира беради (Т. Мурод. Момо Ер қўшиги). Соат ўн бўлди, ётишингни қара молга ўхшаб (Б. Исмоилзода. Ширин ва армонли кунлар).

2. *Ишламоқ*. Жуда қаттиқ, бутун кучини сарфлаб, фойдазарарини ўйламай меҳнат қилмоқ.

Эшак-аравада янтоқ ташиганинг ташиган эди. Ўзинг ҳам молдек ишладинг (С. Аҳмад. Жимжитлик). Ўлик саҳрода, бадбўй ертўлаларда, кундузи молдай ишлаб, кечаси тош қотиб ухлайдиган одамларда гўзал ҳисга бало борми? (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат).

3. *Ичмоқ, бўкмоқ*. Спиртли ичимликни, овқатни ҳеч нарсага қарамай, меъеридан ортиқ истеъмол қилмоқ.

«Кейинги кунларда молдай ичяпти, бунга бир бало бўлган», деб ўйлаб, Кесакполвонга қаттиқ тикилди (Т. Малик. Шайтанат). Буларга тайёри керак! Биров нақдлаб қўйса-да, булар молдек бўкиб, еб ётаверса (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Шунақаям ичасанми молга ўхшаб? Шу шайтонни сувини ташлайман деб

неча марта сўз берганман ўзимга (Б. Исмоилзода. Ширин ва армонли кунлар). Э, оғайни, ўша оқшом ўзиям молдай *бўкиб ичган* эканман. Ҳеч нарсани эслай олмайман, – дея бошидан ўтганларни хикоя килди Сафарали барақда ўтирганимизда (З. Қуролбой кизи. Машаққатлар гирдоби). Ҳе, Ҳебби полвон бўлмай, ҳар нарса бўлинг. Молдек *ичволиб*, транспортни чойхонада колдириб кетибсиз-ку (А. Обиджон. Хориж радиоси ва ... калиш).

4. *Сўймоқ*. Одамни одатдаги хол сифатида, ҳеч бир шафқатсиз ўлдирмоқ.

Чингизхон ўйлаб туриб: «Мол ердан ўсиб чиққан ўтни ейди, ўт ейдиган молни биз еймиз. Булар ўт еса, мол экан! Буларни молдек *сўйиб* ташлайверинглар», дебди у одамларга (Мирмуҳсин. Темур Малик). Типирлатиб, молдай килиб *сўй* деди. Хуршидой номаҳрамнинг юзини кўрган йўк эди (Хуршидой). Таажжуб, ёғий қалъа ахлини молдай *сўйса-ю* унинг шайхига «марҳамат» кўрсатишга журъат айласа, халқ бошқаю шайх бошқа, деб ўйларми, бу нокаслар?! (Э. Самандар. Ғайб кушлари).

МОМАҚАЛДИРОҚ

(ХУДДИ) МОМАҚАЛДИРОҚДАЙ

(КАБИ, СИНГАРИ)

Гумбурламоқ, гулдурамоқ, қалдирамоқ, баланд, йўғон, ваҳимали овоз чикармоқ, шундай тасаввур туғдирмоқ. Асосан, одамнинг овозига нисбатан.

Султоннинг овози ногаҳон *момақалдиरोқдай қалдираб*, улкан танобий хонани янградиб юборди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Умаршайх отасининг *момақалдироқ каби гулдураб* эшитилаётган сўзларини икки кўлини кўксига қўйганча диққат билан тинглади (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Залда чапак, қийқириқлар *момақалдироқдек гумбурлаб* кетди (Мирмуҳсин. Йўқолган жавоҳир). Бирок кишнинг бошларида *худди момақалдироқдек гумбурлаб* Нормат полвон урушдан қайтиб келди (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Ҳозир ўша оғиздан чиққан ўша гап хонада *момақалдироқ сингари гулдурагандек* бўлди (Т. Малик. Шайтанат). Ва баногоҳ... дарғазаб фармон ўрнига *момақалдироқдек қаҳқаҳа* янгради (Х. Султон. Бобурийнома). Бир вақтлар *момақалдироқдек гумбурлаб* одамларнинг юрагини ларзага солган, чақмоқдек чакнаб кишиларнинг кўзини камаштирган Алимардон Тўраевнинг қисмати

шу бўлдими? (Ў. Ҳошимов. Баҳор қайтмайди). Ҳозироқ отга ми-
наман, қилични ялангочламай, момақалдиروقдай ҳайкираман,
овозимни ҳамма жойга етказаман (Й. Сулаймон. Армон).

М О М И Қ

МОМИҚДАЙ

1. Жуда ҳам оқ, оппоқ.

Оппоқ куёнларни силай бошладилар. Каримкулнинг наза-
рида ҳадиксираброк, ғалати-ғалати тикилиб, чўчиброк турган
момикдек *оппоқ* юнгли, узун кулокли, қоп-қора кўзли бу жони-
ворлар бамисоли жаннатдан чиққандек (Х. Тўхтабоев. Куёнлар
салтанатининг шаҳаншоҳи). Ҳадеб маишатга муккасидан кетиб,
ҳали у мамлакатга, ҳали бунисига чопавермай, гоҳ кизил, гоҳ
момикдек оқ бадан кизларнинг кучоғида ётавермай, мундоқ
атрофдан, бўлаётган ўзгаришлардан бохабар бўлиб туриш ке-
раклигини, йўқса, кимсан – Саид Азимнинг дўсти эканлиги ҳам
кўл келмай қолиши мумкинлигини эслатиб, қаттиқ танбеҳ берди
(У. Ҳамдам. Мувозанат). Ёмғирдан мусаффо бўлган осмонда-
ги момикдек *оппоқ* булут парчалари асфальт юзида йиғилиб
қолган сув парчаларида нозик жилва бера бошлади (М. Жаббор-
ров. Севинч ёшлари). Буви ўша ўтирган кўйи момикдай *оппоқ*
кўлларини дуога очдилар (М. Мансур. Жудолик диёри).

2. Беҳад юмшоқ.

Ширакайф бойвачча аста чайқалар, Қора чарм ёстиклар
момикдай *юмшоқ* (Ойбек. Ўч). Момикдай кўл унинг кафти-
га тушганда, аллақасери жаз этиб, энтиккандай бўлди (Р. Фай-
зий. Чўлга баҳор келди). Сарвқомат дилбарининг момикдай
кўлларини ушлади (А. Абдуллаев. Дард). Унинг рўпарасида
кўкрагини ёстикқа бериб, дум тушиб ётган момикдай жувон
юмалоқ, оппоқ юзини Ҳожи холага ўгирди (М. Исмоилий.
Фарғона тонг отгунча). Салқин хонага кирди-ю, уст-бошини
ечиб ташлаб, момикдек хобжойга ястанди (Н. Жалолоддин.
Юрак).

М О Ш

МОШДАЙ

1. Кичкина. Асосан, холга нисбатан.

Ўрта бўй, қорачадан келган, бурнида мошдай қора холи
бор (Э. Самандар. Султон Жалолоддин). Қирра бурни ёнидаги
мошдек холга кўзи тушди-ю, ханг-манг бўлиб қолди (Ў. Умар-
беков. Ҳаёт кўшиғи). Лекин нимасидир, сал чўзиқроқ рангпар

юзига омонатгина ўрнатилиб қўйилган кичкина думалок бурни-ми ва тийрак, кўнғир кўзларими, ё бўлмаса, ўнг кулгичи устидаги мошдек холими, билмадим, ишкилиб алланимаси ўзига маҳлиё қиларди (Ў. Умарбеков. Йўлда). Унинг юзида, шундай бурнининг учида холи бор. Мошдек келади (Ў. Умарбеков. Ёз ёмғири). Қизиллик қочган оппок бетидagi мошдек холи янада қорайиб кўринарди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Узукнинг иккита мошдек олмос кўзи бор эди (С. Аҳмад. Азроил ўтган йўлларда). Бедананинг мошдек кўзлари косасидан ўйнаб чиккудек питраб турибди (М. Мансур. Жудолик диёри).

2. *Кўзи оч(ил)моқ*. Акли жойига келмоқ, муайян воқеа-ҳолатнинг моҳиятини тушуниб етадиган ҳолга келмоқ.

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, *кўзлари мошдек очилди* (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Тоғлик усрушанлар каршилиқ кўрсатганларида уларнинг бир кисмини кириб, бир кисмини кул килиб олди. Шундан сўнг ерли халкнинг *кўзи мошдек очилди* (М. Осим. Аждодларимиз киссаси). *Очилди кўзларим мошдай*, Қилибман қанча кўрликлар (А. Ўктам. Гўдаклик). Ҳали бунинг моҳиятига тўла тушуниб етмаган, дийдаси қаттикрок баъзиларнинг *кўзини мошдек очиб*, катта ҳаёт йўлига назар ташлашга даъват этарди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Беҳуш одам юзига муздек сув сепилса, *кўзи мошдек очилгани* каби Шариф ҳам ўзи кутмаган ҳолда бирдан сергак тортди (Т. Малик. Шайтанат). Мана энди раиснинг *кўзини мошдай очиб қўяди* (А. Кўчимов. Ок каптарлар ороли).

МУЗ

МУЗДАЙ

Совуқ, жуда ҳам совуқ.

Онасининг оёқлари муздек *совуқ*, таёқдек каттик эди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Қаландар Қарнокий тиз чўкиб, чўғдай пешанасини дахманинг муздай тошига босди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Маҳзуна оёқларига ботмон-ботмон тош боғлагандек оғир юриб йўлакка чикди, телефоннинг муздек дастасини қўл учида тутиб, кулоғига яқинлаштирди (Х. Дўстмуҳаммад. Маҳзуна). Раҳматилланинг вужудидан муздай тер чиқиб кетди (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Ту-нука чойнак жўмрагидан муздек булок сувини симираётган йи-гит мўйловига томган сувни кафти билан артиб жавоб қилди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Хотин ваҳимага тушиб, эшик қолиб деразадан сарпойчанг ошиб, муздек ерга оёқ босди (С. Аҳмад.

Кирк беш кун). Муздай хаво этни жунжиктиради (Й. Сулаймон. Армон). Паришон сочлари ёр кўкси эмас, Муздайин болишда қолди бир умр (А. Орипов. Аёл).

МУМ

МУМДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Эримоқ, мулойим бўлмоқ.* Одамнинг рухан илиқлик ва мамнуният ҳисси уйғониб, табиатан юмшаган ҳолати ҳақида.

Мингбоши, Николай пошшо номини эшитиш билан калласини ҳам қилиб, мумдай эриб турган қози домла ва катордаги аёнлар ҳоким тўранинг юксак хотиралари олдида эмас, мўътабар шахслари олдида тургандек лаб-лунжларини қийшайтириб илжайдилар (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Не-не тошбағирларни мумдай эритмадинг (М. Ҳазратқулов. Чўли ироқ). Таассуротлар, тафсилотлар баёнига тил ожиз, ҳар кадамда юрак тўлиқиб кетади, кўнгиллар мум каби эриб боради (Х. Султон. Бобурийнома). Шу он олтин чинордаги булбулигўё чунон сайрабдики, халки олам мумдек эрибди (Булбулигўё). Ҳа, бугун базм, бизлар эрса мумдек мулойиммиз (Э. Самандар. Султон Жалолiddин). Курашда темирдек қаттиқ, базмда мумдек мулойимсиз (Э. Самандар. Султон Жалолiddин).

2. *Саргаймоқ, сарғиш бўлмоқ.* Одамнинг ранги ҳақида.

Нигора унинг дардлашиш истагида бир-икки марта кўзлари мўлтираб караганини сезиб, кўнгли хиёл эриди, бироқ ҳар сафар чўпдай озиб кетган Шоқосимнинг мумдай саргайиб қолган юзига кўзи тушиши билан эрий бошлаган юраги қайта тош бўлиб котарди (О. Ёқубов. Оккушлар, оппок кушлар). Султоннинг мумдай сарғиш юзига кизиллик югуриб, мунгли кўзлари аллақандай ички бир исёндан чарақлаб кетди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Султоннинг мумдай сарғиш чехраси бирдан ёришди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Унинг ияги олдинга туртиб чиккан рангпар юзи мумдек заҳил тортиб, пешонасидаги ажинлари қуюқлашди (О. Ёқубов. Оккушлар, оппок кушлар).

МУМ ТИШЛАГАНДАЙ

Тамоман жим қолмоқ, ҳеч бир сўзга оғиз очмай турмоқ.

Кампирнинг муштдай юзи яна ҳам кичрайиб кетган, чакагини ушлаб, мум тишлагандек ўтирар, афт-ангоридан нимани ўйлаётганини билиб бўлмас эди (Х. Султонов. Ё, Жамшид). У мум тишлагандек қотиб ўтирар, айтса-ю ўтмаса, сўнгра сайланган хон терисини шилсинми? (Н. Қобул. Буюк Турон амири

ёхуд ақл ва қилич). Ўша Ботир ўтирган уйидаги гурунгни демасангиз, ҳовлида юрган аёллар ҳаммамиз мум тишлагандай эдик (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Норматнинг тили гапга келмайди. Мум тишлагандек гунг бўлиб олган (С. Аҳмад. Азоб).

МУНЧОҚ

МУНЧОҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Митти, бежирим, чиройли, чакноқ. Асосан, кўз ҳақида.

Четан деворлар билан ўралган кўралар ёнида тўпигига туншадиган узун чакмон кийган чоллар, кокил кўйган, мунчоқдай *митти* кўзлари ялт-ялт этган болакайлар кўринар, улар бизни жимгина қарши олиб, жимгина кузатиб қолишар эди (О. Ёқубов. Излайман). Атрофда мунчоқдек кўзларини қадаб, ажиб томоша кўраётгандек турган жиянлари олдида ҳисларига эрк беришдан ўзини тийди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Чакалоқ мунчоқ каби кўзларини мўлтиллашиб унга қаради (Т. Малик. Шайтанат). Атлас кўйлақ, атлас лозим кийгизиб кўйилган... Кўзлари мунчоқдек. «Қаёқдан келди» десам, Шаҳноза кўғирчоқни олиб, бағрига босди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Мусича бир бурчакка қисилиб олган, шамол кучайган сари момик патларининг ораси очилиб кулранг тусга кирар, жажжи оёқлари билан соябон киррасига ёпишганча, мункиб-мункиб кетар, мунчоқдек кўзини жавдиратиб атрофга қараб кўяр эди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Кўринишидан ҳалим табиат, торгинчоқ, кўхликкина бу кизнинг мунчоқдек кўзлари мунгли боқарди (М. Али. Улуғ салтанат).

МУРДА

МУРДАДАЙ

1. *Қимирламай ётмоқ*, ҳаракатсиз, гап-сўзсиз, жим қолмоқ.

Ҳамманинг кўзи машиналардан тушириляётган, бири инграган, бири бақириб юборган, бошқаси аъзойи бадани бинтлаб ташланганича мурдадай *қимирламай ётган* оғир ярадорларда (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Таниш-билишлар, дўсту ёрлардан аллақачон ўғилларим туфайли узилиб бўлгандим – жуда оқибатлилари эса икки-уч келиб, мени мурдадай на гапга, на имога жавоб қилмай ётишимни кўргач, бошқа келмай кўя қолишди (Н. Эшонқул. Қора китоб). Иссиқ шаъбон кунлари бозорлари гавжум Хўжанд шаҳри мўғуллар оёғи остида топталиб, мурдадек жонсизланиб қолди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

Файзсиз бундай киш окшомларида юраги шундоғам гамга тўлган зеклар мурдадек қимирламай ўтираверардилар (С. Аҳмад. Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан).

2. *Оқармоқ*, оппок, *қонсиз* тусга кирмок. Одамнинг ранги хақида.

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек *оқарган* эди (А. Кодирий. Уткан кунлар). Зебодан дарак бўлмагач, жонсиз мурдадек *оқариб* уйига қайтиб келди (Мирмуҳсин. Темурали). Мирзо Абдуллатифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай *қонсиз* юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан, бутун важоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Раис мурдадай *оқариб кетган* Ўсарга тикилиб, оғир ютинди (А. Кўчимов. Оқ каптарлар ороли). Ранги мурдадек *оқариб кетган* Широқ ўзини бардам тутишга уринар, уруғдошларининг саволларига жавоб бермас эди (М. Осим. Широқ). Дино Кортенинг рангида ранг колмади, у мурдадек гезариб кетганди (Х. Дўстмухаммад. Жимжитхонага йўл).

МУСИЧА

МУСИЧАДАЙ

Беозор, ювош, беғуноҳ. Одам хақида.

Уялиш керак, ўртоқ директор, мендай мусичадек *беозор* кишини ранжитгани қандай кўнглингиз бўлди, – деди Қобилжон (С. Аҳмад. Чўл бургути). Кечагина кўзига илондек захарли, тулкидек айёр кўринган манави одамлар нега бугун мусичадек *беозор* туюлмоқда?.. (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Бунинг устига, юзингизга айтмай-у, мусичадек *беозор* одамсиз, ишқилиб омадингизни берсин (Ў. Усмонов. Гирдоб). Сиз ёзувчилар инжик одамсизлар. Яхши одам деганда, албатта, сутдек оқ, мусичадек *беозор* одамни тушунасишлар (Ш. Холмирзаев. Ўзбеклар). Борабора мусичадек *беозор* дадам чиндан ҳам ойимдан кўрқишига ишондим (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Икки кундан сўнг у мусичадек *ювош* ва мулойим бўлган эди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Оғир меҳнат ва оиладаги бахтсизлик бу аёлнинг сочларини бевақт оқартириб мусичадай *ювош* қилиб қўйган (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Охудай гўзал. мусичадай *беғуноҳ* бу киз унинг чироксиз ҳужрадай нурсиз, шуъласиз ҳаётида милт этиб ёнган бир шам эди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Ҳой, бурга деб, сен тўшакни куйдирма. Арабда ҳам мусичадай *беғуноҳ*, Сенга ўхшаш бечоралар жуда кўп (Х. Олимжон. Муқанна).

МУШТ МУШТДАЙ

Кичкина, ихчам, майда. Кўпрок шаклан юмалок ёки юмалокка мойил нарсалар, шунингдек, ёш бола, катта одамнинг унча йирик бўлмаган ёки озиб, кичрайган жуссаси ҳақида.

Аҳмад Танбал эгар устидан улоқчиларга ўхшаб паства энгашди-ю, узун қўли билан ердан муштдай бир тошни олди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Муштдай корни бир амаллаб отди. Кор тегмай ўтиб кетди (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Пиёламга муштдек новвот солиб чой куйиб берди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ё, етти иклим эгаси! Муштдек юрак порасига буткул олам илмини жам қилибсанми, дарҳақиқат, қудратингнинг чегараси йўқ! (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Бошқаларнинг карами муштдек бўлгунча, буларники чойнакдек бўлиб «қайнаб кетади» (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Бу йигитнинг муштдек юрагини қоядек дард босиб турганини Зелихоннинг синчков нигоҳи илғади (Т. Малик. Шайтанат). Муштдек болақайлар унинг кўзига масхара қилаётгандек кўринарди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бу уч кун илгари йўлакдан палатага олинган ўша муштдеккина гавдали чол эди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Чет элдан қайтгач, уни кўриб қолдим: шундай савлат, шундай шавкат эгаси муштдай бўлиб қолибди (Н. Эшонкул. Қора китоб). Хуршида ишдан келса, Пошша хола айвон ўртасида чўккалаб олганча кўрпа қавиб ўтирибди. Энкайиб олгани учунми, муштдек гавдаси янаям кичрайиб қолганга ўхшайди (Ў. Ҳошимов. Умр савдоси). Йўлакнинг қок ўртасида, девор тагидаги йиғма қаравотда икки букилиб ўтирган, ранги сарғайиб кетган муштдеккина чол Шерзоднинг кўз ўнгига келди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Додходай одам гўристон деганда тиззаси қалтираса, биров «оламга подшо қиламан» деган тақдирда ҳам бормаса, боролмаса-ю, бу қиз муштдай боши билан «арзийдиган нарса бўлса, мен бораман» деса! (А. Қахҳор. Даҳшат).

МУШТУМДАЙ

Айнан муштдай.

Сув ҳам чиқар-у, лекин ўша мингбоши билан Содик аминлар муштумдай тошни бир ердан иккинчи ерга жилдириб қўйишмас (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ишлар беш оғайни, — деди у бу чапани сўзини муштумдек ўғли тушунадигандек, — ҳа, ишлар беш (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). «Кўзларини

туз тутди» деган гапнинг маъниси шу экан-да», дея кўнглидан ўтказди Бобур ва оёғи остидан муштумдек бир чағир тош олиб, сувга иргитди (Х. Султон. Бобурийнома). Муштумдек тош думалаб-думалаб, кўм-кўк арча танасига урилиб тўхтади (Ў. Умарбеков. Оксокол).

МУШУК

(ХУДДИ) МУШУКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ, МИСОЛИ)

1. *Сапчимоқ, сакрамоқ, ташланмоқ.* Бирдан кескин ҳаракат қилиб, ўзини отмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Акбарали мушукдек *сапчиб* йўлакка бориб қолди. Орқасига ўгирилиб қаради (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Бунга сабаб, ёшлик чоғларида, хали «карате», «ушу» деган гаплар йўқ пайтида Кесак полвон муштлашгудай бўлса *мушукдай сапчиб*, уч-тўрт давангирга бас кела оларди (Т. Малик. Шайтанат). Яна бир аёл жон аччиғида *мушукдек сапчиб*, бошка мўғулнинг томоғига ёпишиди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Сўнг тарақлаб очилди эшик, Бурун тикди уйга автомат. Сўнг бир *сакраб* мисоли *мушук*, Ичкарига кирди уч солдат (Ҳ. Шарипов. Бир савол). Иккимиз бир вақтда *мушукдай* олмага *ташланамиз* (А. Кўчимов. Бир жуфт олма).

2. *Шарпасиз, товушсиз юрмоқ, писиб юрмоқ.* Эҳтиёткорлик билан, билдирмасдан, паналаб ҳаракат қилмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Ҳовли бетида юрган Абдушукур махдум кўча эшик тагидаги оёқ шарпасини сезиб, маҳси-калишда *мушукдай товушсиз* кадам босиб келиб, эшикни очди (Й. Сулаймон. Армон). Ярим соатлардан сўнг хужрага *мушукдай шарпасиз, сассиз* кириб бордим (Н. Эшонкул. Қора китоб). Олдинда чирок тутган онаси, орқасида чарм пальтосининг ўнг чўнтагига кўл солган, *мушукдек* эҳтиёткорлик билан кадам босаётган шапкали... (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Аксарий амирлар ила сизнинг отингиздан сўзлашиб, ишни битириб қўйғонмен, – деди *мушукдек писиб* Бердибекнинг олдига етиб борганда Тўғлибий (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Жамшид? – Асадбек шундай деб қаддини сал кўтарди. – Нега *мушукка ўхшаб писиб юрибсан?* (Т. Малик. Шайтанат). Тўракул буталар тагида *мушукдек шарпасиз юрар*, меваларни кўллари ва ҳатто лаблари билан узиб оларди (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида).

3. *Суйкалмоқ, ялаб-юлқамоқ.* Эркаланиб ёпишавермоқ, керагидан ортик меҳрибончилик қилмоқ.

Бор умиди пучга чиққан жувон Аскаралибекка яқинлашди, *мушукдай суйкалди* (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Кучукдай гингши-

син, мушукдай *суйкалсин*, чатанокларини ўзим айираман (Б. М. Али. Кўктўнлиллар). **Мушукдай** бир-бирига *суйкаладиган* оилалардан баъзан кўчага шовқин чиққанидан кейин, қолганларини қўяверасиз (О. Мухтор. Эгилган бош). **Мушукдай суйкалиб** келса ҳам музлаб, Бетидан бир ўпмай уйдан хайдайман (М. Юсуф. Узр). Қарашиб юборасанми? Кутганимдан кечроқ келдинг, – деди Сабо улар бир-бирига **мушукдек суйкалишиб** бўлишгач (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Ноила Ғозиддинга сигинар, суянар, уни **мушукдек ялаб-юлқар**, ўзини дунёда энг бахтли аёл деб билар ва дунёда у фақат бир нарсадан – севгилисини йўқотиб қўйишдан кўркарди (О. Мухтор. Эгилган бош).

4. *Ҳурпаймоқ*. Жаҳлланган, хафа бўлган киёфага кирмоқ.

Мушукка ўхшаб ҳурпайиб олганинг нимаси? Ғалаба қилганингда гердайиб юришни билардинг (Т. Малик. Шайтанат). Айвон-балконга қадам босиб, қишлоғимдан кейин кўрганим ёғоч рандалаётган уста Шодмону, бурчакда худди малла **мушук каби ҳурпайиб турган** бургут бўлди (Ш. Холмирзаев. Банди бургут). Довул Даврон ўлжага шайланган **мушукдай** бир *ҳурпайиб*, яна писиб олди (Қ. Норқобил. Элакда сув турмайди).

СУВГА ТУШГАН (БЎККАН) МУШУКДАЙ

Шалвирамоқ, бўшапмоқ. Одамнинг беҳад тушқун рухий-хиссий ҳолати ҳақида.

Пулим йўқ, дейди. Ўзи сувга тушган **мушукдек шалвираб қопти** (М. Ҳазратқулов. Севги сози). Ёшлар бунақа ... **сувга тушган мушукдай** эмас, олов бўлиши керак (О. Ёқубов. Диёнат). Аммо бунақа ... **сувга тушган мушукдек бўлиб юрсанг**, ... хотининг ҳам бир пулга олмайди сени (О. Ёқубов. Диёнат). Эри ютқизиб келса, **сувга бўккан мушукдай** кунисиби олади (Т. Малик. Шайтанат).

(БАМИСОЛИ) ЎҒРИ МУШУКДАЙ

Кўрқув, хадик билан ҳаракат қилмоқ; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Ўғри мушукдай пусиб кун ўтказиш, хушхабар илинжида чопар йўлини пойлаш бекнинг жонига теккан, ўйлари мисоли чох, ҳеч тагига етолмайди (Б. М. Али. Кўктўнлиллар). Қози кулгидан ўнғайсизланиб, ён-верига **ўғри мушукдай** қараб олди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Мусофирдек кўча-қўйда Жавдирайсиз аланглаб, **Бамисоли ўғри мушук** Тўрт томонга жаланглаб (А. Орипов. Тарбия). Азиз нима деса барини маъқуллашга

ўтган Фарходнинг кутилмаганда мулойимлашиб, ичида йиғиб турган захрини пуркаш мавридини ўғри мушукдай *пусиб* пойлаётганини ҳам тахмин қилиб тургани (Х. Дўстмуҳаммад. Куза...).

М Ў Р - М А Л А Х

(ХУДДИ) МЎР-МАЛАХДАЙ

1. *Беҳисоб*, санаб саноғига етиб бўлмайдиган даражада кўп. Салбий муносабат ифодаланади.

Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлонининг мўр-малахдай *беҳисоб* кўшини уни аёвсиз таъкиб этиб келарди (П. Қодиров. Шохрух ва Гавҳаршод). Ёғий эса мўр-малахдай *беҳисоб* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Қорар у тупрокқа элатлар зорин, Сочар лашкарини – худди мўр-малах (М. Мирзо. Ўтрор).

2. *Ёпирилмоқ*, *бостириб келмоқ*, *босиб кетмоқ*. Ҳаддан ортик кўп миқдорда жамланиб, бирлашиб, дахшат солиб, киргин қилиб ҳаракатланмоқ. Салбий муносабат ифодаланади.

Лашқари, қоровулхоналаридан унинг кўнгли тўқ, уларга суяниб, мўр-малахдай *ёпирилиб келаётган* душманнинг йўлини тўсиб, Сайхун ёқасига етказмай тор-мор этишни ният қилиб кўйган эди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Шовқин-суронлар билан мўр-малахдай *ёпирилиб* шаҳар кўчаларига кирган тўда-тўда мўғул суворийлари рўпара келган болани ҳам, кексани ҳам чолиб, ерга қулатар, ҳовлиларга кириб, ёш жувонлар кўринса, уларни булғар эдилар (Мирмуҳсин. Темур Малик). Кўрғонлар, қасрлар, кўркам иморатларни вайрон, ҳамма ёқни пайҳон қилганча, мўр-малахдек *ёпирилиб келишмоқда* (О. Мухтор. Хотин подшоҳ). Искандарнинг амр-фармони билан сипохийлар мўр-малахдек қояга *ёпирилишди* (М. Қориев. Спитамен). Энди Чингиздай ҳам қудратли, ҳам шайтони лаъин ёғий мўр-малахдай *бостириб келаётгани*нда қалбингизда бир вақтлар ҳукм сурган ўшал ғолиблик туйғуси ўрнини ҳимоя ҳисси эгаллаб олганига аклим бовар қилмас (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Хуфтон намози ўқилгач, Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо бошчилигидаги йигирма минг отлик-яёв кўшин шаҳар дарвозасидан гурас-гурас чиқиб, Агра сари мўр-малахдай *бостириб келаётган* душман қаршисига – ҳаёт-мамот жангига жўнади (Х. Султон. Бобурийнома). Душман чинданам кўп экан. Атрофни мўр-малахдай *босиб кетди* (М. Ҳазратқулов. Чирок ўчмаган кеча).

Н

НАЙЗА

НАЙЗАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ)

1. *Учили*. Асосан, учи ингичка предметлар хакида.

Оёғидаги жигарранг этигининг **найзадек** *учли* пошнаси тошларга тегиб так-так овоз чиқазиб келарди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Қаламнинг учини **найзадек** килиб очиш учун яхши каламтарош керак бўлади (Сўзлашувдан). Жағим **найзадек** *учли*, Тишим аррадек кучли, Мен ғаройиб тусламан, Тез сузишга устаман (К. Турдиева. Найза балиқ).

2. *Ўтқир, узун*. Кўпроқ кўзнинг киприкларига нисбатан.

Бахтиёр шифтга термулиб ётар, Муҳаббат эрининг **найзадек** *ўтқир, узун* ва қалин киприклари қуршаб олган тиниқ, хаётидан мамнунлик сезилиб турган чакнок кўзларидан нигоҳини узмайди, аммо хаёли паришон (М. Ҳазраткулов. Чўли ироқ). Унинг чаросдай қоп-қора кўзларини **найза каби** киприклари кўриқлаб турарди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Ё кудратингдан, ҳамон ўша-ўша, қоп-қора қошлар, ёниб турган кўзлару **найза мисоли** киприклар, елкаси билан битта бўлиб тўлғониб ётган кўнгирок сочлар – ҳамма-хаммаси ўша-ўша (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Бунинг устига, куёшнинг **найзадек** *ўтқир* тиғи бошга санчилгудек бўлар, сал фурсат топсам-у, нафасни ростлаб олсам, дердим (Н. Ҳайиткулов. Томчи).

3. *Қадамоқ, санчмоқ; санчилмоқ*. Қаттиқ ғазаб билан тикилмоқ; азоб берадиган даражада таъсир килмоқ.

Сўзга кулоқ сол, шаллаки макиён! – Ёрмат кўзларини **найзадай қадади** (Ойбек. Қутлуғ қон). Қозининг туссиз кўзлари атрофидаги сийрак киприклари пилпиллади, лаблари пичирлади. Аммо мингбоши одамларга кўзини **найзадай санчиб** турарди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Маҳамад Расул ўз умрида бойларнинг тухматини кўп эшитган бўлса-да, Мирзакаримбойнинг бу тухмати унинг юрагига **найзадай санчилди** (Ойбек. Қутлуғ қон). «Кимки кўнгилни қаттиқ сўз билан жароҳатлар экан, унга аччиқ тил заҳарли **найзадек санчи-**

лади, – деганлар хазрат Навоий. – Кўнгилда тил найзасининг жарохати битмас, у жароҳатга ҳеч нарса малҳамлик килмас...» (Т. Малик. Келинлар дафтарига).

НАШТАР

НАШТАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ботмоқ, санчилмоқ, тилмоқ. Ўта азобли даражада таъсир килмоқ. Кўпроқ гап, сўз, муайян ҳаракат-ҳолат ва шу кабилар ҳақида.

Айникса, Кенжа бобонинг «Қодирвой, энди этакни бир уриб, ўзингиз майдонга тушмасангиз чатоғ-ов», деган пичинги отамга *наштардай ботди* (А. Кўчимов. Ишқибозлар). Мусофир девонанинг гапи «чинор» Султонга *наштардек ботди* (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари). Бегона юртда ҳеч кими йўқ севгилиси ахволини ҳис қилишнинг ўзи юрагига *наштар каби ботар*, чорасизлигидан бошини деворга ургиси келарди (А. Абдуллаев. Дард). Устанинг чехрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига *наштардек санчилди* (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Сулаймон келтирган шумхабар унинг кекса қалбини *наштардек тилиб юборган эди* (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари). Уларнинг гаплари юрагимга *наштардек санчилар*, ичимни тилка-пора қилиб ташларди (Б. Исмоилзода. Ширин ва армонли кунлар).

НАХАНГ

НАХАНГДАЙ (КАБИ, МИСОЛИ)

Ютмоқ. Еб ташламоқ, эгалламоқ, йўқ килмоқ; ҳар қандай кучни маҳв этишга кодир.

Давлатпаноҳ! – деди амир Жондор. – Шахзодаи жувонбахт камида ўн минг сипоҳни пистирмага қўйиб, доводна кутиб ётган эркан. Бизнинг қўшинларни копконга тушириб, *наҳангдай ютиб юборди* (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Аёл кўз ёшидан ҳўл бўлиб болиш, Уни *ютар эди мисоли наҳанг* (С. Зуннуова. Танланган асарлар). *Наҳангдай* каттадаҳан беку аъёнларни идора этиш осонми? Аммо Ҳумоюн доим унинг ёнида бўлмоқчи, ҳамма ишни бамаслаҳат амалга оширмоқчи эди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар).

НИХОЛ

НИХОЛДАЙ

Нозик, хипча. Кўпроқ аёлнинг чиройли, ихчам қадди-комати ҳақида.

Нихолдай *нозик* вужудда шунча куч, шунча ғайрат!.. (М. Али. Улуғ салтанат). Хонага гунафшаранг бахмал муковали альбом кўтариб Дилноза кирди. **Нихолдек** *нозик* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Ўзи қотмагина, **нихолдай** *хипча*, Нарӣ борса ўттиз-ўттиз бир ёшлар (Э. Воҳидов. Ҳозирги ёшлар). Ано-ранинг **нихолдек** бир тутам *нозик* қадди-комати бошқалардан ажралиб турар, жуссаси кичик бўлса-да, кулганида қўнғирокдек жаранглайдиган шўх овози ўтиришга алоҳида бир файз ба-ғишлар эди (М. Хайруллаев. Тилла маржон).

НОВДА

НОВДАДАЙ

Ингичка, ёш, **нозик.** Чиройли қадди-комат ҳақида.

Абдулвоҳид узун бўйли, **новдадай** *ингичка*, ҳаракатлари му-лойим, мош-гурунч соқоли эчкиникидай кўримсизгина. Қирк саккиз яшар киши эди (Ойбек. Нур қидириб). Келин ҳам **нов-дадеккина.** Ўйинчи бўлса ҳам, камсухан, шикасталигини айт-майсизми! (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Гулсанам **новдадек,** сухсур бўлиб ўсди (Ойдин. Гулсанам). Тезда **новда-дек ёш** раққосанинг шуҳрати кетиб, атрофида хушомадгўйлар пайдо бўлиб, йўлига қанчалаб пулларни нисор этдилар (Мир-муҳсин. Йўқолган жавоҳир).

НОН

НОНДАЙ

Азиз, арзанда. Жуда қадрли, юксак эъзоз-эътиборга лойиқ нарса ҳақида.

Мен унинг ҳаром пулини ҳожатга ишлатаман! Ҳар хил най-ранг билан, лўттивозлик билан топган пулини... Гапини қаранг-а. Бу ер, бу ер тугул... ана, анави ташландик вайроназор ҳам мен учун **нондай** *азиз* (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Бир оғиз ши-рин сўз **нондек** *арзанда* (Ғ. Фулом. Сен етим эмассан). Бу бош, бу елка неча йиллар мобайнида силовчи бир меҳрибон қўлга муҳтож эди. Ширин сўз **нондек** *арзанда* бўлган кезлари ҳақорат

эшитди (Т. Малик. Шайтанат). Севишганлар учун эса дунё бир жаннат, Ой-чи, **нондек** туюлади қорни очларга (А. Орипов. Диалектика). Китоб – жаҳолат тунини кувгувчи чирокдир, – деди Акбар. – Шунинг учун мен уни **нондек** эъзозлаб кўзга сурдим (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Кичик-кичик қадам излари – Сенинг изларингни – **Нондай** кўзга суриб ўпаман (Х. Худойбердиева. Бағишлов).

СУВГА ТУШГАН (БЎККАН) (БУЛКА) НОНДАЙ

Бўшашмоқ. Ҳовуридан тушмоқ, қатъияти йўқолмоқ, ҳафсаласи пир бўлиб, бўш келмоқ.

Дўхтир билан гаплашиб, бирдан **сувга тушган бўлка нондай бўшашиб қолди** (М. Ҳазратқулов. Тўқайда). Аброр **сувга тушган бўлка нондек бўшашиб қолди** (О. Мухтор. Эгилган бош). Билсанг... намуноча **сувга тушган бўлка нондай** бўкиб қолдинг! Ўрнингдан туриб, ҳаракатингни қил! (О. Ёқубов. Оккушлар, оппоқ қушлар). Уста Баҳром воқеани эшитиб, **сувга бўккан нондек бўшашган эди** (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Аммо бунақа юриш, битта қийинчиликка дуч келмай туриб бунақа ... **сувга бўккан бўлка нондай** илвираб қолиш!.. (О. Ёқубов. Диёнат).

НОР

НОРДАЙ

Бақувват, мард. Соғлом, етилган йигит ҳақида.

Гўрўғлибек шердай бўлиб, Қатордаги **нордай** бўлиб, Елкалари кирдай бўлиб... (Гулнор пари). Отаси билан онаси... сингиллари уйли бўп кетган... икки укаси йўқ... келмайди... хувиллаган ҳовли, қари чол билан кампир, бири қар, бирининг кўзи хира, иккита **нордай** ўғилдан айрилган (М. М. Дўст. Лолозор). **Нордек** йигит бўпти, – деди қувониб. – Исталавойда шепповар экан. Худое, умридан барака топсин (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Абдурасул жон талашиб ётганда бадавлат бўлган экан, ёнида **нордай** ўғли, бирин-кетин бўй етиб келаётган неча невараси бор эди (Ж. Эргашева. Зулфизар).

Н У Р

НУРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тоза, пок; ёруғ.

«У менга жой берди, ўзи билан тенг кўриб, одам ўрнида кабул килди, мендан бурнини жийирмади, унинг кўнгли **нурдай тоза**, бундай улуғ одам каерда бор?!» – ўйларди у (Н. Эшонкул. Бевакт чалинган бонг). Бор экан-да мен билмаган оғир гуноҳинг, Ўғлим, ахир *пок* эдинг-ку, **нур каби**, эвоҳ! (А. Орипов. Жаннатга йўл). Мунис нигоҳини қадаб куёшга Турар у **нурдай пок**, ишқдай безавол (А. Орипов. Генетика). «Қадрдон оғам ўрнидасиз, – деб ёзмокда эди. – Орамиз **нурдай пок**. Фақат менга ёзган мактубингиз туфайли бошингизга оғир кунлар тушмадимикин деган изтиробдамен» (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Ҳозир дилим **нурдай ёруғ** туйғуларга тўлиб турибди. Бу туйғулар пок бўлгани учун сизга ҳам тортинмай сўзламокдамен, ҳазрат бегим (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Баркашдаги олтинранг кишмиш Бобурга шу булутларни ёриб ўтиб, узок Самарканддан етиб келган *ёруғ* бир нурдек кўринарди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

Н У К Р А

НУКРАДАЙ (КАБИ)

Товланмоқ, порламоқ. Оқиш тусда, кумуш рангида жилоланмоқ.

Нукра каби товланган... Сочларингга термулгим келди (С. Тўйчиева. Термулгим келди). Жийдага ўхшаган кумушранг баргли бу азим дарахтлар куёшда **нукрадай** оқиш бўлиб кўринади ва оқ мрамор қасрга жуда мос келади (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Ҳозир бўлса бутун дарахт оппоқ рўмол ўраб олганга ўхшар, ўрик новдалари тўлин ой нурида **нукрадай порлаб**, кишининг қалбини ларзага солиб юборадиган даражада сукутбахш афсонавий манзара қасб этади (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Атрофга шудрингдан кумушранг пойандоз тўшалган, куёшнинг илик нурларидан еру кўк **нукрадек товланарди** (Ғ. Каримий. Наршах кальаси).

НУҚТА

НУҚТАДЕК

Кичкина, бениҳоя кичкина. Анъанада кўпроқ хол ҳақида.

Нуктадек бир холи бормиш Ғунча лабнинг устида, Ул бири ошкор эмишдир, Ул бири пинҳон эмиш (Э. Воҳидов. Бир гўзалким...). Бўйлари ҳам бор эди самбит мисол, Лаъли узра нуктадек бир дона хол (Ж. Камол. Қуёш чашмаси). Ана, Шероз жононининг нуктадек каро холига ўйлаб-нетиб ўтирмай, бир-варакайига Самарқанду Бухорони нисор этишга шай Ҳофизнинг хотамтойлигини эсланг! (Э. Аъзам. Дунёнинг ўзи шундай). Кенг, кўнғир даштда бир неча кора нуктадек бўлиб, Чўли бобонинг узокдаги пасткам уйлари, ундан нарироқдаги кўтон атрофида оту аравалар, ғишт уюмлари, асбоб-ускуналар сочилиб ётарди (Мирмуҳсин. Меъмор). Менинг мўлжалим бўйича, кема сиртининг бирор жойида нуктадек, эҳтимол, ундан ҳам кичикроқ бир доғ бўлиши керак эди (Ҳ. Шайхов. Пуштиранг фалокат).

НЎХАТ

НЎХАТДАЙ

Кичкина. Думалоқ ёки думалоққа мойил, ҳажман анчайин кичик нарсалар ҳақида.

Манглайида ҳинд кизлариникига ўхшаган нўхатдай холи бор (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). А Кўка? Сенга маъкулма, Кўка? – сўради бит кўзларини қисиб Тармочук хаёл сурганча бурнининг учидаги калин тук билан копланган нўхатдай ...холини силаб ўтирган Кўкамандан (М. Али. Улуғ салтанат). Сиррибой ҳам беихтиёр қочиб тандир қошига етиб келган эди, шошиб жилиши билан нўхатдек-нўхатдек оппоқ дўллар ўйноқлаб кетаётган ерда тойиб, чалқанча йикилди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Эллиқбоши бойваччага чой қуйиб берди, ўзи тиши билан нўхатдек кандни ушатиб олиб, бир култум чой ичди (Ойбек. Қутлуғ кон). Жаҳли чикса, нўхатдек холли юкори лаби титраб кетарди (А. Ҳотамов. Муз устида).

О

О Д А М

ОДАМ(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Барчага хос шарт-шароит ва имкониятларда *яшамок*, муайян чекловларсиз умргузаронлик қилмоқ.

Шунга қарамай, ит ҳам ўтирадиган жойини думи билан су-пуриб қўяди, дейишади, ремонт керак, одамдек *яшаш*га ҳаракат қилиш керак (О. Мухтор. Эгилган бош). Бир зум одам каби *яшайин* мен ҳам, Мен ҳам *яшай* бир зум бир одам каби (А. Орипов. Ҳолат). Хўп ажойиб табиатимиз бор-да, – деб Мансурнинг нигоҳини тоғ тизмаларига қаратиб, гап маъқуллади. – Бугун ўша томонларга қочиб кетамиз. Бир яйраб келайлик биз ҳам, одамга ўхшаб (И. Зойир. Қисмат ўчи). У фақат катта бувисидан, унинг мудҳиш таъқибидан, ҳаётнинг зўрлик ва хўрликларидан бош олиб қочишни, ёри билан беташвиш ўйнаб-қулишни, одам боласи каби, инсон каби *яшаш*ни орзу қилар эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Одамлар орасида одамлардек *яшаётганингиздан*, атрофингизда суянчикларингиз борлигидан қувонасиз, кўнглингиз тоғдек ўсади (А. Иброҳимов. Ёруғлуғ). Мен ҳам одамман-ку, ахир! Одамга ўхшаб бир дам олай мен ҳам! (О. Ёкубов. Диёнат). Хотин тураётиб баралла йиғлаб юборди. – Бу ер юткур қандай бало экан!.. одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи! (А. Қаххор. Анор).

БИР НИМА (НАРСА)СИНИ ЙЎҚОТГАН ОДАМДАЙ

Гангиб қолмоқ, паришон бўлмоқ, шошиб, рухан муаллақ ҳолатга тушиб қолмоқ. Одамнинг рухий-ҳиссий ҳолати ҳақида.

Лекин меъмор Бухорий бунда эканида хасадгўйлик қилиб турадиган устод Қавом Нажмиддин кетганидан сўнг, кўнгли бўм-бўш бўлиб қолиб, **бир нимасини йўқотган одамдек гангиб юрди** (Мирмуҳсин. Меъмор). Айниқса, у кеча Адҳамлар кўчи ортилган машинанинг кетидан анча жойгача қийқиришиб, хайрлашиб боришга борди-ю, сўнг **бир нарсасини йўқотган одам-**

дай *паришон бўлиб қолди* (Х. Дўстмухаммад. Кўчиш). Бу йигит ҳам дўсти Зулфиқор Бухорога жўнатилган кундан буён кўли ишга бормай юрар, **бир нимасини йўқотган одамдек** хомуш эди (Мирмуҳсин. Меъмор).

ОЙ

ОЙДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Чиройли, гўзал. Асосан, аёллар хақида.

Исмига муносиб тўлин **ойдай гўзал** аёл эди Тўлун оқа (М. Али. Улуғ салтанат). Равшанбек зехнини кўйиб қараса, ясанган хурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, қошлари кундуздай, лаблари қирмиздай, оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, икки юзи **ойдай**, тарлон-карчиғай учадиган қушдай, мухрланган қоғоздай ялт-юлт этиб ўтирибди (Равшан). Қоп-қора кўзинг Ёшларга тўлмиш. **Ой каби** юзинг Япроқдай сўлмиш (Миртемир. Туткун қиз). *Гўзал* бўлди, **ойдай** бўлди, Мактабида – аъло (Миртемир. Ойсулув). Ой десам, **ойдайин** қизлар йўқ эмас, Сўзлари мойдайин қизлар йўқ эмас (С. Ҳаким. Қўшиқ). Шахзода офатижон қайлиғининг **ойдай** чехрасига тикилди (М. Али. Улуғ салтанат). Нечун **ойдек** юзингиздан кайгу кетмас, Ҳажр азобин сиз ҳам энди тотдингизми? (М. Юсуф. Келинчак). Иллар ўтаверди, кўзим ўнгидан, Сизнинг **ойдек** рухсорингиз кетмади (М. Юсуф. Мактуб). Кўхлик жувон нордон нарса еб кўйгандек бурнини жийирди. Ҳатто **ойдек** юзи ҳам хунуклашиб кетгандай бўлди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

2. *Порламоқ, балқмоқ, ажралиб турмоқ, кучаймоқ.*

Олтмиш ёшин кутлаб деймиз: – Соғ бўлсин **Ойбек**, Шеърятнинг осмонида *порласин ойдек* (Х. Салоҳ. Устоз Ойбекка). Гоҳ хотир, гоҳида хаёлни ёллаб, Гоҳ юлдуз, гоҳида **ой каби порлаб**, Ширин жилмайиш-ла ёнида орлаб, Олисдан ғамзалар қилганинг алам (М. Юсуф. Муҳаббат). Унда буюк эди эътикод, имон, Сурури дилларда *балқарди ойдек* (Ж. Камол. Алвидо).

3. *Тўлмоқ, янада гўзаллашмоқ.*

Фараҳли бир ойдин кеча, Ё фараҳли субҳидам, **Ойдек тўлиб**, тушларингга Кирар зебо бир санам (Ж. Камол. Тилак). Тўлган **ойдек тўлибсан**, омон-ёр, Тумор олгин мулладан, омон-ёр (Оқ олма, қизил олма). Бешиқда **ойдай тўлиб** паҳлавон гўдак жилмайиб ётибди (Х. Султон. Бобурийнома). **Ойдек тўл-у** кундай кул, Сен – кундузим, ўргилай (Миртемир. Ёрим бору ёрим бор). Ҳолбуки, орзулардан жудо ҳам бўлганим йўқ, Юлдуздай кулганим йўқ, **ой каби тўлганим йўқ** (А. Орипов. Биринчи муҳаббатим). Юрар эди **ой каби тўлиб**, Шайдо бўлган

юракни тилиб. Севасанми? – десам гар кулиб, Лабларини бурарди шу киз (Ш. Рустамов. Шу киз).

4. *Равшан, аён*, маълум, шубхага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ билинган.

Зеби суд раисининг бола эмаслигини қайдан билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг ойдаё *равшан* бир нарсани англамасликларини қайдан билсин? (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Одамлар ҳар қандай катта-кичик ғалабани барибир унга эмас, Темурга багишлашлари ойдаё *равшан* бўлиб қолганди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Хўжайиннинг эътиборидаги одамга ола қараш мумкин эмаслиги унга ойдаё *равшан* (Т. Малик. Шайтанат). Қолбуки, ойдек *равшан* ҳақиқат бор: худосизда иймон бўлмайди (Ў. Ҳошимов. Шўронинг хатоси). У кишига қирғийнинг ўтмишию Кўктўнли отанинг тарихигача ойдек *аён* эди (Б. М. Али. Кўктўнлилар).

ЎН ТЎРТ КУНЛИК ОЙДАЙ

Жуда ҳам чиройли, беҳад *гўзал*. Асосан, аёл, унинг юзи ҳақида.

Уйда қолди ўн гўрт кунлик ойдек *гўзал* қайлиғи, уйда қолди чимилдикдан кеча чиққан Людмила (Ў. Умарбеков. Гул водийси). Бу даврда Меҳринисо балоғат ёшига етган, сарвкомат, ўн тўрт кунлик ойдек киз эди (Т. Файзиев. Темурий маликалар). Ҳой овсинча, тузукмисиз, бай-бай жудаям очилиб, ўн тўрт кунлик ойдаё бўлиб кетибсиз-ку (А. Абдуллаев. Дард). Оппок, кулча юзлари ўн тўрт кунлик ойдек сулув, кўзлари худди кўрингувчини эркалаётгандай хумор боқарди (А. Абдуллаев. Дард).

ОЙНА

ОЙНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ялтирамоқ, ярақламоқ, ярқирамоқ*. Муайян сатҳнинг жи-лоланиши ҳақида.

Денгиз ойна каби *ялтирар*, Тўлқинларда суқим оқади (У. Носир. Денгиз ойна каби ялтирар...). Ёғлиқ қўлларини арта бермоқдан унинг эски бедана маҳсиси ойнадай *ялтираб кетди* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Йўл қоронғидаги ойнадек *ялтирайди* (Э. Аъзам. Шовқин). Йўл равон, ёмғир ёққангами, асфальт ойнадек *ялтирар*, шамол йўл четидаги, қовжираб, қорайиб кетган ўт-ўланларни титратар, юлинганларини саргардон этиб, ўз измига соларди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Қор пастга тушибди,

Саидкул ака, – деди Тўпори. – Тулпоркўлга ўтолмаймиз, шекилли. Лекин узоқдан бўлсаям бир кўрсатаман, зўр кўл, **ойнадай ярақлаб** ётади (М. М. Дўст. Лолазор). Кичкина **ойнадай ярқираб** кетган сирпанчикни, суви куриб қолган ховузчани айланиб чопади (А. Кўчимов. Ховлидаги майдонча). Ўшайган қоялар камалидаги Ойдинкўл **ойнадек ялтирар**, гўё ерда ҳам яна битта ой товланиб ётганга ўхшар эди (А. Ибодинов. Кўл бўйида).

2. **Тиниқ**. Кўпроқ сув хавзалари, уларнинг сатҳи ҳақида.

Бир-бирига туташиб кетган ўн иккита зилол кўлнинг **ойнадай тиниқ** сатҳида қорли Ҳимолай тоғлари, арчазор ва қарағайзор ёнбағирлар, қирғоқ яқинидаги мирзатераклар, чинорлар, санобар дарахтлари беҳад кўпайиб акс этади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Йўлларимда зангори кўллар **Ойна каби тиниқ** ва бежон (Х. Олимжон. Чимён эсдаликлари). Дарё сувининг бир қисми боғ ичидан оқиб ўтар экан, **ойнадай тиниқ** кўлчалар ҳосил қилган (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Кўл **ойнадай тиниқ** (И. Зойир. Қисмат ўчи). Қора қанда ердан келадиган ширин, **ойнадай тиниқ** булок сувларининг кадри ўтмоқда эди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари).

3. **Текис, силлиқ**; сирпанчик.

Йўл текис, **ойнадек силлиқ**, машиналар шувиллаб кетиб боради (Х. Султон. Бобурийнома). Кампир билан жўнадик. Қиш кечаси. Совук. Ер **ойнадай** (Ойбек. Қутлуғ қон). Қаср олдидаги майдонга **ойнадай** мрамор тошлардан «гилам» тўшалган (М. Али. Улуғ салтанат). Кўчаларни **ойнадек** муз босган, машиналар эмаклагандек кўрқа-писа имиллайди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Шундоққина оёғи остида олти-етти қулоч келадиган анҳор оқиб ётар, бу ер чуқур бўлса керак, сув текис, сокин, **ойнадек** сатҳида қоп-қора сузғичлар чаққон сузиб юрар эди (Ў. Ҳошимов. Нимадир бўлди).

О Л М А

(НАҚШ) ОЛМАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қизил, қип-қизил; гўзал; қизармоқ. Асосан, аёлнинг юзи, ёноғи, лаби ҳақида.

Кампир нима қилганини ўзи ҳам пайкамай, тез бориб ёшли кўзларини қизнинг олмадай **қизил** юзига босди (А. Мухтор. Опа-сингиллар). Ҳалиги танноз унга яна ўқрайди. Олмадай **қизил** лабларини жийриб, ўрнидан туриб, нари кетади (А. Жўраев. Қайтим). Унинг **нақш олмадай қип-қизил** юзида вазиятига номуносиб бир мамнунлик барқ урарди (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Икки бети **нақш олмадай қип-қизил**, дўмбок-

дўмбок одамлар ҳар хил машғулотлар билан банд (Х. Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлакати). Довдир қизларнинг юзлари **нақш олмадай қизаришини** кўринг эди (М. М. Дўст. Лолазор). Шу палла чодирга кирган малика Чўлпон Мулк оканинг бу гапларини эшитиб, юраги қон бўлди, индамай Соҳибқирон оёқларини уқалар экан, қоп-қора кийик кўзларидан қуйилган ёшлар **нақшин олмадай гўзал** чехрасини бетиним юварди (М. Али. Улуғ салтанат). Қандок ўлдирдимми? – саркарданинг ўзига киймириб қараб турганидан ёноклари олмадек **қизарганча** деди Қамбарнисо (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Қачондир кўзида кўргандим юлдуз, Юзи олма каби таранг ва **қирмиз** (И. Мирзо. Қачондир). Икки бети **нақш олмадек**, тугмадаккина оғизчасининг четларидаги кулдиргичлар эндигина учмоқка шайланган қушчага монанд (Б. М. Али. Кўктўнлилар).

ОЛМОС

ОЛМОСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ўткир*. Тиғи жуда кескир нарсалар ҳақида.

Ўша муттаҳамнинг юнги майин бўлсаям, тирноқлари **олмосдай ўткир**. Панжасига илинганинг – асфаласопилинга кетганинг (А. Обиджон. Ҳаққа холанинг игволари). Отлари минг фарсангдан ортиқ йўл боссаям ҳали толиқмаган ва шамолдек учқур, қиличлари **олмосдай ўткир**, юракларга кўркув тушмаган эди (Х. Даврон. Амир Темур ўғлининг ўлими ҳақида ривоят). Савлатидан от ҳуркадиган чўлоқ Гулқизни хонага чақиради-да, **олмосдек ўткир** пичоғини бўғзига тирайди (А. Карим. Тоғбеги). Қайнаб юракда ўчинг, Ортсин билақда кучинг. Юртга куёш келтирсин **Олмос каби қиличинг!**.. (Ж. Камол. Жамила).

2. *Кескир*, бебаҳо, ноёб. Қадрли сўз, фикр, ақл ва шу кабилар ҳақида.

Шавкат Раҳмон қисқа умр кўрди. Аммо ундан «ўзбекнинг қоракўз болаларига» **олмосдай кескир**, тоғдек мустаҳкам, ҳар бири юзта умрга етадиган эзгу, боқий ва ўткир сўз қолди (Б. Карим. Шоирнинг ўткир сўзи). **Олмос каби** ақл китоблардадир, Курашларда яшар пўлат ирода (Ж. Камол. Менинг увок шеърим – менинг дилпорам). Улар ўтган аср келинларидек андиша қилиб ўтиришмайди: бўлажак куёвнинг баланд бўйию келишган қадди-қомати, **олмосдек ақлидан ташқари қўлларининг «узун-қисқалиги»**га асосий эътиборни қаратади. (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

3. *Ялтирамоқ, ярқирамоқ, товланмоқ*. Шуъла таратиб жилонанидиган нарсалар ҳақида.

Бобур киличнинг олгин сопидан секин тортиб, уни бир қаричча кинидан чиқарди. Шунда **олмосдай ялтираган** қисқа бир ёзув кўзига жилваланиб кўринди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). **Олмос қаби оппоқ қор ялтирар** (У. Носир. Юр, тоғларга чиқайлик). Тоғлар яғрини оппоқ, қуёш нурида олмос қаби **ялтирар** кўринади. (М. Ҳазраткулов. Чирок ўчмаган кеча). Қўрғондан ўтиш билан йўл бирдан ўрлаб кетди-ю, олдинда, тўлин ой шуъласида олмосдай **ярқираган** қорли тоғ ўрқачида расадхона биниси кўзга чалинди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Минг бир дона минг бир хил қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахт баҳор қуёшида олмос қаби **товланарди** (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва килич).

ОЛОВ

(БАМИСОЛИ) ОЛОВДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. **Ёнмоқ**, қизимоқ. Одам танаси ҳароратининг ўта юқори даражага чиқиши ҳақида.

Бир томони, мавлонога ҳам қийин, у хибсга тушган дастлабки кунлари каттиқ ётиб қолди, кечалари **оловдай ёниб**, алаҳлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб, уввос тортиб уйғониб кетарди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). У бир қўлини кизнинг пешонасига қўйди: **нак оловдай** (Ойбек. Қутлуғ қон). Хайём муздек аёқни тутгандан сўнгигина бутун вужуди **олов янглиғ ёнаётганлигини** фахмлади. Нафас олишини енгиллатмоқ учун қўйлагининг ёқасини бир оз бўшатди (Н. Жалолиддин. Умар Хайём). Ўғай онаси, она тили ўқитувчиси, яна аллақимлар уни қидириб топишганда, қоронғи тушган, юз-кўзлари, бутун бадани **оловдек ёнарди** (Ў. Умарбеков. Ҳотамтой).

2. **Ёнмоқ**, **ловулламоқ**, **қизармоқ**, **товланмоқ**; кип-қизил. Бирор нарсанинг ўта қизил, кип-қизил тусда кўриниши, жилоланиши ҳақида.

Бугун шанба бўлгани учун бозор гавжум, расталарда янги узилган кўкатлар исси анқир, сув солинган пақирларга тўлдириб қўйилган лолалар узоқдан **оловдай ёниб турар эди** (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Тўқ қизғиш рангли немис гарнитурини **оловдай ёнган** гиламлар шуъласида баттар жозибали кўринади (Ў. Усмонов. Гирдоб). Улар ёрдан қайтиб чиққанда водий куз офтобига ғарқ бўлган, қизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда **оловдай лангиллаб ёнар**, ям-яшил арчалар худди чўмилгандай яшнаб кетган эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Ҳовли ўртасидаги бир туп шафтолининг баҳорда пушти гулга бурқанишини, ёзда сап-сарик мевалар ларзон бўлишини,

кузда барглари оловдек ёнишини, кишда яланғоч новдаларига булдурик кўнишини кўриб ўтаман (С. Аҳмад. Таъзим). Шу пайт чирок ўчиб, кизил бахмал парда очилди. Саҳна оркасидан оловдай ял-ял ёнган кўйлак кийиб, бошини заррин дурра билан танғиган Тамарахоним чикиб келди (О. Мухтор. Эгилган бош). Ҳар ер-ҳар ерда тўда-тўда бўлиб очилган лолалар шамолда чайқалиб турар, худди оловдек ловуллаб кўзни оларди (Ў. Ҳошимов. Жинтепа). Энгашиб уздим оловдек лоладан (Ж. Камол. Кўёш чашмаси).

3. Ёнмоқ: чиройли. Бехад жозибали, гўзал, бошкалардан шу хусусияти билан ажралиб турган аёл ҳақида.

Яна суратларга тикилдим. Оловдай ёниб турган битта киз юрагимни жиз эткизди. Индамай олиб чўнтакка урдим (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Дадангиз бу тўғрида шундай бир мулоҳаза юргиздилар: ўз кўлимизда ўсган мўмин-маъкул, синашта киз, сиримизга ошна... Аммо, менимча, кўз олдиларида оловдай ёниб юрган чиройли киз бўлса керак у, кўнгил у кизга андак мойилдак кўринади (Ойбек. Қутлуғ қон). Ўттизда ҳам ўзгармадинг, оловдайсан, Ўнг бетингдан ўпганимга ким ишонар... (М. Юсуф. Анор). Шуни айтади-да, болам, одамга либос, деб. Оловдек ёняпсан-а (С. Аҳмад. Қирқ беш кун).

4. Ёнмоқ, ловулламоқ, қизармоқ. Ўта даражада тутакмоқ, жаҳлланмоқ, асабий ҳолатда бўлмоқ ёки уялмоқ.

Ҳасан полвон ўзи оловдай ёниб, дуддай тутаниб турган эди (Равшан). Дўсара кўрингани билан баджаҳл, жаҳли чикса, оловдек ёнади, ўзини саришта қилолмайди; катта-кичикни бирдек сансирайди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Лутфинисо: «Вой жувон ўлгур!» деб лабини тишлади. У кизининг сўзларига ишончи тўла бўлганидан «Ким айтди?», «Қаердан билдинг?» ва ҳоказо саволларни сўрашга ҳожат топмади. Шамол теккан оловдек ловуллаб кетди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ўзига ўзи жаврай бошлаган аёлга бола эътибор ҳам бермайди. Оловдай ловуллаб кейин босилишини билади (М. Тиловова. Лайлак уяси). Адолатнинг юзи оловдай ёнди, нима дейишини билмай ерга қаради (С. Зуннуова. Олов). Ҳаммамиз ўша томонга қарадик, Валининг сарик юзи оловдек ёниб кетди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Унинг исмини сўраётганимда, овозим қалтираб, юзим оловдек ёнганидан ерга қараб олдим (М. Шариф. Кушлар байрами). Илёс саватга қўл узатаётиб, бехосдан унинг билагига тегиб кетди, киз билагига куйиб кетгандай қўлини тортди ва юзлари оловдай қизарди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

5. Ёнмоқ, жаҳл билан чакнамоқ. Асосан, кўзлар ҳақида.

Момакалдирик гумбурлаганда, «Вахий эмасмикан?» деб

рухида зилзила кўзгалгани каби ҳозир ҳам вужуди жунбушга келди. Кўзлари оловдай ёниб: – Мен осмондан кутган нидоларни сиздан эшитдим, онажон! – деди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Бу йигит тўладан келган, кўзлари оловдай ёнган, бир нарсадан қайтадиган эмас (Ойсулув). Полвоннинг қаҳри келиб, аждардай тўлғониб, кўзлари оловдай ёниб, Гўрўғлибек отасига қараб ... бир сўз айтаётир (Равшан). Унга қанишиб ўтирган оёқ-кўлсиз таскара бир вужуд, барок қошлар остидан кўзлари оловдек ёниб, Оксоколга ташланди-ю бўғзидан ғиппа бўғиб олди (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). Унинг оловдек ёнган кўзлари, чехрасида ғазаб, бошидаги одми рўмолини ҳам, кенггина кўйлагини ҳам бўрон учириб кетмокчидай (Р. Файзий. Ҳазрати инсон).

6. *Кўринмоқ, иссиқ кўринмоқ.* Жуда танишдай, иссиқ, жозибали туюлмоқ.

Қоп-қора жингалак сочли, қалин қошлари туташ, лоларанг юзидаги сепкиллари ўзига ярашган, лўлигами, арманигами ўхшаб кетадиган шу қиз менинг ҳам кўзимга оловдек кўриниб, ичкилик таъсирида унга бир-икки оғиз «олифта» гап отган эканман, чоғи (Э. Аъзам. Шовқин). Мухайё кўзига оловдай кўринди ўшанда. Мухайё уни ора йўлда ташлаб кетди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Потҳурда Ҳамида бону келинчаклик пайтида «мурод уйи» деб аталган пуштиранг мовут чодир ҳозир кўзига оловдай иссиқ кўринди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Вокзалда, одамлар орасида пилдираб юрган бола кўзимга оловдек кўринди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Таксир, ўзлари ким бўладилар, кўзимга оловдай кўриндингиз? – Аваз мухтасибни таниб, танимаганга олди (С. Сиёев. Ёруғлик).

7. *Ёнмоқ, қайнамоқ, қуйдирмоқ, ўртанмоқ.* Ҳиссий-рухий кийналиш ёки ўта тўлқинланиш ҳақида.

Оловдек ловуллаб дил ёнар, Бахтлиман, жангларга ярасам! (У. Носир. Насимага деганим). Оҳ деганда, юрагим Оловдайин ёнади (Ойсулув). Севги ҳам айнан қизамиқнинг ўзи, кутилмаганда бош кўтариб, бутун вужудингни оловдай ёндиради (А. Абдуллаев. Дард). Томирларим олов каби қайнаган, Қонларини кечмишлардан олмишдир (Чўлпон. Юрт йўли). Оловдайин лов-лов ёниб, Тақдирдан ўпкалайман (Т. Адашбоев. Болалиқдан бир лавҳа). Оловдай қуйдирмоқдайди у сўз юракбағримни. Айтаман десамам айта олмасдим (М. Мансур. Жудалик диёри).

8. Жўшқин, ҳаракатчан, ғайрати ичига сиғмайдиган. Асосан, ёш болалар ҳақида.

У ҳам яқинда кичкина, оловдай бола эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳурихон деган ўт-оловдай кизимиз бор эди (С. Зуннуно-

ва. Олов). Э-э... Мазанг бўлмапти, дўстим! Меники ўғил! Ўғил бўлгандаям канақа дегин – бамисоли олов! (О. Ёкубов. Учрашув).

9. *Ҳароратли, куйдирувчи, иссиқ*. Жуда ҳам кучли, таъсирли туйғу, сўз, фикр кабилар хақида.

Раҳмоний меҳр-шафкат, туйғу оловдек *ҳароратли, иссиқ* (Н. Раҳимжонов. Муस्ताқиллик даври ўзбек шеърляти). Масалан, Пруст холисона, объектив равишда Баальбек курортида дам олаётган ва соғлиғини тиклаётган одамлар ташкил этган жамият ҳаётини, уларнинг кундалик турмушини зарда ва нафрат, гўё ям-яшил далани қовжиратган чўлга айлантирган оловдек *куйдирувчи* сўзлар билан тасвирлайди (М. Холбеков. Марсель Пруст прозаси). Избосканда изларим қолди, **Оловдайин** сўзларим қолди (С. Тўйчиева. Тушингизга кирсин Андижон). Шу топда ўлган Қўчқор эмас, Гуландом эди. Орзулари, кўксида ёнган оловдек муҳаббат, эркаланишлари бир зумда жон берди-қўйди (С. Аҳмад. Азроил ўтган йўлларда).

ОЛОВ (ЎТ)ГА МОЙ (ЁҒ) СЕПГАНДАЙ

Қиздирмоқ, алангалатмоқ. Бирон-бир муаммони янада кескинлаштирмоқ, жаҳл, қизикконликнинг янада ортишига туртки бермоқ.

Атрофидагилар эса бутун айбни Акбарга тўнкаб, оловга мой сепгандай исёнкор гаплар қилишади (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Сабоҳиддиннинг бу фикри ўтга мой сепгандек бўлиб, Шоазиз билан Салимхўжа унга қарши баҳсга берилдилар (Т. Малик. Девона). Аммо унинг гапи оловга ёғ сепгандай бўлди (Т. Малик. Девона). Дастлабки қурбонларнинг жон талвасасидаги чинқириқлари ва қон ҳиди жанггоҳни чирмаган қаҳру ғазаб оловига мой сепгандек таъсир қилди (Ғ. Қаримий. Наршах қалъаси).

ОЛТИН

ОЛТИНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Сап-сарик; саргаймоқ*. Шундай рангдаги нарсалар хақида.

Офтобда олтиндек *саргайиб кетган* теп-текис адирда у худди баҳайбат юмронқозикдай қаккайиб турарди (Ў. Умарбеков. Кимнинг ташвиши йўқ). Ўшанда бўйчан ўспирин Ғирдак отаси билан бирга экиб, парваришлаган буғдой олтиндек *саргайиб* пишаётган эди (Ғ. Қаримий. Наршах қалъаси). *Сап-сарик* олтиндай чўгириллар, кўк бекасам тўн кийиб, қатор чўзилишиб ётган

ананасларни егани кўзингиз қиймайди (Ў. Умарбеков, Абдулла қовунчи). Ўртадаги кичкина думалок стол усти ноз-неъматга тўлиб кетган эди. Катта гулдор вазада шафтоли, узум, олтиндек анжир, алоҳида тақсимчада Самарканд данаги... (Ў. Умарбеков. Одам бўлиш қийин). Олиб кирдилар, сариғ олтиндек *сарғайган*, пиёладек-пиёладек беҳилар шодасини (М. Мансур. Жудолик дигери).

2. *Товланмоқ*. Сарғиш рангда жилоланадиган нарса ҳақида.

Боғларда лимулар ва норинжлар олтиндай *товланиб* пишган (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Кун ботган, боя олтиндай *товланиб* турган ибодатхона энди жигарранг тусга кирган эди (О. Ёқубов. Излайман). Япроқ куёш нурида олтиндек *товланиб*, енгил тебранганича кўкка дадил бўй чўзиб турарди (Ў. Умарбеков. Олтин япроқлар). Ок рўмол ўраб отиндай, *Товланса* менга олтиндай. Бола кўрмаган хотиндай – Алласи ёлғон дунёсан! (М. Юсуф. Машраб хиргойиси). Сахий дастурхон: чинни лаганларга терилган чойнакдай-чойнакдай анорлар, олтиндай *товланган* нок, беҳи ва уларнинг устидаги ҳусайни ва қора чарослар шундай назокат билан ясатилганки, эшикдан кирган кишига дабдурустдан гениал бир натюрмортни эслатади (О. Ёқубов. Оккушлар, оппоқ кушлар). Хомтоқ қилинган ишқомда ҳусайни узумлар олтиндек *товланмоқда* (И. Рахим. Ихлос).

3. Қимматли, бебаҳо.

Булар сўзлаб берган ҳар бир хикоя, Ўзи шундоқкина олтиндай китоб (Зулфия. Қуёшли қалам). Тузнинг табиий конлари топилгач, одамлар уни олтиндай кадрлайдиган бўлишган (К. Маҳмудов. Қизикарли пазандалиқ). Навбатга туришга турдим-у ичимга ғулғула тушди: нахотки, бир пиёла сув ҳақини тўлайман деб шунча одамни пойласам, олтиндек вақтимни кўқларга совурсам? (У. Ҳамдам. Бир пиёла сув).

О М Б У Р

ОМБУРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қисмоқ, сиқмоқ; жуда каттик, жуда каттик қисадиган. Жонни оғритадиган даражада куч билан қисмоқ; шундай кучга эга.

Бир маҳал чап ёнида ўтирган полвон нимагадир узатган кўлини омбурдай қисди, қолганлари шуни кутиб туришган эканми, ташландилар (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Шу вақт унинг кўлтиғи остидан узатилган кўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Келинингизди хурсанд қиламан! – шундай дебоқ ўрнидан турди ва шимининг қиссаларини кавлай бошлаганди, чол ориқ бармоқлари ила йигитнинг

билагини омбирдек қисиб қўйди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Ўзимни эшикка урмоқчи эдим, дадам билагимдан омбирдек қисиб олди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Бакувват панжалари билан бўйнидан омбурдай сиқиб, бурнини ерга ишқай бошлади (А. Кўчимов. Қочок). Отаси камалганидан бери бундай хорлик тузини татиб кўраётган Асадбек қочмоқчи бўлди. Аммо синф раҳбарининг омбурдай қўллари кулоғини бураб, жойидан жилдирмай қўйди (Т. Малик. Шайтанат).

О Н А

ОНАДАЙ (КАБИ)

1. *Меҳрибон, азиз*, яқин, кадрдон.

Онамдек меҳрибон, мунис Ватан бор, ғамгузорим бор (А. Орипов. Ватан). Онамга ўхшайди менинг ватаним, Онамдай меҳрибон, онамдай хоксор (М. Юсуф. Менинг Ватаним). Жонимни ҳам сендан аямайман деймизми, демак, Ватан онадек азиз экан! (Шукрулло. Тирик руҳлар). Ҳар туп ниҳол – новдани, она каби меҳрибон, Ғамхўр бўлиб, парваришлаб ўстирадурсан, боғбон (Н. Маматов. Боғбон). Онасидек бўлиб қолган бу боёқиш кампирни куппа-кундуз куни алдаган эди, ахир (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Ахир у Тошкентни, салкам уч йил яшаган, энг ширин, энг масъул студентлик йиллари ўтган бу бағрикенг, тукқан онадай меҳрибон, сахий шаҳарни шундай соғинган, шундай соғинган!.. (О. Ёкубов. Биллур қандиллар). Синф раҳбарлари ўқувчиларга онадек бўлиб қолади (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи). Онаси ўрнига онадек бўлиб қолган эди, ҳеч кимга айтмайдиган, қалбининг туб-тубида беркиниб ётган сирларини факат шу муаллимга айтарди (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи).

2. *Эъозла(н)моқ, ардоқламоқ, бағрига олмоқ.*

Мажнунтол азалдан аёл, онадай эъозланган (А. Расулов. Толерантлик ва руҳий покланиш). Офарин, бағрингга олдинг онадек, Талпиниб меҳрингга биз парвонадек (Ж. Камол. Қуёш чашмаси). Онадай ардоқлаб, боладай севиб, Саклаймиз тупроқни, шарафни, донгни, Ўткир кўзимизни уфқдан узмай, Ҳар кун қаршилаймиз сафобахш тонгни (Зулфия. Биз тонгни севган-чун). Раҳматли қайнона келинини жони-дилидан яхши кўрарди, чунки Рисолат ҳам уни ўз онасидай эъозлар, юзига тик карамасди (К. Кенжа. Тошқин).

Якин, бир-бирига жуда меҳрибон. Қариндош бўлмаган катталар ва кичиклар ўртасидаги муносабат ҳақида.

Бу бечоранинг ҳам ҳеч кими йўқ экан. **Она-боладай** бўлиб қолдик (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари). Бир-бирига она-боладек бўлиб қолган бу дил ришталарини кузатиб, беихтиёр қалбингиз ҳайратга тўлади (Э. Норбўтаева. Кўнгли осмон қадар кенг). Мен ўзим раҳматли қайнонам билан худди она-боладек эдик. Ҳалигача қариндошларимиз билан ҳам жуда яхши муносабатдамиз (Г. Иброҳимбекова. Ҳаётдаги қайноналар). Дастлабки йиллар қайнонаси билан она-боладек бўлиб кетди (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама...).

О С М О Н

ОСМОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Кенг, бепоён.*

Кейин шивирлаб айтиб ҳам қўярди: «Лекин ён босганиям тўғри, мулла бўлганиям рост. Ҳа, у одамларнинг бағри осмондай кенг эди...» (Ш. Холмирзаев. Қушлар кишловдан қайтди). Бу хаёл сўнгсиздир, **осмон каби кенг**, Бу хаёл тугамас ҳеч ҳалибери. Унинг бойликлари умрларга тенг, Ҳамон белгисиздир бошланган ери (Ҳ. Олимжон. Куйчининг хаёли). Дашт **осмондай бепоён** бўлди (Т. Мурод. Момо Ер қўшиғи). Борлиқ туюларди завкли ва сирли, **Осмондай кенг** эди отамнинг боғи (А. Сулаймон. Болалик).

2. *Кўм-кўк, мовий; тиниқ; ёришмоқ.*

Гулрухсорнинг қўллари онаси Ситорабонунинг қўлларидан ҳам майин, мулойим, чиройли. Кўзлари **осмондай кўм-кўк**, тили новотдан ҳам ширин (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Бу ердан **осмондай кўм-кўк** кўл, ... узокларда ўрдакдай сузишаётган болалар яққол кўринди (Ҳ. Назир. Ёнар дарё). Хаёлим **осмондай ёришди** яна, Ёруғ кунларимдай порлади қуёш. (А. Орипов. Кўпдан кутган эдим...). Рўпарадаги икки ошёналик хаворанг мраммар сарой мовий **осмондай тиниқ** ярқирайди (О. Ёқубов. Кўхна дунё).

(Г'Ў, ХУДДИ) ОСМОНДАН ТУШГАНДАЙ

Кутилмаганда, тўсатдан пайдо бўлмоқ. Бировнинг кўзи ўнгида бирдан, ҳеч кутмаган холда пайдо бўлган одам, нарса ҳақида.

Балки, у менинг *кутилмаганда осмондан тушгандек пай-*

до бўлиб қолганим ва бениҳоя ҳайратдан чакчайиб кетган кўзларимдан кўркиб талвасага тушгандир (У. Рўзиев. Яхши одам). *Тўсатдан, худди осмондан тушгандек* кўргазма савдо бозорининг раис ўринбосари пайдо бўлиб қолди (Х. Тўхтабоев. Куёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи). Бўри полвоннинг худди осмондан тушгандай фавқулудда пайдо бўлиши барча-барчани ҳайрон қолдирди (Т. Мурод. Юлдузлар мангу ёнади). Ҳафиф яна таажжубга тушиди, негаки бу капаларни намоздан илгари кўрмаганди. Энди эса гўё осмондан тушгандай дарё ёқасида кад ростлашибди (А. Абдуллаев. Ҳазрати Аттор). Ёзнинг ўрталарими эди, осмондан тушгандек бўлиб тоғамиз Тошкентга келиб қолди (Э. Аъзам. Бизнинг тоға).

О Т

ОТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

1. *Пишқирмоқ*, ғайриодатий овоз чиқармоқ, бакириб, баланд овозда гапирмоқ.

Ювинаётганингизда ҳар доим отга ўхшаб *пишқирасиз-а...* Қаранг, кўйлагимни жикка сув қилиб юбордингиз, – деди Муясар хўл бўлган этакларини кўрсатиб (Ў. Ҳошимов. Дехконнинг бир куни). Қоронғида Азизхон отга ўхшаб *пишқириб* жавоб қилди (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Назаровнинг бурун катаклари керилиб, безовта отдай *пишқирди* (А. Кўчимов. Оқ каптарлар ороли). У тинимсиз чайқалар, гоҳ-гоҳда отга ўхшаб *пишқирарди* (С. Аҳмад. Уфк). Турсунбой тушунди. Тушунди-ю, юраги ўртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб *пишқириб* хўрсинди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари).

2. Соғлом; тамоман соғаймоқ, касалликдан бутунлай фориг бўлмоқ. Одам ҳақида.

«Қалай, ота, соғлигингиз яхшимиз?» – деди. «Худога шуқр, отдайман, ҳали дўхтирга ишимиз тушгани йўқ», – дедим (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Кўриб турибсан-ку, отдайман! – Шерзод кўлларини ёзди. – Редакцияда нима янгиликлар? (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Юринг, ўғлим, – деди Маҳкам Эшон Турсуналига, – дард чекинди, эрта-индин отдай бўлиб кетади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Мана бу кишилар билдилар, ўша бемор отдек бўлиб кетувди, тўғрими? (Э. Аъзам. Шовқин). Чинор тўртгами – бешгами кирди, чол бўлса ҳали отдай (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). «Худо хоҳласа, отдек бўлиб кетади», деб Манзурани юпатса ҳам, бу юпанч сўзларига ўзи ҳам ишонмай борарди (Т. Малик. Шайтанат).

Тартиб-қоидага бўй бермайдиган, ўжар, чапдаст; ноодатий, номеъерий шиддатли ҳаракатлар қилмоқ.

Бу минилмаган **асов отдек** йигит қандай адолат қидираётганини ўзи билмасди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Оч йўлбарсдай наъра тортиб келишинг бор! **Асов отдай** телбаланиб елишинг бор! (Чўлпон. Норин дарё). Ер деган нарса ҳам **асов отдек** ирғишлай берса бир ёмон экан (Мирмуҳсин. Бир хумча тилла). **Асов отдай** эркакларнинг борар ери – сен (Х. Худойбердиева. Мукаддас аёл).

ОТНИНГ КАЛЛАСИДАЙ

Катта. Асосан, одам юрагининг ботирлиги, қўркмаслиги, бакуватлигининг муболағали ифодаси учун; шунингдек, одатдагидан катта кулфга нисбатан; баъзан бошқа айрим нарсалар катталигининг муболағали ифодаси учун ҳам қўлланади.

Отнинг калласидай юрагинг бор экан, бола, – деди унинг елкасига қўлини ташлаб (Э. Самандар. Султон Жалололдин). Юрагингам **отнинг калласидай** бор экан, Анвар, – деди Шарофат (М. Ҳазраткулов. Таътил кунлари). Қўркмаган-да, болам, Жонузок қўркмаган, бунинг отаси Тешабой қўркқан, бўлмасам, бунинг отасига Абдулла раис яширикча наган бериб кўювди. Энди Жонузокда **отнинг калласидай** юрак бор-да, болам!.. (М. М. Дўст. Лолазор). Бу Салоҳиддин заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда **отнинг калласидай** кулф (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Барот Исроил оёғини қўлига олиб подвалга югуриб борса, кўрадики, **отнинг калласидек** кулф осилган (Н. Каримов. Тўрғай). У оғзини очишга улгурмай гараж илгагига **отнинг калласидек** кулфни солиб шарақ-шурук кулфладим-да, чорраҳадаги дўконга қараб чопдим (Ў. Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар). Кошона олдидаги гулзор, гулзор ўртасидаги мрамар ховуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат ток япроқлари хали тўкилмаган, баланд сўрилардаги тоқларда ҳар бири **отнинг калласидай** чарос бошлари қора марвариддай товланиб турарди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Ун йилми ё ўн беш йилми олдин бикиним оғриб дўхтирхонага борувдим. Биттаси иккинчисига рўпара қилди, униси ўнинчисига юборди, хуллас, **отнинг калласидек** қоғозга касалларимни ёзиб беришди (Т. Малик. Шайтанат). **Отнинг калласидек** план қўйиб қўйган, бажаришга мажбурмиз (Т. Малик. Шайтанат). Нотаниш йигитнинг сенсирашга ўтиб, **отнинг калласидай** гуноҳни зиммасига қўйиши кампирни саросимага солди (Т. Малик. Шайтанат).

ОТНИНГ КАШКАСИДАЙ

Маълум, танилган. Барчага маълум бўлган одам, феъл-атвор, нарса ва шу кабилар ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Қайси бир суд мажлисида «ёлғон гувоҳ»га ҳожат кўрилса – Обрезқора тайёр. Унинг бу хислати ҳам ҳаммага отнинг кашкасидай маълум (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Аммо касб-кор туйфайли ҳаммага отнинг кашкасидек танилганлари кам, бошқа бир томондан ҳам ном чиқариш керак (О. Мухтор. Эгилган бош). Бу – қишлоқ, нотаниш кимса отнинг кашкасидек маълум (И. Зойир. Қисмат ўчи). Икки киши катта ариқ устидаги кўприкдан ўтиб, тўғрига кетди. Саидғози уларнинг бичимига қараб дарров таниди: давангирдай қаққайгани – бутун районга отнинг кашкасидай таниғлиқ Тўламат мўйлов (С. Анорбоев. Оксой).

О Т А

ОТАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Меҳрибон, азиз*, яқин, кадрдон; ҳурмат қилмоқ, ардоқламоқ. Катта одамга нисбатан.

Юрагидаги шунча ғам-ғуссани кўтариб, яна синглисига онадай, отадай меҳрибон ва ғамхўр акадан айрилиш!... Унсин йиғлайди ва ўйлайди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳаёт-мамот олдида шоҳу гадо баробар, жаноб Султон. Қосимбек кекса одам, менга отадек азиз (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ишонинглар, Тохир ҳамон Эсиргап акани отаси ўрнида отадек кўради – у кишига суянади (Ш. Холмирзаев. Кузда баҳор ҳавоси). Мен уни ... ўз отамдай ардоқлаб, кўлимдан келган яхшилиқни қилсам, уни деб маломат тоши остида қолсам-у ... у киши раҳмат ўрнига лаънат ёғдирса? (О. Ёқубов. Диёнат).

2. *Ғамхўрлик қилмоқ, бошини силамоқ*, тарбияламоқ. Кичик одамга нисбатан.

Отам ўлгандан бери менга отадек ғамхўрлик қилдингиз. Мен сиздан кўрган садоқату яхшилиқни ҳали бошқа ҳеч қайси бекдан кўрган эмасмен (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бечора қайнотам-чи, ота меҳрига қонмаган эдим, отамдек бошимни силади (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Ахтам унинг пешонасини меҳрибон ота каби силаб, галини хотиржам равишда давом эттирди (Т. Малик. Шайтанат). Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмай отадек қанотига олди (С. Аҳмад. Ҳижрон қунлари).

ОТА-БОЛАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Яқин, иноқ, бир-бирига жуда меҳрибон. Катталар ва кичиклар ўртасидаги муносабат ҳақида.

Шу учрашув сабаб Шухрат ака билан **ота-боладай яқин** бўлиб кетдик (М. Али. Йўлларинг оқ бўлсин тоғлар қорича). Бугун у минган Фавждор кучи ошиб-тошганидан маст бўлгани маълум. Бирок **ота-боладай иноқ** бўлган Акбар билан Байрамхон энди очикчасига рақибга айланиб, фил уриштиришса, оқибати қандоқ бўларкин? (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Улар бир-бирлари билан чиқишиб қолган, **ота-боладек иноқ**, ҳазилкаш эдилар (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Агар сиз енгилсангиз, мен учун ҳам бу қора кун бўлмай. Чунки **ота-боладай** одамларнинг бир-бири билан жанг қилиб, қон тўкишини Худо ҳам кечирмамай, тарих ҳам (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Бу чўрткесар йигит(ча) билан «қаттиққўл» ўқитувчи орасида **ота-боладек** бир муносабат вужудга келган (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Мен Ғафур ака билан узоқ йиллар **ота-боладек** бирга бўлганим, бекиёс гўзал, сермаъно шеърларнинг ёзилишида ёнида бўлганим учун ҳам бу зукко шоирнинг ижод жараёнини яхши биламан (С. Аҳмад. Назм чорраҳасида).

ОТА-ОНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Меҳрибон, яқин, кадрдон.

Ҳар куни бир неча бор дарсга чақирган кўнғироқ товушичи, **ота-онадек меҳрибон** ўқитувчилар-чи... Ҳаммаси энг ширин хотира бўлиб ёдда қолади (С. Аҳмад. Муҳаббатнинг туғилиши). – **Ота-она** яқинми, Устоз яқинми? Деди: – Иккиси ҳам. **Ота-онанинг** яқинлиги – агарки улар фарзандига устоздек тарбия бера олса, **Устознинг** яқинлиги – **худди ота-онадек** шогирдига нисбатан **меҳрибон** бўлса... (О. Маҳмуд. Ота нега фарзандига танбех беради?). **Ота-онадек** бўлиб, бундай меҳрибонлик кўрсатаётган инсонларнинг ҳаммасига миннатдорчилик билдираман (Н. Фармонов. Тинч ва фаровон юртга хосдир бу тўйлар). Устозларимиз ҳаммамизга бирдек ғамхўр. Шу билан бирга, хўжалик ҳудудидаги қишлоқлар аҳолиси ҳам бизларга **ота-онадек меҳрибон** (А. Ҳайдаров. Пахтазорга кўчган жўшқинлик).

(ХУДДИ) ОТАСИ ТИРИЛИБ КЕЛГАНДАЙ

Кувонмоқ, севинмоқ, ҳаддан ортиқ даражада хурсанд бўлмоқ.

Касалхонага борсак, бечора Аширмат давосиз дардга учраб, ёлғиз ўзи бир кишилик палатада ётган экан. Абдулла Қаҳҳорни

кўргач, худди отаси тирилиб келгандай қувониб кетди (К. Қах-хорова. Чорак аср ҳамнафас). Отаси тирилиб қайтиб келгандай кучоғидан бўшатгиси келмади (Т. Малик. Шайтанат). Эндигина жойига ўтирган, болалигидан сағир колган раис худди отаси ти-рилиб келгандай ўрнидан туриб кетганини билмай колди (Ш. Ко-диров, А. Самадов. Дехконкул билан учрашув). Келинг, Йўлдош-бой, келинг-э! – Собир омборчи худди отаси тирилиб келган-дек *севинади* (О. Жоркинбоев. Портрет).

О Т А Ш

ОТАШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ёнмоқ*, ҳарорати беҳад кўтарилмоқ; *иссиқ*, кайноқ.

Иситмаси кўтарилиб кетган, вужуди оташдек *ёнар*, ахволи оғир эди (Ч. Айтматов. Болалигим). Навбат қўл бериб кўришиш-га келганда, қўлим олдинги ипақдек майин, ҳамиша оташдек *ис-сиқ* кафтларга эмас, аллақандай ...совуқ новдаларга теккандай бўл-ди (Х. Ҳомидий. Ҳикоят ва нақлиёт).

2. *Ёнмоқ*; ҳароратли, дилни *ёндирадиган*, *ўртайдиган*. Турли хиссий-руҳий ҳолатларни сифатлаш ҳақида.

Ҳордик билмас, толган дилни парчалаб, Ҳислар мендан кутар оташдай сўзлар (Зулфия. Икромга вақт етди). Жасур гарчи кино-лардаги «саргузашт»ларни кўриб пишиб колган бўлса-да, ҳозир негадир оташдек *ёнарди* (А. Сатторов. Хилватдаги шамчирок). Тўрамни олиб кетмоққа кўндира олмаган кезимизда ҳам шун-га якин бир ҳолга тушиб, вужудимни бир нарса оташдек *ўртаб ёндирган* эди (М. Мансур. Жудолик диёри). Аниқки, шоирни тўлқинлантирадиган, уни илҳомга ундайдиган, оташ каби *лов-лов ёндирадиган* кўнгил изтироби, илоҳий-руҳий кечинмалар-дир (З. Пардаев. Энг узок сафардир кўнгил сафари). Биргина шу андиша билан юпатаман ўзимни. Лекин уни кўрганимда икки юзим оташдай *ёнади* (Э. Охунова. Умр фасллари). Саккиз бо-тур – саккиз довқур сарҳад ошиб, аждаҳо комига кириб бориб, Тўрамни олиб кетмоққа кўндира олмаган кезимизда ҳам шунга якин бир ҳолга тушиб, вужудимни бир нарса оташдек *ўртаб ён-дирган эди* (М. Мансур. Жудолик диёри).

О Ф Т О Б

ОФТОБДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИФ)

1. *Балқимоқ*, *ёритмоқ*, *чарақламоқ*, нур таратмоқ, гўзал кў-ринмоқ.

Олам гўзал, дунё ширин, кутлуғ мужда еткизган Сарой-

мулкхоним **офтобдай балқиб**, чодир ичини ёритиб юборгандай бўлди (М. Али. Улуғ салтанат). «Узоқрок тикилди» десак, ёлғон бўлар, очиги, қиз **офтобдай балқиган** йигитдан кўзини узолмай қолди (М. Али. Улуғ салтанат). Улуғбек устурлобни жойига кўйди-да, деворга суяниб кўзини юмди. Шунда ҳар эслаганда дилини **офтобдай ёритадиган** ажиб бир манзара нигоҳи олди-да қайта жонланди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Муҳаббатга йўғрилган қалб кўзгусида қиз **бамисоли офтобдай чарақларди** (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Салима кўзи ёриб, бирам очилиб кетган эдики, Меҳриниса уни қизлигида ҳам, келинлигида ҳам бунчалик суҳсур, чўғдай ёниб, **офтобдай чарақлаб турган** ҳолда кўрмаганди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Зум ўтмай, тўрт томондан кўтарилган аланганинг қизғиш тиллари муаззам ибодатхонани аждаҳо янглиғ ялаб, **офтобдай чарақлаган** олтин куббаларини ямлаб ютди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё).

2. *Равшан*, ҳар жиҳатдан маълум, аниқ билинган.

Жанобларига **офтобдай равшанки**, хазинага маблағ элулусдан катра-катра томиб келади (Ойбек. Навоий). Ҳазратим, сиз бугун улуғ бир мақсадни менинг кўзимга **офтобдай равшан** қилиб кўрсатдингиз (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод).

О Ш Қ О В О Қ

ОШҚОВОҚДАЙ

Катта, беўхшов. Кўпроқ одамнинг калласи, салла ва шу қабилар ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Жалолиддин ёнида турган фидойи йигитлар шу лаҳза қон оқиб турган **ошқовоқдек катта** каллани чойшабга ўраб, вақтни қўлдан бермаслик учун тезда ташқарига чиқиб, отларига минишди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Сартарошлик ёмон касб эмас, ... электр машинкалар ҳар қандай **ошқовоқдай** бошни ҳам бир зумда шилиб ташлайди (Э. Раимов. Ажаб кишлоқ). Бисмилло, – деб хонақоҳдан Зоҳир шайх чиқди. Бошида **ошқовоқдек** дастор, бир қўлида тасбеҳ, узун чопон кийганигами басавлат кўринарди (С. Сиёев. Аваз). Ҳарфлар тақсиримнинг бошларидай ёки салла **ошқовоқдай** кўринса, алифлар у киши ютиб юборган катта ҳасипдай кўринаркан (А. Абдуғафуров. Аччик йўтал).

О Ғ А

ОҒАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Меҳрибон, яқин; *яхши кўрмоқ*, *сийламоқ*, яқин тутмоқ.

Кўнгли мулойим ва раисага **оғадай меҳрибон** Эшбойнинг

кўзларига гилт-гилт ёш келди-да, аста чикиб кетди (Ойбек. Олтин водийдан шабадалар). Султон Шукшиннинг деярли барча асарларини ўқиган, фильмларини кўрган, юрагида дарди бор бу одамни *оғасидек яхши кўради*, бу гапни эшитиб, титраб кетди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Оллоҳ назар қилган жониворларни, *Оғадай*, сингилдай *сийлади* Ҳазрат (Э. Шукур. Нақшбанд).

ОҒА-ИНИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Айнан АКА-УКАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ).

Шу билан бирга, у Жўра темирчи билан *оға-инидай яқин, қадрдон, қалин дўст* эди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Бир куйда яшарди икки улуғ зот, *Оға-ини каби* эди *қадрдон* (Б. Бойқобилов. Ойбек ҳақида тўртликлар). Бу жувоннинг эри Надимбек Ҳумоюн билан бир онани эмган кўкалдош, *оғаниддек* бирга ўсиб энг яқин мулозимига айланган, Моҳим биби ҳам шу туфайли подшога яқин келиндек бўлиб қолган (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Романинг отаси менинг отам билан қадрдон эди, болалари ҳам *оға-инидек* бўлиб кетишганди (А. Қодиров. Дўстимнинг эътирози ёки яна қабристонлар хусусида).

ИНИДАЙ

Қадрдон, яқин; яхши кўрмоқ. Катта нуктаи назаридан ёши кичикка нисбатан.

Ориф отага қолса ўтирарди ҳам, бегона жоймас, ўзи кириб-чикиб юрган, *инисидек қадрдон* дўстининг ховлиси (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Бу ҳолатда Алишер бир оз жиддийлашган эса-да, каттиқ тегмади. Чунки Шайх Бахлулни ўз *инисидек яхши кўрарди* (О. Тожибоева. Олмос сир). У менга *инидек яқин, қадрдон*. У билан Ёзувчилар уюшмасида, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясида анча вақт ёнма-ён ишладик (А. Кўчимов. Кўкка учсин сен айтган баёт). Мирза кечкурун Шерниёз билан Жуманбойни ўз *инисидек* илтифот билан кутиб олди (Х.Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

ОҲАНРАБО

ОҲАНРАБОДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ўзига тортмоқ. Ўзига жалб этувчи, бутун диққат-эътиборни тортувчи одам ёки бошқа нарсаларга нисбатан.

Ҳиндада сизни *оҳанрабодай ўзига тортган* яна бир сиймо

Хисрав Дехлавийдир (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Тахт хою хаваси, ҳокимлик нияти Шох Шужоъ билан Шох Маҳмудни **оҳанрабодай ўзига тортиб**, ўй-хаёлларини чунонам қамраб олдики, кечаларни пинҳона бедор ўтказишарди (М. Али. Улуғ салтанат). Секри тоғининг сарин шабадаси, мовий кўлнинг салқини, Боғи Фатҳдан қайнаб чиқиб турган булоқнинг зилол суви ва бир эмас, икки ўғли туғилган жойлар уни **ўзига оҳанрабодай тортарди** (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Аждаров эшикни очишдан олдин ойнадан бошини чиқариб пастга, пишқириб оқаётган сойга қаради, пастдаги сув уни **оҳанрабодай ўзига тортди** (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бу қувончли, серзавқ юмуш нафақат маликаларни, балки бошқа амиру лашкарбошилар хотинлари ва фарзандларини ҳам **оҳанрабодай ўзига тортди** (М. Али. Улуғ салтанат). Бунинг натижасида бадий асар тилига бўлган муносабат ҳам турланиши, тилнинг кеча **ўзига оҳанрабодек тортган** сифатлари бугун ё эртага ўз жозибасини йўқотиши мумкин (У. Ҳамдам. Қодирийнинг хизмати нимада?). Мени холамнинг хонадонига **оҳанрабодек тортадиган** нарса – китоблар эди (Х. Даврон. Олис болалиқдан қолган хотира).

ОХУ

ОХУДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ)

Чаққон, тутқич бермас; учмоқ, елмоқ, енгил ва тез ҳаракат қилмоқ; *ҳуркак*, нозик. Асосан, аёллар ҳақида.

Қора, шириндан келган, **оҳудай чаққон** Чанд биби Ҳумоюнга тегмасдан олдин қанчалик шўх ва қувноқ эди! (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Илгарилар ҳуркович **оҳудек тутқич бермайдиган** Робия ҳозир алланечук ювош бўлиб қолган эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). У шундай деб югурди. **Оху мисоли** енгил *учиб бораркан*, орқасига ўгирилиб: «Ҳайр, Жалил муаллим. Соғ ўлинг!» деди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Шундай деб, Фарида **ҳуркак оҳудек** бир сапчиб кўздан ғойиб бўлди (И. Зойир. Қисмат ўчи). **Оху каби ҳуркак** юрагим билан Омонат бу дунёга кираман (М. Эгамбердиева. Гулбарг). **Оҳудек** эркин югуриб юрган қиз биринчи бор ҳуқуқсизлик ва қийналиш исканжасида қолган, на она ва на отага, на Зулфиқору Завракка шикоят қила олар, лекин ўзини ҳамма вақт мамнун кўрсатишга уринар эди (Мирмуҳсин. Меъмор). Ҳайратга тушмасман бу ҳолдан сира, Дунё бу – қувғинди **оҳудай елар** (А. Орипов. Хотирот).

II

П А Н Ж А

БЕШ ПАНЖАДАЙ

Мукаммал, икир-чикиригача *билмоқ*; хар гарафлама билинган, *аён*. **БЕШ ҚҰЛДАЙ** вариантига караганда кам қўлланади.

Энди бутун табиатини беш панжамдай *билиб олдим*, дега-нида, мутлак кутилмаган фазилати ёки феъл-атвориға дуч келиб, хатто эсанкираб қолади (А. Абдуллаев. Дард). Баҳор ўтган муддат ичида севгилиси сийратини беш панжасидай *билиб олди* (А. Абдуллаев. Дард). Закот бобидаги барча таомил, ... тартиб каминага беш панжамдай *аён* (Ойбек. Навоий). Ҳазрат эса бу ердаги хар туп дарахт, хар бир гиёҳни беш панжасидай *билади* (А. Абдуллаев. Ҳазрати Аттор).

П А Р

(БАМИСОЛИ) ПАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Енгил*. Нарса вазнининг ҳаддан ташқари озлиги хақида.

Мунча хур!.. **Пар каби** *енгил* капалак (Шукрулло. Кафансиэ кўмилганлар). Башараси, соч-соқоли кўринмас бир соме тепага бокиб ниманидир сўрар, Шайх жавоб ўрниға пардай *енгил* қоғоз ташлаб, ковогини уйиб ўтираверармиш (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Туя жунидан қавилган пардай *енгил*, иссиқ кўрпани тепиб ташлаб, қаддини ростлади (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Вой боласи тушмагур, бу ботқокда пардек *енгил* одам юролмайдю, оғирлиги неча тонна келадиган тракторға йўл бўлсин (С. Аҳмад. Уфқ). Абдул Маҳак пардай *енгил* кўрпачага чўкқалади (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

2. *Енгил*. Инсоннинг руҳан эркин, тетик, енгил ҳолати хақида.

Аудиторияда ҳам ўзини пардек *енгил* ҳис килар, ўқиётган маърузалари илгаригиларидан жўшқинлиги, ҳарорати билан ажралиб турарди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Сабо Самандар билан учрашувдан пардек *енгил* бўлиб уйқуга кетди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Биродарлар, пардай *енгил* бўлдим! (Т. Мурод. От кишнаган окшом). Баъзи-баъзида, енгилроқ

зиёфат куриб, енгилроқ мусаллас ичиб, кайфиятлари ҳам пардай *енгил* тортиб қолган кезларда, Ошнинг кўнгли баттар иярдида, Назар жўра, дер эди, сен бор экансан – юким ерда қолмагай (М. М. Дўст. Лолазор). Ҳамида бонунинг юмук кўзлари чараклаб очилди. Назарида, шифт ва деворлар лопиллаб юриб кетаётгандай кўринди. Ўзининг танаси эса пардай *енгил* бўлиб қолди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар).

3. *Тўзғимоқ*, майдаланиб, ҳар томонга бетартиб тарқалмоқ. Конкрет ва мавҳум нарсаларга нисбатан.

Назарида, фақат кийим алмашингани эмас, идорадаги тўстўполон, Қодиржоннинг писмиқлиги-ю, кўчада учратган Насимнинг ҳақиқатпарастлиги учун ҳам, ҳаттоки қутилмаганда пардай *тўзғиган* қор учун ҳам Зухра айбдор эди (О. Мухтор. Эгилган бош). Телефон дастагини илгакка осдим-йўқми – билмайди. Унинг хаёллари пардай *тўзғиди* (М. Ҳазратқулов. Севги сози). Дунёга *тўзғидинг* бамисоли пар, На салжук, на Чингиз қилмади шафқат (А. Орипов. Арманистон). Рисолатнинг охуники каби ҳимоя излаб, шафқат тилаётган чиройли, маъсума кўзларига нигоҳи тушиши билан ажралишга оид хаёллари пардай *тўзирди* (Қ. Кенжа. Тошқин).

ПАРВОНА

ПАРВОНАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Айланмоқ, *айланишмоқ*, *талпинмоқ*, ўзини урмоқ; *ёнмоқ*, *куймоқ*. Меҳрибонлик ёки хушомадгўйлик ва ёки бошқа мақсад билан бирон объектга интилган, унинг атрофида гирдиқапалак бўлган одам ёки бошқа нарса ҳақида.

Лекин чиқиб кетаётганларида ҳаммалари энди Хумоюннинг атрофида парвонадай *айланиб*, янги иноятлар умидида кўзлари тама билан ёнганини Бобур кўриб қолди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Лекин қазо яқинлигини сезган бошқа маслаҳатгўйлар ҳам Амир Темур атрофида парвонадай *айланишмоқда* эди (П. Қодиров. Шохруҳ ва Гавҳаршод). Гарчанд маърифатли мурғак кўнгли илму зиё сари парвонадек *талпиниб турса*да, тақдир унга на Бухорои шариф мадрасаларида, на Бағдод байтулҳикмаларида таҳсил кўрмоқликни насиб этди (Х. Султон. Бобурийнома). Офарин, бағрингга олдинг онадек, *Талпиниб* меҳрингга биз парвонадек (Ж. Камол. Қуёш чашмаси). *Парвонадек* жонимдан минг ўргулади, Сени ўйлаб бағрим тилим-тилим менинг (М. Юсуф. Соғинч сатрлари). Уйку оғушида ҳозир барчаси, парвонадек гир-гир ёлғиз ачаси (Миртемир. Ача). Эрк дея аталган табаррук шамга Интилдинг бир умр парвона

бўлиб. *Парвонадек куйиб ўртанган* жоним – Ўзбекистоним (Э. Воҳидов. Ўзбекистон). *Ёнарман* тонггача *парвонадек* Шайми чироғингда (Ж. Камол. Соғиниш).

ПАТНИС

ПАТНИСДАЙ

Кичкина; катта. Умуман, тўртбурчак шаклдаги нарса ҳақида; одатдаги катта нарсага нисбатан «кичкина» маъносида, одатдаги кичик нарсага нисбатан эса «катта» маъносида қўлланади.

Пасткам, *патнисдай* дарчали узунчоқ уйчадан аввал ялангоёк қора-кура икки бола чиқди (С. Сиёев. Аваз). Тахта вагонлар дарвозадек кенг эшигини очиб турибди. Дераза йўқ. Ўрнида *патнисдек* туйнук (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Фойтуннинг кичкина *патнисдай* дарчасидан нимёруғ тушиб турибди (С. Сиёев. Ёруғлик). Немисларнинг қўлида мана бу *патнисдек катта-кон* дафтари бўлади (С. Сиёев. Ёруғлик).

ПАХТА

ПАХТАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Оқ, оппоқ; оқармоқ*. Шундай ёки шунга мойил ранг ҳақида.

Фозилбек ...кўзини хиёл очиб, рўпарасида – растанинг у томонида – шамшоддек қоматини тик тутиб турган жувоннинг *пахтадай оқ*, булоқ сувидек тиниқ юзига... разм солди (Х. Дўстмуҳаммад. Беозор кушнинг қарғиши). Ажаб, кушнинг оёқлари гўзага ўхшар, Қанотлари эса унинг *пахтадек оппоқ* (А. Орипов. Минорайи калон тепасидаги лайлак). Қирқ ёшида соч *пахта каби оқ*, Титроқ, асабий (Миртемир. Холтош). Олам тинч. Хўрсиниб сочингни силайман, Юзингдан ўпаман *пахтадек оппоқ* (М. Юсуф. Туғруқхона). Коҳийнинг сийрак соколи *пахтадай оппоқ*, яккам-дуккам қолган жағ тишлари ейилиб, милкига тенглашиб қолган, жуссаси ҳам кичкина (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Ранги *пахтадек оқарган*, ковоқлари буришта учиб тушарди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Ёши қирқни қораламай сочлари *пахтадай оқариб кетганини* мен меҳнатнинг оғирлигидан деб билардим (Х. Худойбердиева. Юрагимнинг оғрик нукталари).

2. Юмшоқ

Бу ном бобога кулгилироқ, эрмакнамо туюлди: па-пай, па-палаш, пўпалаш, *пахтадек юмшоққина*, момикқина, ёқимтой (Э. Аъзам. Тиш оғриғи). Ўн минутлардан кейин у гулларни бағрига босганча *пахтадай юмшоқ* бўлиб чиқди (С. Нуоров. Нар-

вон). Ер пахтадек *юмшоқ*ми ёки булутларда сузиб юрибдими? (Нилуфар. Беошён яралган аёл). Қушни олаётиб бехос унинг пахтадек *юмшоқ* қўлига тегиб кетдим. Қиз дув қизарди, кейин ортига ўгирилмай, чопкиллаб кетди (М. Шариф. Қушлар байрами). Кўм-кўк осмонда сузиб юрган пахтадек *юмшоқ* булутлар ёнаётгандек ловулларди (С. Аҳмад. Учинчи минора).

3. *Ювмоқ, оппоқ қилиб ювмоқ*, яхшилаб тозаламоқ. Кўпрок кийим-кечак каби ювиладиган нарсалар ҳақида.

Оппоқ пахтадай қилиб *ювилиб*, шундоқкина қозикқа илиб қўйилган кўйлак-иштонини кийди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Сўнг пахтадай *оппоқ қилиб ювилиб*, токчага тартиб билан тахлаб қўйилган ок яқтак ва почаси узун лозимни кўрсатди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

ПАШША

ПАШШАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Жуда кичкина, *майда*, арзимас.

Арзимаган пашшадай гап сизларга филдай ваҳимали бўлиб етиб борганга ўхшайди (Т. Малик. Шайтанат). Боёқиш Мадумар ҳар қанча жонқуярлик қилса ҳам, иши тушганларнинг пашшадай ишларини филдай қилиб берса ҳам, ношукур одамларнинг ҳеч кўнгиллари тўлмас экан-да (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ичимда, худо урди, бу девнинг олдида мен бечора пашшадай бўп қолдим, ишқилиб, хотин кўрмасин-да, деб ўйладим (М. М. Дўст. Лолазор). Мен ўзим устимдан ўқиган ҳукм олдида бошқа ҳукмлар бургут олдида пашшадай гап (Н. Эшонқул. Қора китоб). Сен энди фақат ўзгаларга маслаҳат берасан, ақл ўргатасан, ёзув-чизув ҳам, бошқаси ҳам назарингда пашшадек *майда*, кераксиз бир машғулотга ўхшаб қолган (Э. Аъзам. Шовқин).

2. *Ёпишмоқ, гужгон ўйнамоқ*, одам ёки муайян нарса, жой атрофида тўпланмоқ; салбий маъно ифодаланади.

Майли, – Мамажон Жангилга ўгирилди. – Нега мухбирлар сенга асалга ёпишган пашшадай *ёпишиб* олишади-я! (С. Нуров. Нарвон). Бир қорихона олдида оломон қовунга ёпишган пашшадек *гужгон ўйнапти* (С. Сиёев. Аваз). Матлуба навбат олиб, ташқарига чиқди. У чорбурчак гулзорнинг четидаги скамейкага ўтириб, кўчадан ғизиллаб ўтаётган машиналарга, трамвай ва троллейбусларга пашшадай *ёпишиб олган* болаларга тикилди (О. Ёкубов. Матлуба).

3. *Эзгиламоқ, эзмоқ*, назар-писанд қилмай азоб бермоқ. Кўпрок одам ҳақида.

Бажармаганларни эса турли йўллар билан таъқибга оласиз. Ўрни келганда **пашшадай эзгилаб** ташлайсиз (А. Жўраев. Ҳаёт ўйини). Шошмай турларинг ҳали. **Пашшадек эзгилаб** ташлайман ҳаммангни... (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Даврон Давлатович бир киприк қоқиш билан уни **пашшадай эзиб** ташлайди (У. Рўзиев. Нотинч рух).

ОШГА ТУШГАН ПАШШАДАЙ

Бевакт, ноўрин ва ортиқча бўлиб, бирон даврага даврадагиларнинг истагига номувофик ўларок келмоқ.

Уйингни меҳмон босадиганга ўхшайди, **ошга тушган пашшадайин** ўтирмайин (Т. Малик. Шайтанат).

ПАШША ЧАҚҚАНДАЙ

Жуда кучсиз, сезиларсиз таъсир килмоқ. Кўпроқ руҳий таъсир ҳақида.

Улар санъат йўлида ўзларини фидо қила олганлар, ижод олдида турмуш машаққатлари уларга **пашша чаққандай** ҳам таъсир этмаган (О. Ёқубов. Оккушлар, оппок кушлар). Лекин мўйловни даҳшатга солган бу ҳолат Сокижон Обидовга **пашша чаққандай** ҳам таъсир этмади (О. Ёқубов. Диёнат).

ХИРА ПАШШАДАЙ

Бирор жой ёки одам атрофида ҳадеб ўралашавермоқ; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Шундай довдираб келишларидан бирида Асрора йўлини тўсиб: – Сен ўлгур, нима қилиб **хира пашшадек** баттан кетаёлмай қолдинг, – деди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Жалил тунги қўнғироклардан беҳабар, дўстининг «тузалиб қолганидан» мамнун бўлиб, «буларнинг Масковда битадиган иши бордир, **хира пашшадай** юраманми орқаларидан» деб уйга ёлғиз қайтишга кўнди (Т. Малик. Шайтанат). Унинг уйида ҳар кунда бўлмаса ҳам, ҳар уч кунда бир семиз қўй сўйилганидан имомлар, эшонлар **хира пашшадай** унинг даргоҳида айланиб қолдилар (Ойбек. Қутлуғ қон). Унинг дарвозасига тамба қўйиб, ўзининг уйида ўзи камалиб ўтириши бригадир йигитнинг **хира пашшадек** ўралашиб келаверганидан, «сарғайиб қолибсиз, ишга чикаверинг»лаб ялтокланавериши жонига текканидан эди (Б. М. Али. Кўктўнлилар).

П И Ё З

ПИЁЗ (ПЎСТИ)ДАЙ

Жуда ҳам *юлқа, нозик*; ниҳоятда оч.

Индамай, бир нарсадан ғазабланаётган кишидек лабини тишлаб, кошлари тугилганича, нон ушатди, **пиёздай юлқа** қилиб колбаса тўғради (О. Мухтор. Эгилган бош). Илик ёз окшомлари қуёш ботар-ботмас кунчиқар томонда пайдо бўлган **пиёзнинг пўстидек юлқагина** ойни ҳеч ким пайқамаслиги мумкин эмас (Ҳ. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Тўрдаги ҳаворанг хитой гилами тўшалган диванда ғаройиб суратли ипак пижама кийган Ҳалим Салимович ёнидаги **пиёз пўстидай нозик** ликопчадан писта олиб чакқанича, узала тушиб китоб кўриб ётибди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш баркашларда иссиқ нон, сомса, **пиёз пўстидай нозик** чинни ликопчаларда асал, бодом, майиз олиб келиб қўйди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Аммо қасамёд қилиб айтаминки, қоринларимиз **пиёзнинг пўстидай** бўлиб кетди (Ш. Рашидов. Бўрондан кучли). Чойпой ичсак бўлар эди. Қорин ҳам **пиёз пўстидай** сирилиб кетди (О. Толибов. Анқов). Юринглар энди. Қорин ҳам **пиёз пўстидай** бўлиб кетди (С. Нуров. Карвон).

П И Ё Л А

ПИЁЛАДАЙ

Катта. Кўпинча кўз, гул, олма ва шу кабилар ҳақида.

Пиёладай катта-катта кўзларида доимий бир ҳайрат қотиб қолгандай кўринадиган бу от Акбарга ўн йилдан ортиқ хизмат қилди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Энди «империя»ни сўраб олай дейман. Шундай гапларни гапирадими, кўзим **пиёладай** бўлди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Майдоннинг бир чеккаси ясси қирга туташиб кетган, баланд-баланд ўтлар орасида **пиёладек** бўлиб очилган лолалар ловиллаб ёнар, фируза чучмўмалар ерга мунис бош эгиб турарди (Ҳ. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Ҳар кўзлари **пиёладай-пиёладай** келадиган ажина сочларини ёйиб, олдиндан чикмадими? (А. Аъзам. Ойнинг гардиши).

П О Д А

ПОДАДАЙ

Ҳайдамоқ. Ҳайвон галаси сифатида муайян томон ҳаракатланишга мажбур қилмоқ. Одамлар ҳақида.

Аёл, болаларни подадай ҳайдаб, Бир саройга камаб фашист ўт кўйди, Вақт топиб тез-тез бор ўша жойга, Сен шу култепани юракка ўйгин (Ҳ. Худойбердиева. Хато такрорланмас). Бизларни, уст-бошимиз чок-чокидан кетган, кийимларимиз Гоби саҳроси чангалзорларида дабдала бўлиб, фақат пайтавада қолган, соч-соқолларимиз тикандай ғовлаб кетган шўрпешона солдатларни шу водий бўйлаб яна подадай ҳайдаб кетишиди (О. Ёқубов. Қайдасан, Морико?). Отлик аскарлар бандиларни қамчилаб, найза билан ниқтаб-туртиб, подадек ҳайдай бошлашди (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси).

П О П У К

ПОПУКДАЙ

Чиройли, *ғўзал*, бежирим, келишган. Кўпроқ кош-кўз, аёл, ғўдақ ҳақида.

Кош-кўзи **попукдай**, доим кулиб турадиган Шоира деган дўндиккина жувон беморларга укол қилишга киришади (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Кошу кўзи **попукдай**, қадди-комати сирикдай киз унинг қўлидан қоғозию дориларини олди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Турсунбой ҳуснда тенгсиз йигит эди. Кош-кўзлари **попукдек** (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Қабулхонада **попукдек** *ғўзал* киз лабини бўяб ўтирган экан (Т. Малик. Шайтанат). Унинг рўпарасида кўкрагини ёстикка бериб, дум тушиб ётган **попукдай** жувон юмалок, оппоқ юзини Ҳожи холага ўгирди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Беш ой деганда бир эмас, иккита **попукдек** кизалок туғиб берди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). **Попукдай** кизлар, нозаниндай жувонлар, норасида болалар худога нола қилишибди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

П У Ф А К

ПУФАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Семиз; семирмоқ. Кўпроқ одам ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Безориларнинг **пуфакдай** *семиз* биттаси бошқаларига қараганда чакконроқ ҳаракат қиларди (З. Алиев. Ҳашар). Ёшгина йигит ҳеч қанча вақт ўтмасдан **пуфакдек** *семириб кетганига* ҳамма ҳайрон эди (Сўзлашувдан). Ҳожихон ажинанинг жуссаси **пуфакдек** тез катталаша борди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

ДАМИ (ЕЛИ) ЧИҚҚАН ПУФАКДАЙ

Шалвирамоқ, шалтаймоқ, бўшаимоқ. Одамнинг руҳан тушкун, бўшашган ҳолати ҳақида.

Шундай деди-ю, дами чиққан пуфакдай шалвираб қолди. Ортик айтарга сўз тополмади, минбардан тушди (М. М. Дўст. Лолазор). Оҳистахон ели чиқиб кетган пуфакдек бирдан шалпайиб тушди, хижолат тортди (Шухрат. Умр поғоналари). Унинг бирдан ранги ўчиб, дами чиққан пуфакдай бўшашиб кетди (С. Кокилов. Қозон бошига ҳужум). Нафиса дами чиққан пуфакдай шалвираб қолди (А. Йўлдош. Юлдузнинг йўли). Пишқириб келган Салимхон Обидий ели чиқиб кетган пуфакдай бўшашиб, бир чеккада ўтирарди (Мирмуҳсин. Умид).

ПУЛАТ

ПЎЛАТДАЙ

Қаттиқ, мустаҳкам, пишиқ; тобланмоқ, чиникмоқ.

Уч-тўртта ўк шохлар орасидан ўтиб филнинг орқасига урилди, лекин пўлатдай қаттиқ ва калин фил терисига ботолмай, ерга учиб тушди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Фронтни-ку мана ўзингиз айтиб беряпсиз, Ваҳоб ака, илло мана шу ернинг ўзида одамларимизнинг азаматлиги, пўлатдай мустаҳкамлигини каранг (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Биз Тошбу ҳаёти саҳифаларига ...назар ташлар эканмиз, тарихнинг суронли йилларида унинг пўлатдек тоблангани, ...оёғига этик кийиб, кош қорайгунга қадар жўяклар ичидан чикмаганини кўрамиз (Н. Каримов. Миртемир). Пўлатдек пишиқлик, матонат берди Темир кишанларнинг даҳшатли ёди (Чўлпон. Ўн олти).

ПЎРТАНА

ПЎРТАНАДАЙ

Қайнаб тошмоқ, отилмоқ, кўпаймоқ; кучли, шиддатли.

Ҳаммасини яна бошдан бошлаш керак эди. Мавлонкуловлар бурчак-бурчакларда биқиниб ётарди... Иш деганлари пўртанадек қайнаб тошарди – борлиғинг билан шўнғиб кетдинг (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Аллақандай намхуш, тупроқдай майин бу кумликларнинг чегараси кўринмас, пўртанадай «тошиб» бир-бирдан баландлашиб кетган эди (О. Ёкубов. Излайман). Баданни жизиллатиб куйдирадиган иссиқ шамол чанг аралаш кум зарраларини пўртанадай кўтариб машина устига ота бошлади (С. Кароматов. Сўнгги бархан). Кўз ёшининг пўртанадай кучлилиги, баъзан уни тўхтатиб бўлмаслигини ўшанда билганман (Қ. Кенжа. Тоғ йўлида бир окшом).

Р

РАПИДА

РАПИДАДАЙ

Кенг, юм-юмалоқ, катта, ўхшовсиз. Кўпроқ одамнинг юзи, кўли, кафти кабиларга нисбатан.

Заррин тўн кийиб, камарига олтин бандли шамшир таккан доруға Мироншоҳ Али Кушчига ер остидан бир қараб кўйди-да, **рапидадай кенг** юзини тескари буриб, мармар пиллапоярларни дукурлатиб, пастга тушиб кетди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Мироншоҳ олтмишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг **рапидадай юм-юмалоқ**, қип-қизил юзида, аланг-жалаанг кўзларида аллақандай тараддуд бор эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Ўв, Раҳимтой! – Оксокол **рапидадек** кўлини пахса қилди. – Бердисини айтгунча уриб ўлдирма-да, одамни (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). «Айик» йиғлаётган болани унинг кўлидан авайлаб олди. Бир кўллаб болани кўтарганча, **рапидадек** кафти билан аёлнинг бошини силади (Ў. Ҳошимов. Ўзбек иши). Саломатмисиз, омонмисиз? – у новча кишининг **рапидадек** кўлини ўзининг дўмбоқ кафтлари орасига олиб, беозор силкитарди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор).

РЕЗИНКА

РЕЗИНКАДАЙ

Чўзмоқ. Гапни керагидан ортиқ узун қилмоқ ёки муайян ишни вақтида бажармай, пайсалга солмоқ.

Гапни ҳам **резинкадай чўзиб юбордимми**, ажабланманг, мен азалдан эзмароқман (Т. Малик. Шайтанат). Омадингиз йўқ экан, ланж у одам, ишни **резинкадай чўзади** (Т. Малик. Шайтанат). Бу латтачайнарлигингиздан маънили иш чикмайди, оғайничалиш. Ё бориб Мабийига очик айтинг, ё ундан тамом воз кечинг. Бунақа **резинкадек чўзманг** (А. Аъзам. Алмисоқдан қолган Карим). Гапинг бўлса, **резинкадай чўзавермай**, айтиб кўя қолмайсанми? (О. Ёқубов. Маглуба).

РИСОЛА

(ХУДДИ) РИСОЛАДАГИДАЙ

Талабга жавоб берадиган, меъёрга мувофиқ келадиган; ҳаракат ёки ҳолатнинг ана шу даражада бўлмоғи.

Бу «қора иш»ни мулозимлари **рисоладагидай** бажарар эдилар (Т. Малик. Шайтанат). Тўнғич Александра ...шариат қоидаларининг барчасига амал қилади, маҳаллий тилни билади, эрини оқлагани оқлаган, у мени йўлдан ургани йўқ, **рисоладагидек** эр, турмушимиз яхши, қорним тўқ, эгним бут, илгарилари оч-юпун эдим, дейди (С. Афлотуний. Гумроҳлар). Бу оилада ҳар қандай хангома одоб чегарасидан чиқмас, ички маданият, муомала тартиби худди **рисоладагидай** сакланарди (А. Абдуллаев. Дард). Шу зайлда Кесакполвоннинг ҳомийлари ҳам ўзгараверди. Ёзилмаган қонун асосида янги Зўр салафининг ишини **рисоладагидай** давом эттирарди (Т. Малик. Шайтанат). Икки ёрти бир бутун бўлиб, **рисоладагидай** оила яратолмадиг-у, сиз аллақандай қорхона ҳақида орзулайсиз-а (А. Абдуллаев. Дард).

РУСТАМ

(ХУДДИ) РУСТАМ(И ДОСТОН) ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Зўр, паҳлавон. Бақувват эркак киши ҳақида.

Фарид Бухорий Салимни Сухробга ўхшатиб, «отангиз **Рустами** **достондай** зўр бўлса ҳам, сиз уни, албатта, енггайсиз!» деб ишонтиргандан бери унинг ўзи тўғрисидаги фикрлари беҳад юксак эди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Гўзал юрт Сусамбилда Бир подачи бор эди, ... Қиличдай ўткир эди, **Рустам каби зўр** эди (Х. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр). Ҳаммаси ҳам қиличдан ўткир, Ҳаммаси ҳам **Рустам каби зўр**. Нега севди Омонни, нечун. Зайнаб билмас қалбининг кучин (Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон). Чошнагир аёл Қоракўз бегимга илтижо қилди: – Илоҳо **Рустамдай** ўғил кўринг, бегим!.. (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Сиз умр бўйи худди афсонавий **Рустами достон каби** мағлубият кўрмай келмоқдасиз (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Шукур, бефарзанд эмассиз! Учта **Рустамдай** ўғлингиз бор (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг қундалиги).

С

САВАТ

САВАТДЕК

Катта; хурпайган. Асосан, салла, бош, соч кабилар ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Уларнинг наздида авлиё – девкомат, соқоли кўкрагига тушган, салласи саватдек, тўнининг енгюю этакларига турли хил оятлар чекилган ҳайбатли бир кимса бўлиши керак эди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Най мисол шим кийган ул, Сандиқдайин туфли билан, *Хурпайиб турган саватдек* Соч анинг бошиндадир (Э. Воҳидов. Бошиндадир). Учинчисини Ёнғоқ қори дейишади. Ўзиям худди пўсти арчилмаган ёнғоқдек думдумалок. Бунинг устига, доим бошига саватдек салла ўраб юради (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Нимқоронғи уй эшиги ғийкиллаб, саватдек сочи устидан рўмол ўраб олган фолбин чиқди (А. Кўчимов. Бойчечак). Бошида саватдек салла, узун мовут яқтак кийган – биппа-бинойи мулла бўлиб олибди (Э. Аъзам. Шовқин).

САВДОЙИ

САВДОЙИДАЙ (КАБИ, МИСОЛ, -ГА ЎХШАБ)

Ғайриодатий, руҳан нормал одамга хос бўлмаган ҳаракатлар қилмок.

Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждон изтироблари олдида савдойидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз ўйинидан гаранг бўлиб қоларди (С. Аҳмад. Уфқ). Хотинимнинг назарида, у савдойига ўхшаб қолди: пишиллаб сўрига чиқиб ўтиради (Й. Шамшаров. Тошқин). Бундай кезларда дарсдан бўшадим дегунча одам исидан қочиб, чет-чет овлок кўчаларда савдойи мисол бир ўзим дайдиб юриш одатим бор эди (Э. Аъзам. Манзума отин). Эсингни едингми, ука, – деди «гўрков» энди очикдан-очик энсаси қотиб, унга худди савдойилардек тикиларкан. – Қанақа уй? Қанақа ҳовли? (Х. Шайхов. Иблис билан мулоқот). У бир жойда ўтира олмас, савдойи каби оролчада кезиниб юрар эди (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама...).

САДАФ

САДАФДАЙ (КАБИ, МИСОЛ)

Оқ, оппоқ; шу рангда ялтирамоқ. Кўпроқ одамнинг тишлари хакида.

Қорағат ширасига беланган садафдай *оппоқ* тишлари бир зумда кўмир чайнагандай қоп-қора рангга бўялди (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Кумушбиби ҳам ихтиёрлик, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёвошкина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар (А. Кодирий. Ўткан кунлар). Ипак ҳам, бол ҳам бунда, мрамар ҳам, олтин ҳам мўл, Кўмир ҳам, шароб ҳам бор, гурунч – садаф мисол оқ (Миртемир. Бу мен туғилган тупроқ). Жиддий бир лат эмас, қиблагоҳ, – деди Умаршайх Мирзо садафдек *оппоқ* тишларини ярқиратиб (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Консулхона котиби Баҳромжон Қосимов менга йўлдош бўлди, рулда эса садафдек тишларини ярқиратиб Роберт ўлтирибди (Х. Султон. Бобурийнома). Фарида паришон сочларига кўмилиб ётар, оппоқ думалоқ юзини ёноғидаги қизиллик безар, ярим очик лаблари ортида оппоқ тишлари садафдек *ялтирар*, кўзларида ҳаётга ташналик, шу билан бирга мунг яширин эди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Сутдек бадан, садафдек тиш, пок чехра, Яна яхши кўз оқи ҳам оқ бўлса (С. Ҳаким. Аёллар).

САКСОВУЛ

(БАМИСОЛИ) САКСОВУЛДАЙ

Бужмаймоқ, буришмоқ, ориқламоқ; озгин. Одам хакида.

Бутун Фарғона водийсига Ёғоч полвон деб ном чиқарган, саксовулдек танлари *бужмайиб* кетган новча полвон бир қўли билан ерга тиралиб, ё пирим, деб ўрнидан турди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Ҳали олтмишга ҳам бормаган онаизор бамисоли саксовулдай *ориқлаб*, юзларига ажиндан нақш урилибди (А. Абдуллаев. Ҳазрати Аттор). Саксовулдек *озгин*, тажанг ҳамшира шошилмасдан ўрнидан турди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Юзлари худди саксовулдай *буришиб кетганга* ўхшарди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари).

САМАНДАР

САМАНДАРДАЙ (КАБИ, МИСОЛИ)

Ўлмайдиган, оловда куймайдиган.

Отқил мани оташлара, бер бўйла роҳатим, Самандардек ўтлар

кечиб, ёнмоқ – саодатим (Ж. Камол. Фузулий ғазалига мухаммас). Яхшиям бокийдир дилбар шеърият, Самандар мисоли ўлим билмас жон (А. Орипов. Ҳамид Олимжон хотирасига). Билмадим, ул оташ ичра Ўртаниб бўлгум адо Ё Самандардек чиқарман Ўт аросидан бутун (Э. Воҳидов. Севги оташи). Оловингда Самандардек куймадим, Асли мудом ҳақ кўшиқлар куйладим (М. Ражаб. Дунёдан бир сўровим бор). Сен hozир кул бағримни чўкиб, Кўзларимга тўлдир, майли, кум. Самандардек ўтдан соғ чикиб, Такрор сени енгади руҳим! (О. Толиб. Ҳаёт). Самандардек қайта *туғилдим*?! Узун бўйли йиллар оралаб (У. Ҳамдам. Сўлмаган гулим...).

САМБИТ

САМБИТДАЙ (КАБИ)

Тик, дуркун, келишган. Одамнинг қадди-қомати ҳақида.

Қомати самбитдек *тик*, мусулмон ғиштдек япалоқ юзли... судья жаноблари савлат тўкиб кириб кела бошлади (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Умумий бўлимга кирди. Хўжайиннинг самбитдай *дуркун* гавдасини кўриб, мудир ирғиб турди (С. Сиёев. Отлик аёл). Самбитдек қоматларингга Муқимжон аканг гиргиттон! (С. Аҳмад. Биринчи муҳаббат). Йўқ, кизим, танидим, танимай худо урдими! – деди Яхшибоев аёлнинг таънасига парво қилмай. – Сал озибсиз, холос. Лекин озғинлик сизга ярашади, ўзиям, танишган пайтимизда самбитдай киз эдингиз-да (М. М. Дўст. Лолазор). Самбитдек эдинг, чинордай тўлишиб, оқ теракдай бўй чўзибсан (М. Мансур. Жудолик диёри). Қиз уйга қирар экан, она орқасидан самбитдек *келишган* қаддига махлиё бўлди, кўз тегмасин, «туф-туф» деб қўйди (Ш. Ғуломов. Соф ҳаво). Ўқтамхон кизнинг самбитдек қадди-бастига тикилиб ўтирганди (Ш. Ғуломов. Ёркин уфқлар).

САНДИК

САНДИҚДАЙ

Одатдагидан *катта*. Шаклан тўртбурчакка мойил нарсалар ҳақида.

Миртемир сандиқдек *катта* папкани кўз олдига келтириб, юраги шув этиб кетди (Н. Қаримов. Миртемир). Бир радиоси бор, сандиқдек келади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Миртемир қишлоқ манзараларини тасвирлаб, култепа устида ўрнатилган сандиқдай кўкшошни тилга олган эди (Н. Қаримов.

Миртемир). (Бобур) Чукур яқинига сандикдай-сандикдай иккита харсангтошни юмалатиб келтириб ўрнаттирди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Қорахитой қавмидан бўлган, қорачадан келган, елкалари сандикдек, кафтлари паншаха сифат Хитой баходир жангда орқа-олдига қарамай савашар, сермаган қиличи беҳуда кетмас эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич).

САПЧА

САПЧАДАЙ (КАБИ)

Узмоқ, кесмоқ, қимматсиз нарсадай кесиб ташламоқ. Асосан, одамнинг боши ҳақида.

Кенгаш иштирокчилари ҳам «ялт» этиб унга ўгирилишди, уларнинг назарида Юнусхўжанинг шу важоҳати Тархоннинг қалласини сапчадек *узиб ташлагудек эди* (Х. Дўстмуҳаммад. Оқ либос). Қозонхон руҳи ҳам амирзода Хусайн каби баходир куёв билан фахрланиб, сапчадек *узилган* бошига ортиқ ачинмаса керак, – ҳазил қилди маст амирлардан бири (Ғ. Каримий. Кўрагон). Агар шулар бўлганда бир бошидан тегиб, барининг бўйнини қийиб, деҳқонлар қовунни узгандай, барининг қалласини сапчадай *узиб*, бир ерга уйиб кетар эдим-да (Қундуз билан Юлдуз). Сапча каби шартта *узарди* Қилич солиб бадкор бошини (С. Ҳаким. Олис юлдуз). Анқо Тўра қўшини Андижонга бостириб келганда ҳам қаттиқ жанг кечди, майдонда ҳар икки томондан ҳам қаллалар сапчадай *узилди*, кўп талафотларга учраган ғаним қочиб қутулди (М. Али. Улуғ салтанат). Эвоҳ, ким билсин, қўкка етган шу азиз ва мўътабар бошини бешиқда беозор тамшаниб ётган шу гўдак бир кун келиб сапчадай *уздириб* ташлашини билганида... (Х. Султон. Бобурийнома). Гулга тикилган кўзингни ўйиб, бошингни сапчадек *узиб ташлаймен*, амир!.. (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

САРВ

САРВДАЙ (КАБИ. МИСОЛИ)

Тик, адил, келишган. Одамнинг қадди-қомати ҳақида.

Унинг сарвдек *тик* қомати йигитни бефарқ қолдирмади (М. Ҳазратқулов. Султон билан малика). Ҳовлингиздан шарқираган сой ўтса, Елкагиздан куёш ўтса, ой ўтса. Қошларингиз мангу камон ёй ўтса, Сарв мисоли *адил* қолса бўйингиз, Тўлармиди ҳеч тўлмаган кўнглингиз? (С. Саййид. Сизга). Тикилиб бўй, қадид

га, Сарвндай коматига (Т. Сулаймон. Қирк шахсувор). Сарвдек бўй-бастингга дейман тасанно (М. Мирзо. Маликаи жаҳон). Ўлар бўлсам, Сенгина деб ўлойин, Сарвдай коматингни кули бўлойин (Х. Худойбердиева. Кўзи борлар тўғри йўлдан юрмаса...).

САРОБ

САРОБДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Йўқолмоқ. Тамоман асарсиз, изсиз йўқ бўлмоқ.

Наҳот, бир умр жозиб ранглар олами фукароси бўлиш насиб қилмай, шалвираганча мискину ноумид яшасам, етиму есирлик азобига маҳкум туйғуларим зим-зиё бағрим кунжақларида саробдай ному нишонсиз *йўқолса*?! (А. Дилмурод. Хаёл чўғланиши). Ўша тушунуксиз издиҳом сирли йўсинда комига тортар экан, бирдан орзу-умидларим сароб каби қаёққадир чекинади (А. Дилмурод. Хаёл чўғланиши). Бу савол миямда қайта-қайта такрорланар ва ҳар гал унинг ўйчан юзига боқишим билан қарорим сароб сингари изсиз *йўқоларди* (Н. Ҳайиткулов. Томчи). Табассумида нафис бир жозоба аксланди. Шунда юрагини эзаётган нохуш ўйлар саробдек тарқалаётганини ҳис этди (Ҳ. Мусурмонова. Киёфа).

САРОЙ

САРОЙДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Кенг, катта, ҳашаматли. Одатдагидан фарқли жой-макон ҳақида.

Хол Бўтаевич ўғлининг саройдай кенг кабинетда елкасигача креслога ботиб ўтиришини истайди (А. Кўчимов. Ҳалка). Кенг ички-ташқи данғиллама ҳовлида, саройдай ҳашаматли, бой безакли уйларда уни ҳеч нарса кизиктирмас, бу хонадоннинг одамлари ҳам, нарсалари ҳам душман, ёт, совук кўринар эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Покиза аёл экан. Гўри нақ саройдай кенг-катта очилибди (Ойбек. Қутлуғ қон). Саройдек келадиган бу мухташам ресторандаги бор-йўқ хўранда шугина эди. Қолганлар кеча жўнаб кетган (Э. Аъзам. Чапақлар мамлақати). Саройдай уй хувуллаб қолди (И. Зойир. Тўтинома).

САҚИЧ

(ХУДДИ) САҚИЧДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Қора, қоп-қора.* Қора ёки шунга мойил рангдаги нарсалар ҳақида.

Унинг бошидаги дубулғаси бир томонга қийшайган,

сакичдай қоп-қора сокол-мўйлови, бўғриккан юзи қора терга ботган, ўзи хансираб нафас оларди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Кайси бирини олишни билмай гаранг бўлардинг киши. Ҳах, ношукур эканмиз. Энди-чи? Бир хил нон. **Қоп-қора сакичдай** (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Беруний билган Ибн Синонинг сокол-мўйловлари **сакичдай қоп-қора** ва бежирим эди, бу ҳорғин мўйсафиднинг мош-гуруч соқоли эса кўксига тушган (О. Ёкубов. Кўхна дунё). Дорилфунунга аввалгидай автобусларда эмас, куёв боланинг **сакичдай қоп-қора** «Мерседес»ида катнайди (М. Салом. Қарз).

2. **Чўз(ил)моқ**. Муайян бир ҳаракатни узоқ вақт давом эттирмак. Одам ҳақида.

Сакичдек чўзмасдан, шартта айт қўй! – сабри тошиб кетди табиатан шошқалоқ Назиранинг (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Кунлар худди сакичга ўхшаб чўзилишни бошлади (Б. Исмоилзода. Ширин ва армонли кунлар). Раҳматилла нонни икки қавшашда лўк эткизиб ютиб юборди-ю, лекин гўштни **сакичдай** узоқ чайнади (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида).

3. **Ялтилламоқ, ялтирамоқ**. Қора рангда жилоланмоқ.

Офтоб терак бўйи кўтарилган, эрталаб машинада сув сепилган асфальт йўллар **сакичдай ялтиллаб турар**, кўчанинг икки юзидаги учлари чирмашиб кетган чинор ва оқ тераклар ерга тангадек ҳам нур ўтказмас эди (О. Ёкубов. Диёнат). Тоғ этакларидан қор кетиб, пастликлар яхшиланиб қолган апрель ўрталарида байталиш қулунлади. Қарасам, боласи қора **сакичдек ялтираб** турипти (С. Ахмад. Жимжитлик). Йўл жимжит, қора асфальт ой ёруғида эриган **сакичдек ялтирарди** (Ў. Умарбеков. Тун).

САХРО

САХРОДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Чексиз, бепоеъ, яйдоқ, бўм-бўш.

Шу боисдан ўшанда хайратга тушиб, соддадил кишиларга хос, денгиз ҳам **сахродай чексиз** экан, деган фикр хаёлидан кечган эди (О. Мухтор. Эгилган бош). Дарё. Сахронинг азалий сирдоши. У ҳам кум рангида тўлғанади, у ҳам **сахродек чексиз** ва қадимий (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда). Заргаров атрофдаги буюк сахрони, шу **сахродек чексиз** сукунатни сезар, ўзининг беҳаловат руҳи шу бўшликларни бус-бутун тўлдириб тургандек туюларди (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Яна қовжирай бошлаган дил салтанатидан ҳаёт нишонаси ниш урмасинму, **сахродай яйдоқ** юрагида чечак атри уфурмасинму? (Б. М. Али. Кўктўнлилар).

СЕЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Оқмоқ, ёпирилмоқ, бостириб келмоқ.* Одамларнинг катта миқдордаги тўдаси, кўшин, лашкар ва шу кабиларнинг жадал ва тигиз ҳаракати ҳақида.

Чўл бағрига сел каби оқди Адоғи йўк жанговар кўшин (С. Ҳаким. Олис юлдуз). Шу-шу бўлди-ю, Узункулок пиримнинг овозаси етти музофотга тарқалиб зиёратчилар бу ерга селдек оқиб кела бошлашди (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Ёзувни эшитиш бошқа, сахна бошқа. Сахнада узок туриш кийин, ёшларнинг оқими сел каби ёпирилиб, ҳар қандай машҳур санъаткорни суриб ташлайди (Т. Малик. Шайтанат). Пирмуҳаммад атка бошлиқ кўшин бу қалъага селдай ёпирилиб кириши ва Байрамхонни ҳалок этиши ёки асир олиб, қўлини орқасига боғлаб чиқиши мукаррар эди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Селдай ёпирилиб келаётган Шерхон отличлари ялангоёк-ялангбош қочиб кетаётганларни қувиб етиб, қилич билан чоғиб ташламоқда (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Шайбонийхон Бобурнинг кеча кўққисдан майдонга кўшин тортиб чиқолмаслигини олдиндан биларди, чунки ҳеч бир ақлли-хушли саркарда бу қоронғи тунда селдай ёпирилиб келган лашкар қаршисига тайёргарликсиз бетартиб отилиб чиқмаслиги ўз-ўзидан аён эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Сўнг узокдаги адирлар орасидан бирин-кетин уч тавила йилки отилиб чикди-ю, бериги томонга қараб селдай бостириб кела бошлади (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Селдай бостириб келаётган ёв отличлари уларни дарёлар томонга суриб кетди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар).

2. *Оқмоқ, ёпирилмоқ.* Муайян нарсаларнинг бир жойга кўп миқдорда келиши ҳақида.

Сел каби оқиб келаётган қимматбаҳо совғалар орасида табиб юборган майдаҳавик икки тўн, қийик, дўппи, икки кийимлик хонатлас ғарибгина кўринарди (Т. Малик. Шайтанат). Зимдан пухта тайёрланган бу тўнтариш Байрамхонни эсанкиратиб қўйди. Селдай ёпирилиб келаётган ўзгаришларни таҳлил қиладиган аҳволда эмас, нуқул куйиб-ёнади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Селдай ёпирилиб келаётган бу қарама-қарши фикрлар таъсирида Акбарнинг ўзи ҳам ғалати бўлиб юрибди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар).

3. *Ёғмоқ.* Кўп миқдордаги ўк, найза ва шу кабиларнинг ҳаракати ҳақида.

Сўнгра ўқлар *ёғди* – *селдай*... Телба ёв – Иккимизни қилди шу майдонда «ов»... (Ж. Камол. Қуёш чашмаси). Қирк йил қирғин бўлса ҳамки, *Селдай ёғса*, найза, ўқ, Аёл учун жангга кирган Эр йигитга ўлим йўқ (Ф. Афрўз. Зобитлар кўшиғи). Босқинчилар Темур Малик кўшинига камон ўқини *селдай ёғдирарди* (Ш. Улуғ. Факат сен йиғлама...). Ана-мана дегунча, немис танклари кенг майдоннинг тенг ярмига етаёздилар; йўл-йўлакай автоматларидан тариллатиб ажал ўқини *селдай ёғдириб* келаётган фашистлар эса уларнинг панасида!.. (Н. Қилич. Зилзила).

4. *Куй(ил)моқ, ювмоқ, оқ(из)моқ*. Кўп миқдорда шиддат билан ёғадиган ёмғир, шундай келадиган кўз ёши, айрим мавҳум тушунча кабилар ҳақида.

Шу дамда сел *каби қуяётган* ёмғир ишнинг белига тепди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Абдулғазизнинг кўзларидан тиркираб оққан ёш томчилари қорайиб кетган сўлғин юзини *селдай ювиб*, таралмай патак бўлиб кетган соқолига куйиларди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Қизгиналар... кўп миннатдор бўлдилар, кўзёшларини селдек *оқизиб*, ... умр-бод муқаддас насроний дини кучоғида қолажаклари тўғрисида ўз кўллари билан тилхат ёзиб бердилар (С. Афлотуний. Гумроҳлар). Шу шеърнинг давоми Усмон ўзи айтгандек хотирамда селдек *куйилиб кела бошлади* (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар).

СЕҲРЛАНМОҚ

СЕҲРЛАНГАНДАЙ (КАБИ)

Қотиб қолмоқ. Тамоман ҳаракатсиз ҳолатда қолмоқ. Одам ҳақида.

Хон гапирар экан, ўнлаб кишилар унинг салмоқдор, вазмин овозидан, дона-дона қилиб айтаётган сўзларидан *сеҳрлангандай қотиб*, қулоқ сола бошлади (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). У (Шерзод) ташқарига қаради-ю, *сеҳрлангандек қотиб қолди* (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Ўрмон ўз хуснига *сеҳрланган каби* муаззам ва мунгли бир сокинлик сақлайди (Ойбек. Қуёш қораймас). Ҳаммамиз *сеҳрлангандек тош қотиб қолдик* («Тошкент оқшоми»). Аёллар ҳар хил алфозда *сеҳрлангандек қотиб қолишган*, баҳор чечаклари барқ урган дарахтзор орасида оқиш-пушти ўрик гуллари қанотида, Ҳожи бувининг кизғалдоқлардан ловуллаган пастак томи устида нурдек майин куй тараларди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

СИМОБ

СИМОБДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Серҳаракат, беқарор*. Доимий ҳаракатда бўладиган, абжир, тиниб-тинчимайдиган одам ҳақида.

Феъли ҳам Салимникдан бошқача – ўй суриб ўтиришни суймайди, *симобдай серҳаракат*, шўх (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Муштлашишга ўч, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган *симобдек беқарор* эди (С. Аҳмад. Жимжитлик). *Симобдек беқарор*, куч-ғайрати танига сиғмаган ўт-олов йигит энди сўлган, тақдирнинг бемаҳал зарбасидан эсанкираб қолганди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Дарбадарликдан, ўзимнинг *симобдай беқарор* саёқлигимдан жуда ўқинар эдим (Ғ. Ғулом. Шум бола).

2. *Эримоқ*. Бўшашмоқ, руҳан илиқлик ҳисси уйғонмоқ, шундай хис оғушида бўлмоқ.

Назарида, вужуди *симобдек эриб тушди*, бошини деворга суяб унсиз йиғлайверди, йиғлайверди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Қиз *симобдай эриб* турди жимгина. Барча гапни одоб билан эшитди (Х. Олимжон. Жиноят). Хадичанинг аъзойи бадани оловдай ёниб, унинг ҳароратли оғушида *симобдай эриб кетди* (Ж. Шарипов. Хоразм). У хотинига қараб туриб, *симобдек эриб кетди* (М. Ҳазратқулов. Чўли ирок).

3. *Ялтирамоқ, ярқирамоқ, йилтирамоқ*. Оқиш рангда жилоланмоқ; кўпроқ сув, булут қабилар ҳақида.

Йўллар қадим... тутлар қариган... сувлар *симоб каби ялтирар*. Сукунатнинг теран қаърида уйғонмоқда саслар қалтираб (Ш. Раҳмон. Манзара). Қари тутлар гувоҳ, қадим йўлларда излари қолган, *симобдек ялтираб* тинч оқаётган сувда аксланиб, вақт чархпалагида айланаётган армоннинг саси узок чўзилган сукунатни бузиб, овоз бермоқда (Р. Муллаҳўжаева. Янгиланган сўз). Уфқда туби ер билан туташган паға-паға ок булутлар кўпчиб турар, уларнинг турли шаклдаги гардишлари терак бўйи кўтарилган куёш остида *симобдай ярқиради* (Ғ. Фазлиев. Болақай). Шунда... тебранишдан тўхтамаган илдизнинг у учуда бир томчи сув *симобдай йилтираб* кўринди. (Х. Дўстмуҳаммад. Тўхтабойнинг бойликлари).

СИЧҚОН

(МИСОЛИ) СИЧҚОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Кемирмоқ*. Ўзгага тегишли бирор нарсадан ҳаксиз равишда олмақ, ўзиники қилмоқ.

Бир ҳафта бурун «мутавалли масжид ҳақини *сичқондек* ке-

*мириб ётибди», деган гапни эшитиб, «етимларнинг хақидан кўркмаган, масжид хақидан кўркармиди», деб гижинган, лекин чора кўришга шошилмаган эди (Т. Малик. Шайтанат). Барча қил-ғиликни қилар у нодон, Гуноҳини шайтон юради ортиб. Бошқаси кўз тикар ўзга молига, Халқ мулкин *кемирар* мисоли *сичқон*. Маймун йиғлар бўлса бир кун ҳолига, Яна айбдор бўлар албатта шайтон. (Н. Муҳаммадиев. Шайтоннинг истеъфономаси). Булар мана шу назардан қочиб бирон эшикка киргани, у ерда одамларни *сичқондай кемиргани*, уларнинг меҳнати ҳисобига мол-дунё, шараф ва шуҳрат орттиргани уринади (А. Қаххор. Иғвогар).*

2. *Юраги (ичи)ни кемирмоқ*. Рухий қийноққа солмоқ.

Зайнаб ўғирланганида Жалил томонидан айтилган бу гап унутилмай, *юрагини сичқон каби кемириб ётган эди* (Т. Малик. Шайтанат). Бу фикрлар Бахтиёрнинг *ичини сичқондек кемирар*, юраги гупиллаб урарди (М. Ҳазраткулов. Чўли ирок).

СИЧҚОННИНГ ДУМИДАЙ

Ингичка. Кўпроқ мўйлов, соч, қош қабилар хақида.

Мўйлов ҳам сокол сингари сийрак. Уста Тўхташнинг «асирдийда» дўкати икки кунда бир кириб турганлигидан лаб устидан қалта ва текис бўлса ҳам, умуман ўзи, ярмидан кўпи йикитилган дарахтзор сингари хунук кўринади, икки учидан олтитадан ўн иккита узун қил, *сичқоннинг думидай ингичка* бўлиб пастга чўзилган (Чўлпон. Кеча ва кундуз). «Осмон» деб лақаб олган (балки лақабни ҳам Кокила қўйгандир), бурни япаски йигит *сичқоннинг думидек ингичка* мўйловини бураб, унга маъноли илжайиб қўйди (С. Аҳмад. Одам ва бўрон). Истеҳзо билан лабини бурди, терила-терила *сичқоннинг думидек ингичка* бўлиб кетган қошларини чимирди (А. Аъзам. Бир кам дунё). Қиз Раҳим Саидовнинг негадир кулгисини келтирарди. Сабабини билолмади. Балки, қалта, орқасига *сичқоннинг думидек ингичка* ўриб ташланган сочидаги бесўнақай қизил лентадир, балки, муомаласидир? (Ў. Умарбеков. Ёз ёмғири).

СОАТ

СОАТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ишламоқ, ҳаракатланмоқ, бир маромда, аниқ, мунтазам ишламоқ.

Ҳар кунги ташриҳлар, ташхислар сира ўзини окламаяпти. Қарангки, ҳамма аъзо соат каби бир маромда *ишляпти*, лекин соғлиқ кун сайин орқага чекиняпти (А. Абдуллаев. Дард). Бу шундай муҳит эдики, гарчанд ерда машиналар, осмонда са-

молёту ракеталар учиб юрса-да, соат сингари бир маромда *ҳаракатланувчи* табиати бор эди (У. Ҳамдам. Мувозанат). Конвейерлар гўёки бешик, Мафтун этиб ўз жамолига, Йигув цехи очади эшик. Мотор кўйди, ихчам, лек абжир, Соат каби *ишлар* бу юрак (А. Эргашев. Сўнгги «Тико»). Бир-икки жойи урилган бўлса ҳам, беш йил бурун олган «Москвич»лари бор. Мотори соатдек *ишлайди*, баллонлари ҳам ўзиники, ҳеч қаеридан ёғ, сув окмайди (Ў. Умарбеков. Гаров). Мотор гуриллаб ўт олди. У соатдай бир маромда *ишлай бошлади* (Н. Раҳмат. Бунни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги).

С О В У Н

СОВУНДАЙ

Кўпирмоқ. Асоссиз мактанмоқ, беҳуда чиранмоқ.

Сен билан менга совундай *кўпир*ишни ким кўйибди. Тутунинг аччиғини мўри, сенинг аҳволингни мен биламан (А. Кўчиров. Тубсиз кудук).

СОВУН КЎПИГИДЕК

Омонат, пуч; ёрилмоқ. Асоссиз, ўринсиз, ҳеч нарсага арзи-майдиган гап-сўз, фикр, чираниш ва шу кабилар ҳақида.

Совун кўпигидек *омонат, пуч* сўзлар билан ок қоғозни қора қилмоқ орифлар учун фазилат эмас (Х. Султон. Бобурийнома). Китоб муаллифининг қоровул бобо уруғи ҳақида берган тасавури Миртемирнинг тарихан ва мантиқан асосланган сўзлари олдида совун кўпигидек гап (Н. Каримов. Миртемир). Аммо манави, ҳеч кимга бўйин бермайман, деб турган олифтанинг чиранишлари совун кўпигидек *ёрлиб кети*шни ҳам биларди (С. Аҳмад. Жимжитлик).

С О Й

СОЙДАЙ

Шовулламоқ, гувулламоқ; жўшқин. Одамнинг кўтаринки, ҳуш рухий ҳолати ҳақида.

Лекин ёшлигидан норози деманг, Сойдек *шовуллади* шўх йнгитлик ҳам (Миртемир. Абдулҳаққа айтганим). Чена тортиб, Юзлар бўртиб Бошланади шўхликлар, Нурдай учкур, Сойдек *жўшқин* Кўп ёқимли қилиқлар (Х. Салоҳ. Чашма). Олтин созим ойдайин, Тошиб турган сойдайнин (Халқ кўшиқлари). Сўнг мактабда ўн йиллик ҳаёт, Ёшлик кечар сойдек *гувуллаб* (Ж. Жабборов. Умр мазмуни).

СОМОН

(МИСОЛИ) СОМОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Саргаймоқ*. Одам юзининг ранги ҳақида.

Салтанат эса кайфияти кўтарилиш ўрнига тагин эзилиб, ранги **сомондай саргайиб**, тинка-мадори куриб бораётганга ўхшайди (Ў. Усмонов. Гирдоб). Ўқишни тамомлаш арафасида Анварнинг ранг-рўйи **сомондай саргайиб**, кескин озиб кетди (А. Абдуллаев. Дард). Унинг тириш босган, **сомондек саргайган** чўзиқ юзидаги мунг Турсуной юзидаги мунгдан кам эмас эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Юзларига қаранглар – мисоли **сомон** (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса). Шу бир-икки кун ичида анча озиб, йиғидан, очликдан, севги ва севгисизликдан кўзлари кир-тайиб, ранги **сомондек заъфарон тортиб** колганди кизи тушма-гурнинг (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар).

2. *Совур(ш)моқ*. Беҳуда сарф этмоқ, йўқка чиқмоқ.

Мени кечирасан, жиян, аммо мен бундай базм, пул деган **сомондай совурилайтган** ноҳалол тўйда иштирок этолмайман (О. Ёқубов. Қарнок). Бўронларда **сомондек** талай-талай *соврилмиш*, Бу дунёнинг ўзидай қадимий тил бу (Миртемир. Она тилим). ...Идорама-идора бир имзога саргайиб, ҳафталаб умримни елга берган вақтларим бўлди, мангу яшайдиган, олтин дамларимни **сомондек совурдим** (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Бахтга зор бўлсам-да куйладим бахтни, Саробга термулиб, бой бердим нақдни. Гоҳида **сомондек совурдим** вақтни, Кўрганлар тамоми хайрон бўлдило (А. Орипов. Шоир юраги). Лекин тақдир осмонда, мен ерда, Мен ердаги офатларга ковилдим, Ҳазон бўлдим, **сомон каби совурдим** (Х. Олимжон. Муқанна).

СОЧ

СОЧ (ТОЛАСИ)ДАЙ (КАБИ)

Ингичка. Асосан, узунчоқ нарсалар ҳақида.

Диққат билан тикилиб, **соч каби ингичка** куртларнинг кимираётганини кўрдим (Ч. Айтматов. Болалигим). Табиб чаккаларига, билакларига, кўкракларига **соч толасидай ингичка** тилла игналар қадагач, янада енгиллашиб, уйқуга кетганини ўзи ҳам сезмай колди (Т. Малик. Шайтанат). Кечкурун Хосият буви билан бирга угра қилишди. Адолат хамирни ёйиб, **соч толасидай ингичка**, чиройли қилиб кесиб берди (С. Зуннунова. Олов). Кейин у қизларнинг майда **сочидай ингичка** ўрилган

ва учи боғичли қилиб тугилган, юлғун сопи йилтиллаб кетган қамчинини «Ма!» деб узатарди (Қ. Кенжа. Балик ови). Пазандалигини айтмай кўя қолай. Лағмонни сочининг толасидек *ингичка* чўзади, чучварани данакдек тугади (С. Аҳмад. Келинлар кўзғолони).

С О Я

СОЯДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Эргашимоқ, эргашиб юрмоқ*. Бошканинг ортидан доим ажралмасдан юрмоқ, изма-из юрмоқ.

Энди мени аросатда ташлаб кетмоқчимисан. Қаёққа борсанг, орқангдан *соядек эргашаман* (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). У ўзининг кечаги кунини томоша қилади, кечаги кунда ортидан *соя каби эргашиб юрган* «халоп-халоп» Аламазонни кўради (А. Обиджон. Аканг карағай Гулмат). Назарида кимдир орқасидан кузатиб, *соя каби эргашарди*, орқага қарай деса, бўйни ёр бермасди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Менинг ғанимларим булутдан ҳам кўп, Орқамдан *соядек юришар* тўп-тўп (М. Юсуф. Уп мени...). Байрам кунлари болалар тугул, йўриқчимиз Асолат опа ҳам *соядай* орқамдан *эргашиб юрса...* Байрам зўр-да (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Бошда ўртача мушукдан сал каттарок бўлган қоплон итга нисбатан ғанимлиқ сезмай, ортидан *соядай эргашиб юрарди* (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Хасталик *соя янглиғ* Миртемир билан изма-из юрганига қарамай, шоир яшаш ва ижод қилиш учун куч топишга интилди (Н. Каримов. Миртемир). Мен унинг изларидан юрдим *соядек*. ...Ойбек юрган йўллардан ўтаман яна (Ж. Камол. Тоштуғён). Мухаббат кўчасига кириб, мен у зотни бир йил севдим. Бир йил орқасидан *соядек* ношудларча *эргашиб юрдим* (Э. Аъзамов. Отойининг туғилган йили).

2. Шарпасиз ҳаракат қилмоқ, шарпасиз ҳолатда бўлмоқ.

Илès хонадан *соядек* чиқиб кетди (И. Зойир. Қисмат ўчи). У *соядек* сирғалганича, ўзи ишлайдиган хона эшигини очди (О. Мухтор. Эгилган бош). Оқшом... Тун *соядай* келади жимжит, Ҳар дам бир умрдай сезилади зил (Миртемир. Қиз). Ҳазрат Низомиддин мақсадга ўтишдан олдин бир оз иккиланди. Кетида *соядек* турган Низом «Эҳтиёт бўлинг, синамаган кишингизга сир берманг!» деб шивирлади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Боласининг товушини эшитибдими, Аҳмад бригадирнинг хотини супага *соядек* шарпасиз келди (С. Нуоров. Нарвон).

СОКОВ

(ХУДДИ) СОКОВДАЙ (КАБИ)

Миқ этмаслик, тамоман жим, сассиз-садосиз колмоқ.

Рухоний худди соқовдек *миқ этмай* ўтирибди (С. Афлотуний. Гумроҳлар). Соқов каби *миқ этмайдиган* сардордан ҳафсаласи пир бўлиб изига қайтди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Лекин миқ этмасди, албатта, куёв соқовдай *жим* бўлгач, келин нима ҳам дерди? (Қ. Кенжа. Палахмон тоши). Абдушукур маҳдум «нега» деб сўрамади. Худди соқовдай мўлтираб турган кизчасининг пешонасини силаб... деди (Ў. Сулаймон. Армон). Кел, соқовдек турма, сайрона бўлайлик, Бир-бировга шаъму парвона бўлайлик (А. Обиджон. Безгакшамол).

ИТ ҚУВГАН СОКОВДАЙ

Югурмоқ, ҳаллосламоқ, ҳовлиқмоқ, кочмоқ. Салбий муносабат ифодаланади.

Чойхоначи чирокни пуфлаб чиқиб кетгач, кун бўйи ит қувган соқовдек *югуравери*б, чарчаган эканмиз, гапиришга ҳам холимиз келмай қотиб ухлаб қолдик (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). Ит қувган соқовдек *ҳаллослаб* кирганимни кўриб, бир нафас ҳангу манг бўлиб қолди (Х. Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлакати). Бирпасда бозорнинг чеккасига чиқиб, ит қувлаган соқовдай нафасимиз оғзимизга тикилган, орқамизга қараб-қараб кета бошладик (Ғ. Ғулом. Шум бола). Ҳа, Мирза, ит қувган соқовдек бунча *ҳовлиқмасанг?* – сўради Ҳамдамбой (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

СОҚЧИ

(ХУДДИ) СОҚЧИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ғоз турмоқ, тик турмоқ, ҳушёр турмоқ, шай турмоқ. Зийрак ҳолатда бўлмоқ, аскарий ҳаракат қилмоқ.

Бўтабой ака қўштиғ милтикни кўтариб, худди соқчидай *ғоз турар*, Мирхайдар унинг оёғи остида дам-бадам ўқчиб ётар эди (А. Қахҳор. Қўшчинор чироклари). Илиб қолган тошлар орасидан чиққан юмронқозиклар орқа оёқларида соқчидек *тик қотиб турардилар* (С. Аҳмад. Жимжитлик). Биримиз кўчада, биримиз ҳовлида, ҳаммамизнинг кўзимиз осмонга тикилган – постда турган соқчидек *ҳушёр турибмиз* (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Қулоқларида бодомой – арабак исирға, сийнасида зебигар-

дон, манглайдўзи эса пайваста қошларини парвоздан саклашга кўйилган **соқчидек шай турибди** (С. Сиёев. Аваз). Радиодан гапириши лозим бўлиб чакирилган кишиларни ҳам ўзи пастда хўмрайганча кутиб олиб, **худди соқчидек** уни олдига солиб чиқар эди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо).

СОҚҚА

СОҚҚАДАЙ

Думалоқ, дум-думалоқ. Кўпрок кўз хакида.

Бувимнинг кўзлари чакчайиб, **соққадай думалоқ** бўлиб кетди (Э. Раимов. Ажаб кишлок). Эр икки кўзини **соққадек дум-думалоқ** қилиб, «вой-бўй» деб юборганини билмай қолди (С. Аҳмад. Тамом, давоми йўқ). Унинг **соққадай** кўзлари айёрона ўйнаб турарди (А. Кўчимов. Бойчечак).

СУВ

СУВДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ичмоқ, билмоқ.* Пухта эгалламоқ, бемалол гапирмоқ, тўла ёд олмоқ, мукамал, миридан-сиригача билиб олмоқ,

Кейин Ғози абзий деган татар бола ҳам бор, татар бўлгани билан ўрисчани сувдек *ичади* у, шерикларим кўз юмиб очгунча икковларини оёғини ерга тегизмай олиб келишди (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). Акбаржон ҳам ҳиндийчани сувдек *билур*. Фақат унинг атрофида... одамни бузадиган ёмонлар кўп (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Ўзбекчани сувдек *биладиган* бу ажнабий каёқдан пайдо бўлди? (Ў. Ҳошимов. Америкага саёҳат). Товба қилдим... Оғзида илми билан ёлғонни сувдай *ичади-я* (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Ҳай-ҳай, қизим, пахта илмини сувдай *ичган* одам ҳам шундай қиладими? – деб куюнди Яхшибоев (М. М. Дўст. Лолазор). Қуръонни бўлса, сувдай ёд билиб олдим. Атрофда менинг олдимга тушадиган кори йўқ эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

2. *Оқмоқ, ўтмоқ.* Вактнинг тез, жадал кечиши хакида.

Одам умри ҳам худди шу сув **каби** жуда шитоб *оқиб* ўтиб кетаркан. (Н. Жалолиддин. Умар Хайём). Қара-я, кунлар сувдай *ўтиб кетавераркан*. Бугун кўрган болачанг эртага бўй чўзиб, йигитга айланиб турибди-да. (И. Зойир. Қисмат ўчи). Айланади чархпалак, гулдирайди тегирмон, Умр *ўтар* сув **каби**, бугдой мисол тўкилар (И. Мирзо. Рамазон). Ҳаёт оқар сув **каби ўтаверар экан** (А. Абдуллаев. Дард). Икки йил ҳам оқар

сувдай *ўтди-кетди* (А. Жўраев. Кўзmunчоқ). Кунлар ҳам сувдай *ўтаверар экан*, ҳаш-паш дегунча бир ой ўтиб кетиб, амакимиз қарз кисташга тушадилар (А. Абдуғафуров. Аччик йўтал). Сувдай *оқар* умр бекорми, Не етишмас? Саволлар оғир (О. Суюндикова. Бой одам).

3. *Оқмоқ*. Ҳисобсиз даражада келмоқ, муайян жойга тўпланиб келмоқ. Одамлар, бойлик, фойда ва шу кабилар ҳақида.

Эшон бобо худойимнинг севган қули, нозу неъмат тўрт томондан сувдай *оқиб туради* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Барчанинг Темур томон сувдек *оқиб келаётганини* кўрган амир Ҳусайннинг Кундуздаги вакили Ўлжайту ҳам икбол кўёши порлаб чиқаётган буюк султон хузурига ошиқди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Ана ўшанда Садриддин Меҳриддиновни бугун менсимай юрган душманлари куйиб кул бўлади. Ана ўшанда Садриддин Меҳриддиновга пул сувдай *оқиб келади* (А. Йўлдош. Юлдузнинг йўли).

СУВ КУЙГАН (СЕПГАН)ДАЙ (КАБИ)

Жимжит: *жимжит бўлмоқ*. Тамоман сукунат оғушида бўлмоқ; кўпроқ жой-макон ҳақида.

Бу пайтда нонвойлар нон ёпишга, холвафурушлар холва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб пиширишга киришар, ҳаво иссиқ нон ва сомса, пиёз ва кабобнинг тутун аралаш аччик ва хушбўй хидига тўларди. Ҳозир эса дўконлар берк, ҳаммаёк сув куйгандай *жимжит* (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Сув куйгандек *жимжит* уйда аллақайси эшикнинг кирс этиб ёпилгани аниқ-тиник эшитилди (Х. Дўстмуҳаммад. Шабада). Жума кунлари қурилишда иш тўхтар, ҳаммаёк сув куйгандай *жимжит бўлиб қолар эди* (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Боядан бери сув куйгандек *жимжит бўлиб турган* синфхонада тўсатдан қаҳқаҳа портлади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Бахтига гузар сув куйгандек, одам боласи кўринмайди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Синф сув сепгандай *жим бўлди-қолди* (М. Ҳазратқулов. Таътил кунлари). Сахарлик ейилиб, оғиз ёпилиши билан атрофда сув сепгандек сокинлик бошланади (Шукрулло. Тирик руҳлар).

УСТИ (БОШИ)ДАН СОВУҚ (МУЗДАЙ) СУВ КУЙГАНДАЙ

Сесканмоқ, *титрамоқ*. Кутилмаган, бирдан бўлган таъсирдан нокулай ҳиссий ҳолатга тушмоқ.

Нималар деяпти ўзи, деб эсим оғиб қолди, устимдан муздай

сув куйгандай бўлди (Х. Назир. Ёнар дарё). Устимдан муздек сув куйиб юборгандек бўлди (Б. Исмоилзода. Ширин ва армонли кунлар). Бир дўхтир буни секин кулоғимга айтганида, бошимдан совук сув куйиб юборгандек *титраб кетдим* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бошимдан бир челак совук сув куйилгандек *сесканиб кетдим* (Ш. Отабек. Тақдир сўқмоқлари). Мен турган жойимда серрайиб, устимдан совук сув куйиб юборгандай котиб қолдим (Х. Дўстмухаммад. Ҳашарчилар).

СУВ БИЛАН (ВА) ҲАВОДАЙ (КАБИ)

Зарур, зарур бўлмоқ. Жуда ҳам керакли бўлмоқ, ҳаётий эҳтиёжга айланмоқ.

Хунар ҳар қандай кишига сув билан ҳаводай зарур (Лайлак келди – ёз бўлди). Уларга ётиғи билан муомала қилиш, эшигини қоқиб бориб, ҳолидан хабар олиш, икки оғиз ширин сўз билан кўнглини кўтариб қўйиш сув билан ҳаводек зарур бўлиб қолганди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Сени яна учратганимдан, ўзим билган Шердилни учратганимдан бошим осмонга етди, Шер! Ҳаётда одамга дўст сув билан ҳаводек зарур бўларкан (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Наҳотки, Баҳор унинг учун сув ва ҳаво каби биринчи ҳаётий эҳтиёжига айланиб қолди? (А. Абдуллаев. Дард). Бу борада қудратли иттифокчилар сув ва ҳаводек зарур (Ғ. Каримий. Темирчилар исёни).

ИККИ ТОМЧИ СУВДАЙ

Ўхшамоқ; ўхшаш. Бир-бирига жуда ҳам ўхшамоқ; асосан, одамлар ҳақида.

Салима улғайган сари онаси Гулранг бегимга икки томчи сувдай ўхшайдиган гўзал киз бўлиб бормоқда эди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Кўклам эшикни очганида остонада бир-бирига икки томчи сувдек ўхшаш, ёш эгизаклардек бир хил кийинган, қадди-басти бир хил ўрта ёшлардаги икки нафар эркак, уларнинг ортида атлас кўйлакли жувон турарди (Х. Дўстмухаммад. Жажман). У отаси билан амакиси тўғрисида, икки томчи сувдек ўхшаш, деган гапни эшитганди (О. Мухтор. Эгилган бош). Ана шунда қора туйнукдан бир жуфт баҳайбат ховуч кўринди... ховучлар ичкарига суқилиб кирди-ю, улардан хозиргина базўр, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ўхшаш бошка бир Жажман сакраб ерга тушди, фақат у олдингисидан хийла дуркунрок – бўйи икки қариш эди...

(Х. Дўстмухаммад. Жажман). Мақбара ҳозирги Бобур миллий боғининг кифтида кад ростлаган рамзий қабр-маркадига икки томчи сувдай ўхшаш эди (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Лекин у ким бўлганда ҳам бир топиб, сўнг йўқотган жигаргўшамизга икки томчи сувдек ўхшаб кетмоқда, унга алоқадор кўп тарихларни ёдга тушириб, бошим ўзимга хуш ёқадурган тарзда айланиб-айланиб бормоқда эди (М. Мансур. Жудолик диёри).

ЎТ БИЛАН (ВА) СУВДАЙ (КАБИ)

Қарама-қарши, бир-бири билан ҳеч ҳам келиша олмайдиган даражада зид.

Энг яқинларимдан, синаганларимдан бошлайман. Бу ишда шошқалоқлик, енгиллик ярамайди. Мана Қоратой. У жамики тўраларга, жамики бойларга ўт билан сувдай. (Ойбек. Қутлуғ кон). Илгарилари ўт билан сувдек бўлган кундошлар энди сирдош бўлиб, чекка-чеккада пичирлашадиган бўлдилар (А. Мухтор. Опа-сингиллар). Иккита бухороликнинг ўт билан сувдай келишолмаслиги Салимни ҳам ҳайратга соларди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Ўт ва сувдек мурасиз икки лашкар бир-бири томон ёпирилди (Ғ. Каримий. Наршах қальаси).

СУПА

СУПАДАЙ

Қатта, кенг. Кўпроқ елка, яғрин, шунингдек, харсангтош, ўрин-жой кабилар ҳақида.

Бир жойда (ҳайкаллардан) катгасининг бўлаклари ётган экан, этикнинг ўзи қайрағочдай баҳайбат, елканинг ўзи супадай, каллани шу ерга кўндиришса керак-да (А. Аъзам. Гўзаллик қирралари). Бу ерда домла яхши кўрадиган ажойиб жойлар бор: тошлар орасидан ўсиб чиққан наъматак буталари, қуёшда кизиб ётган супадай-супадай харсанглар (А. Мухтор. Қора домла). Супадек кенг ва ясси харсанг четида қўлидаги таёкка ияк тираб ўтирган Бозорқул йўталиб ўзидан дарак берди (Н. Норқобилов. Тоғдаги ёлғиз одам). Шундай қилиб, Ҳазрат Алимиз мункиб йиқилган, елка, яғрини супадай, бир элни кўтаргулик саман отларини бир силтаниб кўтариб оёкка турғизибдилар-у, ҳайрон қолган оломонга қараб бир сўз дебдилар (Х. Худойбердиева. Юрагимнинг оғрик нукталари).

СУПРА

СУПРАДАЙ

Кичик, арзимаган сатх; асосан, жой хақида. Баъзан «одатдагидан *катта*» маъносида ҳам (кулоқ, уя кабиларга нисбатан) кўлланади.

Клубнинг *супрадай* жойини ҳам қолдирмай гиламлар ва гулдор кигизлар тўшалди (Й. Сулаймон. Армон). У икки кунгача гоҳ уй ичида, гоҳ *супрадай* ҳовли бетида айланди, аммо кўча эшик остонасидан хатламади (Й. Сулаймон. Армон). Сўнг филнинг *супрадай катта* кулоқларига тиззалари билан никтаб, ...тўп ортилган араваларга караб кетди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бола дарахтни кўриб анграйиб қолди: чинорнинг тарвақайлаб ўсган шохида *супрадек каттакон* уя қорайиб кўринар, уяда эса оёғи, тумшуғи узун бир куш турар эди (Ў. Ҳошимов. Дафтар ҳошиясидаги битиклар). Аммо бувижоним ... бу киши келганларидан буён кулоқларим чўзилавериб, ҳар биттаси *супрадай* бўлиб кетди-я (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб).

СУРАТ

СУРАТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қотмоқ. Хайрат, кўркув ва шу каби таъсирлар натижасида таъмоман ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ.

Аммо дарвозанинг зулфини кўлига олди-да, тақиллатиш ўрнига бир нафас *суратдай қотди* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Кутидор *суратдек қотиб қолди*, Отабек бўлса ўзидаги ҳаяжонни куч хол билан тарқатишга тиришар эди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Қумрибуш кутилмаган бу гапдан оқарди, кўкарди, *сувратдек қотиб*, деворга суялиб қолди (Чўлпон. Қор кўйнида лола). Қизишиб кетиб анча-мунча ўринсиз гапларни айтиб юборганимни кейин пайқадим. Аммо у заррача парво қилмади, юзида нимтабассум, *суратдек қотиб тураверди* (Э. Аъзамов. Отойининг туғилган йили). Алимардон *суратдай* жонсиз бўлиб қолган, кўзлари ўтдай ёниб, уларга тикилиб турарди (Ў. Ҳошимов. Баҳор қайтмайди). Йўқ, мажусий эмас эрдим, лекин *суратдай қотдим*, Биродарлар, бундай гўзал келмагай ҳеч дунёга (А. Орипов. Ереван кўчасида).

СУТДАЙ (КАБИ)

1. *Оқ, оппоқ.* Ўта тиниқ шундай ранг хақида.

Бунақа чиройли кизни умрим бино бўлиб кўрмаганман! Қаламда тортилгандек кошлари, ёниб турган коп-қора хумор кўзлар, сутдай *оппоқ* юз, ингичка иягидаги митти холи, ангишвонадек оғзи – ҳаммаси атайлаб чизиб қўйилган суратга ўхшайди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Димишкка етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда «Боғи жаҳон» кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боғ ўртасида *сутдай оппоқ* кошона кўзга чалинди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Тоққа калин қор ёғди. Ҳаммаёқ *сутдай оппоқ* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ҳозир ўзи гаплашган йигитнинг киёфасини кўз олдига келтирди: ёши қирқда, лекин нари борса, ўттизлик кўриниши бор... тўк ранг костюму *сутдай оппоқ* кўйлақда (М. М. Дўст. Лолазор).

2. *Ойдин, оқ, ёруғ; ёритмоқ, ёришмоқ.* Тун, кеча, тонг, ой кабилар хақида.

Ярим кечаси энам ховлига чиқибдилар. *Сутдай ойдин* кеча экан (М. Ҳазраткулов. Таътил кунлари). Тун посбони – ой тўлиб чиққан, кеча *сутдек оқ* (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Улар неон чироқлар *сутдай ёритиб турган* йўлакдан гўё қадамини санаётгандай бир-бир босиб боришарди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Шохимардон, мунча ҳам хушхон экан булбулларинг, *Сутдек ойдин* кечаларда жон экан булбулларинг (Ж. Камол. Шохимардон булбуллари). Бундай пайтларда Бобур ўрнидан туриб кетар, *сутдай ойдинда* шаркираб ётган сой бўйига тушиб борар ва субҳидамгача соҳил ёқалаб гоҳ асабий, гоҳ паришон кезиб юрар эди (Х. Султон. Бобурийнома). Пўлат чол қорни шишиб кетган эчкиларни ҳайдаб келганда Байна момони уйдан тополмади: у алламаҳал, ой атрофни *сутдай ёритганда* шарпадай кириб келди ва уйга кириб кетиб, то миршаблар сўраб келмагунча уйдан чикмади (Н. Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмади). *Сутдек тонг ёриша бошлайди* (А. Мухтор. Опа-сингиллар). Ой *сутдек ёруғ* нур сочган оқшомлари узок сайр қилардик (У. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

3. *Оқ, оппоқ, пок, покиза,* тамоман тоза, ҳеч бир айбсиз, барча гуноҳлардан фориғ.

Бирдан-бир ниятим – бул норасо дунёнинг шаккок юмушларидан овлоқ юрмоқ, куним битиб, дорилбакога рихлат этсам, тонгла маҳшар сирот кўпригига *сутдай оқ* бўлиб бормоқдур, болам (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Демак, вазирлик

кора-ю, сиз сутдай *оппоқ* экансиз-да (А. Абдуллаев. Дард). У олифтанинг хушомадларига учганим рост, сиздан гина қилиб адашганларим, уни ҳалол, уддабурон, билағон раҳбар деб, чалғиб юрганларим рост, бироқ... сизнинг олдингизда сутдай *оқман* (О. Ёкубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Ул буюк илҳомнинг элга қарзидир, Виждоннинг сутдай *лок* қарори – Ойбек (О. Ҳожиева. Ойбек). Ҳа, шундок. Мен ўтган йўл узунроқ бўлгани рост, Оқибатда кенг, донғил, сутдай *оқ* бўлгани рост (Миртемир. Асо). Сиз ёзувчилар, яхши одам деганда, албатта, сутдек *оқ*, мусичадек беозор одамни тушунасизлар (Ш. Холмирзаев. Ўзбеклар). Кулохнинг оқ ранги эса она сутига ишорадир, бундай кулохни кийган киши ўзини сут *каби* *покиза* сезғай (М. Али. Улуғ салтанат).

ОНА СУТИДАЙ

Ҳалол, тоза, пок. Ҳеч бир қалбакилик, ҳаром аралашмаган.

Пулни олмадим, минг марта розиман, сизга она сутидай *ҳалол* бўлсин, деб ўзига қайтариб бердим (А. Қаххор. Қўшчинор чироклари). Олис яйловлар хиди, номсиз чечаклар хиди, Она сутидай *тоза*, маъжундан сирлироқ куч (Миртемир. Қимиз). Мен сизга эҳсон бераётганим йўқ, мулла Бекназар, бу – она сутидай *ҳалол* меҳнат ҳақингиз (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Алалхусус, «Она сутидек *ҳалол*» дейилишида ҳам хикмат кўп (С. Эшматова. Таърифига сўз ожиз).

СУТГА ЧАЙИЛГАН (ЧАЙҚАЛГАН)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Оппоқ. Асосан, одам, унинг тана аъзоларининг ранги ҳақида.

Яна у фарангистонлик Мария деган сутга *чайилгандай* *оппоқ* бир гўзални ҳам никоҳига олганини Салим яқинда Алибекдан эшитди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Юзлари сутга *чайилгандай* *оппоқ*, шунданми, кош-кўзлари яна ҳам қорароқ кўринган фариштасифат Муҳаббат ўтирипти (М. Ҳазраткулов. Чўли ирок). Сутга *чайқалгандек* *оппоқ* юзларига, анордек кип-қизил лабларига, нилдек қора кош-кўзларига тикилиб туриб, бирдан шеър айтиб юборган (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Зоҳид Яқин ҳамширанинг қалам қошига, узун-узун киприкларига, сутга *чайилгандек* *оппоқ* манглайига суқланиб қаради (Х. Дўстмуҳаммад. Жимжитхонага йўл). Елкаси кичик, хипча бел, оёқлари сутга *чайилган* *каби* мармар ранг (А. Абдуллаев. Дард). Онам раҳматли сутга *чайилгандек* *оппоқ*, ниҳоятда хушрўй аёл эдилар (Х. Дўстмуҳаммад. Беозор қушнинг

қарғиши). Мирвали унинг қадди-қоматиға, сутға чайилган-дек *оппоқ* юзи, зулукдек кошларига, чакнаб турган кўзларига бокиб, жинни бўлай деганди (С. Аҳмад. Жимжитлик).

СУКСУР

СУКСУРДАЙ

Чиройли, гўзал, келишган. Йигит-қизларга нисбатан.

Илгари ҳам *суксурдай* қиз эди. Аммо мана шу ўтган уч йил ичида шунчалик очилиб, ўзгариб кетдики, унинг олдида *суксур* ҳам ип эшолмай қолгандай. Умуман, негадир гўзалликни *суксурга* ўхшатадилар. *Суксур* – бу қуш, ўрдакнинг бир тури (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Башор опа Тошкентга серкатнов бўлиб қолибди. Бир куни кош-кўзи қоп-қора, *суксурдай* йигитни бошлаб кепти (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Пардаев боғчада ошпаз бўлиб ишлайдиган ориқ, лекин чаккон, уддабурон хотинини, тикувчилик қилаётган *суксурдай* кизини кўз олдига келтирди (Т. Ҳайит. Одамнинг яхшиси). *Суксурдай* икки ўғлингиз бор ахир... (М. Али. Улуғ салтанат). ...У пайтлари Туйғунойнинг ҳомиладорлиги унча билинмаган чиқар, ўзи *суксурдай* нарса, Шоди ака уни севиб қолганми, балки бир инсонни хор-зорликда юришига кўнгли чидамагандир, ўзига турмушга чиқишни таклиф қилади (А. Аъзам. Асқартоғ томонларда).

СЎК

ОҒЗИГА СЎК СОЛГАНДАЙ

Чурқ этмаслик, жим қолмоқ. Ҳеч нарса демай, товуш чиқармай турмоқ.

Муқаддас эса менинг нима демокчи эканимни яхши сезса керак, институтдан ўзи бошлаб чиққан бўлса ҳам, энди гап очолмас, оғзига *сўк* солгандек *чурқ этмасдан* ерга тикилиб борарди (О. Ёқубов. Муқаддас). Оғзига *сўк* солиб олгандай уста жойида *чурқ этмай* тураверди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Оғзига *сўк* солиб олгандай *чурқ этмай* ўтирган Илёс шунчаки бошини сарак-сарак қилиб кўйди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

СЎЛАҚМОН

СЎЛАҚМОНДАЙ

Жуда ҳам гавдали, беўхшов қатта. Асосан, одам ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

«Бечоранинг ичагига юк ҳам бўлмагандир», деб ўйлади Бобо-

кул малла меҳмоннинг сўлакмондай гавдасига разм солиб (С. Анорбоев. Оксой). Мансур сўлакмондай йигит бўлганида ҳам ўша кичкина эркатойлигидаги одатини қўймай, дадасини «ада» деб атар эди (С. Анорбоев. Оксой). Кейин ракибига ташланмоқчи бўлаётгандай ўкрайди-ю, сўлакмондай гавдасини даст кўтарди (Ж. Абдуллахонов. Хонадон). Остонада Азимжон кўринди, у иссиқда ярашмаган беқасам тўнда, шу бўйи билан сўлакмондай бўлиб Темирнинг оркасидан эргашиб юрибди (А. Мухтор. Чинор). Қайси бир бекатдан чиққан сўлакмондек йигит бўш ўрин кидириб, у ёк-бу ёкка аланглади (Э. Аъзамов. Бир окшом). Нимага бундай қилганини ўзи ҳам айтолмайди: бу уйда сўлакмондек бўлиб ётишни ор билдими ёки эрталаб негадир Гуляга кўрингиси келмадими, меҳмонимиз сассизгина ваннахонага кириб юз-кўлини чайди-да, ташқари эшик сари юрди (Э. Аъзам. Шовқин).

С Ў Қ И М

СЎҚИМДАЙ

Жуда ҳам семиз, боқилган; семиртириш учун атай *боқмоқ*; кап-катта. Объектга нисбатан кучли салбий муносабат ифодаланади.

Сўқимдай гавданг билан боскинчилик қилгани уял! – деди Жоникул ота нафратланиб (Шухрат. Умр поғоналари). Сўқимдек йигит ишласа ўладими! – дейди қоровул (Мирмухсин. Чиникиш). Иккита ўғлим бор, Саидкул, сўқимдай *боқилган*, шуларни обориб... бир терлатайлик! (М. М. Дўст. Лолазор). Столнинг нариги бошида сўқимдек бир оламушук бақрайиб турарди (Э. Аъзам. Шовқин). Бора-бора узун кириб, узун чикиб юрган Ёдгорни ўзиям ёмон кўра бошлади. Топиш-тутишининг тайини йўқ «қора рабочий»ни сўқимдек *боқиб* ўтириш ота-онасига малол кела бошлади (Ў. Ҳошимов. Қалбингга кулоқ сол). Сўқимдай бўлиб, ўт ўришни билмайсанми? (С. Сиёев. Ёруғлик).

Т

ТАЁҚ

ТАЁҚДАЙ

1. *Тўғри*. Ахлоқ-одоб доирасидан чикмайдиган, кинғирлик, каллоблик нималигини билмайдиган ҳалол одам ҳақида.

Йўқ, бу дунёда бола-чақали одамнинг таёқдек *тўғри* бўлиши ёки киройи бир жасорат кўрсатиши мушкул экан (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). Мақтаниш эмас, пешана шўри – менга муғамбирлик, сир саклаш аввалдан битмаган. Таёқдек *тўғри* одамман! (О. Мухтор. Майдон).

2. *Қотмоқ*. Ҳеч бир ҳаракатсиз ҳолатда қолмоқ.

Темир гангиб қолди, ёнидаги аскарлар эса таёқдек *қотган*, нима қилишни, қаёққа қочишни билмасди (М. Ҳазратқулов. Чироқ ўчмаган кеча). Билмаганлар сал жиғига тегишса, таёқдек *қотиб қолган* ўнг оёғининг товонини ерга уриб-уриб кўяди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Илонларни кўрган боланинг Ранги бўздек оқариб кетди. Тик таёқдай *қотди* оёқда, Бир лаҳзага йитди ақлу хуш (Х. Раҳим. Говургон).

ТАНГА

ТАНГАДАЙ

Жуда кичик.

Танаси иккита катта қулочга сиғмайдиган бир туп сада те-варакка тангадай офтоб туширмайди (Ойбек. Қутлуғ кон). Ер-да тангадек очик жой қолмади (Ў. Умарбеков. Олтин япроқлар). Тақир гиламдаги тангадек сиёҳ доғига тикилганча ўтира-верди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Тангадек тилла соати-га қаради (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Ҳамиша лиммо-лим, сал қалқиса, кирғокка чопадиган сувнинг салқини, унинг тиним-сиз шовуллашига ҳамоҳанг шивирлашиб суҳбат курадиган, кўкка бўй чўзган кекса толлар, минг кокилини сувга ёйиб таш-лаган мажнунтолларнинг энгил шабадаси тангадек офтоб тушмайдиган шийпон, анҳор ёқалаб кўйилган тахта сўриларда ўтирганларга ором бахш этади (Р. Файзий. Ҳазрати инсон).

ТАНДИР

(БАМИСОЛИ) ТАНДИРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қизимоқ, ёнмоқ. Асосан, ҳаво ҳарорати ҳақида.

Офтоб терак бўйи кўтарилган, гиёҳлари ковжираб, тап-такир бўлиб қолган дашт **тандирдай қизий бошлаган эди** (О. Ёқубов. Излайман). Кун киёмга келгани сари **Тандир каби қизир эди чўл** (С. Ҳаким. Олис юлдуз). Осмон боягина феруза шишадек тип-тиник эди, ҳозир эса найзага келган қуёш тафтида **бамисоли тандирдек ёнар**, Азиз анҳор лабидаги тарвақайлаб ўсган кекса жийда тагида ёнбошлаб уйдан келтирган бир шиша қатиғини нон билан тамадди қияпти (Ў. Усмонов. Гирдоб). Пешинга бориб кун **тандирдек қизиб кетди** (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Сал ўтмайин соя излар қушлар ҳам, **Ҳаво қизир тандирдек** (Миртемир. Босирик тушдай...). Эрталабдан ҳамма ёк **тандирдек қизиб**, шаҳар кўчаларида барча соядек судралар, киши озгина ором, кўнгли хушликка сув сингари ташналик туяр эди (О. Мухтор. Хотин подшоҳ).

ТАРАША

(МИСОЛИ) ТАРАШАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Қотмоқ.* Ҳаракатланиш, кимирлаш хусусиятини йўқотмоқ. Кўпроқ тана аъзолари ҳақида.

Фақат кўкрагида ётган кўллари, айникса, томирлари бўртиб чиққан катта суяқдор кафтлари, гарчанд **тарашадай қотиб кетган** ва дағал бўлса ҳам, бурунгидай бақувват ва гўзал кўринади (О. Ёқубов. Видо). Оёқларинг музлаб, белинг **тарашадай қотиб кетади** (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Асадбек «Ёзув ўчиб қолса, навбатдан чиқариб ташлашади», деб кўркиб, кафтини юммасди, бармоқлари совкотиб, **тарашадек қотиб қолса** ҳам, чидаб турарди (Т. Малик. Шайтанат). Мадали ака қайтиб келди, кўқариб **тарашадай қотган** бармоқлари қалтирар, пешонасида катта-катта совуқ тер томчилари йилтилар эди (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда). У гапининг исботи учун **тарашадек қотиб қолган**, букилмайдиган ўнг оёғининг товони ни ўтирган жойида ерга уриб-уриб қўяди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Пахтани оламан деса, куриб, шалдираб ётган чаноқлар бармоқларига игнадай санчилади, **тарашадай қотиб қолган** бели чим-чим оғрийди (А. Кўчимов. Қочоқ). Махам амаки ўзи сезмаган холда ғужанак бўлиб олган эди, усти очилиб, бели **тарашадек қотиб қолибди** (Н. Отахонов. Шу ерлик киши).

2. *Қотмоқ*. Букилиш, эгилиш, умуман, эластиклик хусусиятини йўқотмоқ; кўпроқ тўқимачилик материалларидан тайёрланган буюмлар ҳақида.

Бехзод меҳмонхона ҳовлисида турган «Москвич»и устидан **тарашадай қотиб қолган** брезентни аранг «ечиб», машинасини ўт олдирди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Қопларни ташиб бўлган болалар гулханга қараб чопишди, шолғомдай кизариб кетган оёқ-кўлларини, **тарашадай қотиб қолган** пайтаваларини ёниб турган оловга суқишди (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса). Эркиналининг эгни юпун, ўша эски гимнастёрка, **тарашадай қотиб кетган** узун шим, боши яланг (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ундан шийпон томонга сезилиб-сезилмай, чайқалиб-чайқалмай окиб келар, дурралар, рўмоллар, **тарашадек қотган** дўппилар... (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Каравондан бериб юборишган бўлка нонлар **тарашадек қотиб ётибди** (Т. Адашбоев. Тоғларга термулган хаёл).

3. *Қотмоқ*. Қаттиқ ухламоқ, донг қотмоқ.

Қорасоч эшикни аста очди-да, қоровулнинг **тарашадай қотиб** ухлаётганини кўргач, дадил ташқари йўналди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). **Тарашадек қотиб** ухлаётган Бозор енгил-елпи жавоб минан қутулмади, охири момосини жеркиб ташлади (Х. Дўстмуҳаммад. Жажман). Қуни билан терга ботиб ишлаймиз-у кечаси аёз, юлдузлар жуда кўп бўлади... Жабдуққа бош қўйиб, **тарашадай қотиб** ухлаймиз (А. Мухтор. Бухоронинг жин кўчалари).

4. *Озгин*. Асосан, одам ҳақида.

Даврадагилар орасидан **тарашадай озгин**, бурни сўппайган, кўзлари чакчайган дароз бир йигит ажралиб чиқиб: – Ким айтди? – дея қайталаб сўради (Ш. Бўтаев. Бир кунлик меҳмон). Раиснинг рўпарасида **тарашадек озгин** бир киши турар, афтидан, икковлари қизғин суҳбатлашаётганларида Шерзод кириб, гапнинг белига тепганди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Шундоққина олдимизда **тарашадек озгин**, пешонаси тиришган, тажанглиги афтидан кўриниб турган киши қизил бабак хўрознинг оёғидан боғланган ипдан тутиб, чўкқалаб ўтирар, дам-бадам нос отиб, ўзича аллакимни сўқар эди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

ТОМДАН ТАРАША ТУШГАНДАЙ

Бирданига, қутилмаганда, тўсатдан; ўйламай-нетмай, қўпол шаклда. Кўпроқ гап-сўз, айрим ҳаракат ҳақида.

Томдан тараша тушгандек қилиб сўзланган юқоридаги

гапларга бошда уларнинг иккави ҳам тушунмади (А. Кодирий. Ўткан кунлар). Йўқ, англади, факат томдан тараша тушгандай бирданига айтилган хабар уни довдиратиб қўйган эди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Томдан тараша тушгандай берилган бу сўроқдан шофёр ҳам гангиб қолди (М. Ҳазратқулов. Севги сози). Унинг нега томдан тараша тушгандай гап бошлагани менга бир оз эриш туюлди (Н. Эшонқул. Қора китоб). Стрилокнинг томдан тараша тушгандек қилиб Қисматиллога «сенда ватан ҳам йўқ» дейиши Комилжонни «хитой» қилиб юборган эди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Гулгина шартта Ботир томонга қаради-да, томдан тараша тушгандек пақ этказиб савол ташлади (М. Ҳазратқулов. Кўккўл).

ТАРВУЗ

ТАРВУЗДАЙ

Дум-думалоқ, юмалоқ. Асосан, одам, унинг қорнига нисбатан.

У тилла сочли, тарвуздай *думалоқ*, ўзи лўппигина ва оппоқ момикдай бир бола эди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Тоға тарвуздай *дум-думалоқ*, шув-шув этиб, пишиллаб юради (С. Сиёев. Ёруғлик). Ниҳоят, тарвуздек *дум-думалоқ* бир киши юриб эмас, думалаб чиқиб келди (Х. Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлақати). Раис ҳам тарвуздек *дум-думалоқ* қорнини силкитиб бир оз қулиб турди-да, тўсатдан соғ қўли билан столни муштлаб: – Жим! – деб бақириб юборди (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). У ёш бўлса ҳам, қорни тарвуздек *юмалоқ*, оёқлари ингичка, елкалари тор бир кимса эди (Мирмуҳсин. Меъмор). Бир шоир бўлар эди, Тарвуздек қорин қўйган (С. Ҳаким. Афанди).

ТАРИК

ТАРИҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Жуда ҳам кичик, майда, арзимаган.

Вой ўлай, Кумуш опа! – деди Зайнаб бўшашган оҳангда. – Чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тарикдек ёмонлик бўлса, эртагача етмайин (А. Кодирий. Ўткан кунлар). Кўрдингизми баттол ўлгурни! Закоғчилар орасида тарикдай инсофи бор одамни кўрмаганмен (Ойбек. Навоий). Қўшалоғи пастда, палапонлар ҳам, Хушвақт ўшаларнинг жононлигидан, Хушвақт ўшаларнинг омонлигидан, Тарикдек қалбида жаҳондек ишқ жам (Миртемир. Бўзтўрғай). Абил тентак Бўри

полвон авзойида тарикдай бўлса-да, хайкиш кўрса бўлди, дархол ҳамлага ўтади (Т. Мурод. Юлдузлар мангу ёнади). Тарикдай заминнинг устида беун Яшаб ўтди шундок буюк бир юрак (А. Орипов. Номаълум одам).

2. *Сочилмоқ*. Турли томонларга тартибли-тартибсиз тарқалмоқ; одам ва бошқа нарсалар ҳақида.

Ер бўйлаб тарикдай *сочилган* инсон, Бир кушнинг олдига келиб тизилмиш. Абасдир бу жойда миллат, ирк, лисон, Замин йўриқлари бунда бузилмиш (А. Орипов. Аллоҳ даргоҳи). Тақдир тақозоси билан ер юзига тарикдай *сочилиб кетган* бобурийларнинг авлодлари борми? (Х. Султон. Бобурийнома). Турли томонга тарикдай *сочилиб кетган* зиёли одамлар ва толиби илмлар яна Хиротга йиғилиб кела бошладилар (П. Қодиров. Шохрух ва Гавҳаршод). Бечора кизнинг бутун бу ширин хаёллари шу биргина «мингбоши» сўзи келиб чиқиши билан бирваракасига паришон бўлиб сочилади, тўкилган гарик каби ҳар томонга тизгираб кетади (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Ҳамма ёқ гулхан, тўғрироғи, сўнаётган гулханларнинг заиф шуъласи, гўё осмон тўла юлдузлар ўпа окшом ерга ёмғирдай ёғилган-у худудсиз сахрога тарикдай *сочилиб кетган* (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Ахир, ҳадемай, бор-йўғи олти ойдан кейин мактаб тугайди, кейин ҳамма чор томонга тарикдек *сочилиб кетади* (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Наҳотки, умрим тарикдай шу китоб саҳифаларига *сочилиб кетган бўлса* (Н. Эшонкул. Қалб тўзони).

ТАРРАК

ТАРРАКДАЙ

1. *Қотмоқ*. Қаттиқ уйкуга кетмоқ, донг котмоқ.

Асли бунинг ҳам чораси бор: кундузи босиброк ишласам бас, тунда тарракдай қотаман (М. М. Дўст. Лолазор). Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тарракдай қотиб қолибди (А. Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар). Подшога май берган вақтда, ичига уйқусизлик дорисини кўшиб бериб эди; подшоҳ ва гадойдан бошқа кишиларнинг ҳаммаси тарракдай қотиб ухлаб қолишди (Кулса – гул, йиғласа – дур). «Йўл азоби – гўр азоби» деб шунга айтишса керак-да. Абдулла эрта сахарда мўъжазгина меҳмонхонага бориб жойлашди-ю, тарракдай қотиб ухлади (Г. Мамарасулова. Париўй). Чарчаб келган эканми, ичкари кириб тарракдай қотиб қолди! (Э. Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир?).

2. *Қотмоқ*. Тамоман ҳаракатсиз, кимир этмасдан колмоқ.

Бир қултум сувлари йўқлигидан кумга йикилиб, ҳаммаси тарракдай қотиб, ўлиб ётишарди (Лайлак келди – ёз бўлди). Бошимни шундоқ кўтардим-у, ишонсангиз, гарракдек қотиб қолдим (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). Бир айланиб келса, жонивор ғалати ҳансираяпти, кўп ўтмай хириллашга ўтди, кечга бориб, тарракдек қотди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Майли, ўзинг деразамни черт, бўлмаса, тарракдек қотиб қоламан, – кўлини хавода кўтариб, Ҳамидникига «тарс» этиб уриб хайрлашди Самандар (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Окбарснинг гапи чала колди. Дўнгчадан пастга тикилганича, бир зум тарракдек қотиб турди. Пичадан кейин ўзига келиб: «Ана у! Қара, кара, кўряпсанми? Бу ўша – кезаргон Бойчечак!» – дея ирғишлаб юборди (А. Обиджон. Кезаргон бойчечак).

ТАХТА

ТАХТАДАЙ

Қотмоқ. Муайян таъсир натижасида тамоман ҳаракатсиз, кимириб этмасдан қолмоқ.

Кетди! Тахтадай қотиб қолавердим жойимда. Олапар итимиз ғингшиб этагимдан тишлаб тортади (А. Ибодинов. Кўл бўйида). Шошиб кетаётган Ботир бу соҳибжамолни кўриб, тахтадай қотиб қолди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Ўгирилиб, бирикки кадам кўйгач, тўхтади. Бошини буриб, тахтадек қотиб қолган Шарифга каради (Т. Малик. Шайтанат). Қизи билан йигитнинг шармандали ҳолатини кўриб, тахтадек қотди (Т. Малик. Шайтанат). Аброрнинг қисматини эшитгач, тахтадек қотиб қолдим (О. Мухтор. Эгилган бош). Ана у киши нимага ишламаяпти? – деди у ёзув столи ёнида тахтадай қотиб турган Олтинчига ишора қилиб (А. Мухтор. Чодирхаёл).

ТЕЛБА

ТЕЛБА(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Ғайриодатий, нормал одамга хос бўлмаган ҳаракатлар қилмоқ, ноодатий ҳолатларда бўлмоқ.

Хона ичида телбадай тебраниб судралар, муштларини қисиб, «Ишкилиб, кулаб тушмасам бўлгани», дея пичирларди лаблари (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Телбадек сапчиб ўрнидан турди-ю айвон томонга чекинди (С. Аҳмад. Қоракўз мажнун). Рукниддиннинг бағри ёнар, нима қилишини билмай, кўчаларда у ёқдан-бу ёққа телбадек югурарди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

Ненидир излайман, Бўзлайман, телбадек ўзимча Сўзлайман (К. Дехкон. Шеърят). Бас қилинг!.. – телбалардай ўкириб ўрнидан турди Анзират (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Рукниддин Зеболар эшигида анча вақтгача телбалардек серрайиб туриб, кейин яна орқасига қайтди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Телбадек йўлдин адашдим, қайда карвоним кетур (А. Жумабоев. Ёр истаб).

ТЕМИР

ТЕМИРДАЙ

1. *Қаттиқ; чидамли; бақувват, кучли.* Муайян таъсирдан ўзгармайдиган, ортик куч билан таъсир қилиши мумкин бўлган нарсалар ҳақида.

Қайиш бўлгандаям бегона эмас, ўз отининг юганидан қирқишган. Сиқиб ташланганидан темирдай қаттиқ эди, ёмғир еб юмшади (Б. М. Али. Кўктўнлилар). У бургутга, аниқроғи, унинг эркин парвозига ҳавасланиб боқаркан, бирдан ўнг билагига, сўнг чап билагига темирдек қаттиқ панжаларни сезди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Сенга тегишли, аммо... сен темирдай чидамли йигитсан, бу чатокликка бардош берасан-да. Бошида чақилган чақмоққа бардош берадиган йигитни роса йигит дейман (Ойбек. Қутлуғ қон). Туёқларинг темирдек, Бошоқни еб семирдинг. Тоғ-тоғ буғдой сомонни Бир пешинда емирдинг (Лайлак келди – ёз бўлди). Дониёрнинг юзига олов иссиғи урилса-да, назарида ўлик совук лаблари билан унинг юзларини ялагандай туюлди-ю, тошқин бир кўрқув билан чекинмоқчи бўлди. Лекин икки йигитнинг темирдек панжасидан чиқа олмади (Т. Малик. Шайтанат).

2. *Қаттиқ, мустаҳкам, қатъий, барқарор, ўзгармас.* Эътиқод, ирода, интизом каби маънавий-руҳий тушунчалар ҳақида.

Курашда темирдек қаттиқ, базмда мумдек мулойимсиз (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Имом ал-Бухорий диний ва дунёвий эътиқоди темирдек мустаҳкам, илм-маърифат нури билан инсониятга эзгулик қилган алломадир (З. Ғофуров. Маънавий юксалиш ва ҳуқуқий баркамоллик). У ўз кучи, қудрати ва салоҳиятига, темирдек мустаҳкам иродасига қаттиқ ишонарди (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама...). Султон лашкарлари орасида темирдек интизом ўрнатди ва қўшинни беш қисмга бўлди (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама...).

Т Е П А

ТЕПАДАЙ

Жуда катта, йирик. Одамнинг танаси, елкаси, кифти ва шу кабилар хақида.

Алпомиш чодирда ўтириб эди, шундай каради, хар қалмоқлар келяпти, калласи қападай, танаси **тепадай**. (Алпомиш). Генерал унинг устидаги оқ ятакка, ёлдор кўксига, **тепадек** кифтига, икки қават белбоғига, ағдарма этигига, осиб олгани – жез пойнакли пичоғига ҳам мароқ билан каради (Мирмуҳсин. Тунги чакмоқлар). Арслоннинг ...қадоқ кафтлари, **тепадек** кўкси фарёд чеккандай бўларди (Мирмуҳсин. Яширинган куч). Саркарда Темур Малик бу девқомат, елкалари **тепадек**, қорамағиз, қалин мўйлаби ҳам ярашиғлиқ йигитга караб туриб, завқи келди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

Т Е Р А К

ТЕРАКДАЙ

Баланд, новча, узун. Кўпрок одамнинг бўйи хақида.

Туя жунидан тўқилган оқ чакмон ичида унинг қуриган **теракдай баланд** бўй-басти яна ҳам баландроқ кўринар, бирдан чараклаб кетган қисик кўзларида, бутун важдоҳатида илгариги куч, илгариги иқтидор барқ урар эди (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Ўзини агроном қилиб кўрсатиб юрган бу шахс, аслида, шаҳар жиннихоналарининг биридан қочиб келган кимсадир. Бўйи **теракдек новча**, ўзи игна ютгандек озғин, юрганда бир оз оқсаб юради (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Тентак, – деди дадам аччиғи чиқиб, – мана шунақа бемаъни ишларнинг кетидан қувиб, бўйинг **теракдек** бўлса ҳам, ўқишни битира олмай юрасан (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). «Туя» амаки ниҳоятда жиддий киёфада **теракдай** гавдасини ғоз тутиб, ҳовлидаги одамларга муружаат қилди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси).

Т И К А Н (А К)

ТИКАН(АК)ДАЙ

1. *Қадалмоқ, ботмоқ; каттик. Одамнинг танаси, тана аъзоларига ботиб, жисмоний азоб бермоқ, шундай таъсир қиладиган.*

Қовжираган чаноклар бармоқларига **тикандай қадалади** (А. Кўчимов. Ўғил). Товонимга чақир **тиканақдай ботгувчи** – ғашлик, Бедаво сизловиқдай сизлатгувчи – ғашлик (Миртемир. Ғашлик). Леся жавоб ўрнига, Отанинг бўйнидан каттик

кучоклаб, юзларидан ўпди, кейин тикандек *ботган* мўйловига тикилиб туриб, кўли билан ушлаб кўрди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). У оёқ учида чўзилиб, дадасининг кўкариб турган тиканакдек соқолли юзларини силади (А. Мухтор. Бўронларда бордек халоват).

2. *Қадалмоқ, санчилмоқ.* Одамнинг кўнглига оғир ботмоқ, унга руҳан азоб бермоқ.

Лекин отасининг сўнги сўзлари унинг дилига тикандай *қадалиб* қолганди (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Айниқса, камал пайтида ундан жабр кўрган одамларнинг кўзларидаги кудурат Комронга тикандай *санчилади*, қариндош аёллар билан кўришганда Ҳамида бону унга кўзлари тўла мусибат билан шундай тикилдими, Комроннинг кўнгли аллақандай бўлиб кетди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Уч нарса юрагимга тикандек *санчиладур*, азизим, уч нарса! – Сархуш султон юрагини чангаллаб, бетоқат бўлди. – Тўрт юз савдогарни ўлдирганим хато бўлди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

3. *Қадалмоқ.* Қағтиқ тикилиб қарамоқ, кўзини узмасдан боқиб турмоқ.

Нега честь бермайсан, сержант? – деди кўзимга тикандек *қадалиб* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Гувуллаб кетаётган бошимни кўтариб қарасам, Зақунчи менга тикандек *қадалиб турибди* (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Чолнинг қалин кошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикандай *қадалиб турарди* (О. Ёқубов. Улугбек хазинаси). Домла Шомуродов бир зум, бир дақиқа Жамол Бўрибоев ўтирган жойга тикандай *қадалиб қолди*, сўнг ўзини стулнинг суянчиғига ташлаб, кўзини юмди (О. Ёқубов. Диёнат).

ТИЛЛА

(ХУДДИ) ТИЛЛАДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

1. *Сап-сарик; сарғаймоқ.* Шундай ранг ёки шундай рангга кириш ҳақида.

Сой бўйида *сап-сарик* тилладек кум (А. Мухтор. Опасингиллар). Дархақиқат, Ўрик домла ўриқдан гапириб кунни кеч қилса-я! ...«Кал йўлдош»дан солинган баргакни олтингургуртнинг тутунига димланса, худди тиллага ўхшаб *сап-сарик* бўлишини роса тушунтириб кетди (С. Аҳмад. Ўрик домла). – Хўш, кўғирчоғинг қандай бўлишини хоҳлайсан? – Чиройли! Кўзлари кўм-кўк, сочлари тилладай *сап-сарик*, устида оппоқ кўйлаги бўлсин (М. Ҳамроев. Ўйинчок – овунчок эмас).

2. *Товланмоқ, ялтирамоқ.* Нур таратмоқ, ўткир ёруғ тусда жилоланмоқ. Сарғишга мойил турли нарсалар ҳақида.

Бойчечакнинг сап-сарик япроқлари қуёш нурида тилладай *товланиб* кетди (А. Кўчимов. *Бойчечак*). Муроднинг чилласи чикқандан кейин Акбар уни кўришга келди. Салима бегимни кучиб табриклади-да, йўрғакдаги болани кўлига олиб, оқиш юзига ва тилладай *товланган* сочларига қаради (П. Қодиров. *Ҳумоюн ва Акбар*). Саҳифалардаги йирик-йирик ҳарфлар, хошиясидаги расмлар тилладек *ялтирарди* (А. Кўчимов. *Баланд тоғлар остида*). *Тилладай товланиб* турган япроқлар Оловли йиллардан тутар эсдалик (О. Толиб. *Куз*).

3. *Қимматбаҳо, қадрли, бебаҳо.* Конкрет ва мавҳум тушунчаларга нисбатан.

Шербек ёнидан блокнот, қалам олди. Шу пайт профессорнинг ҳар бир сўзи унинг учун тилладай *қимматбаҳо*... Йўқ, ипақдай майин ғарам-ғарам жун олиш тилсимининг калити эди (С. Анорбоев. *Оксой шалолалари*). Тирикчилик ташвишлари кетидан югуравериб, униб-ўсган тупроқлари хидини унутиб кўйдилар. Хуллас, кўшнижон, ўйлаб кўрсам, мен фарзандларимга илм ўргатибман-у, аммо уларнинг қалбига юрт, Ватан, миллат деган тилладай туйғуларни жо қила олмабман (Т. Аҳмад. *Кўнглим гули – набирам*). Чунки ўша кезларда мурч тилла *каби қадрли* бўлган ва бир қоп мурчга эга бўлган киши бой ҳисобланган (К. Маҳмудов. *Қизикарли пазандалик*).

ТИРНОҚ

ТИРНОҚДАЙ

Жуда ҳам кичик, арзимайдиган.

Отаси ҳақидаги миш-мишлар синдирди уни, отасининг *тирноқдай* гуноҳи тоғ бўлиб босди бола бечорани (А. Кўчимов. *Ўғил*). Уйда *тирноқдай* ҳам кўмир қолгани йўқ (Э. Раимов. *Ажаб қишлоқ*). Муз ерга кетмон урсанг, ортга сапчийди, кўчса, *тирноқдек* ер кўчади, лекин майлийди, Маҳам амаки сира оғринмасди (Н. Отахонов. *Шу ерлик киши*). Четдан келганга *тирноқдай* нарса ҳам туядай кўриниши тайин (С. Қокилов. *Текширувчилар келармиш*). Кеч бўлганда, кўр хассасини йўқотгандай қайга боравуз? – ...*Тирноқдек* норозичиликка ҳам тоби йўқ ҳосилот ўдағайлади (Ҳ. Сатторий. *Соғинч*).

ЭТ БИЛАН ТИРНОҚДАЙ

Бениҳоя *яқин*, бир-биридан ажралмайдиган. Асосан, одамлар ўртасидаги яқинлик ҳақида.

Туриб-туриб нашъа килади одамга – битта шопулбоп тиракни деб эт билан тирноқдай икки жўра сан-манга бориб қолишган (А. Аъзам. Ойнинг гардиши). Майли, элим мени қувгинди деб атасин, халқим сизинди деб билсин, мен ўзимни улар билан эту тирноқдек деб биларман (М. Мансур. Жудолик диёри). Тилак тилаш билан дуо қилиш орасида жуда катта фарқ бор. Мен халқимизнинг «Ота-онасига меҳрибон бўлсин» деган дуолари борлигидан фахрланаман. Эҳтимол, шунинг учун ота-она ва фарзанд бир-бирига эт билан тирноқдай яқиндир (Ф. Икбол кизи. Ўзбеклигимдан фахрланаман).

ТИҒ

ТИҒДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Санчилмоқ, тилмоқ, тилимламоқ, ботмоқ. Асосан, руҳий азоб, кийноқ ҳақида.

Бу гап Мансурнинг бағрига тиг каби санчилган бўлса ҳам, индамади (М. Ҳазраткулов. Атрофда баҳор). Фашист! – деди ярим хириллаб ва бу сўз тиг каби кўксини тилимлаб ташлади (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Жафо бағрини тигдай тилади, шодлик кутилмаганда келади, у шунини Элёрдан унсиз тилади (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Бу савол Эшоннинг юрагига тигдай ботди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Киприги кўксимга тигдек ботган гул, Сенга нима керак яна, эй кўнгил (М. Юсуф. Қизил гул). Бирок бу фикр бирдан енгил тортиб, ором тилаган юрагига мисоли бир тиг бўлиб санчилгани учун домла уни хаёлидан ҳайдади-да, кўзини юмди (О. Ёкубов. Диёнат).

ТОВОҚ

ТОВОҚДАЙ

Катта, беўхшов. Асосан, одамнинг юзи ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Белини икки еридан боғлаган, бети товоқдай, семиз киши эшик очди (С. Сиёев. Аваз). У кундан-кун семириб, шишиб кетаётган, юзи товоқдай лорсиллаб қолганди (Н. Эшонкул. Қалб тўзони). Бўйни бир томонга қийшайган, қорни кўйлагининг тугмаларини узгудек дўлпайган, оёқлари тиззадан икки ёкка тоб ташлаган, бети товоқдай (А. Обиджон. Олтин юракли ав-

тобола). Унинг ёшига номуносиб коринчаси, кирғий бурнию товоқдай юзига караб ижирғаниб кетдик (А. Ҳамро. Олотнинг одамлари).

Т О В У С

ТОВУСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Товланмоқ, турланмоқ.* Турли рангларда жилоланмоқ, аксланмоқ.

Товусдай товлангил, эй, қоши камон, Висол чаманида бўлайлик омон. Айрилиқ ғуссаси ўлимдан ёмон... Қолмайин заррача армон, ўйнасин (Миртемир. Сурат). Дўмбиралик бахши ҳам Тўрғайга жўр ох уриб, *Товус янглиғ товланмиш* Ширакайф, шўх раққоса (Миртемир. Заранг коса синиғи). *Товус каби турланиб*, Сузилади хушрўйлар (И. Мирзо. Девор). *Товус янглиғ товланиб* кўклам, Гулларины сочар йўлимга (Б. Бойқобилов. Мени кутинг, юлдузлар). Ўртада бахшилар, таърифи аввалдан ҳинд элига ёйилган Хоразм хофизлари, Самарқанду Бухоро навозандалари хониш айлар. Ҳинд раққослари товуздек *товланар* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

2. *Хиром айламоқ; хиромон.* Нозик, назокат билан кадам ташламоқ, ноз-таманно билан юрмоқ, рақсга тушмоқ.

Ўзингиз *айланг* товус янглиғ *хиром*, Шеърятдай тотли бўлсин ҳар таом (Э. Воҳидов. Қорхат). Шу ғала-говурли тонгда гонг хуснига хусн бергулик бир чирой билан, кулоқларида кашқари балдоқ, кўкрагида тилла баргак, хурмойи бўйнида марварид маржон, манглайи устида тиллақош билан, шарқ шоирлари айтмоқчи, *товуздек хиромон қилиб* бораётган бу гўзал ёноқлари – эғнидаги лолагул кўйлак товиданми ё энди уйғониб, ўзининг илк зарларини дунё юзига мўл-кўл соча бошлаган дилбар куёш шафағиданми, кип-қизил эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). *Товусдай хиромон* сузар раққоса, Шу кўзлар юлдуздай абадий кулсин (Зулфия. Келинчак).

Т О В У Қ

ТОВУҚДАЙ

Қийқиллатмоқ. Қийнамоқ, азоб бермоқ. Одам ҳақида.

Кўраман кирмаганингни, – деди Бўтабой отланаётиб, – шу қилганиннга сеними... бошим омон бўлса, *товуқдай қийқиллатиб* олиб кираман (А. Қаҳҳор. Кўшчинон чироқлари).

ОЁҒИ КУЙҒАН ТОВУҚДАЙ

Типирчиламоқ, питирламоқ, нотинчланмоқ. Каттиқ безовта бўлмоқ, чорасизликдан, иложсизликдан ўзини ҳар томонга урмоқ.

Жувонни кўриб, Шамси Салоҳ кизариб кетди; талмовсиради, негадир **оёғи куйган товукдек типирчилаб қолди** (Н. Эшонкул. Момокўшиқ). Саид охун ховлиқиб, негадир чопонининг барини силкий-силкий, шундан бошқа сўзга тили айланмай, **оёғи куйган товукдек типирчилаб турар эди** (Ш. Бўтаев. Катта одамнинг дадаси). Мен бора қолай бўлмаса, Сожидахон, – Муродилла **оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди** (М. Ҳазраткулов. Тарози). Сен **оёғи куйган товукдай питирлайверма**. Кумғонингни кўйиб, чойга сув қайнатсанг бас (Т. Малик. Шайтанат). Аммо адолат баъзан кўча-кўйда тутилганида, уни ўйлаб бекорга оромим йўқолиб, **оёғи куйган товукдай тўрт томонга югурган пайтларим кўп бўлган** (О. Мухтор. Эгилган бош). Шамол зўрайиб, дарахтларни силкитган сари, баргларини осмонга пириллатиб учирган сари биз севинамиз. Бой бизларни сўқади, **оёғи куйган товукдай нотинчланади** (Ойбек. Қутлуғ кон). Чикқач, **оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура бошладим** (А. Кодирий. Уткан кунлар). Эрталаб ҳамма **оёғи куйган товукдай** зир югуриб қолди (М. М. Дўст. Лолазор).

ТОЙЛОК

ТОЙЛОҚДАЙ

Жажжи, эркатой. Ёш бола ҳақида.

Бирининг елкасида кетмон, бирининг кўлида урушдан олдин туғилган, **тойлоқдек бўлиб қолган боласи...** (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Тўққизинчи синфга кўчганимизда Ғойибжон **тойлоқдай** бола эди, – деди Қумри (М. Жўра. Изтироб). Дарахтни бир тепсанг, юзта киз ёғилади-ю, бу йигит ўлгур мана шу жувонни оламан дейди! Орқасида **тойлоқдай** боласи бўлмасаям гўргайди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Лўмбоздек бўлиб қолганинга ҳам **тойлоқдек** килиб, опичиб юрдим. Ана шундай килиб, бошимга чиқазиб олдим (С. Аҳмад. Куёв). Эртаси бўлса, хотиним **тойлоқдай-тойлоқдай** иккита ўғил туғиб берса бўладими? (А. Эргашев. Хиёнатни кечириб бўлмайди).

ТОЙ ЧОҚ

ТОЙЧОҚДАЙ

Гижингламоқ, шаталоқ отмоқ, ўйноқламоқ, иргишламоқ; шўх, ёкимтой. Ёш болалар ва машина, сув, сой каби ҳаракатли нарсалар ҳақида.

Ҳозир **тойчоқдай** *гижсинглаптиб* юборамиз (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Ур-ре-э-э! – у бойчечакни қўлида хил-пиратиб, **тойчоқдек** *шаталоқ отиб* чопар эди (А. Кўчимов. Бойчечак). Қишлоқнинг паст томонидан тошдан-тошга урилиб, яйловдаги **тойчоқдек** *ўйноқлаб* катта сой оқади (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). **Тойчоқдекки**на неваралари бор эмиш. Ўғли эсли-хушли, юмшоқ супургидеккина эмиш (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Бензин келмаяпти, шекилли, хавотирланма, Фима, машина янги, балки карбюраторга бирон нима тиқилиб қолгандир. Очиб, бир пуфланса, **тойчоқдек** *иргишлаб*, чопиб кетади (Т. Малик. Шайтанат).

ТОҚ

ТОҚ УРГАНДАЙ

Сапчимоқ, сесканмоқ, кутилмаган қаттиқ таъсирдан турли ҳаракатлар қилмоқ, турли ҳолатларга тушмоқ.

Жувон **тоқ ургандай** *сапчиб тушди* (С. Сиёев. Ёруғлик). Йигиталининг оғзидан келаётган қўланса хиддан унинг қаттиқ маст эканлигини сезган Назира **тоқ ургандай** *сапчиб* ўрнидан туриб кетди (Д. Нурий. Осмон устун). **Тоқ ургандай** қўлларини тортиб олиб, пул-ордерни тепиб юборибди (А. Жўраев. Тегирмон қаршисидаги уй). Йигит ҳам, киз ҳам худди **тоқ ургандай** ўзларини икки ёнга олишди ва бундан ўзлари кулиб юборишди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Аҳмад бу гапни сира кутмаган эди, **тоқ ургандек** эти жимирашиб кетди (Ф. Мусажонов. Ҳиммат). Зухра... эшикка келганда, электр **тоқи ургандай** орқасига тисланди (С. Зуннунова. Янги директор).

ТОЛ ЧИВИҚ

ТОЛ ЧИВИҚДАЙ

Нозик, ингичка, хипча, бежирим. Бел, комат, умуман, ёш йигит-кизлар ҳақида.

Али Қушчи ҳовлига кирганда ўнг томондаги уйнинг эшиги оҳиста очилиб, бошида тўқ хаворанг ипак рўмол, эғнида

тўпигига тушган хаворанг шойи кўйлак, оёғида учига ёқут кадалган бежирим кобулий кавуш, **тол чивикдай нозик** бир киз кўринди (О. Ёқубов. Улугбек хазинаси). Бўй-баста келишган, мўйлови эндигина сабза ура бошлаган, **тол чивикдай нозик** бу йигитчада ўз элининг ҳамма фазилатлари – мулойимлиги, меҳнатсеварлиги, камтарлиги юз фониз мужассам (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Назаримда, хонам, наинки хонам, бутун жаҳон ажиб бир нурга тўлгандай туюлди-ю, кизнинг илтижоси ёдимдан чиқиб, **тол чивикдай ингичка** эгик белидан қучдим (О. Ёқубов. Қайдасан, Морико?). Кўзи юмилган заҳоти хаёлида Розик гавдаланар, дам **тол чивикдай нозик** қомати ... эсига тушиб, бутун вужуди ловуллаб кетарди (О. Ёқубов. Тилла узук). **Тол чивикдай нозик** қоматли киз гоҳ хандон ташлаб кулади, гоҳ кийкириб дарахт орқасига яширинади (С. Сиёев. Райҳон).

ТОЛҚОН

ОҒЗИГА ТОЛҚОН СОЛГАНДАЙ

Айнан ОҒЗИГА СЎК СОЛГАНДАЙ

Оғзингга толқон солгандай миқ этмай юрасан! (Т. Мурод. От кишнаган окшом). Нонушта пайтида ҳамма оғзига толқон солгандай *жим* ўтирди (Н. Ғуломова. Шаҳарлик келинчак). Тўхта, – дедим, – сен барини мендек билгансан, фақат ичингга ютгансан, шундайми?! – деб терговласам, у оғзига толқон солгандек *жим* (А. Исмоил. Аборт). Оқсоқоллар оғизларига толқон солгандек *жим бўлиб қолишди* (Ғ. Каримий. Темирчи исёни). Йўқ, ҳаммасини эмас, сен оғзингга толқон солгандай *миқ этмай* ўтирдинг (У. Ҳамдам. Мувозанат).

ТОШ

(МИСОЛИ) ТОШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛ)

1. **Қаттиқ**. Шундай хусусиятга ортик даражада эга нарсалар хақида.

Коротой қишлоқ аҳволи, Йўлчининг укалари ва ҳоказо тўғрисида сўзлашиб, танчадан чой олди, дастурхон ёзиб, арпа унидан ясалган **тошдай қаттиқ** иккита нон кўйди (Ойбек. Қутлуғ кон). Белимни маҳкам тутганидан билдимки, зўр полвон чиқади. Қўллари **тош мисол қаттиқ** (А. Ҳотамов. Айғир кишнаши). Ғадир-будур, **тошдай қаттиқ** ёғочнинг баданга ботиши ва остимиздаги курсиларнинг ночор, аянчли ғичирлаб нола қилишларини ҳисобга олмаганда, шоҳона тўшак бўлди

(Х. Султон. Бобурийнома). **Тошдай қаттиқ** девор коришмасини кўчириб олди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Куйи томони яланғоч ер, тахмонда бир эски яшиқ. Унинг устида иккита увада кўрпа, **тошдай қаттиқ**, кир, «шапарак» ёстиқ (Ойбек. Қутлуғ қон). Ўғлининг елкалари, билаклари **тошдай қаттиқ** эди (О. Ёқубов. Адолат манзили).

2. *Кўнгли (дили) қаттиқ*. Меҳр-шафқат туйғуси йўқ одам ҳақида.

Давлатманд одамнинг кўнгли **тошдек қаттиқ** бўлади (Лайлак келди – ёз бўлди). Дилларингиз **мисли тошдек қаттиқ**, балки ундан ҳам қаттиқроқдир, ...баъзи тошлар Парвардигоридан кўрққанидан пораланиб, майда-майда бўлиб кетади. Аммо сизларнинг дилларингиз ҳаргиз таъсирланмайди (Т. Малик. Шайтанат). Бу гўдакнинг кўзларидаги мунг **тошдай бағрингга шафқат солмадимиз?! (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги).**

3. *Ботмоқ, қаттиқ тегмоқ*. Ортиқ даражадаги жисмоний ва рухий таъсир қилмоқ.

Копни туртиб турган хандалаклар, айникса, сапчалар бикинига **мисоли қирра тошдай ботиб**, суяк-суягини зиркиратиб юборди (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса). Пешона суяги Тохирнинг қўлига **тошдай қаттиқ тегди**, бош бармоғи «қирс» этди-ю, ўткир бир оғрик миясига чикиб борди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Лекин дилга **тошдек ботди** Илк хўрсиник (М. Мирзо. Куздан дарак...).

3. *Қотмоқ*. Тамоман ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ; нами кочиб, заранглашмоқ. Асосан, одам ва унинг тана аъзолари ҳақида; шунингдек, ер ва бошқа нарсалар ҳақида.

Ўқиб битиргач, ул даҳшат ва таажжуб ичида **тошдек қотиб қолган эди** (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Домла Шомуродов ўтирган жойида **тошдай қотиб қолди** (О. Ёқубов. Диёнат). **Тошдай қотдим** ўшал они, Бор токатдан айрилиб (А. Орипов. Онажон). «Яхши боринг, оғам», деб Ойтуман сой бўйида **тошдай қотди** (У. Азим. Бахшиёна). Кўрганлар борки, «оҳ-оҳ»лаб ёқасини тутсин, койил қолиб, **тошдай қотсин** (Лайлак келди – ёз бўлди). У бу хабардан ажабланмади ҳам, ўтирган жойидан остонадаги аёлларга бурилиб ҳам қарамади – ҳайкалдай, гўё **тошдай қотиб ўтираверди** (Н. Эшонкул. Шамолни тутиб бўлмайди). Англайдиган ҳолим қолмайди, этим жимиллайди, кулоқларим том битади, кўзим тинади, бошим айланади, серрайганча **тошдай қотиб қоламан** (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). Ўлтирганлар уларга кўзлари тушиди-ю ўтирган ерларида ранглари ўчиб, **тошдай қотиб қолишди** (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ҳатто гардани **тошдай қотиб**, зириллай бошлади (Т. Малик. Шайтанат).

Бирок... курғоқчилик бошланиб, ер тошдек қотди (Ў. Ҳошимов. Дафгар хошиясидаги битиклар). Очикда қолган нон шабадада тошдек қотиб қолибди (Сўзлашувдан).

4. Қотмоқ. Хис-сезгисиз ёки меҳр туйғуси йўқ ҳолатда бўлмок.

Окаётган кўз ёшлари музга айланган, юраклар тош каби қотиб қолган, барча бирдек ўзини ўлимга, шахидликка ҳозирларди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва килич). Тош каби қотибди бизнинг дийдамиз, ёмғир ювган тунлар орик юзини кўркмасдан эсладик сархуш пайтимиз. Фақат эсламоқдан кўркдик кўзини (Х. Даврон. Шухратни ёдлаб).

5. Қотмоқ. Қаттик ухламок, донг котмок.

Шишани бўшатиб, кабобни паққос туширган, сўнг тошдай қотган (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Гулшод тошдай қотиб ухлади (Х. Дўстмуҳаммад. Жажман). Тошдай қотиб ухладик, афсуски, уйку қиска бўлди (Х. Султон. Бобурийнома). Жангда ўлган эмас бирор баходир, Бари ҳалок бўлган хиёнатлардан, Тошдай ухлаганда тўшларин очиб, Ё заҳар кўшилган зиёфатлардан (Ш. Раҳмон. Жангда ўлган эмас бирор баходир...). Ярим тунда амаллаб уйга етиб келган Қоратош кун чиккунча тошдай қотиб ухлади (М. Тиловова. Чол ва Қоратош). Бинобарин, ошиқ-маъшук тўғрисидаги ривоят ҳам беҳуда тўқилмаган ва руҳиятидаги ажабтовур бекарорлик ҳам бежиз эмас. Чунки уйда уйкуга ётарди-ю, тошдек қотиб ухлаб қоларди (Н. Килич. Ошиқдара тутқунлари).

(ХУДДИ) СУВГА ЧЎККАН (ТАШЛАНГАН) ТОШДАЙ

Ном-нишонсиз йўқолмоқ, жим бўлиб кетмоқ. Изсиз, бедарак кетмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Бегимқул хайрон бўлиб ошхонага чикди, ваннага каради, хатто тарак-турук қилиб, девор шкафларини очиб кўрди – Нилуфар худди сувга чўккан тошдай ном-нишонсиз йўқолган эди (О. Ёкубов. Биллур кандиллар). Телефонда бир дақиқагина гаплашардиг-у, шу билан сувга чўккан тошдек жим бўлиб кетардик (Х. Дўстмуҳаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз). Кўкон мухторияги тугатилганига қадар Аълохон ҳазратдан хабар келиб турди. Кейин эса сувга ташланган тошдай жимиб кетди (Й. Сулаймон. Армон). Йўқ, – деди. – Сувга ташланган тошдай жимжит. Ановиларнинг иккитаси йўқ (Й. Сулаймон. Армон). Қаёққадир сургун қилинган Кудратхўжа сувга чўккан тошдай бедарак бўлиб кетган эди, эллигинчи йилларнинг ўрталарида эсон-омон қайтиб келди (О. Ёкубов. Диёнат).

ТЕГИРМОН ТОШИДАЙ

Эзмок; огир. Рухий азоб бермок, рухий кийнокка солмок; каттик рухий азобга солувчи.

Мени тегирмон тошидай *эзиб ётган* мағлубият аламлари, тожу тахт армонлари – ҳаммаси ҳозир хаёлимдан узоклашди, худди кечиб ўтилган ботқоқликдек орқада қолди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Аллақандай мудхиш бир ғашлик тегирмон тошидек юрак-бағрини *эзарди* (Ф. Мусажонов. Ҳиммат). Шундай хотинлари бўла туриб, ҳалигача биронта фарзанди йўқлиги уни тегирмон тошидай *эзади* (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Пошшахонни ҳайҳотдай ҳовлида кичик бир ўғил билан ерга михланиб ўтиравериш тегирмон тошидек кун сайин *эзиб юборарди* (Д. Нурий. Осмон устун). Бу ҳукм қабр тошидек совук, тегирмон тошидек *огир*, мавҳум сатрлар эди (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар).

ТОШБАҚА

ТОШБАҚАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Имилламок, судралмок. Ҳеч бир шошилмасдан юрмок, жуда ҳам секин ҳаракатланмок, секин ўтмок.

Тоғни ағдариб ташлайдиган шиддат билан киришганда ҳам бир кунлик ишни энди бир соатда эплаёлмайсан! *Тошбақадек имиллаган* кишини айтмаса ҳам бўлаверади!.. (О. Мухтор. Эгилган бош). Вақт илдамлаган сари тун *тошбақадай судралади* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Отманг, жон ака! – Ҳусан тиз чўқди. Қорда *тошбақадек судралиб* келди-да, оёғини кучоклади (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Кунлар *тошбақадай огир судралар*, Ҳувуллаган уйда ёлғиз чол, кампир (Э. Шукур. Худойберди чол ҳикояси).

ТОҒ

ТОҒДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Катта, улкан; мустаҳкам; зўр, буюк, улуғ.

Фарғона водийсида «Кичкина» деган ўйин бўларкан. Бир кўрик танловга борганимизда кўрувдим. «Кичкина» деб куйлаганингиз сари тоғдай одам бора-бора муштдек бўлиб қолади (Ш. Холмирзаев. Кузда баҳор ҳавоси). Йўқ эса қалбида тоғдай матонат Яшашдан не маъно эди Машрабга (А. Орипов. Ирода). Ўн кун ғуслхона – сизнинг тоғдай гуноҳларингиз ўтрусида зиғирдай кичик бир жазо холос, – деди Салимга (П. Қодиров.

Хумоюн ва Акбар). **Тоғдай-тоғдай** гуноҳлар ҳам унча-мунча бўлар экан-да (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Кўрпа-тўшакни ҳовлига ташиб ётган Зеби бу хасратларни тингларкан, шўрлик онанинг **тоғдай** бардошига қойил бўларди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Бу дард етар Сизга ўла-ўлгунча, Бардошингиз **тоғдек** бўлмаса бунча? (М. Юсуф. Хурсаной опа). Кўзига одамлар гоҳ **тоғдек**, гоҳ чумолидек бўлиб кўринади (О. Мухтор. Майдон). Нега у бунчалик ўзига бино қўйган. **Тоғдек** таянчи бор учунми? (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Ботир бўл. Олға югур. Кўркма ҳар хил қотилдан. Ахир, **тоғдек** суянчинг – Ўзбекистон ортингда (У. Азим. Юравер...).

2. *Баланд, юксак; юксалмоқ.* Конкрет ва мавхум тушунчаларга нисбатан.

Кичкина жуссали, озгин Лаъл Чанд **тоғдай баланд** қора филга яна унинг хартуми ёрдамида минди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). У шоҳ билан навкар орасида **тоғлай баланд** девор борлигини билар, Бобур бу девордан бир сакраб ошиб ўтмоқчи бўлаётгани ғалати туюларди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Бах-малмиди, Галлаорол, жаннатлардан не фарқи бор, Буғдойлари таъзим берган **тоғдай** хирмонлар яшар (С. Тўйчиева. Жиззах алёри). **Тоғдай** хирмон, яна учта арава ёниб кул бўлган (Й. Сулаймон. Армон). Девлар келаяпти – машъаллар ёкиб, Булутларга тегиб **тоғдек** бошлари (У. Азим. Учинчи баллада). Тарихинг **тоғ** каби *юксак*, Янграр ғурур, шонлар саси, Жиззахим (С. Ҳаким. Жиззахим). Бу – қат-қат **тоғ** каби *юксалган*, муаззам кулалари, кунгурадор калин деворлари, тепа-тепа тупроқ уюмлари билан Ҳирот самосига ҳокимлик қилган қалъа эди (Ойбек. Навоий). Севгинг юрагимда **тоғдай юксалди**, Унга юлдузлар ҳам очдилар дилин (У. Азим. Севгинг юрагимда...).

3. *Оғир, зил.* Конкрет ва мавхум тушунчаларга нисбатан.

Тоғдай оғир юкни кифтига олиб, Кушдай енгил бўлиб юради шоир (А. Орипов. Шоир). Бўғмоқ истар мени дув-дув кўз ёшим, **Тоғдай зил** мунг мавжи шу зум бўлар паст (Миртемир. Қучоқ). Сени жиндак хушвақт қилгани, Сени жиндак хушбахт қилгани – Тагсиз жарлардан ўтолмаганим, Сени сўнги йўлга ўзим узатолмаганим – **Тоғдай зил** (Миртемир. Онагинам). Новадек кадди-басти **тоғдек зил** юк остида сингудек букиб ташланди (Н. Раҳимжонов. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти). Жанг олдидан яғриндор, гўштдор елкасида **тоғдек** юк борлигини ҳис қилган Жобир эса энди рингдан кушдай енгил тушиб келар, хаёлига кўзлари йўлига интизор онажони, отажони, ютуқларини бирма-бир ёзиб борадиган акажони Шокир келар, шу дамда

дафъатан уларни соғиниб қолгандай сезарди ўзини (Б. Жумаев. Оқпўлатлик полвон).

4. *Уюлмоқ*. Бир жойга тўпланиб, ғарам, уюм, тепалик ҳосил қилмоқ.

Разм солиб қараса, тарвузлар тоғдек уюлиб ётибди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Бир муддат туриб қолдим, кўзим қоронгиликка ўргангандан кейин омборнинг бир бурчагида тоғдек уюлиб ётган пиёз, нариги бурчагидаги қарамларни илғадим (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Оддийгина сопол тақсимчаларда писта ва бодом, асал ва шиннилар, мурабболар, улкан лаганларда тоғдай уюлган бедана ковордоқлар... (О. Ёкубов. Кўхна дунё). Кенг даҳлизнинг ўнг томонидаги чоғроқ хонага гилам ва кўрпачалар тўшалган, диванлар, сервантлар қўйилган, чап қўлдаги катта меҳмонхонада эса ... китоблар тоғдай уюлиб ётарди (О. Ёкубов. Диёнат). Аравақашлар сўкинган, эшаклар ханграган, оғзидан тупуги осилган, устига қоп-қоп сомон тоғдек уюлган туялар ҳам ўтиб қолади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

5. *Кўнгли(ни) кўтар(ил)моқ, ўс(тир)моқ*. Руҳан жуда ҳам енгиллашмоқ, шундай руҳ бағишламоқ, кайфияти чоғ бўлмоқ (қилмоқ).

Қабулдан кўнгли тоғдай кўтарилиб чикди. Чикди-ю Қурбонойга ошиғич телеграмма жўнатди (М. М. Дўст. Лолазор). Айбга буюрмайдилар, биз ғарибларга илтифот кўрсатиб, кўнглимизни тоғдай кўтардингизлар (Т. Малик. Фалак). Болам дунёдан ўтгунча пешонам бир марта саждага тегмади. Ҳеч бўлмаса охириги келишида ёнида туриб, намоз ўқисам эди... кўнгли тоғдай кўтарилармиди? (Т. Малик. Шайтанат). Қамар Шариповичнинг бу таъкидидан кўнглинг лаҳза ичра тоғдек ўсди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Отақўзи гап ўзи ҳақида бўлишини сезди, сезди-ю, кенгашидаги мактовлар, дастурхон тепасидаги алёрлардан тоғдай ўсган кўнгли яна намозшом бўлиб, питирлаб қолди (О. Ёкубов. Диёнат). Сизни кўрсам, кўнглим тоғдай кўтарилади, яшашига завқим ошади (А. Абдуллаев. Дард).

ЕЛКАСИ (УСТИ)ДАН ТОҒ АҒДАРИЛГАН (КУЛАГАН)ДАЙ

Енгил тортмоқ. Бирор ғам, ташвиш, машаққат, қийинчилик кабилардан халос бўлиб, руҳан енгил, сокин ҳолатга кирмоқ.

Билдинг-ку, билиб турибсан-ку. Энди... шу битта қизгада... – елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди Холмат (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Хабар келгандан кейин эса

гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай *енгил тортиб*, ўзини Амир Темурнинг олтин курсисига ташлади-ю, ухлаб колди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Али Кушчи уста Темур Самарқандий билан хайрлашиб, Қаландар икковлон ғордан чиқаркан, гўё елкасидан тоғ қулагандай *енгил тортиди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Жумлалари кўнгилдагидек чиқса, елкасидан тоғ ағдарилгандек *енгил тортар*, юзлари ёришиб кетарди (О. Мўминов. Хиёбондаги уч учрашув). Ўзимни жуда яхши хис қиляпман. Устимдан тоғ ағдарилгандай *енгилман* (А. Жўраев. Чорраҳалар).

ТОҒОРА

ТОҒОРАДАЙ

Катта. Шаклан юмалокқа мойил, одатдагига нисбатан катта нарсалар ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланеди.

Кенг кўйлак ичида тоғорадай қорнини осилтириб, пишиллаган хомиладор опаси Умринисо ҳовлида майда-чуйда ишларни саранжомлаб бўлгач, чирокни ўчирди, эрининг ёнига кириб кетди (Ойбек. Қутлуғ кон). Қози тоғорадай салла остидаги хум калласини лиқиллатиб ҳиринглади-ю, секин кўчага қараб юрди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Кўз очиб юмгунча олдидаги тоғорадек кулдон тахта омборхонасидаги хода уюмига ўхшаб колди (С. Аҳмад. Экология ва биз).

ТУГМА

ТУГМА(ЧА)ДАЙ

Бежирим; кичкина. Кўпроқ бурун, оғизнинг бежиримлиги, бошқа нарсаларнинг кичиклиги ҳақида.

Киз пўстинининг ичидан ҳам қат-кат кийим кийган бўлса керак, матрёшка деган юм-юмалок кўғирчокка ўхшар, тугмадеккина бурни, юпқа лаблари, катта-катта кўм-кўк кўзлари бу ўхшашликни яна ҳам кучайтирар эди (О. Ёқубов. Биллур кандиллар). Кўзичоғингиз олдингиздан ўйноқлаб чиқиб қолгандай. Тўғрими, пучуктой? – деб эркалаб, бармоғини боланинг тугмачадай бурунчасига теккизмокчи эди (М. Мансур. Жудолик диёри). Икки бети нақш олмадек, тугмадаккина оғизчасининг четларидаги кулдиргичлар эндигина учмоққа шайланган қушчага монанд (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Сенинг бундай узлуксиз хаёлларингни факат ўзини-ўзи осиб кўймадимми ёки деворни тешиб қочишни мўлжаллаётгани йўқми, деб назоратчининг дам-бадам темир эшикнинг тугмадек тешигидан

карашигина бузади, камоқда эканингни эслатиб туради (Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар). Югуриб кириб, тугмачадай бир дона дорини олиб чиқиб, унинг оғзига солди (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

ТУЗ

ТУЗ СЕПГАНДАЙ

1. *Ачишмоқ, ачитмоқ.* Жисмоний азобнинг ўта ортиши ҳақида.

Шилиниб кетган чап тиззасини туз сепгандай *ачишиб* азоб бераётган қўллари билан сийпади (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида). Шилинган тиззаси туз сепгандай *ачишади* (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Ҳали ағанаганида устидаги яғири шилиниб кетганми, нима бало, худди туз сепгандек *ачишиб*, игна санчилгандек оғрийди (Отаули. Шафкат).

2. *Юраги ачишмоқ, юрагини ачитмоқ.* Руҳий азобнинг ўта ортиши ҳақида.

Факат бир нарса баъзи-баъзида тинчини бузиб, *юрагини туз сепгандай ачитар*, у ҳам бўлса, яна ўша эски ракиби Абу Али эди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Шораҳим унга тикилган сайин *юраги туз сепгандай ачишиб борар*, бироқ нима деб юпатишини, қандай тасалли беришини билмас эди (О. Ёкубов. Оккушлар, оппоқ кушлар). Шундай деб борардинг-у, *юрагинг туз сепгандек ловиллаб ачишарди* (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида).

ТУЛКИ

тулкидай

Айёр, қув, ҳийлакор. Одам ҳақида.

Умрида кам рост гапирадиган, рост гапирсам ишим келишмай қолади, деб кўрқадиган ғоят хушёр, тулкидек *айёр* Забиҳилла заргар бир амаллаб тиллолар бу йигитчалар чўнтагига қандай тушиб қолди экан, ана шуни билишим керак, деб боряпти (Х. Тўхтабоев. Қуёнлар салтанатининг шаҳаншоҳи). Кечагина кўзига илондек заҳарли, тулкидек *айёр* кўринган манави одамлар нега бугун мусичадек беозор туюлмоқда? (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Тулкидай *қув* эмасми? Ҳуши келганда, хизматкорлар билан аския ҳам қилиб кўяди у (Ойбек. Қутлуғ кон). У энди тулкидек *айёр*, бўридек сезгир бўлиб қолган эди. Атрофда кимирлаганни кўрар, кулоқлари эса ҳар бир шарпани тинглар

эди (П. Турсун. Ўқитувчи). Бу дунёда худди шу тулки каби *айёр* кимсалар бор (Т. Малик. Келинлар дафтарига). Бу одамларнинг даврасидан тулки каби *ҳийлакор* бўлсанг, жой топасан, бўридай бешафкат бўлсанг – ўрин эгаллайсан (Ф. Тиловат. Қора кузгун).

ТУМАН

ТУМАНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Тарқамоқ, йўқолмоқ, эримоқ. Асосан, хафалик, шубҳа, хаёл каби мавҳум тушунчалар ҳақида.

Гўринг нурга тўлгур Шариф мактов деган нарсага зўр эди, ажабмаски, мактовлари билан аёлнинг хафалигини *тумандай тарқатиб юборган* бўлса (М. М. Дўст. Лолазор). Маъруф Жалил деган шоир шу одамлигини билганимдан сўнг кечадан буён кўнглимни безовта қилиб юрган ташвишлар *тумандай тарқалди* (А. Кўчимов. Камтарликнинг баланд чўккиси). Қишлоқда кўнглини қоплаган мубҳам ғубор кўрғонга қайтиши биланок *тумандек тарқаб кетарди* (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Дунёдаги ҳамма нарсалар унутилгани каби ўша гўдаклик хотираси ҳам бора-бора тонгги *тумандай тарқалди-кетди* (Ж. Абдуллахонов. Орият). У ўз шаҳрида зерикар... Табассуму жилмайишлар жонга тегиб, аста-секин тонгги *тумандай йўқолиб*, хомуш, ковок солиб юрадиган кунлар бошланди (Мирмуҳсин. Меъмор). **Туман янглиғ эрир** шубҳа булути (Э. Охунова. Шеърлар). Кўп ўтмай, «самоларга бўй чўзиб кўринган» шаҳар ҳам тумандек ғойиб бўлди (Н. Каримов. Миртемир).

ТУМОР

ТУМОРДАЙ

Сақлаб юрмоқ, тақиб юрмоқ, азиз, кадрли нарса сифатида хамиша ўзи билан олиб юрмоқ, асраб юрмоқ.

Худо ҳаққи агар... – Проводник туйқус йиғламсиради. – Лев Николаевични қанчалар ҳурмат қилишимизни билсангиз эди... – У хатни олиб, авайлаб буклади. – Буни *тумордек сақлаб юраман*, синглим, – деди ва авайлаб чўнтагига солди (Ш. Холмирзаев. Танҳолик). Мана, ўша юлдузча, *тумордай тақиб юрибман* (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Сўнг дилни *тумордай* бўйнингга илсам. Юрар сўкмоғингга юлдузлар қўйсам, Тунлар суйсам сени, Кундузлар суйсам (С. Сайид. Уйингдаги бешиклар).

ТУН

ТУНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қора. Асосан, одам сочи, кўзининг ранги ҳақида.

Кел, энди ташлама, қўйма Бу туннинг қўйнида ёлғиз. Ҳижронни бошимга ёйма, Эй тундек сочи *қора* киз (Чўлпон. Тун). Эй сочлари тўлкини *тун сингари* сим-сиёх, Хол каби пайдо бўлгум ёноғинг ё қошингда (Миртемир. Мен сени...). Бола-нинг юраги сиқилиб, сандикни очишди. Очиб қараса, ўзи тушида кўрган қиз ётган эмиш. Жамоли ойдек, қошлари ёйдек, юзлари кундек, сочлари *тундек* киз экан (Қирон ботир). *Тундай қора* кўзда тонглаб яшайди. (О. Суюндиқова. Анҳор шовуллайди...). *Тун каби* бирдек қоронғу кўзларимга Субху шом, Тонг аро сен келмасанг, оқшом аро Сен келмасанг (Ж. Камол. Сен келмасанг). Теппамдан *тун каби* куюлади соч, Қора тун ёнади оташ юзларда (А. Орипов. Деразангни қоплар...).

ТУТ

ТУТДАЙ

1. *Тўқилмоқ.* Бирваракайига қирилмоқ, ялписига маҳв бўлмоқ.

Аср вақтига келиб беш юз қадам, шомга яқин эса юз-юз элик қадам қолади. Йигитлар *тутдай тўқилади* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Темур қайтганида қўшин парокандаликка учраган, бир қисми ёғий билан савашда *тутдай тўқилган* эди (Н. Кобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Ёғийлар эгри қарнайларини чалиб кўчани тўлдириб юришганида лис-тирма қўйдириб *тутдай тўққан* (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Ҳар қилич солганда у *тутдек тўқиларди* ёв (Ў. Умарбеков. Булғор қўшиқлари). Боғий бўлуки сон жиҳатдан устун душман зарбасидан *тутдай тўқилаётганини* кўрган Ҳаким эхтиёт кучларни ишга солишга ошиқди (Ғ. Каримий. Наршах калъаси). Йиллар ўтди, фақир хонадон Мухтожликда таслим этди жон. Ғамхонада қашшоқлик кулди Ва оила *тутдай тўқилди* (Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон).

2. *Тўқилмоқ.* Путурдан кетмоқ, яроқсиз ҳолга келмоқ; вайрон бўлмоқ.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг *тутдек тўқилиб кетганини* билди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Йўлчи унинг орқасидан сердарахт, лекин уй-жойи *тутдай тўқилиб турган* катта ҳовлига кирди (Ойбек. Қутлуғ қон). Энди қизиқиш зўр келиб, ошиғич илгари босдим, босдим-у хангу манг

бўзардим, ахир, тутдек тўқилган хайҳотдек кенг ҳовлида Сайис билан Файласуф недир масалада юзма-юз тортишаётган эди (А. Дилмурод. Хаёл чўғланиши).

3. *Юраги (ичи) тўқилмоқ.* Каттик изгироб чекмоқ, беҳад дилгир бўлмоқ.

Бобур Мирзонинг аламзада юраги тутдай тўқилар эди (Х. Султон. Бобурийнома). Киндик кони томган юртларни, энди эслаган чоғ юраклари тутдек тўқилиб кетадиган жаннатмонанд вилоятларни кон билан суғорадими? (Х. Султон. Бобурийнома). Ўзига оро бергандай бўлди-ю, бироқ ичи тутдай тўқилиб турарди (Р.Файзий. Ҳазрати инсон). Ўх-хў, жойидан олдинг-ку, сен бола. Қачон келин қиларканман, деб юрагим тутдай тўқиларканда (И. Зойир. Қисмат ўчи).

ТУТУН

(ТАМАКИ) ТУТУН(И)ДАЙ

Тарқамоқ, кўкка учмоқ, йўк бўлмоқ; муаллақ қолмоқ.

Чарчоқлик ҳам тарқаб тутундек, мизғиб олар бежо сувчи сал (Миртемир. Кўк чой). Аброрнинг юрагини кемирган нори-золик тамаки тутунидек тарқади-кетди (О. Мухтор. Эгилган бош). Базми жамшидларда, кўнглим тиламаган давраларда, сафсата бозорларида кунларим тамаки тутунидай кўкка учди, ...бироқ белимининг қуввати, кўзимнинг нури, юрагимнинг харорати колган шу даргоҳни бир келиб кўрмоққа, бағрига бир кеча оёқ узатиб ором олмоққа фурсат топмадим (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Прицепли трактор ортидан кўтарилган чанг тамаки тутунидек анчагача ҳавода муаллақ туриб қоларди (Э. Усмонов. Ёлқин).

ТУХУМ

(АРЧИЛГАН) ТУХУМДАЙ

Силлиқ. Кўпроқ эркак кишининг қиёфаси, юзи ҳақида.

Турди Ҳамдамовнинг эшигини биров тақиллатди. Турди ака ташқарига чиқиб караса, арчилган тухумдай силлиқ бир йигит тиржайиб турибди (Э. Узоқов. Сомони чикди). Абдурахим илик сувда узоқ ювинди. Охирида соқолини ҳам киртишлаб, арчилган тухумдек силлиққина бўлиб чиқиб келди (Б. Абдураззоқ. Қирон). Элликбоши майин тўқилган чакмонини ечди, тухумдай силлиқ ва оппоқ салласини олиб, козиққа илди (Ойбек. Қутлуғ кон).

ТУШ

ТУШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ)

Ўтиб кетмоқ, унутилмақ. Бирон из қолдирмасдан кечмоқ, изсиз хотирадан чиқмоқ

Тушдай *ўтиб кетди* бугун ҳаммаси, Юракни фойдасиз ўртамoқ нечун? (Х. Худойбердиева. Такдир улаганда умрлар занжирини...). Бу кунлар ҳам **тушдай** *ўтар-кетар*, ғаразғўйларнинг томоша қилгани, яқиним деб билганларимизнинг ўзини олиб қочгани қолар (Й. Сулаймон. Армон). Бу хуш онлар бир **тушдайин** *ўтдию кетди* (М. Юсуф. Сайланма). Жанг даҳшати, мудхиш қирғинлар Тушдек осон *унутиларди*. Сен ёнимда қуйлаган тунлар, Қоплар эди дилни ишқ дарди (Н. Маматов. Ифтихор). Мусофир бўлмаган – мусулмон бўлмас. Балки, бегона заминда бу кунлар **тушдек** *унутилиб кетар*? (Х. Султон. Бобурийнома). Биламан, ёшлиқ ҳам кетди бетакрор, Бари *ўтиб кетди* бир туш мисоли. (А. Орипов. Бир танишим ҳақида баллада). Бу ёруғ дунёда севги-муҳаббатдан ким рўшнолик кўрибдики, сен ўзингни қийнайсан, жон олиб, жон берасан? Айтдим-ку, вақт ўтиши билан ҳаммаси ёмон **тушдай** *унутилади* (А. Абдуллаев. Дард).

ТУЯ

ТУЯДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

1. Баланд; *катта*.

Туядай бўй бергунча, игнадай ақл берсин (Мақол). Болаларнинг ўйинига аралашадими **туядай** хотин! (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Ҳамма **туядай** айби бўлса, қўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани филдай қилиб кўрсатади (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Энди таъзирини егандир деб четга иргитсам, «шув» этиб осмонга кўтарилди, **туядек** *каттакон* бургутнинг тусига кирди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

2. *Лўқилламоқ; бўқирмоқ, ўқирмоқ.* Асосан, одамнинг лопиллаб, лўк-лўк қилиб юриши, норози ҳолатда баланд овоз чиқариши ҳақида.

Ёши каттарoқ икки шериги жўрттага **туяга ўхшаб** *лўқиллайди* (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Неча кунларки чойнинг хуморига чидолмай, **туядай** *бўқириб* келяпсиз (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда **туя-**

дай ўқираётибди (А. Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар). У юзини кўрсатмасликка ҳаракат қилиб, туядек *лўкиллаб*, тоғ томон кочди (Мирмуҳсин. Темур Малик).

ТУҒИШГАН

ТУҒИШГАНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қадрдон, азиз, яқин, қалин. Қариндош бўлмаган кишилар ўртасидаги илик, қалин муносабат ҳақида.

Ботир мен учун *туғишгандек қадрдон* эди (А. Жўраев. Юрак бўронлари). Чиндан ҳам, хонадон бекаси Анварни *туғишганидай* кутиб олди (А. Абдуллаев. Дард). Кўникиб кетишади, деб айтсам жуда хунук эшитиларкан. Йўқ, улар билан *туғишгандай* бўлиб кетишади. (М. М. Дўст. Лолазор). Менга *туғушқонимдек азиз* ва муҳтарам Низомиддин (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Шоир Шамси Одил... ҳам Каттақўрғон тарафлардан бўлгани туфайлими, Маъруф Жалил билан *туғишганлар сингари қалин, қадрдон* оға-ини эди (А. Кўчимов. Камтарликнинг баланд чўккиси).

ТЎЗҒОҚ

ТЎЗҒОҚДАЙ

Тўзиб кетмоқ, тўзғиб кетмоқ, ҳар тарафга тартибсиз равишда тарқалмоқ; хаёллари паришон бўлмоқ.

Бу давлатлар, обрўлар, катталиклар... – ҳаммаси қамишнинг *тўзғоғидай* бир нафасда *тўзиб кетадими* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Ўрта Осиё минтақаси тарафга отишар ва улар *тўзғоқдай* ҳар томонга ёйилиб туришарди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Кўнгилисиз воқеа ҳақидаги хабарни эшитгач, онанинг хаёллари *тўзғоқдай тўзиб кетди* (Сўзлашувдан). Ўша кимсалар қаторида Замира ҳам шарпадек ивирсиб юрарди. Хаёллари паришон эди, *тўзғоқдек тўзиб кетган* эди хаёллари (Н. Бокий. Гулзамира).

ТЎНҒИЗ

ТЎНҒИЗДАЙ

Семирмоқ; катта бўлмоқ. Ҳаддан ортик семиз, катта, қўпол, фаросатсиз одам ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Тўнғиздай семириб кетибсен. Тагин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тўшақда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тўр тўкийсен (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

Бўйнининг йўғонлашиб кетганини қаранг, тўнғиздек *семирибди* ўзиям (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Қандай беҳаё боласан! Кап-катта тўнғиздай бўлиб қолибсан-у, шарму ҳаё қилмасдан номаҳрам бор ҳовлига қарайсан-а (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Дарди-касали томоқ, пул. Бозорнинг бўриси. Тўнғиздай тўқ, деган фикр кечди (А. Кўчимов. Тубсиз қудук). Тўнғиздай бўлиб қолсанг ҳам, фойданг тегмаса! Даданг кетаётганида тайинлаган гаплари эсингдан чиқдими, уятсиз? (Р. Раҳмонов. Чангалзордаги шарпа).

Т Ў Р В А

ТЎРВАДАЙ

Узун кўйилган, кўпол. Асосан, сокол ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Аларни ҳақ йўлга чақирмоқ хикматдан холи эрмас, илло, бир тўда ялангоёк билан урушиш шаънимизга нораво, — деди у кўксини қоплаган тўрвадек соқолини селкилатиб (Ғ. Қаримий. Наршах қалъаси). Бу вақт чий эшик аста кўтарилиб тўрвадай сокол кўринди (А. Мухтор. Қорақалпоқ кассаси).

Т Ў Т И

ТЎТИ(ҚУШ)ДАЙ (КАБИ, ЯНГЛИҒ, МИСОЛ)

1. *Такрорламоқ, қайтармоқ, сайрамоқ*, бир гапни ҳадеб айтавермоқ.

Ваъда қилинган «дориламон» кунлардан кўзлар сўқир, тиллар ўргатилган гапларни тўтиқушдай *такрорлаш*га одатланган (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Сув бўйида севишганлар бир-бирларига ўла-ўлгунча айрилмаслик ҳақида оташин қасамлар ичишар экан, бу ёқда — Нилуфарнинг уйида Камол раҳбар ҳокимнинг «элчи»ларига бошига ўлим келса ҳам, сўзидан қайтмаслигини тўтиқушдек *такрорлаб* онт ичарди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Ғилай садоқатлироқ экан, чурқ этмади. Сенлар ўргатган гапни тўтиқушдай *такрорлайвердиларинг* (Т. Малик. Шайтанат). Бу гаплар Аждаровнинг ўзиники эмас эди, унга кимдир ўргатиб қўйган ва у ўргатилган сўзларни тўтиқушдек *такрорларди*, холос (И. Зофир. Қисмат ўчи). Шаҳар ёқдан ким келса, бари Тўтидек бир сўзни *қайтарар*: Кўришмадик, ўғлингиз, балки, Келиб қолар, дейди занғарлар (М. Юсуф. Кечикиш). Дарвеш жавоб

бермай ўзича сўкинди-да, **тўтикушдек сайраганича** «Боғи майдон» томонга ўтиб кетди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). «Хўп бўлади, бажарамиз!» – деб **тўтикушдай сайраб туришларининг** ўзи катта гап (О. Ёқубов. Диёнат).

2. **Ширин тилли; чиройли. Аёл ҳақида.**

Жоним итобингдан оловланаркан, Такаллум бошлайсан бир тўти мисол (Ж. Камол. Ишк ва орзу). Олмадай тўлишган оли бор эди, Чап юзида кўша холи бор эди, Баён этсам, адолатли султоним, **Тўти янглиғ** шакар тили бор эди (Тоҳир ва Зухра). Иккита **тўтидек** хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтирадир... тағин қанақа каму кўст? (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Хуш қилиқли олдидаги қизлари, Оқчадир, қорадир келган кўзлари, Ҳар қайсисин **тўтидайин** сўзлари, Ақли расо сиздай шоҳнинг дилбари (Гулихиромон).

ТЎҚМОҚ

ТЎҚМОҚДАЙ (КАБИ)

1. Зарбли, зарби кучли. Мушт, қўл кабилар ҳақида.

Сўфи яна сасийверган экан, Али лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, **тўқмоқдай муштини** унинг иягига тирабди: «Устани тирикчилик қилгани кўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми», дебди (А. Қахҳор. Ўтмишдан эртақлар). Шу вақтда Йўлчининг кўкрагига каттиқ ва салмоқли мушт тушди. Йўлчи ҳам Қора Аҳмаднинг башарасига, кўксига, қорнига **тўқмоқдай** муштуми билан тўхтовсиз тушира бошлади (Ойбек. Қутлуғ қон).

2. Зарб билан **урилмоқ**, каттиқ рухий-хиссий таъсир қилмоқ. Асосан, гап, сўз, турли ҳаракат-ҳолатлар ҳақида.

Унинг назарида, бу оҳанг Манзурага далда бериши лозим эди. Аммо ичкарида титраб турган жувонга ҳар бир сўзи **тўқмоқ каби** зарба берганини билмади (Т. Малик. Шайтанат). Асадбек суҳбат мавзуини қисман англаган бўлса-да, бошига **тўқмоқ каби урилган** гапнинг заҳридан кутула олмади (Т. Малик. Шайтанат). Бу гап Асадбекнинг миясига **тўқмоқдек урилиб**, то-вонигача зириллатиб юборди (Т. Малик. Шайтанат). Миясига эса Ўқтамнинг сўнгги сўзлари **тўқмоқдек урилди**: «Харидори йўк, харидори йўк!» (Л. Бўрихон. Бир томчи ёш).

У

УЗУК

(ХУДДИ, БАМИСЛИ) УЗУККА КЎЗ КЎЙГАНДАЙ

Мос, муносиб, уйғун. Бир-бирига жуда ҳам ярашган, бири иккинчисига ниҳоятда муносиб келган.

Бу гапларимни хушомадга йўйманг-у, назаримда, шу ташбеҳлар ўзингизга нисбатан айтилса, худди узукка кўз кўйгандай *мос* тушарди (А. Абдуллаев. Дард). Бизнингча, адашмаган йигит, ҳақкирост, бир-бирига жуда монанд, узукка кўз кўйгандай *муносиблар* икковлари (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Бўйлари ҳам баробар, нозикликлари ҳам бир хил, иккиси ҳам хушфеъл – худди узукка кўз кўйгандай (М. М. Дўст. Лолазор). Сўнг шеърий хатни ёзаётганидан хабардор эканини айтиб, шу хатнинг тагига унинг ҳам имзоси қўйилса, тилла узукка ёкут кўз кўйгандек бўлишини айтди (Н. Каримов. Тўрғай). Фавкулудда бежамали қурилган, тепаликда бамисли узукка кўз кўйгандек чиройли жойлашган, теварак-атроф кафтдек кўриниб турадиган гиштин кўҳна қалъа амирзодага, Кешнинг Оксаройидай бўлмаса ҳам, ҳар қалай улуғвор, фариштали, дилтортар, шинам бир маскандай туюлди (М. Али. Улуғ салтанат).

У К П А Р

УКПАРДАЙ

Майин, момиқ; энгил. Кўпроқ соч, сокол, қор ва шу қабилар ҳақида.

Нормурод Шомуродов чаккаларидаги укпардай *майин*, оппоқ соч толаларини силаб сукут сакларди (О. Ёкубов. Диёнат). Кўкрагигача ёпирилган оппоқ укпардай *майин* соқоллари юз-кўзларини қоплади (Ҳ. Назир. Бир туп ғўза). Паға-паға ёғаётган қорда, укпардек *момиқ* қор кўрпасида ўмбалоқ ошиш, эркаланиб-тантиқланиш энг масрур онлар эди унинг учун!.. (Х. Дўстмуҳаммад. Ибн Муғанний). Низомжон кетмон дастасига тирсагини қўйиб, онда-сонда сузиб юрган укпардек *енгил* булутларни томоша қилаётганда нимадир шитирлагандек бўлди (С. Аҳмад. Уфқ).

УММОН

УММОНДАЙ (КАБИ)

Тошмоқ, тўлқинланмоқ; чексиз. Жўшқин ҳаракатда бўлмоқ; поёни йўқ, ҳаддан ортиқ кўп.

Ташқарида эса ҳаёт **Уммон каби тошади**, Қитъалардан қитъаларга Чўнг булутлар ошади (А. Орипов. Тарбия). Мамлакат ҳайкириб, **Уммондек тошди**, Жанггоҳлар оташи Кўкка туташди (Ж. Камол. Армон). Теварак худди **уммон каби тўлқинланар**, сахро бир китоб каби варақланар, балки қумларнинг янги саҳифалари очилмоқдайди (И. Султон. Бокий дарбадар). Ойчечак бегим айтган афсона ҳаёлидан ўтади, юраги **уммон каби тўлқинланади** (Ш. Улуғ. Факат сен йиғлама...). Одам топсак, маблағ топилмас эди, маблағ топсак, яна бирон нарса етишмас эди. Бу ерда ҳаммаси бор. Кучу кудрат **уммондай чексиз** (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

УН

УНДАЙ

Майин. Қўл ёки бошқа сезги аъзосига дағал ботмайдиган.

Кўчаларнинг **ундай майин** тупроғи ҳам қизиб ётибди (М. Ҳазраткулов. Таътил кунлари). Тупроқ **ундек майин**, қизғиш тусда эди. Ер юзида юрган одам тупроқни кафтига олиб томоша қилганида бунақа аҳволга тушмайди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). **Ундек майин**, салқин тупроқ бармоқларингиз орасидан билк-билк отилиб чиқади. Кетаверасиз, кетаверасиз, ҳечам чарчамайсиз (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

УШОҚ

УШОҚДАЙ

Жуда ҳам кичик. Асосан, одамнинг жуссаси ва баъзи нарсалар ҳақида.

Ушоқдай аёлнинг юраги ҳам шунчалик тоғдек бўладими-а? (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). **Ушоқдай** тилла тақинчоқни олиш учун... аёлни пичоқлаб кетяпти. Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза?.. Йўқ, бу иқтисодий қийинчиликдан эмас, йўқ. Бу – мафкуравий ожизликдан, кампир, мафкуравий заифликдан (Т. Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди). Унинг норғуллиги, улкан одамлардек бир ерга сиғмай қолиши шунда яққол сезилиб қолар эди. Мен унинг олдида ўзимни **ушоқдек** ҳис эта бошлар эдим, тавба (М. Мансур. Жудолик диёри).

Ф

ФАВВОРА

ФАВВОРАДАЙ

Отилмоқ, отилиб чиқмоқ. Куч, шиддат билан ташқарига отилмоқ.

Шу талваса, шу зўрикишдан – бирдан **фавворадек отилди** кони (Ж. Камол. Ражаб Ашуров достони). Неча фурсатдир кўнглига тўлиб борган ва ниҳоят, такмил топиб, ташқарига **фавворадек отилиб чиқиб кетган** «оҳ»га қарши ҳеч нима қила олмади Самандар (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Ҳар гал уни йиртиш учун кўлга олганимда, аёл қирқиб ташланган ўнг кўлининг ўрнидан **фавворадек** кип-қизил қон *отилаётган* қиёфада кўз ўнгимда жонланаверар ва бармоқларим титраб, сурат ерга тушиб кетар эди (Ш. Ҳамро. Суратдаги аёл).

ФАРЗАНД

(ЎЗ) ФАРЗАНД(И)ДАЙ

Яхши кўрмоқ, тарбияламоқ; қадрдон, якин, суюкли. Одам, жонивор ва бошқа нарсалар ҳақида.

Устози ҳам шу боисдан уни **ўз фарзандидай** астойдил *яхши кўради* (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Ая бечоранинг уни **ўз фарзандидай** *яхши кўришининг* битта сири бор, у ҳам бўлса, Отақўзи ёш бўлса ҳам, Жабборнинг сирдоши бўлган (О. Ёқубов. Диёнат). У томони Кавказдан, бу томони Тожикистонун Туркманистондан, отингни сотасанми, деб харидорлар кела бошлади. Гўрни сотаманми? Одам ўз боласини ҳам сотадими? Қора Жайрон **фарзандимдек** гап-ку (С. Аҳмад. Жимжитлик). Ҳиндол Дилдор оғачадан туғилганда менинг худо раҳмати онам уни мана шу боғда **ўз фарзандидек тарбия қилган эди** (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). **Фарзанддек қадрдон** бўлиб қолган эди-да, жонивор (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Йўлда кетиб бораркансан, хаёлингга шундай бир фикр келди: инсон, агар касбига астойдил меҳр қўйган бўлса, иши ҳам бора-бора **фарзандидек** бўлиб қоларкан (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Биз домланинг уйига тез-тез бориб турар, Ваҳобжон эса домланинг **фарзандидек** бўлиб қолган эди (Н. Каримов. Миртемир).

Ф А Р И Ш Т А

ФАРИШТАДАЙ (КАБИ, МИСОЛ)

Пок, покиза, бегуноҳ, тоза; гўзал. Асосан, яхши ахлоқ-одобга эга бўлган, ҳар жиҳатдан тоза, файзли одамлар ҳақида.

Сиз **фариштадай пок**, софдил, беғараз дўстимиз (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Бунақа гапни **фариштадай покиза**, гуноҳсиз одам айтса ярашарди (Т. Малик. Шайтанат). Уни **фариштадай бегуноҳ** деб билганиданми, хушсувратлиги таъсиридами, салобати юмшатдими, ўлдирмоққа ҳадеганда кўли боравермади (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Дадангда гуноҳ йўқ, болам! Даданг – **фаришгадек тоза** одам (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). **Фаришгадек гўзал, фаришгадек покиза** бир кизни севиб колдим (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Мирзакаримбойдек бадавлат бир кишининг **фаришгадек кизига** уйланишдан кечиб, топган роҳатинг шу бўлдимиз? (Шукрулло. Тирик руҳлар). Боболар дунёдан ўтдилар шундоқ, Биз ҳам етукликка бўлмадик тимсол, Лекин сен бўларсан бокира мутлоқ, Лекин сен яшарсан **фаришта мисол** (А. Орипов. Генетика). Сизнинг **фариштадай** жамолингизга Ҳеч ким бизнингдек зор эмас (Оқ олма, кизил олма). **Фариштадай** одамни ўлдирганидан ўзини-ўзи ёмон кўриб кетди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

Ф И Л

ФИЛДАЙ

Қудратли, бардошли, бақувват, катта. Асосан, одам ва бошка нарсалар ҳақида.

Невараларим, сизлар ҳам шу **филдай қудратли, филдай бардошли** бўлинглар! – деди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Ўшанда тишлари сўйлоқ, ўзи нимжонгина, зангидай коп-қора, кўримсизгина бир бола эди, мана энди **филдек** йигит бўлди (О. Ёқубов. Биллур кандиллар). Боёкиш Мадумар ҳар қанча жонкуярлик қилса ҳам, иши тушганларнинг пашшадай ишларини **филдай** қилиб берса ҳам, ношукур одамларнинг ҳеч кўнгиллари тўлмас экан-да (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ўзига ўхшаган бўйдор, қари, бесўнақай, ёлдор, ниҳоятда **бақувват, филдай** от эди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Ҳамма туядай айби бўлса, кўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани **филдай** қилиб кўрсатади (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг).

Х

Х А Ё Л

ХАЁЛДАЙ

1. *Учқур; учмоқ*. Тез, шиддат билан учадиган (харакатланмоқ), бир онда ҳар ерга етадиган (етмоқ).

Чакмоқдай тутқусиз, *хаёлдай учқур*, Қуёш шуълалари сувлар остида (Миртемир. Денгиз бўйида). Бу кун *хаёлдайин* шиддатинг *учқур*, Оппок орзуларинг ўзингдайин ҳур (Н. Жалолиддин. Бағримда бир кўшиқ кулар). ...Покизалик жирканчликнинг *хаёлдай учқур*, филникадай бахайбат оёқлари етмаган жой, таассуфки, бундай жой қанча қолди... (Ж. Кенжабоев. Ҳавочин). Мени кечиргайсиз туйғулар учун, Ҳаяжонлар ҳақки мени кечиринг. Юрагим адашган *хаёлдай учиб*, Сизнинг пойингизга борар яшин (Э. Шукур. Табассум хотираси).

2. *Чексиз*. Поёни, интиҳоси, чеку чегараси йўқ.

Хаёлдай чеки йўқ, ойдин уфқлар Халкимнинг уфқдай *хаёлин* айтур (Ж. Камол. Ўзбекистон туни). *Хаёлимдай чексиз*, тубсиз бу осмон, Қуёш чўккан денгиздай мавжланар бу кеч (Х. Карим. Юрак билан сўзлашув). Бу йўллар *хаёлдек* билмас интиҳо, Шошилар ўзининг манзилотига (А. Орипов. Бу йўллар). Қозоқ саҳроси – бу беадад саҳро, *Хаёлдай* бепоён, *чексиз* ва йирок (А. Орипов. Қозоғистон). Кеча узун, *хаёлдай* узун, Ундан узун коронғи сукун, Ҳадиксираб тураман факат, Ногоҳ келиб қолмасайди кун (Ш. Раҳмон. Сайланма).

Х А З О Н

ХАЗОНДАЙ (КАБИ, МИСОЛИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Сариқ, заъфарон; саргаймоқ*. Асосан, одамнинг ранги хақида.

Навоий шам каби ёниб, *Хазондек саргайиб* сўлмиш, Варақлар ҳам олибдур Соҳиби девони рангидан (Э. Воҳидов. Хазина). Йигитнинг ёнида ранги *хазондек заъфарон* кекса бир кампир кўзларини юмганча муштдай бўлиб жим ўтирар эди (Х. Султон. Бобурийнома). Беихтиёр жону жаҳоним қакшаб, юрагим увушди, ахир, кадрдон биродарим Шоир етти ёт бегонага

ўхшарди: эти бориб нақд устухонига ёпишган, маънос кўзлари ўрасига чўккан, ранг-рўйи кузги **хазон мисоли заъфарон**, лаблари гармсел ялагандек гезарган (А. Дилмурод. Хаёл чўгланиши).

2. **Сочилмоқ, учмоқ, тўзгимоқ.** Ҳар томонга бетартиб тарқалмоқ; хаёли қочмоқ.

Хазондек сочилди неча бор таквим, Юрак ҳам тўкилди япрокка ўхшаб (И. Мирзо. Хазондек сочилди неча бор таквим...). Довул *учирган хазондай* ватанидан қувилган қанча маърифатлик олиму санъаткорлар, қанча нодир истеъдодлар бехуда ҳайф бўлиб кетмоқдалар (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Бир маҳал кўрбошининг хаёллари **хазондек тўзгиб**, бутун вужуди титраб кетди (Л. Бўрихон. Алдоқчи тунлар). Уни кўзига тўтиё этгувчи ҳам, оёқлар остига **хазондек сочгувчи** ҳам аслида ижодкор (Н. Раҳимжонов. Мустакиллик даври ўзбек шеърияти). Бу салтанат барги **хазон янглиғ тўзгиб** кетиши муқаррар эди (Ш. Улуғ. Фақат сен йиғлама...).

3. **Тўкилмоқ, сўлмоқ; сўлгин.** Асосан, тушкун руҳий-хиссий ҳолатлар ҳақида.

Баъзида инсон ғам-ғуссага ботганда, юраги **хазондай тўкилади** (И. Зойир. Қисмат ўчи). Гоҳо шиддатқорман дарё мисоли, Гоҳида тураман **хазондай сўлгин** (Ж. Камол. Менинг увок шеърим – менинг дилпорам). Бандасан, не бўлсанг, бировдан кўрма, Йиғласанг ё кулсанг, бировдан кўрма, Эгилсанг, букилсанг, бировдан кўрма, **Хазондек тўкилсанг**, бировдан кўрма. (А. Жумабоев. Бировдан кўрма). Парвариш етмади ишк ниҳолига, **Хазондек тўкилдим** куз шамолига (А. Жумабоев. Эй кўнгил...).

Х А Л Т А

ХАЛТАДАЙ

Осилмоқ, салқи ҳолатда бўлмоқ. Асосан, одамнинг қовоғи, лунжи, танаси, бадани, шунингдек, кийим-кечакнинг муайян қисмлари ҳақида.

Баширжоннинг ранги синиқиб, семиз лунжлари халтадек **осилиб қолди** (Н. Аминов. Суварак). Унинг кенг манглайи, халтадек **осилган** лунжлари, қони қочган лаблари алланималар деб унсиз пичирларди (Н. Аминов. Суварак). Шундай пайтда ҳамкасабаларимнинг қовоклари айрон **халтадай осилиб кетади** (Х. Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлақати). Бақрайган кўзларига бўёқ чаплаб, заҳил юзига кизил сурқаб, **халтадек осилган** танасини кўйлак билан тортиб олади (Н. Аббосхон. Шўрқишлоқ). Теваракка қарасам, ўнг кўзим жимир-жимир қилади, қовогим **халтадай осилганга ўхшайди** (С. Ўнар. Бибисо-

ра). Узок давом этган касалдан кейин саргайиб кетган, халтадек осилган баданларига яна аллақандай уколлар қадашди (А. Мухтор. Тўққизинчи палата).

Х А М И Р

ХАМИРДАЙ

1. *Юмшоқ; юмшамоқ.* Мулойим, осонликча турли шаклга кирадиган; осонликча турли шаклга кирадиган ҳолатга келтирмоқ.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Сени кара-ю... – деди-да, кип-кизариб энкайганча тўрт кулоқли ниҳолларни хамирдай юмшоқ ерга қадай кетди (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Устоди кабир лутф иноятидан Темирни хамирдек юмшатди Довуд (С. Ҳаким. Юлдуз шуъласи). Ана энди, тоғни толқон қиладиган темирни хамирдек яссилайдиган азаматлар катори унинг кизи Мўътабарга ҳам навбат келди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон).

2. *Кўпчимоқ.* Шишиб, етилиб кўтарилмоқ. Асосан, ер, тупроқ кабилар ҳақида.

Қиши билан қор сувига обдан коникқан ер хамирдек кўпчиб турибди (С. Аҳмад. Ҳукм). Трактор ҳайдагандан кейин ер хамирдай кўпчиб кетди (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Ёмғир сувини бўкиб ичиб, хамирдек кўпчиб колган ерга чўзилишди (Т. Малик. Ов). Тоғорадаги хамирдек кўпчиб турган ерга трактор ишлови билан совлик кўйнинг қуйруғидек палахса-палахса нам ердан ажиб бир хуш бўй таралди (С. Аҳмад. Юлдуз). Тупроқнинг томир-томирига сингган томчилар ерни хамирдек кўпчитди, деҳқон ташлаган чигитини кулоғидан тортиб чикарди (Тошкент ҳақиқати). Офтоб осмондан олов кўйяпти. Станция майдонидаги асфальт хамирдек кўпчиб, машина ғилдирақларига ёпишади (С. Аҳмад. Таъзим).

3. *Бўшашмоқ, ёйилмоқ.* Ҳовуридан тушмоқ, қатъиятидан, шаштидан қайтмоқ, хурсанд бўлмоқ.

Қори тузсиз хамирдай бўшашиб турар, энди ундан истаган зувалани яшаш мумкин эди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Аъзам ака юзидаги хурсандчилик ифодасини яширмай, ачиб – идиш гирдидан кўпчиб тошган хамирдай ёйилиб жилмайди (У. Ҳамдам. Мувозанат). Отам мошина олди, – зўр янгиликдан хабар бергани учун юзи кўпчиган хамирдай ёйилиб кетди (У. Ҳамдам. Мувозанат). Бошига бу галагулдурлар тушмаган бўлса, ҳозир ичига нон тўғралган каймоқни лўнда-лўнда қилиб ямлаётган бўларди. Кейин хамирдек ёйилиб ухларди (А. Обиджон. Кезаргон бойчечак).

ХАМИРДАН ҚИЛ СУҒУРГАНДАЙ

Осон, қулай, силлиқ. Муайян иш, муаммонинг ҳеч бир кийинчиликсиз, осонлик билан ҳал бўлиши ҳақида.

Бекназар ишнинг бу қадар жўн, хамирдан қил суғургандай *осон* битаётгани учун мамнун (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Боботурк бош котириб юрган муаммо хамирдан қил суғургандек *осон* битган эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Нима, сизнингча, ҳамма нарса хамирдан қил суғургандек *оппа-осон* ҳал бўлиши керакмиди?! (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Унга қарашли икки муттаҳам йигит кеча кеч Салимнинг кўмаги билан қизни хамирдан қил суғургандай жимгина, *қулайгина* ўғирлаб чиқди (Ойбек. Қутлуғ кон). Зотан, сафарга чиқиш фикри раҳбарда дабдурустан туғилмайди ва фикр туғилиб, режа тузилиши биланоқ *иш хамирдан қил суғургандек силлиқ* кетавермайди (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Аччиқ шўрва ичиб кўрпага ўралиб ётсангиз, чунонам бир терлайсизки, дардингиз хамирдан қил суғургандек чиқиб кетади. (С. Аҳмад. Ҳукм). Ишнинг хамирдан қил суғургандай кетаётганини кўрмайсизми? (О. Мухтор. Эгилган бош).

Х А Н Ж А Р

ХАНЖАРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тилмоқ, санчилмоқ, ботмоқ. Кўнгилга жуда қаттиқ азоб берадиган гап-сўз, ҳаракат-ҳолат кабилар ҳақида.

Унинг увуллаши Ботирнинг юрагини ханжардай *тилар*, назарида бутун Боку унга кўшилиб йиғлар, оҳ чекар эди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Иниси Ҳайдаршоҳ ҳақида келаётган бир-бирига тесқари хабарлар хаста кўнглига ханжар каби *санчилар* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Тавба... – деди Шохмурод, – бу кимсанинг тоғлик бўлгани юрагимга ханжардек *санчилди* (Мирмуҳсин. Темур Малик). Бу гап Темур Маликка ёкмади, юрагига ханжардек *ботди* (Мирмуҳсин. Темур Малик).

Х А С

(МИСОЛИ) ХАСДАЙ (КАБИ)

1. *Қадрсиз*, арзимас.

Бу ерда етти кўк бир ҳовуч тупрокча, жаннатда ўсадиган сидра ва тўби каби дарахтлар эса хас каби *қадрсиз* эди (И. Султон).

Озод). **Хасдек қадрсиз** мендек бир одамнинг жаҳон шохига даркор бўлиб қолганлигидан таажжубдаман (М. Қориев. Спитамен). Бу гирдоб қаршисида у ўзини бир хас каби хис этарди (Т. Малик. Шайтанат).

2. Вазнсиз, қадрсиз нарсадай ҳаракатлан(тир)мок. Асосан, конкрет нарсалар ҳақида.

Филлар гоҳо бир-бирига шундай каттик уриладики, маҳават бўшроқ ўлтирган бўлса, **хасдай** учиб кетади (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Белинг чиқиб кетмасмикан, Султон оғайни? Ахир, улар сенга ўхшаган не-не одамларни ўз йўлидан **хасдек** супуриб ташлаган экан?! (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Унинг қайиғи денгиз сатҳида мисоли **хасдек** ўйнарди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Тоғлардан сел келди. Ўрқач-ўрқач лопиллаган тўлқинлар азамат дарахтларни, ҳайбатли қоятошларни, темир-терсақларни **хасдек** ўйнатиб чирпирак қилади (Х. Султон. Бобурийнома). Тоғ ёнида дарё тошса, тоғларни сурар, Халқ довули келгиндини **хасдек** учирар (Ж. Камол. Жамила).

Х А С Т А

ХАСТА(ЛАР)ДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ)

Касалмандларга хос белгиларга эга бўлмок, шундай белгилар билан ҳаракат қилмок.

Ораларида ўн тўрт-ўн беш ёшли, **хаста** каби рангсиз, орик болалар, юк кўтариш у ёқда турсин, афтидан, ўзини базўр эплаб юрадиган тинка-мадорсиз, елкаси чиқик, бели буқик чоллар ҳам бор (Ойбек. Қутлуғ қон). Каттаси Ойсара ўттиз беш ёшларда, ҳали ўз ҳуснини йўкотмаган, лекин **хасталардек** паришонҳол, ингичка, нозик хотин (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳазин товуш билан саломлашиб, Бобур таклиф қилган зарбоф кўрпача устига **хасталардек** бўшашиб ўлтирди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

Х И П Ч И Н

ХИПЧИН (ХИВИЧ)ДАЙ

Новча, озғин, *нозик*. Одамнинг гавдаси, бўйи ҳақида.

Қудратилла ёшлигида **хипчиндек** йигит эди: ўткир, чаккон, *новча*. Энди анча эт кўйибди (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Дам ўтмай хонага сочларини силлик тараган, **хипчиндай** йигит кириб келди (Т. Малик. Шайтанат). Ҳайдарнинг ёши катта бўлгани билан новча, **хипчиндай** қилтириқ Маҳмуд билан бўйи қарийб барабар эди (Т. Малик. Шайтанат). Озиб, **хипчиндек** бўлиб қолган қиз акасига ҳасратини тўкиб сололмай, факат

йиғларди (Т. Малик. Девона). У ҳали хивичдек *нозик*, ёшлик-ўсмирлик бегуборлиги, чиройига тўлгин (О. Мухтор. Хотин подшоҳ).

ХОДА

ХОДАДАЙ

Узун.

Ховлининг этагида яна бир трико кийган ёш киз *ходадай узун* оёқларини навбатма-навбат кўтариб, оккушнинг бўйнидай *нозик*, оппок кўлларини ўйнатиб, машқ қиларди (О. Ёкубов. Биллур кандиллар).

ХОДА ЮТГАНДАЙ (КАБИ)

Қаққаймоқ, гўдаймоқ, гердаймоқ. Қаддини тик тутмоқ. Кўпинча салбий муносабат ифодаланади.

Менга қара, Бурҳон Тиллаевичга, айниқса, Турди Баҳриевга учраганинга, бунақа *хода ютгандай қаққайиб* турма, тушундингми?! (О. Мухтор. Эгилган бош). Асилбек бундай қарасаки, ракиби ҳали-вери чурк этадиган эмас, турибди *хода ютгандек қаққайиб*, шунинг учун илондек вишиллаб деди: – Аввал милтиғингни ташла, агар йигит бўсанг (Н. Норқобилов. Тоғдаги ёлғиз одам). Извош «фон Кауфман» ҳайкали олдидан тарақлаб кетди. Бу ерда *хода ютган каби гердайган*, шоп мўйлов офицерлар кезар эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Бола *хода ютгандай гўдайиб* тураверди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Чол яна боягидай пишиқ қаддини *хода ютгандай* тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ерни дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси).

ХОТИН

ХОТИН(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

Аёлларга хос сифатларга эга бўлмоқ, уларга хос ҳаракатлар қилмоқ. Эркаклар ҳақида.

Эркак деган, эркакдай бўлиши керак, – дерди у эркаклар ҳақида. – *Хотинга ўхшаб* мижғов бўлмасин (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Чопар ҳамма нарсани тушунтириб бергунча, *хотинлардай* пиқиллаб йиғлашдан ўзини тиёлмади (М. Али. Улуғ салтанат). *Хотинларга ўхшаб* қарганиб гапиргани наша қилиб, кулдим (М. Мансур. Жудолик диёри). Акмал ўрис бирдан латадай бўшашиб, пиқ-пиқ йиғлашга тушди, кейин ўпкаси тўлиб,

юз-кўзлари жикка ёшга буланиб, хотин кишидай ҳиқиллади (М. Мансур. Жудолик диёри).

Х У М

ХУМДАЙ

Жуда катта. Асосан, одамнинг, ҳайвонларнинг боши ҳақида.

Ғорнинг ичидан боши хумдай, узунлиги харидай бир нарса ўрмалаб, булар сари кела бошлади (Уч оға-ини ботирлар). Агар у бир оз ҳаракатсиз турса, қайси ношуд ҳайкалтарош ёш болага катта одамнинг хумдай бошини ўрнатиб қўйибди, деб ўйлаш ҳам мумкин эди (Т. Малик. Шайтанат). Хумдай бошида йирик «тугма»ли, куроки чарм кепка, чойнакнинг копкоғидек келади – гўёки неварасиникини эрмакка қўндириб олган (Э. Аъзам. Шовкин). Зокиров ҳам уни кўриб, бир он тўхтади, сўнг бошидаги кулранг шляпасини кўтариб, жингалак сочли хумдай бошини тавозе билан эгди (О. Ёкубов. Оққушлар, оппок қушлар). Паст бўйли, елкалари кенг, калласи хумдек, бошида телпаги, бўйни кўринмас, телпакли калласи нақ елкасига қўндириб қўйилгандек туюларди (Ш. Холмирзаев. Қулоқчўзма). Ҳовли атрофида нурай-вериб ер бағирлаб қолган паҳса девор чўкиб ётган туя, калласи хумдек айик ва яна алланима балоларни эслатарди (А. Кўчимов. Бойчечак).

Х Ў Р О З

ХЎРОЗДАЙ

1. *Кеккаймоқ, гўдаймоқ, гердаймоқ.* Қаддини тик тутган ҳолатда бўлмоқ, ҳаракатланмоқ.

Отақўзи ранги ўчиб, рўпарасида хўроздай кеккайиб турган муштдеккина чолга еб қўйгудек ўқрайиб қаради (О. Ёкубов. Диёнат). Бетини без қилиб, бўлғуси қайнота ҳузурида хўроздай бўп турса эздан бўлмас (Қ. Норқобил. Осмон остидаги сир). Мирзакаримбой астагина ўрнидан турди. «Ёрасулулло» деб минғирлади, супадан тушиб, кечагина сотиб олингандай, яркираган чиройли, ихчам «содиқи» кавушни оёқларига илди, кавушни ғижирлатиб, қари бўлса ҳам хўроздай кеккайиб, кўрғон томонга юрди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ақлли бола экансан, ука, ота қарзини узишга бел боғлабсан. Бир томондан, дадангнинг арвохи хушнуд бўлади, иккинчи томондан, ўзинг жўраларинг орасида бошингни кўтариб, хўроздай юрасан (Ойбек. Қутлуғ қон). Хўроздай бунча гўдаясан! – Тиркашга яна пешхезланган эди, бир-икки киши унинг йўлини тўсди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

2. *Хурпаймоқ, бўйни (кекирдаги)ни чўзмоқ, хезланмоқ, Урушмоққа чоғланган ҳолатда бўлмоқ. Асосан, одам ҳақида.*

Лочин Суюн бургутнинг кошларидай қалин кошларини чиририб, урушқок *хўроздай хурпайди* (О. Ёқубов. Адолат манзили). Арзимаган нарса устида масалахонлик қилиб, бир-бирлари билан талашади. Қўяверсанг, *хўроздай* парт-парт тегишмоқчи бўлишади (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳатто ҳозиргина урушқок *хўроздек хурпайиб турган* Муроднинг вужуди ҳам ток ургандек зиркиради (А. Кўчимов. Бойчечак). Ўв! – деди *бўйинини хўроздек чўзиб*. Раисман, деб жа ўзингдан кетма! (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Яна икки кундош хужумга ҳозирланган *хўрозлардек* бир-бирларининг устларига *хурпайишдилар* (А. Қодирий. Утқан кунлар). Нима фақат? – деди Белобородов, уришқок *хўроздай кекирдагини чўзиб* (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). *Ўрозкул уришқок хўроздай хезланиб* олдинга талпинди (О. Ёқубов. Диёнат).

МОШ (ДОН) ЕГАН (ЮТГАН) ХЎРОЗДАЙ

Қип-қизил; қизармоқ. Семизликдан юзлари кизил ва таранг, гердайган. Салбий муносабат ифодаланади.

Расул борганда шишани аллақачон яримлатган Фармонов лўппи юзи мош еган *хўроздай қип-қизил*, чамаси, аллақачон бўлгуси «жангу жадал»га шайланиб олганди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Ҳа, хумпарлар, хамиша дон еган *хўроздай қизариб* юрасанлар (Ойбек. Улуғ йўл). Телевизорда эса мош *ютган хўроздай* бўлиб олган нотик кулимсираган ҳолда ваъз айтарди (Т. Малик. Мурдалар гапирмайдилар). *Мош еган хўроздай* ошпазлар қозон бошида куймаланмоқда эдилар (Ойбек. Навоий).

ХЎРОЗНИНГ ТОЖИ(СИ)ДАЙ

Қип-қизил; қизармоқ. Асосан, одамнинг юзи ҳақида.

У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи *хўрознинг тожисидай қип-қизил*; оппоқ соқоли ва мийиғлари тоза ва таралган (Ойбек. Қутлуғ қон). Отамнинг олдиларига бо-раётган эдим, – деди-ю, юзлари *хўрознинг тожидай қизарди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Мансур бошини кўтариб қоматдор, юзлари *хўрознинг тожисидай қип-қизил*, кўкси орден-медаллар билан тўла олтмиш ёшлардаги бақувват бир одамни кўрди-ю, ирғиб ўрнидан турди (М. Ҳазратқулов. Атрофда баҳор).

Ч

ЧАЁН

ЧАЁНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Чақмоқ.* Аччиқ гап билан озор бермоқ.

Нақадар доносиз, Моҳим! Подшоҳимизни бу шеърдан ўзингиз огоҳ қилинг, оталиғининг *чаёндай чақишини* билиб кўйсинлар (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Биламан, сўзларим уларни *чаёндек чақиб-чақиб олмоқда эди.* (М. Мансур. Жудолик диёри). Бечора, қандай чидади экан бу эговга, Худонинг бу бошли-кўзли балосига? Унинг заҳар-заққум сўзларига? *Чаёндек чақишларига?* Ўзининг ёзуқлари, бошига тушган мусибатлар кам эканми? (М. Мансур. Жудолик диёри). Думини гажак қилган *чаён каби* энди заҳрини солишга шайланганида эшик очилиб, Чувринди кириб келди (Т. Малик. Шайтанат).

2. *Чақмоқ.* Ҳаддан ортиқ совуқнинг озорли таъсири ҳақида.

Тунлар совук – *чаёндай чақади,* хуфтон намозидан сўнг қора уйнинг мўрисидадан бодроган юлдузларга термулади (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Кўрпа теккан жойини *чаёндек чақади.* Ичидан иссик ўрнига совук чиқаётгандек (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

ЧАЁН ЧАҚҚАН (ОДАМ)ДАЙ

Сапчимоқ, сакраб кетмоқ, кескин ҳаракат қилмоқ. Бирданига, тезлик билан бирон ҳаракат қилмоқ.

Бас! – Қодиржон *чаён чакқандай* ўрнидан *сапчиб турди.* – Университетда ўқийман деб, жа ақлли бўп кетибсан (О. Ёқубов. Диёнат). Умар акам бу гапни шу қадар ишонч билан айтдики, *чаён чакқан одамдай сапчиб* туриб, бора солиб ёқасига ёпишгим келди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Пардаев *чаён чакқандек* оғир тўлғанди (Т. Ҳайит. Одамнинг яхшиси). Мушарраф *чаён чакқандек сапчиб* ўрнидан турди (Х. Дўстмуҳаммад. Шабада). У киши нима дея қолдиларки, Зокир милиса *чаён чакқандек* бу хонадондан чиқиб бораркан, йўлақай орқасига ўгирилиб: – Ҳали шошмай турунг. Шам қанақалигини кўрсатиб кўяман! Милиса билан олишишни кўрасиз ҳали! – деб

жавраб-саннар эди (М. Мансур. Жудолик диёри). Мингбоши кўккисдан чаён чақиб олгандай сесканиб кетди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

ЧАМАН

ЧАМАНДАЙ

Очилмоқ, гулламоқ, товланмоқ, яшнамоқ. Кўпроқ кийғос очилган гуллар, гўзал нақш, буюм, жой ва шу кабилар ҳақида.

Малик муаллим ёнбошлаб, рўпарасида *чамандай очилиб турган* гулларга ҳавас билан боқди (А. Кўчимов. Ок каптарлар ороли). Хув наридаги бир туп настарин *чамандай очилипти* (М. Ҳазраткулов. Чирок ўчмаган кеча). Ерда *чамандай гуллаган* ипак гиламлар, баланд шиплардан осилган олтин қандиллар, токчалардаги асил ажойиб хитой идишлар зийнати ақли шоширар эди (Ойбек. Навоий). *Чамандек товланиб ётган* бу нозик нақшлар мрамор сатҳига феруза, ақик, зумрад, забаржад, ёқут сингари қимматбаҳо тошларни кадаб зийнат бериш орқали вужудга келтирилган (Х. Султон. Бобурийнома). Шом тароватдан *чамандек Яшнаган* жонона кун (Ж. Камол. Кун).

ЧАРОС

ЧАРОСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қора. Асосан, одамнинг кўзлари ҳақида.

Ғулумжон шошиб колди. Нозик килиб терилган калам кошларида – ўсма; *чарос каби қора*, сузук кўзлар теварагидаги қалин, узун киприкларда – сурма... (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Бу – Сўпининг кўзлари *чаросдай қоп-қора* шадлод келини эди (Ш. Бўтаев. Бир кунлик меҳмон). Унинг *чаросдай қоп-қора* кўзларини найза каби киприклари кўриқлаб турарди (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Нега кўришмайсизлар, – деди Маҳкам ака қоп-қора сочлари ўсган, *чаросдек* кўзлари ёниб турган кичкина, оппок кулча юзли Абрамга қараб, – бизникига бориб турсанг, кўришаверасан-да (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Кўзларинг бир жуфт *чаросдек*, лабларинг гул баргидек, қоматинг шамшоддек (Х. Даврон. Бибихоним қиссаси ёхуд тугамаган дoston).

ЧАРХПАЛАК

ЧАРХПАЛАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Айланмоқ. Чирпирамоқ, ост-уст бўлмоқ, шундай ҳолатдагидай тасаввурда бўлмоқ.

Хаёли чархпалакдек *айланди*, кўз ўнгида ота-онаси, Гавҳар, опа-сингиллари гавдаланди (М. Ҳазраткулов. Чирок ўчмаган кеча). Овкатдан кейин аччик кўк чой устида гурунг бошланди. Аниқроғи, у кейинги воқеалар хаётини чархпалак каби *айлан-тириб юборганини* айтиб берди (А. Абдуллаев. Дард). Гулгина-нинг боши бахтдан сархуш бўлиб, кўз ўнгида хонадаги буюм-лар чархпалакдек *айланиб кетди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Оёғи остидаги ер чархпалакдек *айландими*, гандираклади (И. Зойир. Қисмат ўчи). Шу пайт кўзлари тиниб, атроф коронғилашди, боши оғирлашиб, ер чархпалакдек *айланди* (И. Зойир. Қисмат ўчи).

Ч А Ш М А

ЧАШМАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тиниқ; тинмоқ. Ҳар қандай нодурустликлардан холи, тоза, ёқимли, шундай хусусиятга эга бўлмоқ.

Чашмадай тиниқ, дилрабо куй тобора авжига чикмоқда, Бобо Сеторий бошлиқ хонандалар бошларини эгиб, гўё ўз куйларидан ўзлари эриб кетаётгандай кўзларини юмиб, тебраниб чалишар, кекса букри найчининг эса кўм-кўм маъсум кўзларидан тиркираб ёш оқарди (О. Ёкубов. Кўхна дунё). Тонг отар чоғида жуда соғиниб, Бедил ўқир эдим, чикди офтоб. Лойка хаёлотлар **чашмадай тинди**, Пок-покиза юрак – бир қатра симоб (Ғ. Ғулом. Соғиниш). Энг теран **чашмадек тиниб**, сизилиб, Асрлар қаъридан келади хабар (А. Орипов. Куёш шаҳри). Бугун фикрларим **чашмадай тиниқ**, руҳим ҳам куш каби енгил (Т. Жўра. Шоир дўстларимга мактуб).

Ч А Қ М О Қ

ЧАҚМОҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Чақнамоқ, урилмоқ.* Мия, хаёл, хотирага бирдан келган, каттик таъсир қилган воқеа-ходиса, ўй-фикр ва шу қабилар хақида.

Расулнинг кўз олдига доп этиб пастда кўрган Мардон Зокиров келди. Хаёлида «Ўша ифвогарнинг иши!» деган гап **чақмоқдай чақнади** (О. Ёкубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). «Бону!» – Бу фикр миясида **чақмоқдай чақнаган** Қаландар арғумоғига камчи урди (О. Ёкубов. Улугбек хазинаси). Бу савол унинг миясига сўнги бор **чақмоқдай урилди**-ю, мажолсиз оёқларини аранг судраб, машинадан тушди (Ў. Ҳошимов. Ўзбеклар). Ҳозир **чақмоқдай чақнаган** умид унинг вазоҳатига момақалдирок ларзасини соляпти (П. Кодиров. Юлдузли тун-

лар). Балки хаёлига **чакмоқ каби урилган** беўхшов манзара унга тушдай туюлгандир (Т. Малик. Шайтанат). Унинг миясига фикрлар қуюни **чакмоқдай урила бошлади** (Ш. Бўтаев. Ҳисомиддин Ал-Ёғий). Кўнгли бир оз тинчланиб, метрога туша бошларкан, хаёлига бир матал **чакмоқдай урилди** (У. Ҳамдам. Мувозанат).

2. *Бир ёниб-ўчмоқ; қисқа.* Инсон умрининг қисқалиги ҳақида.

Замонларнинг абадий жараёни, унга нибатан одам умрининг **чакмоқ сингари бир он ёниб-ўчиши**, ҳаётнинг маъноси ва сири ҳақида бу тош Навоийнинг бошида фикрлар бўронини кўзгади (Ойбек. Навоий). Бу дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади дейсиз. Буюк шоҳлар, саркардалар, алломалар... Сиёвушдек жаҳон паҳлавони ҳам бир **чакмоқдек ёниб ўчди** (М. Қориев. Спитамен). Бу ерга келганимдан буён иккита хикоя ёзилди... Иккинчиси тарихий: «Ой ботган паллада». Бобур Мирзонинг Паркент ва Сомсаракда кечган **чакмоқдай қисқа** ва ёркин кунлари ҳақида (Х. Султон. Бобурийнома).

3. Ёниб турган, ғайратли, шижоатли; келишган. Маънавий-руҳий ва жисмоний, умуман, ҳар жиҳатдан тугаллиги билан ажралиб турадиган одам ҳақида.

Амир Темур **чакмоқдай** аскарларига руҳ бағишлагувчи сўзлар айтар, кўнгилларини кўтарарди (М. Али. Улуғ салтанат). Муҳаммад Султон эндигина ўн олтини коралаган, лаблари устини ўсмирлик мўйлаби сабзадай безаган, кўзлари каттакатта, ок-сарик юзли, нозик табиатли, ҳиссиётли, билимга интиқ, ҳозирданок довораклиги тилга тушган **чакмоқдай** йигит эди (М. Али. Улуғ салтанат). У – адл коматли, **чакмоқдай** бир қиз. Чакмоқдан бино бўлган! Чакмоқнинг чиройлилигини, кўклардан ерга отилиб тушишини, куйдириб, кул қилишини кўрганмисиз? Дилором ана шундай гўзал ва шиддатли! (И. Султон. Озод). Қизларнинг айтишича, шаҳзода Муҳаммад Султон Юсуф алайҳиссаломдай гўзал сумбатли, тенги йўқ, **чакмоқдай** йигит эмиш (М. Али. Улуғ салтанат).

Ч И В И Н

чивиндай

Жуда кичкина, лекин тирик, чидамли. Одам ҳақида.

Менга сенинг **чивиндек** жонинг керак (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ҳаммамизнинг ичимизда энг камгап, энг хокисор (шу **чивиндек** жони билан бу кураш-сўқишларда қандай юрибди экан?) шу одам бир оғиз сўз билан унинг хикматини айтиб қўя қолдилар (М. Мансур. Жудолик диёри). Шунча сабр-бардошни қаердан топди экан? **Чивиндек** жони, аёл бошига? Сабил экан-ей тагин ҳам жони (М. Мансур. Жудолик диёри).

ЧИГИРТКА

ЧИГИРТКАДАЙ

Кичик, нимжон, *озгин*. Асосан, одам, жонивор хакида.

Зоҳид **чигирткадай** кўринган аёлнинг бу даражадаги офат эканини тасаввур ҳам килолмаган эди (Т. Малик. Шайтанат). Ўғлини уйлантиргач, келиннинг овқат ейишини кўриб, юраги зил кетди. «Ўзи **чигирткадек** бўлса ҳам бало экан», деб кўйди (Т. Малик. Шайтанат). Миниб юрган **чигирткадай** отинг бор, Қумурсқадай сенинг бир жасадинг бор (Малика айёр). Кечкурун мана шу **чигирткадай** *озгин*, коп-кора хотин Анварнинг олдига келиб кетган эди (Ў. Ҳошимов. Уч хил одам).

ЧИГИТ

ЧИГИТДАЙ

Жуда кичкина. Одатдаги ҳажмдан кичикликнинг муболағали ифодаси учун.

Кап-катта одам **чигитдай** болани алдаб ўтирган бўлса-ю... (А. Кўчимов. Ўғил). **Чигитдай** гўдакни конига бўяган қўлларинг синсин, илойим! (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Гўра **чигитдан** катта эмас эди, лекин еганимда ҳамма ёкни баҳор хиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу **чигитдакки**на гўранинг ичига камаб қўйилгандай туюлди (А. Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар). Зарбдор бўлган чол отанг Қирчиллама йигитдек. Филдир теримда онанг, Ўзи кичик **чигитдек** (Ойбек. Қишлоқ кизи – студент). **Чигитдай-чигитдай** арилар ўқловдай илонни чакиб шишириб юборишади (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари).

ЧИЛЛАК

ЧИЛЛАКДАЙ

Ориқ, ингичка. Кўпроқ одам, жонивор кабилар ва уларнинг тана аъзолари хакида.

Чамаси, саксон ёшларга етган, **чиллакдай** *ориқ, ингичка* ва елкаси туртиб чиққан Бобо Ҳокий хали жуда тетик эди (Ойбек. Навоий). Ойимга юзландим. У **чиллакдек** *ингичка*, тигроқ бармоқлари билан яна гуруч теришга тушди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Қора эшак **чиллакдай** *ингичка* оёқлари билан тупроқ чангитиб, аравани судраб борар, гилдираклари нола чеккан каби ҳазин гийқилларди (Ў. Ҳошимов. Ўзбеклар). Уйнинг ўртасида оёқлари **чиллакдек** бир бола чол-кампирга қараб,

тиржайиб турган эмиш (Зумрад ва Қиммат). Ҳусан чиллакдек кўллари билан маҳкам тирмашиб олган, кўзлари мушукникидек ёнар эди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

Ч И Н Н И

ЧИННИДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тоза; тозаламоқ. Асосан, ўрин-жой ҳақида.

Ботинда эса дилига лой суртяпсиз, қалб кошонасини топта-
япсиз, **чиннидай тоза** жойга ахлат ташлаяпсиз (А. Абдулла-
ев. Дард). Ён томонда чет эл мебеллари... Муҳими, бирон жой-
га гард кўнмаган, ҳаммаёк **чиннидай топ-тоза** (А. Абдуллаев.
Дард). Текис асфальт ҳовли **чиннидай** килиб супурилган, икки
лабига зичлаб пишиқ ғишт ётқизилган арикчадан шарқираб сув
оқиб ётар, ариқ четида гулсафсарлар найзадор япроқларини шай
тутиб саф тортиб турарди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор).
Кўчани **чиннидай тозалагандан** сўнг, мачитдаги ховуздан об-
кашлаб сув ташимокка бошлади (Ойбек. Қутлуғ кон). Ҳамма ёк
тон-тоза, чиннидай (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Хизматчи-
лар келганда ҳамма ёк **чиннидек тоза**, саришта (Ў. Умарбеков.
Куз хавоси). Эртасига тонгдан туриб, остонани, ҳовлини, дар-
воза тагини супуриб-сидираман, **чиннидай** килиб *тозалайман*
(М. Исмоил. Таслима).

Ч И Н О Р

ЧИНОРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Баланд, бақувват; улкан, салобатли, суянч бўладиган. Кўпрок
эркак киши ҳақида.

Давра ўртасида Барот полвоннинг **чинордек баланд,**
бақувват гавдаси пайдо бўлди. Гузар сув сепгандек жимиди
(М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). **Чинор каби улкан** гав-
дада Нозик қалбни оғир асрамоқ (Ҳ. Карим. Юрак билан
сўзлашув). Етмаса, **чинордай** ўғилларим бор! Боласини боқиб,
хомини пишириб ўтирсам ҳам бир кунимни кўраман (С. Сиёев.
Ой бориб, омон келинг). Ҳамиша оёқда тик юрадиган, чарчаш
нима билмайдиган **чинордай** валинеъмат соҳибкироннинг энди
чорасиз азиз бошларини ёстикқа кўйиб, роҳатсизланиб ётган-
ларини бир зум кўз олдига келтирди (М. Али. Улуғ салтанат).
Ойбек соҳилингда турар **чинордай,** Барча улканлигинг завкли
нигоҳда (Зулфия. Қуёшли калам). Бир оксокол кўрдим – бўйи
чинордек, Эгнида банорас, кўкраги очик (Миртемир. Оксокол).

Сандикдан бир жонивор Коматини кўтарди, **Чинордайин** бўйи бор, Одамга ўхшар эди (Х. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр).

ЧИРМОВУК

ЧИРМОВУКДАЙ (КАБИ, МИСОЛ)

Ўрамоқ, чирмашмоқ, ёпишмоқ, тамоман камраб олмоқ, кўшилиб кетмоқ, ўз доирасидан чикармай кўймоқ.

Абдулатифни **чирмовукдай ўраб олган** вазирлар ва аъёнлар унинг ховликма феълени кўзгатдилар (П. Қодиров. Шоҳрух ва Гавҳаршод). Нахотки, буям Ҳандалак шаҳри меҳнаткашларининг оёғини **чирмовукдай ўраган** иллатлардан бири бўлса (Х. Тўхтабоев. Ширин ковунлар мамлакати). Ҳаётнинг бўйнига *чирмашиб кетсин* Иккала кўлим ҳам **чирмовук мисол** (У. Азим. Шубҳа). Ўтаган бува жадаллаб бориб, унга **чирмовукдек ёпишди** (Ғ. Шермухаммад. Баракасини берсин). Уларнинг миясини «Мен сенга, сен манга тегма» деган ақида **чирмовукдек ўраб олган** (И. Зойир. Қисмат ўчи). У Ҳожи отанинг ёнига, аввало, ўзини **чирмовукдай ўраб олган** хаёлларидан бир оз чалғиш мақсадида кирган, вазиятга қараб бошига тушган савдонинг бир учини чикармоқчи эди (К. Кенжа. Палахмон тошлари).

ЧОЙНАК

ЧОЙНАКДАЙ (-ЧОЙНАКДАЙ)

Одатдагидан катта. Кўпроқ анор, нок кабилар хақида.

Бошқаларнинг карами муштдек бўлгунча, буларники **чойнакдек** бўлиб «кайнаб кетади» (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Кўряпсанми бунини? – Пояга бармоғи учини тегизди. – Нок эди бу. **Чойнакдай-чойнакдай** ҳосил берадиган навидан эди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Анор дарахтларида анор шиғил, **чойнакдай-чойнакдай** бўлиб осилиб ётибди (А. Қахҳор. Анор). Сахий дастурхон: чинни лаганларга терилган **чойнакдай-чойнакдай** анорлар, олтиндай товланган нок, беҳи ва уларнинг устидаги хусайни ва қора чарослар шундай назокат билан ясатилганки, эшикдан кирган кишига дабдурустдан гениал бир натюрмортни эслатади (О. Ёкубов. Окқушлар, оппоқ кушлар). Эрта баҳордан парвариш қилиб кузда ҳар бири **чойнакдай-чойнакдай** келадиган анорларни узаман (С. Аҳмад. Елкасини ҳақиқат силаган ижодкор).

ЧУМОЛИДАЙ (КАБИ. МИСОЛИ)

1. *Беҳисоб*, жуда кўп. Асосан, одамлар ҳақида.

Кўприкдан **чумолидай беҳисоб** одамлар, отлар, моллар, аравалар тизилиб ўтиб келаётгани ёмғир пардаси орасидан элас-элас кўзга чалинади (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

2. *Ўрмаламоқ, гивирламоқ, уймалашмоқ*. Кўплашиб, биргаликда ҳаракат қилмоқ; муайян бир жойда тартибли-тартибсиз ҳаракат қилмоқ, ғужғон ўйнамоқ.

Дарё ёқасида **чумолидай ўрмалаган**, ўлган-тирилганига карамай шаҳар деворлари сари интилаётган мўғулларнинг ҳисоби йўк (Мирмуҳсин. Темур Малик). Кечагина отда кальани айланиб дўк ураётган суворийлар энди **чумолидек ўрмалашар**, ёғий қалъадан отда чиқиб босса, ҳолимиз не кечади, дея дуч келган тарафга қоча бошлаганди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Ҳатто ёв ҳам шу ерда, оёк остида эди. Озод уларнинг тупроқ узра **чумолилар каби** ночор-ночор *ўрмалаб* юришганини кўрди (И. Султон. Озод). Қирларда қўй галалари **чумолидай ўрмалаб** юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпон-чўликлар учрар, хазон тўшалган қирмизиранг боғларда қиз-жувонларнинг гулдор рўмоллари хилпираб қолар, болаларнинг кий-чуви қулоқка чалинар эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Араваларнинг остида болалар **чумолидай гивирлашади**, қоплардан, яшиқлардан тўкилиб, тупроққа, лойга қоришган меваларни теришади (Ойбек. Қутлуғ қон). Шундоқ бекат рўпарасида икки қаватли универмаг ойнаванд эшикларини очган, харидорлар **чумолидай гивирлашиб** кириб-чиқиб туришар эди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Узоқдан қараган одам **чумолидай уймалашган** нўёнлару амирлар, баҳодирлару аскарларнинг ўзларини бирин-кетин дарёга отганларини кўрарди (М. Али. Улуғ салтанат). Расталар орасидаги торгина йўлакда **чумолидек уймалашиб ётган** одамлар орасидан илгарилаб бо-раётган Ўтаган бува нимадир эсига тушгандек сергак тортиб, шеригига юзланди (Ғ. Шермуҳаммад. Баракасани берсин).

3. *Ишламоқ, меҳнат қилмоқ, ҳаракат қилмоқ*. Ғайрат, жонсараклик билан кўплашиб тиним билмай меҳнат қилмоқ.

Тирикчилигимиз шу боғ орқасида бир нав ўтиб турарди. Ердан қор кетиши билан кўчиб келиб, бутун оила **чумолидай ишлар** эдик (Ойбек. Қутлуғ қон). Улар дарё ёқасига келиб, жимирлаб, буралиб оқаётган Сайхунга соатларча тикилишар, узоқда, дарё ичидаги узун оролга бокишиб, бунда **чумолидек тинимсиз**

ҳаракат қилаётган хўжандликларни кузатишарди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Ҳасан сўфи билан Алим бува тоққа чиқишди-ю, атрофда одамларнинг *чумолидек қайнашиб, ишлашиб ётган*ларини кўришди, кўнгиллари яна баттар оғриди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). У *чумолидек бетиним ғимирлаб меҳнат қилаётган* одамлар нималарга қодир эканини кўрди (Мирмуҳсин. Меъмор).

4. *Тизилмоқ, саф бўлмоқ.*

Ана, барчалари эгни тўзган, ҳаммаёғи тимдаланган, хаста-мажруҳ ҳолатда *чумолидек тизилиб* йўл босишяпти (О. Мухтор. Хотин подшоҳ). Инсон ҳам *чумоли* мисоли *саф бўлиб* суринаверар экан (О. Мухторов. Вазифа).

5. *Жуда ҳам кичкина; кичкина бўлиб кўринмоқ.*

Куйганёрдан бошлаб пардада кети узилмай, узоқ вақтгача трассадаги одамлар *чумолидек бўлиб кўринаверди* (С. Аҳмад. Қирк беш кун).

Кўзига одамлар гоҳ тоғдек, гоҳ *чумолидек бўлиб кўринади* (О. Мухтор. Майдон). *Чумолидек* бир кишининг номи тоғдек бўлиб туюлади одамлар назарида (О. Мухтор. Эгилган бош). У чўл ўртасида шамолдек олдинга югуриб кетди, боя *чумолидек* увок кўринган қиздек йигит, энди кийикдек ел қувиб олдинда учиб борарди (С. Аҳмад. Чўл бургути).

ЧУМОЛИ ЎРМАЛАГАНДАЙ

Сесканмоқ, эти жимирламоқ.

Абул Ҳасанак султоннинг аллақандай сирли хикоясига қулок солиб ўтираркан, аъзойи бадани гўё *чумоли ўрмалагандай жимирлаб кетди* (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Шералининг аъзойи баданидан *чумоли ўрмалагандай* бўлди. (С. Кароматов. Олтин кум). Этим жунжикиб, елкамда *чумоли ўрмалагандай* бўлди (С. Сиёев. Ёруғлик). Танимдан сон-саноксиз *чумоли ўрмалагандек* ғалати *сесканиш* билан чамадончамни ўриндикка кўйдим-у яна хотинга қарадим (С. Аҳмад. Ялпиз ҳиди).

ЧУМЧУК

ЧУМЧУҚДАЙ

1. *Кичкина. Асосан, одам, юрак кабилар хакида.*

Кимсан – мен, Илхом, *чумчукдай* шу қизчанинг буйруғига бўйсуншим керакмиш (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). *Чумчукдек* юрагинг бўлса керак, деб юрардим, маладес! – деди Ҳакимбек ака (Ў. Умарбеков. Маруся холанинг милтиғи).

Холдан тойгунча Бувигул холани гир-гир айлантириб, сўнг авайлаб ерга кўяркан, хансираганча пичирлади: – **Чумчукдай** бўлиб колибсиз-ку, энажон (З. Куролбой кизи. Ёзсиз йил). Катталарнинг кўзи менинг **чумчукдай** ўғлимга, яна бир қанча оғзи бўш камбағалга тикилибди. Йўк, бунда гап бор (Ойбек. Қутлуг кон).

2. *Чирқилламоқ.* Илтижо қилиб, зорланиб, куйиниб гапирмоқ.

Ойим унга кўзи тушиши билан **чумчукдек чирқиллаб қолди** (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ойим **чумчукдек чирқиллаб**, эчкининг арқонига ёпишди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ҳой кизим, бола-я, бола-я! – онам **чумчукдек чирқиллаб** жувонга ёпишди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Дадаси! – Ойим **чумчукдек чирқиллаб**, дадамнинг камар ечаётган қўлига ёпишди. – Урманг! Иккинчи қилмайди (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси).

ЧУГУРЧУК

ЧУГУРЧУКДАЙ

Ёпирилмоқ, ёпишмоқ. Одамлар ҳақида.

Ўз устига **чуғурчукдай ёпирилиб** келмоқда бўлган кўконлик ва тошкентликларга қарши ўзида куч йўқлигини билган Мусулмонкул бир от ва бир қамчи аранг кўшиндан чиқиб қочди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Бу от устида ўтирган Шайбонийхоннинг кўзлари эса пастдаги кенг текисликда **чуғурчукдай ёпирилиб** пойга ўтказаётган отликларда эди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: «Юр, юр, итвачча, жинни-минни бўлдингми?» – деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан **чуғурчукдек ёпишдилар** (А. Қодирий. Ўткан кунлар).

ЧЎМИЧ

ЧЎМИЧДАЙ (-ГА ЎХШАШ)

Катта, кўпол, ярашиксиз. Кўпроқ одамнинг бурни ҳақида.

Новча кишининг юз тузилиши кўпол, **чўмичдай** бурни бор хуснини ҳам йўқотиб юборганга ўхшар, рангсиз юзидан бирон маъно уқиб олиш қийин эди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Ўғиллари уни касалхонага олиб боришди. **Чўмичга ўхшаш** бурнли бир врач узок текширди (А. Жўраев. Кўзмунчок). Бурни **чўмичдек** харидор пинагини бузмади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Қарасам, стол тўрида бурни **чўмичдек** кимса ўтирибди

(Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Шу пайт айвони катта ок каламинка шапка кийган, чўмичдек бурнининг тешигидан жуни чикиб турган киши хўрознинг тепасида тўхтади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

Ч ў п

Чўпдай

1. *Ингичка*. Кўпрок оёк, кўл, бармоқлар ҳақида.

Чиркин, кир сочлари ҳалиги кучукнинг юнги тусида ва ўшандай дағал, қалин, узун, чўпдай *ингичка* суяк бармоқлари билан эшик ҳалқасини ушлаб, Нурига анча вақт бакрайиб қарагандан кейин кўйлак этагини ерда судраб, икки кадам олдинга юрди (Ойбек. Қутлуғ кон). Кампирнинг чўпдек *ингичка*, буришиқ бармоқлари ориқ тиззаларига ёпиб кўйилган қора капанак устида гўё алланарса ахтарган каби тимирскиланар эди (Х. Султон. Бобурийнома).

2. *Ориқ, озгин; озиб кетмоқ, қуримоқ, жуссаси жуда ҳам кичраймоқ*. Асосан, одам, жониворлар ҳақида.

Қабулхонада чўпдай *ориқ* бир киз машинка чиқиллатиб ўтирарди (О. Мухтор. Эгилган бош). Сирожиддин биринчи қаватга тушган эди, рўпарасида қора атлас кўйлак кийган, юзлари ҳам қоп-қора, чўпдай *озгин* киз чикиб қолди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Мана, взвод бошида чўпдай *озгин* ва узун Иванов, ўз ишига пишиқ, унга ишонса бўлади (А. Ибодинов. Онанинг самантойи). У Домланинг хотинини келиноийи деб чакирар, ўзи чўпдай *озгин*, оёқлари салга шишиб кетадиган, доим соғлигининг ёмонлигидан нолиб юрадиган бу аёлни ҳар кўрганида табиати хира бўларди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). У, Йўлчининг эшитишига қараганда, кўпдан буён сил касалига дучор. Бир вақтлар гавдали ва чиройли бўлган ўттиз яшар йигит ҳозир чўпдай *озиб кетган* (Ойбек. Қутлуғ кон). Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай *озиб кетди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Девдек одам уч-тўрт ой ичида чўпдек *озиб*, ранги заъфарон бўлиб кетди (Э. Аъзам. Ступка). Анави кўк хангимиз бор эди-ку, ўша жонивор қишдан чиқиши билан ўлиб қолди. Ўзиям чўпдай *қуриб кетувди* (А. Жўраев. Шакарнинг мактублари). Чўпдай *озиб кетган* киз беҳудликдан уч кун ўзига келмади (М. Али. Улуғ салтанат). Юзида қон қолмаган, аввалги жуссасидан асар ҳам йўқ, чўпдай бўлиб ўтирибди (М. М. Дўст. Лолазор). Эҳ, шундай кампир икки ойда чўпдай бўлиб қолди-я (Н. Эшонқул. Уруш одамлари).

Ч Ҷ Ч Қ А

ЧҶЧҚАДАЙ

1. *Семирмоқ*; семиз. Одам ҳақида.

Сидиқжон нималар демоқчи бўлиб икки-уч оғиз ростлаганидан кейин Ўрмонжоннинг гапи эсига тушиб: – Одам дунёга *чўчкадай семириш-у*, битдай болалаш учун келмайди, – деди (А. Қаххор. Кўшчинор чироклари). Яна кечирасиз, тилим ёмон, шу, ўзи ҳам *чўчкадай семирибди* лекин (А. Аъзам. Ҳали ҳаёт бор...). Сухбатдоши эса унинг нигоҳларидан «Сен пулнинг кулига ўхшайсан, маишатпарастликдан *чўчкадай семириб* кетгансан», деган фикрни укиб олди (Н. Раҳмат. Санаторияда).

2. *Ичмоқ*. Меъёрини билмасдан, одамлик киёфасини йўқотиб, кўп спиртли ичимлик истеъмол қилмоқ.

Володям қани ўзи, чақир! Табриклаб кўяй. Ётибди?.. Ичгандир-да?.. *Чўчкадай ичди*?! Ухлаб қолдими? Ҳа, ичкиликка кирон кесин! (Х. Дўстмуҳаммад. Масковлик яхши одам).

Ч Ҷ Я Н

ЧҶЯНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қоп-қора; қораймоқ. Асосан, одам, тана аъзоларининг ранги ҳақида.

Валинеъмат падари Қорағулом – Олло унинг руҳини шод этгай – *чўяндай қоп-қора*, алпкомат одам эди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Худди отасининг кўзларидай кийгоч кўзлари конталашган, ёноқлари бўртиб чикқан *чўяндай қоп-қора* юзи аллақандай кўкариб кетган (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўрди: соҳибкироннинг ҳалигина ғазабдан *чўяндай қорайиб кетган* юзларига нур иниб, чеҳраси очилди (М. Али. Улуғ салтанат). Отақўзининг қорамтир юзи *чўяндай қорайиб кетди*, учбурчак мўйлови ғалати кимирлаб: – Бошқа жой тўғри келмас эди! – деди (О. Ёқубов. Диёнат). Турар эди йўлкада ёлғиз *Чўян каби қорайган* Саттор (Ҳ. Шарипов. Бир савол). Ҳақиқатан ҳам, ҳар кунини шу йўсин «чиниқиб» юрган солдатларнинг таналари *чўяндай қорайган*, ҳатто балиқдай оппок Вася ҳам мисдай қизарган эди (О. Ёқубов. Излайман).

Ч Ҷ Ғ

(ЛАХЧА) ЧҶҒДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ёнмоқ, қизимоқ*. Тана ҳароратининг беҳад юкори даражага чиқиши ҳақида.

Ўша кечаси бир ёмғир куйди-ей... Мен бўлсам лахча чўгдек *ёниб* ётибман, ўчириш ёмғирга йўл бўлсин (А. Ибодинов. Кўл бўйида). Хофиз Кўйкий унинг *чўғ* каби ёнаётган юз-кўзларини, пешанасини силади (Х. Султон. Бобурийнома). Шахзода *чўғдай қизиган* пешанасини олтин тахтнинг совук суюнчигига тираганича узок ўтирди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Қаландар *чўғдай ёнган* бу кўлларни қисаркан, бутун вужуди ловуллаб кетди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Икковининг бармоқлари ҳам шилиниб қонаб кетган, Раҳматилланинг эса тошчалар кириб кетган тиззалари шилинган, кафтлари *чўғдай қизиб* ачишарди (А. Кўчимов. Баланд тоғлар остида).

2. *Қизимоқ*, ёнмоқ. Ортик даражадаги ҳарорат ҳақида; асосан, турли нарсалар, ҳаво ва шу кабиларга нисбатан.

Капитан айтган қир камида бир чакирим келарди. Қўлимда стволи офтобда *чўғдай қизиган* пулемёт, мен ярим йўлга бормасданоқ хансираб қолдим (О. Ёкубов. Излайман). Қаландар Қарнокий тиз чўкиб, *чўғдай* пешанасини дахманинг муздай тошига босди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Дадам вариллаб турган ўчоқдан *чўғдай қизиган* бир парча темирни олиб тешаётган эди (А. Қаххор. Ўтмишдан эртақлар).

3. *Ёнмоқ*, *порламоқ*. Асосан, ғазаб, қувонч каби ҳиссий таъсирлардан кўзнинг қаттиқ ёлқинланиши ҳақида.

Гавҳаршод бегим лахча *чўғдай ёнган* кўзларини Абусайидга тикди (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Унгача бояги йигитлар пешвоз келди. Кўзлари *чўғдай ёнади* (М. Ҳазраткулов. Чирок ўчмаган кеча). Жалолиддин Мангубердининг мўғуллар лашкарига кирон келтирганини, Чингизхон бу эрксевар йигитнинг ўғлини тутиб олганини, ёш боланинг юрагини суғуриб олиб, итига егизганини айтаётганда кизнинг кўзлари *чўғдай порлаб кетди* (Ў. Хошимов. Нур борки, соя бор). Ҳа, бек ака, қарғиндан кўрқяпсизми? – деди у *чўғдай порлаётган* кўзларини Асадбекка қадаб (Т. Малик. Шайтанат). Қувончнинг зўридан унинг кўзлари *чўғдек ёнаётган эди* (Х. Дўстмуҳаммад. Ёлғизим – Сиз). Қаландар бошини кўтариб, шайхнинг *чўғдай ёниб турган* кўзларига тик каради (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси).

4. *Ёнмоқ*, *товланмоқ*, *ловулламоқ*, *қизармоқ*; *қип-қизил*. Қизил, кизғиш рангда жилоланмоқ; бениҳоя қизил. Асосан, жонсиз нарсалар ҳақида.

Шу куни Бердикул бобо отига Бек исмини кўйиб, олдига *чўғдай ёниб турган қип-қизил* гиламни ўнгариб уйига қайтди (М. Ҳазраткулов. Таътил кунлари). Дарвоза ланг очик, қуролли йигитлар ичкаридан жимжимали сандиқлар ва *чўғдай* гиламлар кўтариб чикмоқда эдилар (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

Қосимбекнинг назарида, саллага кадалган ёкутларнинг **чўғдай ёниши** захарли илоннинг кизғиш кўзлари қонга тўлиб ёнишига ўхшарди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Хув, анавини ололмайсиз, – дейди Насиба, энг баландда **лахча чўғдай товланиб турган** олмани кўрсатиб (А. Кўчимов. Бир жуфт олма). **Чўғдек ловуллаган** кизғалдоқлар, саф тортган гулсафсарлар орасида мрамар тошлар кўринади (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Дов-дарахтлару тоғу тошлар ҳам **чўғдай қип-қизил** (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Кўпи билан бир-икки ҳафтадан сўнг бу ерлар бутунлай ўзгариб кетиши, чўл бети келинчак уйдек минг гуллик туркман гиламлари, **чўғдек қип-қизил** палаклар билан ясаниб олишини йўловчилар билишарди (Ў. Умарбеков. Кўприк). Куёш ботиб бўлган, фақат чўккилар ичигина **лахча чўғдек қизариб**, кабристонга аловон туман пуркаган шоми ғарибонда Толибжонни тупрокка кўйдилар (С. Аҳмад. Жимжитлик).

5. **Ёнмоқ, қизармоқ.** Ҳаяжон, асабийлик, уят, хижолатлик кабилар таъсирида одам тусининг ўзгариши ҳақида.

Нечун юзингда қизил **чўғ каби ёниш, қизариш?** Ярами менга-да билмак, нечун, нечун бу иш? (Чўлпон. Қизариш). Дилдор **чўғдек қизариб кетди** (С. Аҳмад. Уфқ). Баъзан юзлари **чўғдай қизариб кетар**, ўзини каерга кўйишни билмай типирчиларди (У. Ҳамдам. Мувозанат). Қосимбек боргоҳдан **чўғдай қизарган**, асабий бир алпозда чиқиб кетди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар).

6. (*Юраги*) **ёнмоқ, куймоқ, ўртанмоқ, ичи куймоқ.**

Том бир маъюсият ичида бошини куйи солган эди, ўтиб турувчиларни пайкамас, **лахча чўғ каби ёниб турган** юрак ўти билан сархушдек эди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Юрагим **лахча чўғдек ёниб кетяпти-ю**, Раънога қайрилиб қарамайман (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Миннатли ош, бу – сочма ўкдек Ич-ичимни **куйдирар чўғдек**, Қорин оч-у, назарим тоғдек Мени азиз билган йўкчилик (И. Мирзо. Мерос). «Шикоят» бир ҳафтача **лахча чўғдай кўкрагини куйдириб юрди** (А. Кўчимов. Ок каптарлар ороли). Бу хабар Соҳибқироннинг ичларини **лахча чўғдай ўртаб ўтди** (А. Мухтор. Инсонга куллуқ қиладурмен). Юрагини **чўғ каби доимий равишда куйдириб турувчи** соғинч чўғи бирдан аланга олди (Т. Малик. Шайтанат).

7. **Қизармоқ.** Қизил тусга кирмоқ. Жонсиз нарсалар ҳақида.

Тушга яқин олов ёқилди, соат милига ўхшаш узунчоқ пўлат миллари **чўғдай қизаргунча** киздирилди (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Тун ярмидан оғиб, ташқарида дизель товуши тинди, чироклар **чўғдай қизариб ўчиб** колди (А. Мухтор. Давр ме-

нинг тақдиримда). Икки бошида иккита кўлбола ўчоқ – бетон тахтага тортилган пружина **чўғдек қизариб** турибди. (Э. Аъзам. Шовкин).

8. *Безатмоқ, ясатмоқ.*

Хартумидан думигача **чўғдай безатилган**, бўйнига улкан гулшодалар осилган подшо филини юзлаб отлиқлар ўраб, кўриклаб бормоқда (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Акбар **чўғдай ясатилган** филлардан бирига Вирсал Прасадни миндирди (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Хона ўртасида **чўғдай** қилиб кийинтириб кўйилган болакай «ғоз-ғоз» турар, бу – рус йигитнинг ўғилчаси бўлса керак (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор).

9. *Ёнмоқ, беҳад жозибали кўринмоқ; жозиб ва жилоланган.*

Заргаров ҳамон индаёлмай турарди. Жуссаси чоғроқкина, кош-кўзи кийғоч бу сахро кизи рўпарасида **чўғдек ёниб** ўтирарди (А. Мухтор. Бўронларда бордек халоват). Сўнагул **чўғдай ёнганча** бошини эгиб турар, назарида шундай бахтиёр эдики, уй торлик қилаётгандай, ҳозир гўё Қизилқумга ҳам сиғмайдигандай эди (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда). Техникумда бирга ўқиган дугонасининг тўйига борди-ю, косагуллик қилган йигит кўзига **чўғдек кўринди** (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Уни даст кўтариб жингала сочларини силади, силаётиб кизалокнинг **чўғдек** атлас кўйлагига караб кўзи камашиб кетди (Х. Дўстмуҳаммад. Нигоҳ).

ЧЎҒ ТЕККАНДАЙ

Юраги жаз этмоқ, ачишмоқ, жизилламоқ. Қаттиқ рухий оғриқ сезмоқ.

Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бўтанинг кўзларидай мўлтираб турадиган маъюс канизак тушиб, **юраги чўғ теккандай жаз этди** (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). У хар хил юмушлар билан ўзини овунтирмоқчи бўлар, тақдирга тан бермоқ керак, деган ўй билан кўнглини кўтаришга уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш ҳақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, **юраги чўғ теккандай ачишиб кетарди** (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Бекназар юракка якин жойига **чўғ теккандай** бўлиб титранди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Машрабнинг **юраги чўғ теккандай жизиллаб кетди** (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса).

Ш

Ш А М

ШАМДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Қотмоқ*. Муайян ҳиссий-руҳий таъсир натижасида тамо-ман ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ. Асосан, одам хақида.

Ғозиддин энди нима деярини билмай, *шамдай қотди* (О. Мухтор. Эгилган бош). Иккинчи ҳикоямнинг қаҳрамони эса бир куни эрталаб уйғониб, кўчага чиқади-ю, хайратдан *шамдай қотиб қолади*: караса, ҳамма нарса ўзгарган (Н. Эшонкул. Тун панжаралари). Алишернинг онаси: « – Вой болам, кайда қолдинг!» – деб йиғлай бошлади. Отаси докадек оқариб, турган жойида *шамдек қотиб қолди* (М. Осим. Зулмат ичра нур). Кураш томошасига бораётгандек тўн кийиб чиккан Аширмат бувани кўрган Саид охун бир муддат *шамдек қотди*, сўнг ховлиққанча сўзлай кетди (Ш. Бўтаев. Катта одамнинг дадаси). Шамси Салоҳ *шамдай қотиб қолганди*: унинг вужудида хотиралар, хаёллар, туйғулар ғалаёнга келганди (Н. Эшонкул. Момокўшиқ).

2. *Сўнмоқ*, кучсизланмоқ, сусаймоқ, ўчмоқ, йўқолмоқ. Асо-сан, одам ҳаётининг тугаши, айрим тушунчалардаги шиддатнинг камайиши ёки йўқолиши хақида.

Менинг ҳасратимда кетди бевактрок, *Сўнди шам каби* (Миртемир. Холтош). Шамолда *шам каби сўнғум*, дема, эй, ғофили даврон, Ўлармен, кул бўлармен, бир уюм тупрокка дўнгаймен (Ж. Камол. Нечун бу гапга кўнгаймен). Гадо *шамдек сўниб* битар тутиб шоҳ қўлин, Шу йўсинда тенгсизликнинг ўзи йўқолгай (М. Қориев. Спитамен). Чунки бу пайт дадамлар озод бўлади деган умид ожиз милтираб турган *шамдай сўнган*, у кишини узоқларга олиб кетишлари, чамаси, ойимларга аён эди (О. Ёқубов. Музқаймоқ). Не ажабки, шугина умиди ҳам *шамдек сўнди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Она умидланиб, кутиб, йилдан-йилга *шамдек сўна борди* (О. Мухтор. Эгилган бош). Тоғда янграган ўк овози волиданинг алласини *шамдек сўндирди* (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда). Дадил айтилаётган гаплар аста ўчаётган *шамдек сўна бошлади* (Т. Малик. Шайтанат).

3. *Эримоқ*. Юрак, кўнгилинг бениҳоя юмшаши, бўшаши-ши хакида.

Агар кўнгилингиз тошдан ё темирдан бўлмаса, беихтиёр сиз ҳам мутаассир бўлиб, юрагингиз шам каби эриб оқади, зиёрат чоғи ўз-ўзидан йиғлайверасиз, йиғлайверасиз... (Х. Султон. Бобурийнома). Ҳозиргина Маҳмудхон қиблагоҳининг арвоҳи олдида тавба-тазарру келтириб, кўнгли шамдай эриб турганини у қайдин билсин? (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Фирт сурбет экан-ку! Мен унинг кўзларига қараб шамдай эриб ўтирибман-а! (С. Бобоев. Олатўнлик). Билиб-сезиб турганим: аёл ... мени тобора маҳв этиб борар, мен эса шамдек эриб бораётгандим. (У. Ҳамдам. Тош).

4. *Милтирамоқ*, кучсиз, заиф ёруғлик бериб турмоқ.

Қоронғи гумбаз ичра шамдай милтираб турган беҳисоб юлдузларга тикилиб энтикади (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Тонг отган, уфқдаги қорли чўққиларнинг тепаси оқариб қолган, артилган шишадай тиниқ мовий осмоннинг у ер-бу ерида сўнгги юлдузлар сўнаётган шамдай заиф милтирабди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё).

5. *Милтирамоқ*, милтиламоқ. Муайян туйғу, ўй-хаёлнинг кучсиз тарзда намоён бўлиши хакида.

Албатта, маълум муддат норозилик туйғуси шамдек милтираб туради (О. Мухтор. Эгилган бош). Унинг кўнгилида заиф шамдай милтираган бу фаразлар ўшанда, расадхонада бедор ўтган тунларда туғилган эди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Ажаб ҳол: устод Масихийни эслаши билан Берунийнинг миясида гўё заиф шамдай милтираб турган нарса «лип» этиб ўчди-ю, «ярқ» этиб бошка бир чирок ёнди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Балки юрагида ёнган сўнг дафъа Шам каби милтилаб ўтинчи – зори (М. Мирзо. Шахидлар хиёбони).

Ш А М О Л

ШАМОЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Елмоқ, *учмоқ*. Жуда тез ҳаракатланмоқ, тез югурмоқ, тез ўтмоқ.

Сиз ҳам дунёнинг устидан шамол каби елиб ўтиб кетибсиз (И. Султон. Озод). Одамларни ҳар томонга юборайлик, шамол каби елишсун, сув қидириб келишсун (М. Али. Улуғ салтанат). Ва лекин дунёда шамолдай елиб, Денгиздай кенг қалбни ахтарган зотман (А. Орипов. Денгизга). Машиналар бир-бирини қувиб, шамолдек елади (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

Шамолдек *елиб*, кўзлари ваҳимага тўлган жайронлар тўдаси отилиб чиқади (Х. Султон. Бобурийнома). Лекин Акбар чопарлар каби от ва туяларни ҳар кунни бир неча марта алмаштириб, **шамолдай** *учиб* бора бошлади (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Ит **шамолдек** *учиб кетди*. Унинг оркасидан Акбарали бос, бос, деб овозининг борича кичқирди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Қаёққа! – Сартарош қайишини силтаб кўйиб юборди. – **Шамолдай** *учиб* келди-ю, урди-кетди (Ў. Хошимов. Нур борки, соя бор). Умр **шамол** *каби* *учади* (И. Мирзо. Бегона).

Ш А М Ш О Д

ШАМШОДДЕК

Тик, келишган. Асосан, одамнинг қадди-комати ҳақида.

Малакнинг бўғма ёқали узун, ўзига ярашган кўйлаги остидаги **шамшоддек** *тик* комати, бир оз кимтиниб юриши ҳам кишини ўзига маҳлиё қиларди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Тирикчилик?.. – Фозилбек шундай деди-ю, тиши симиллаб оғриган одамдай афтини бужмайтирди, кўзини хиёл очиб, рўпарасида – растанинг у томонида – **шамшоддек** коматини *тик* тутиб турган жувоннинг пахтадай оқ, булоқ сувидек тиник юзига, бўйнига... қирмизи олмадек ёноғига разм солди (Х. Дўстмуҳаммад. Беозор қушнинг қарғиши). Эшикдан киришим билан бурчакда ўтирган Борбад ўрнидан турди. **Шамшоддек** комати дол, аргувондек рухсори заъфарон бўлган (Х. Ҳомидий. Устоз қалби). Кўзларинг бир жуфт чаросдек, лабларинг гул баргидек, коматинг **шамшоддек** (Х. Даврон. Бибихоним киссаси ёхуд тугамаган дoston).

Ш А П А Л О Қ

ШАПАЛОҚДАЙ

Кичкина, унча катта бўлмаган. Асосан, ер, ҳовли, коғоз, газета каби сатҳга эга бўлган нарсалар ҳақида.

Гап **шاپалокдай** ерда эмас, почча! Дунёда ҳамият, иззатнафс деган нарсалар ҳам борлигини биласизми ўзи? (А. Кўчимов. Оқ каптарлар ороли). Ахир, Матқовулнинг жўжабирдек болалари зўрға сиғиб ётган саҳни **шاپалокдай** ҳовлига, эртаю кеч ғам аримаган қора кулбага эрталаб кун келиб, тун кетади, кечқурун тун келиб, кун кетади (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Улар меҳмонхонага жойлашишгач, Асадбекнинг ювингани кирганидан фойдаланиб, кузатувчи йигит Чувриндига кимнингдир исми ёзилган бир **шاپалокдай** коғоз берди (Т. Малик. Шайта-

нат). Улкан нақшинкор копка олдида одам сийраклашган. Келгани кўлидаги **шапалоқдек** қоғозни кўрсатиб кириб кетаётир (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). Шоша-пиша ўқиб чикдим. Мақола **шапалоқдеккина** эди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Директор шкафдан Баратовнинг **шапалоқдай** суратини олди (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг).

ШАРПА

ШАРПАДАЙ

Унсиз, сассиз, шовурсиз. Овоз ва шовурсиз амалга оширилган ҳаракат ҳақида.

Кейин зиналардан энкайиб тушди-ю, **шарпадай унсиз** юрганча, ҳовли этагига караб кетди (Ў. Ҳошимов. Урушнинг сўнгги қурбони). Ранги униккан чит кўйлак устидан нимча кийиб олган Умри хола **шарпадай унсиз** юриб келди-да, япалоқ «мусулмон» ғиштдан ясалган зинадан айвонга кўтарилди (Ў. Ҳошимов. Урушнинг сўнгги қурбони). Пўлат чол корни шишиб кетган эчкиларни ҳайдаб келганда Байна момони уйдан тополмади: у алламаҳал, ой атрофни сутдай ёритганда **шарпадай** кириб келди (Н. Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмайди). Уни ажаблантирган нарса **шарпадай** кириб келган аёл бўлди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Абдурауф тиззасига суяниб аста турди. Асосини олди-да, **шарпадек** судралиб чикиб кетди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Турарди **шарпадек** чикмайин саси (М. Мирзо. Осмон кора эди).

ШАФАҚ

ШАФАҚДАЙ

Қизил; қизармоқ, товланмоқ. Кип-қизил рангли; кизил тусга кирмоқ, шу рангда жилоланмоқ.

Мева берди етилиб бу йил Мен ардоқлаб ўстирган ниҳол. Олмаларки, **шафақдай қизил**, Лекин номи олма эмас, ол (Э. Воҳидов. Олма). Ўрик, олча барглари ўз бутоқлари билан видолашиш олдидан **шафақдай қизил** тус олган (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Алвон кизғалдоқлар билан қопланган тепалик бағри **шафақдай** кизарган, аллақерда тўрғай фарёд соларди (Ў. Ҳошимов. Қалбингга кулок сол). Ёнар дунё, ёнар дунё, **Шафақдек товланар** дунё (Ж. Камол. Умр).

ШАФТОЛИҚОКИ

ШАФТОЛИҚОҚИДАЙ

Буришмоқ; буришиқ. Асосан, одамнинг серажин, осилган юзи хақида.

Болалардан кейин юзлари *шафтолиқоқидай буришган* аллақандай митти кампирлар, мункиллаб колган кўса чоллар кўринди (О. Ёқубов. Излайман). Оғалик эшикдан кирар экан, кичкина жуссасига, *шафтолиқоқидай буришган-тиришган* бўлса ҳам ҳалим юз ифодасига мос келадиган кичкина ва мулойим товуш билан: – Ассалому алайкум, контурлар! – деди (А. Қаххор. Зилзила). Магпанонинг эти увушиб чўрт бурилди. Қараса, юзлари *шафтолиқоқидек буришиқ* бир кампир кандолатфурушга кумуш танга чўзиб турарди (С. Сиёев. Аваз). У шундай деди-ю, чолнинг киёфасига кириш учун букчайди, юзини *шафтолиқоқидай буриштириб*, башарасини бечораҳолад одамга ўхшатди ва унинг гапларини мазах қилишга киришди (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги).

ШЕР

ШЕРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Олишмоқ.* Кўркув билмай, мардона жанг қилмоқ, жасурлик билан курашмоқ.

Ўнг қанотнинг олдинги сафида жангга кирган Абдуллатиф қасос туйғусига тўлиб, Алауддавланинг аскарлари билан *шердай олишди*, бир ўзи ўнлан ортик душманининг бошини кесди (П. Кодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Спитамен Мароқанддан қайтаётганларида Шердорнинг Искандар айғокчилари билан *шердай олишганлигини* эслади (М. Қориев. Спитамен). Жангда *шер каби олишадиган* бу суворийлар билан савашмоқнинг ўзи бўлмасди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Асадбек билан *шердек олишаман*, деб ўйлаган эди, аммо ғанимнинг қуён эмас, ўз номига яраша арслон эканини ҳисобга олмасди (Т. Малик. Шайтанат). Хайриятки, Шерниёз жўранг бориб қолди, *шердек олишди* азамат (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

2. *Ҳамла қилмоқ, ташланмоқ.* Кўркув билмай хужум қилмоқ.

«Ёв қочса ботир кўпаяди» деганларидек, ёв чекинганига ишонган дарадаги аскарлар даҳана ташқарисига *шердай* дадил *ҳамла қилиб* чикдилар (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). Йигир-

ма ёшли Шохзода Султоним чодирга кириб таъзим килди-да, Таҳмаспнинг овдаги жасоратини, архарларга хақикий шер каби ҳамла қилганини шавқ-завқ билан сўзлай бошлади (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Лекин пистирмада ётган Исломуқул кўрбоши тўдаси қиличларини яланғочлаб, уларнинг устига шердай ташланади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ўзини ўраб келаётган ёғий тўпига шердек ҳамла *этар*, мўғулларни кетма-кет жаҳаннамга жўнатар эди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

3. *Наъра тортмоқ, ўқирмоқ, бўқирмоқ*. Каттик, ларзали товуш чикармоқ.

Хийла-найранг, фисқ-фасод бош кўтарган чоғ Шер соли *наъра тортар* виждони борлар (Ф. Афрўз. Томчисини кизганмайди уммони борлар...). «Нега шундай бўлади? Нега!» – Мирёкуб шердай ўқирарди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Азизхон нима қилишини билмай шердек ўқириб атрофга каради (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Азизхон унга жавоб бермади. Яқин келаверди. Акбарали шердек ўқириб унга ташланди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Бошида шляпа, эгнида қимматбаҳо макентош, тоғаси тобутни кўриб, бирдан шердай ўқириб юборганди (О. Ёкубов. Диёнат). Низомжон шердай бўқириб, ўрнидан туриб кетди (С. Аҳмад. Уфк).

5. *Азамат*, кўркмас; бакувват. Асосан, одам, унинг билаклари хақида.

Авазхон айтди: «Хай аттанг, шу ерда қирк йигитим, шердай азаматим, отам Гўрўғли валламатим даркор бўлди-да» (Кундуз билан Юлдуз). Султон Аҳмад мирзонинг ўғли йўк эди, Бобурга подшоҳ оиласи ҳавас билан қарар эди. Шунинг учун кайвонилар «янги тушган келин ҳам мана шу шердек ўғил кўрсинлар», дейишиб, бет очишга Бобурни муносиб топдилар (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шердай билакларинг – меҳнатга гадо Қордек яктагингни куйдирадир кон (О. Ҳожиева. Ойбек). Шердай-шердай ўғилларингиз бор, кизингиз бор (Э. Аъзам. Сув ёқалаб).

Ш И Ш А

(АРТИЛГАН) ШИШАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Тиниқ, тип-тиниқ, мусаффо*. Асосан, сув, кўл, арик, осмон кабилар хақида.

Сувлар оқар секин, шишадай тиниқ, Осмон чўкиб олган сувларга гўё (Ойбек. Кузда). Ҳовузнинг шишадай тиниқ сувида уларнинг акслари бир-бирига қўшилиб кетди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Шишадай тиниқ осмонда эса оғзида чўп олиб,

чуғурлашиб учаётган калдирғочлар кўзга чалинади (Ў. Усмонов. Гирдоб). Атроф ёришиб қолган, кўкдаги булутлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай *тиниқ* жойларида сўнгги юлдузлар милтираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тўлиб кетган эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Ариклар бўйидаги ўтлар сарғайиб қолган, дарахтларнинг барги тўкилиб, оёқлар остида шилдирайди, осмон *шишадай тиниқ* (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Осмон артилган *шина каби тип-тиниқ* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Икки кун мукаддам ёккан кордан ном-нишон қолмаган, осмон артилган *шишадай мусаффо*, офтоб хали чикмаса ҳам, ажиб шаффоф ҳавода олис тоғлар гўё ўн чакирим яқин кепқолган эди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Кўл *шишадай тип-тиниқ*, шаффоф, сохилга яқин жойларида олма гулларининг тўкилган гулбарглари оқиш капалаклар сингари сув устида қалқинар, ораларида қорамтир тезсузар сув қўнғизлари зувуллаб сузиб юрарди (И. Султон. Озод). Бошингда *шиша янглиғ* Осмон бўлса, ажаб эрмас (Э. Воҳидов. Ажаб эрмас).

2. *Ялтирамоқ, йилтирамоқ*. Жилоланмоқ, ялт-юлт қилмоқ.

Бўйинбоғ чироқ нурида *шишадай ялтираб*, кўзимни қамаштирди (Х. Дўстмухаммад. Отамнинг ошнаси). Ҳовли бетидаги чуқурчаларда ҳосил бўлган қўлмақлар бети ойдинда *шишадек йилтирарди* (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Тепа ёнбағридан чўзилиб тушган яхмалак йўл *шишадек йилтирар эди* (Х. Дўстмухаммад. Алам). Изғирин шамолдан қотган, ой ёғдусида *шишадек йилтиллаётган* қорли кимсасиз кўчаларда тентирай-тентирай амаллаб гулхан атрофида ухлашаётган шериклари ёнига етиб борди (Э. Норсафар. Зулмат ва аланга).

3. *Кўм-кўк*. Асосан, одам кўзининг ранги ҳақида.

Шайх алиқ олиб, мусофирга тикилиб боқди. Тили туркий, кўзлари *шишадек кўм-кўк*, рўмолига менгзайди (С. Сиёев. Ясавийнинг сўнгги сафари). Ольга Петровнанинг шафқатли кучоғида унинг тароватли юзига, *шиша сингари кўм-кўк* чиройли кўзларига тикилиб тураверди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

Ш О Л Ғ О М

ШОЛҒОМДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қизармоқ. Қаттиқ изза бўлиш, уялиш, хижолат бўлиш натижасида одам рангининг ўзгариши, қизилга мойил тусга кириши ҳақида.

Ишингни қил деяпман, – шундай деб нотаниш бола секин бо-
шини кўтарди. Кўтарди-ю, уялганидан бўлса керак, шолғомдек
қизариб кетди (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб). Ҳеч кимга
қаролмайди, икки юзи шолғомдай *қизариб кетибди* (Ў. Умарбе-
ков. Йўлда). Қанақасига файласуф бўлай? – деди Пирриев шол-
ғомдай *қизариб*. – Ростини айтяпман-да. Нуҳ замонида одам-
лар очик жойларини яширишган (И. Зойир. Қисмат ўчи). У
кўрпачани муштлаб-муштлаб кулар, боши ҳам, гавдаси ҳам
муттасил силкинар, сарғиш юзи шолғомдек *қизариб кетган* эди
(Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Ҳеч нарса... – деди-ю, шол-
ғомдек *қизариб* кетди (Ш. Бўтаев. Тунда кўринган боғ).
Кўлларингиз бирам юмшоқки! – деди Розик тоғам негадир
шолғомдек *қизариб* (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча).

Ш О П

ШОПДАЙ

Катта ва узун. Асосан, мўйлов ҳақида.

Кармонни катта очган, Аямай пулни сочган, Қоринлари
қопдай, Мўйловлари шопдай Қайнотасига сало-о-м! (Ёр-ёр).
Дадам Маҳкамнинг бобосининг улоқ чопишини гапираверса,
киши ҳайрон қолади, – деди яна бир мўйлови шопдек йигит
(А. Қодирий. Улоқда). Назар қаради: мурти шопдай, уртлари
қопдай, туриши бургутдай, кўзи ёнган ўтдай бир киши тикилиб
турибди (Ойсулув). Сал ўтмай эшик журъатсизгина тақиллади
ва юзи кассобларникидек ёғли, шопдай мўйлови ҳам йилтираб
турган бир киши кириб келди (П. Қодиров. Уч илдиз). Ҳайрон
бўлиб, бошқасига борса, у ерда ҳам мўйлови шопдай бир азамат
хамир чўзаётган экан (З. Исомиддинов. Икки аёл).

Э

ЭГИЗАК

(ХУДДИ) ЭГИЗАК(ЛАР)ДАЙ

Ўхшаш; ўхшамоқ. Бир-бирига жуда ҳам ўхшаб кетмок.

Гарчанд опа-сингиллар бир хил оппок либосда ва эгизакдек *ўхшаш* бўлишса ҳамки, тасаввуримда унинг сўзлари, ҳаракатлари қайта тикланди (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги). Кўпинча шоирни ўзи ёзган шеърларига ўхшатишади. Шеърларингизга ўхшайсизми? – Албатта. Худди эгизаклардек, худди бир томчи сувдек бир-биримизга *ўхшаймиз* (Н. Розикова, М. Исмоил. Дунёдаги энг юксак чўкки – Адабиёт). Уч-қуйруғи йўк, деб таърифланадиган бу шаҳарнинг чекка мавзеларидан биридаги кўп қаватли уйлар худди эгизаклардек бир-бирига *ўхшаш* (Х. Тўйманова. Бола).

ЭРАМ БОҒИ (БОҒИ ЭРАМ)

(МИСОЛИ) ЭРАМ БОҒИ (БОҒИ ЭРАМ)ДЕК

Бетимсол, муҳташам, бениҳоя гўзал.

Бир ёнда ҳаёлий эрам боғидек Буюк ва *бетимсол* менинг Ватаним (А. Орипов. Она сайёра). Ривоят киладиларки, Ҳазрати Умарнинг **Боғи эрам**дек *муҳташам* боғи бор экан (У. Ҳамдам. Мусулмон). Далалар яшнайти **боғи эрам**дай Табиатга шайдо адиб кўзида (Зулфия. Қуёшли қалам). Бу дунёда бир-биридан кўркам юрт кўп, Гўзалликда мисли **боғи эрам** юрт кўп! (О. Ҳаким. Ўзбекистон дерлар).

ЭРКАК

(ХУДДИ) ЭРКАК(ЛАР)ДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАШ)

Эркакларга хос ҳаракатлар килмок, уларга хос белгиларга эга бўлмок. Аёллар ҳақида.

Арик бўйида Асрора икки қўлини белига қўйиб эркаклардек чираниб турарди (С. Аҳмад. Уфқ). Унсиной эркаклардек хахолаб кулди (Ш. Холмирзаев. Кечаги кун кеча). Бувим, тагида

наमत, худди эркаклардай чўккалаб ўтирар, лаблари ниманидир пичирлар, афтидан, авлиёга илтижо қилар эди (О. Ёкубов. Яхшилик). Эркаклардек барваста гавдали, коп-қора бу хотиннинг йўгон овози ҳам, узун қирра бурни, кетмонни елкасига ташлаганча этик кийиб ғоз юриши ҳам бошқа аёлларга ўхшамас, хатто қорамтир сийрак мўйловигача бор эди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

Э Р Т А К

(ХУДДИ) ЭРТАК(ДАГИ)ДАЙ (КАБИ)

Гўзал, гаройиб, қизик, афсонавий. Давр, манзара, ўрин-макон, воқеа-ҳодиса кабиларнинг бениҳоя чиройлилиги, диққатни жалб қилувчилиги, тасаввурга сиғмаслиги ҳақида.

Болалик субҳидамга ўхшайди. Тонгдек тиник, эртақдек *гўзал* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Худди мана шу эртақ каби *гўзал* манзара сеҳрини янаям чуқурлаштирмакчи бўлгандек «Наво» куйининг титроқ садоси янгради (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Бир тонг... худди эртақдагидек *гаройиб* воқеалар рўй берди. Сен орзиқиб кутган кунлар келган эди! (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Хуршида бонунинг эсига негадир яна ўша эртақдай *қизик* ёзилган рисола тушди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Ҳайратлана туриб, ўзлари «Шарк гумбази» деб атай бошлаган эртақдек ўлкани энди батамом босиб олиш, хароб қилишга отланишади (О. Мухтор. Хотин подшоҳ). Келинпошша, бу воқеа сизга эртақдай туюлгандир? Лекин бу эртақ эмас (Т. Малик. Келинлар дафтарига). Худди эртақдагидек эдида ахир! Ўпканг тўлиб кетди. Одамлар... одамлар сени унутмаган экан-да!.. (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида).

Э Ч К И

ЭЧКИДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

Сакрамоқ, дикангламоқ, ўйноқламоқ. Сапчимоқ, пастга – юкорига ёки олдинга кескин, нотекис ҳаракат қилмоқ. Кўпроқ одам, хайвон ва бошқа ҳаракатланувчи нарсалар ҳақида.

Йигитлар кетиб, куним мана шу диканг-дикангларга қолди. Кечаю кундуз эчкидай *сакрашгани сакрашган* (О. Ёкубов. Биллур кандиллар). Эчкига *ўхшаб сакрайвермай*, сал секинроқ юр, – деди акам (Ш. Отабек. Тақдир сўқмоқлари). Қал эчкидай *диканглайвермай*, жойини билибгина юрса бўлмасмиди! (Н. Норқобилов. Тоғдаги ёлғиз одам). Толибжон кабинадан

чиқди. Қоядан тўкилган тошлардан эчкига ўхшаб *сакраб-сакраб* юрган машинада силкиनावериб, бели оғриб кетган эди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Ана, тоғда эчкидек *ўйноқлаб* юришибди. Ахир, ундан канча сут соғиб олиш мумкин? (Ш. Холмирзаев. Кузда баҳор ҳавоси).

Э Ш А К

ЭШАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. Катта. Кўпроқ, эшакдан бошқа хайвонлар хақида.

Эшакдек бўри еб кетса нима бўларди? Биласанми, бу тарафларда *нак эшакдек* келадиган бўрилар бор-а (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Худойберганнинг уйида *эшакдек* ваданги ити бор (О. Мухтор. Майдон). Эй, бувим тушмагур, соддасиз-да, содда, – деди ўғри. – Бойларнинг уйига тушиб бўладими, уларнинг пахсаси саккиз кават, эшиклари темирдан, хар биттасининг кўрасида *эшакдай-эшакдай* иккита, учтадан итлари бор (Ғ. Ғулом. Менинг ўғригина болам). Ўсмирларга Акмал исмли қирқларга бориб қолган, шу ёшида безорилиги учун икки марта «ўтириб чиқишга» ҳам улгурган, баданига турли расмларни чизиб ташлаган зўравон баттол *нак эшакдай* келадиган «Барон» лакабли кучуги билан бригадирлик қиларди (А. Йўлдош. Жавоби бор...). Сиз чўпонларнинг итини биласизми? «*Эшакдай* ити бор экан», дейишади бизда (Ш. Холмирзаев. Зов остида адашув).

2. *Ишламоқ, ишлатмоқ*. Ўзини аямай каттик меҳнат қилмоқ, ана шундай ишлашга мажбур қилмоқ.

Қилдирмаган иши қолмади. Участка қурди. *Эшакдек ишладим* (Ў. Ҳошимов. Нимадир бўлди). Домласи ҳам шунинг учун унинг бурнини ишкаб, ўз фойдасига *эшакдай ишлатади* (Ў. Ҳошимов. Нимадир бўлди). Ў, сенга ўхшаганлардан директор чиқмасин – Собирни *эшакдай ишлатасан*, Аввалбойга... чой ташитасан!.. (А. Аъзам. Бу куннинг давоми). Бу хунаса бошқаларни *эшшакдай ишлатиб*, ўзи маишатини суриб юрган (Т. Малик. Мурдалар гапирмайдилар). Султон феълдор, кўнгли хушласа, *эшшакдай ишлайди*, хушламаса, яна ўша эшакка ўхшаб, тўрт оёғини бир жойга тираб тураверади (Х. Тўхтабоев. Беш болали йигитча). Нега, дейди, одамлар маза қилиб юришибди, мен эртадан кечгача *эшшакдай ишлашим* керак, дейди! (Ш. Бошбеков. Темир хотин).

3. *Қайсар*, бефаҳм. Одам хақида.

Ҳосил шунинг тарафдори эди. Лекин сенинг хўжайининг – *эшшакдай қайсар*, буни истамайди (Т. Малик. Шайтанат). Тилов-

кул эса жуда-а эшшакдай бўлмаса ҳам, сал қайсарроқ. «Ишонмайман» деб тураверади (Т. Малик. Сатира театри, қайдасан?). Ё Намозни бизга кўрсатасан, ёки уни озод қиласан деб, хира эшшакдек оёқларини тираб туриб олишиди (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

МУЛЛА МИНГАН ЭШАКДАЙ

Ювош, жуда ҳам итоатли. Асосан, одам ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Азиза ҳам эри бир кунмас-бир кун мулла минган эшакдек *ювош* тортиб кириб келишини кутиб юрди (Ў. Ҳошимов. Қалбингга кулоқ сол). У тузалмайди. Қамокда эзилса, мулла минган эшакдай бўйнини солиб, бир кунмас-бир кун, балки, чиқиб келар, қўявериш керак, жияним, Унсин (Ойбек. Қутлукон). Бадбашара бир оз оёқ тиради-ю, Ҳамдам бакириб, гарданига бир мушт ургач, мулла минган эшакдай бўлди-қолди (Т. Малик. Шайтанат). Ҳозир мулла минган эшакдай бўлиб қолган, бизникига келсаям, аввал рухсат сўраб, кейин келади, ковоғимни уйганим захоти зингиллаб жўнаб қолади (С. Ўнар. Дунё шундай турарми?). Ҳеч нима бўлмайди, бедовингиз чопачопа ҳолдан тойиб, мулла минган эшакдай *ювош тортиб* олдингизга қайтиб келади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё).

Ю

Ю Л Д У З

(МИСОЛИ) ЮЛДУЗДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛ)

1. *Ярқирамоқ, чарақламоқ, милтилламоқ.* Ялтирамоқ, ялт-ялт килмоқ, нур чиқармоқ. Турли нарса-буюмлар хақида.

Нури олтин занжирни бўйнига осди, соат кўкрагидан пастрокда юлдуздай *ярқиради* (Ойбек. Кутлуғ кон). Бобур кутичани кўлига олиб шовилмай очди. Қора бахмал мато орасидан олмоғга ўхшап сержилва бир тош юлдуздай *чарақлаб* кўринди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Олис-олисларда чироклар юлдузлардай *милтиллади* (Т. Мурод. Ойдинда юрган одамлар). Узук кўзидаги катта гавҳар ғира-шира коронғида худди юлдуздек *милтиларди* (М. Қориев. Спитамен).

2. *Чақнамоқ, чарақламоқ, нур сочмоқ.* Ўт сочмоқ, нурли кўринмоқ. Асосан, жўшқин, гўзал, бениҳоя жозибали, мамнунликдан чарақлаган кўзлар, юзлар хақида.

Тим қора кўзлари юлдуздай *чақнаган* ёш малак (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Қизча жуда таниш, айниқса, унинг мунчоқдек икки кўзи мисоли бир жуфт юлдуздек *чақнарди* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Ситон Равшанакнинг юлдуздек *чарақлаб турган* жон офати кўзларига тикилди (М. Қориев. Спитамен). Чо-пар ғира-ширада аёлнинг ёйилиб кетган сочларига, юлдуздек *чақнаб турган* кўзларига тикилганча лом-мим дея олмай қолди (М. Қориев. Спитамен). Иккаласи юзлари юлдуздай *чарақлагани* ҳолда даричадан ичкарига хатлаган вақтларида Зебининг «Қора сочим» куйига айтаётган ашуласи кулоқларни ширин-ширин китикламоқда эди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Шахло кўзи юлдуз мисол, Қирқ кокили кундуз мисол (Миртемир. Кўзларим йўли устида). Орзум шул, ўчмасин ёнган чироғинг, Юлдуздай *нур сочсин* чашминг – кароғинг (А. Орипов. Тўртлик).

Ю Х О
ЮХОДАЙ

Ямлаб ютмоқ, емоқ. Ҳеч нарсанинг фаркига бормай, еб ташлайверадиған, жиғилдонига ураверадиған одам, хайвон кабилар хакида.

Яхшиям, чекланган инсонда имкон, Барча истакка ҳам етавермас қўл. Йўкса, кўзи очлар юходай, ишон, *Ямлаб ютар* эди дунёни буткул (Ж. Исмоилов. Яхшиям...). У сон-саноксиз оломон тажовузига парво килмай, гоҳ у, гоҳ бу раста устида пайдо бўлар, майизми, бодомми, ёнғок ё туршакними – бирдек иштаха билан митти юходек *еб*, копчиғига тикиштирарди (Х. Дўстмухаммад. Жажман). Лекин шу оннинг ўзидаёқ ўша саволлар жавоб-павобига қўшилиб Козимжон вужудини ўз каърига юходек тортаётган кайф ва эхтироснинг ҳароратли бағрида иссиқ тупрокка бевакт тушган қор парчасидек зриди-кетди (У. Ҳамдам. Узоқдаги Дилнура). Бас, у энди Истеъмолчидир! Бўлгандаям юходек Истеъмолчи! Одамзод пайдо бўлгандан бери бундай еярмон, бундай ичармон ва бундай киярмон туғилмаган эди, кўрилмаган эди! (У. Ҳамдам. Янги инсон).

Я

ЯЛМОҒИЗ

ЯЛМОҒИЗ (КАМПИР)ДАЙ

Доғули, жуда ҳам хунук, кўркинчли; *ямлаб ютмоқ*. Асосан, аёллар ҳақида.

Кўнглига яқин келинчакларга бу аёлни ялмоғиздай *доғули*, жодугар, эримни макр-ҳийлалар билан домига илинтирган деб қарғар, оғзига келган сўзлар билан ҳақорат қилар, ўлимини яратгандан тун бўйи тилаб чиқарди (Н. Эшонкул. Очилмаган эшик). Қолаверса, етимхоналардан кочган ёхуд, умуман, ўғрилик, қиссавурлик билан кун ўтказадиган ёшларнинг ҳам етарли даражада эканидан билинар, «зўравон»нинг гарчи уй-ҳовлиси ҳамда ҳассага таяниб юрадиган ялмоғиздек бувиси бўлса-да, ўша «кўча болалари»дан бири ва энг ашаддийси эди (Ш. Холмирзаев. Тўп ўйин). Бад ниятни минг бадиият билан ифодаласанг ҳам, худди гўзал либос кийган ялмоғиз кампирдай хунуклигича қолади (Д. Ражаб. Ён дафтардаги битиклар). У оламга шу қадар алам, қаҳр билан ҳаёсизларча санчилиб қарайдик, беихтиёр юрагинг орқага тортиб кетади. Қўйиб берсанг дунёни эртақлардаги ялмоғиз кампирдек икки *ямлаб бир ютса* (И. Қўшшаева. Юрагини мерос қолдирган инсон).

ЯПРОК

ЯПРОҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

(*Юраги*) *титрамоқ*, *қалтирамоқ*. Жуда ҳам озурда, оғрикли ҳиссий ҳолат ҳақида.

Фарзандим, ўғлим ўрнида ўғлим Хонзода хоним тақдирини ўйлаганимда кўнглим япроқдай *титраб туради* (М. Али. Улуғ салтанат). Дам бўлурки, қалбим тонгнинг шамоли Қаршисида *қалтираган япроқдек...* (Чўлпон. Дамлар). Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлик бўлган юрагим мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан япроқ каби *титрар* ва ўзининг тўлиб-тошган ҳасратларининг, фарёдларининг ифодасидан адашар эди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Шунинг учун кизингизга эр оти-

дан сўзламанг-да, **япрок каби титрайдиган** юрагига дахшат хам солманг (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Теваракдаги оддий ходисаларнинг ўз низомидан хиёлгина четга чиқиши киши кўнглида ақлга итоат қилмайдиган хиссиётларни ва кўрқувларни бино қилар, онг харчанд уринмасин, юрак **япроқдай дир-дир титрашини қўймасди** (И. Султон. Бокий дарбадар).

Я Ш И Н

ЯШИНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

(*Миясига*) **урилмоқ, ярқ этмоқ, ялт этмоқ**. Мияга, хаёлга кутилмаганда, бирдан келган тахликали, озорли ўй-фикр, гап хақида.

«Зухра!» Шерзоднинг хаёлига шу фикр **яшиндек ёркин, яшиндек** бир куч билан **урилди**-ю, дарров трубкани олди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). «Нахотки менинг кизим ҳам шундай бўлса?!» деган фикр миясига **яшин каби урилиб**, жонини суғуриб олгандай бўлди (Т. Малик. Шайтанат). Икки дўстнинг юракларига ғулғула тушди, иккаласининг миясига бир фикр **яшиндек урилди** – айрилиқ! (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Бу савол **яшин каби урилиб**, Зарипованинг вужудини парчалаб, кўмирга айлантириб юборгандай бўлди (Т. Малик. Шайтанат). «Мина кўйяпти!» Хаёлимга **яшиндек урилган** фикрдан сесканиб кетдим (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Бурноғи кун хуфтонда қайда эрдинг? – Қаландарнинг миясида «билади!» деган сўз **яшиндай ярқ этди** (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Миясида **яшиндай ялт этиб** фикр чақнади: «Тамом! Тайёргарлик кўриш керак!» (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Оқсоқол **яшиндек** миясини ёриб ўтган саволни дарҳол бошидан хайдади (Ў. Умарбеков. Оқсоқол).

ЯШИН УРГАНДАЙ (КАБИ)

Сесканмоқ, йиқилмоқ, таъсирланмоқ. Муайян таъсир натижасида бирданига кескин бир тарзда муайян ҳолатга тушмоқ ёки ҳаракатга келмоқ.

Баъзан-баъзан теграмга бокиб, **сесканама**н **яшин урган**-дек (А. Ўктам. Машқ майдонидаги ўйлар). Гулнорнинг ғойиб бўлиши Йўлчига **яшин урган каби таъсир кўрсатди**. У хушсизлангандай, анча вақтгача қотиб колди (Ойбек. Қутлуғ кон). Мухаррам ён томонидаги креслога **яшин урган**дек **гуп этиб тушди**, бир неча дақиқа кимир этмай ётди, фақат икки

елкаси пир-пир учарди, «пик-пик» йиғларди (Шухрат. Шинелли йиллар). Карахт қотган эдим яшин ургандек Ўғри дастин кўриб кулбамда алҳол (М. Мирзо. Эзгу тилак).

я ъ ж у ж - ма ъ ж у ж

яъжуж-маъжуж(лар) каби

Бостириб келмоқ, ёпирилмоқ, ҳамма нарсани йўқ килмоқ, *қўрқинчи тус олмоқ*. Асосан, одамларнинг ваҳшатли ҳаракатлари хақида.

Кириш нима экан, хатто мўралаб қарамоғига ҳам ижозат йўқ эди. Уни Элчин бузди. **Яъжуж-маъжуж каби бостириб келди**, бузди, топтади (Т. Малик. Шайтанат). Иш шу қадар шитоб, эртадан қора кечгача иш, тоғ ўйиш, арик қазииш, тош ташиш, чим босиш, яна нима балолар. Одамларнинг унингсиз ҳам ҳароб эғни-бошлари тўкилди, афсоналардаги **яъжуж-маъжужлар каби қўрқинчи тус олди** (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Сенку битта ўзинг бормоқдасан, улар эса худди тоғлардан селдай тушиб келадиган **яъжуж-маъжужлар каби ёппасига ёпирилган эмишлар** (И. Султон. Озод).

Ў

ЎЙМОҚ

ЎЙМОҚДАЙ

Кичкина, бежирим, тор. Кўпроқ оғиз ҳақида.

Муфти қозининг кўпириб кетган ўймоқдек *кичкина* оғзига қаради, хаёлга толди: Ўзи ҳам, сўзи ҳам кўпик бунинг (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Равшанбек зехнини кўйиб қараса, ясанган хурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, кошлари кундуздай, лаблари қирмиздай, оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, икки юзи ойдаи, тарлон-қарчигаи учадиган қушдай, муҳрланган қоғоздай ялт-юлт этиб ўтирибди (Равшан). Унинг нозик қирра бурни, ўймоқдаккина оғзи, аллақандай самимият билан боқувчи тим қора кўзлари биринчи кўришдаёқ Мунавварни ўзига тортди (С. Анорбоев. Мехр). Оғизгинаси ўймоқдай, Бакиргани тойлоқдай. (Топишмоқ: Милтиқ ўки).

ЎЛИК

ЎЛИКДАЙ

Ҳаракатсиз ётмоқ, чўзилиб қолмоқ, қимир этмаслик; ҳиссиз. Тирик одамнинг ҳаракатсиз ва ҳиссиз ҳолати ҳақида.

Салтонбу мўлтираб турган нурсиз кўзларини гуноҳкор кишидай ерга олди, ранги ўчди, тиззасида тириклик нишонасини кўрсатмай ўликдай *ҳаракатсиз ётган* боласининг сўлғин юзидаги хира пашшани ҳайдади (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Жондор вагончиникида «базми Жамшидий» курганлар кечга яқин мастликдан ўликдай *чўзилиб қолишган* эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Ўғилларимни бошқа суриштирмадим: хонага кириб олиб, ўликдай *чўзилиб ётар*, яратгандан ўзимга ўлим тилардим (Н. Эшонқул. Қора китоб). Гулсумбиби ўликдай *чўзилиб ётаверди* (Ойбек. Қутлуғ қон). У ҳозир шу қадар умидсизликка тушган, оламда ўзини шу қадар кимсасиз, кераксиз, одамларнинг чикиндиси ҳисоблар эдики, Мирвоҳид уни юпатган бўлиб аввал пешонасидан, кейин юзидан ўпганида ўликдай *қимир этмади* (А. Қаҳҳор. Зилзила). Самандар ўликдек *қимирламай* ётарди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Фуломжоннинг ёнига келди, кўли билан итариб-туртиб кўрди. Фуломжон ўликдай *ҳиссиз*,

жонсиз эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Холхўжа индамади. Турткилаб-торткиласа ҳам ўликдай ётаверди (А. Мухтор. Фано ва бако).

(БАМИСОЛИ) УЛИК ЧИҚҚАН (УЙ, ХОНАДОН)ДАЙ

Хувулламоқ; жимжит. Кимсасиз ва сукунат ҳолатида бўлмок. Кўпроқ ўрин-жой ҳақида.

Хадича кетди-ю, кўнглидан хаёлот ҳам кетди. Уй бамисоли ўлик чикқандай хувуллайди (М. М. Дўст. Дашту далаларда). Кишлоқ яна ўлик чикқан хонадондек сукунат босиб, хувуллаб қолар эди (Э. Аъзам. Гули-гули). Уй ичи ўлик чикқандек жимжит бўлиб қолди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Рустам ғор оғзидай ютаман деб турган, ўлик чикқан уйдаи нохуш хужрага, харобадай файзсиз ховлига оркасидан биров сургандай калла сукишини ...кўз олдига келтирди-ю, этлари жимирлашиб кетди (К. Кенжа. Тошқин).

Ў П Қ О Н

ЎПҚОНДАЙ

Тортмоқ. Куч билан ичига ютмоқ, комига тортмоқ, йўк килмоқ.

Турмуш савдолари, рўзғор ташвишлари тубсиз ўпқондек тортиб кетаверади одамни, айникса. Сендаги яқинларингга ўзингни унутар даражадаги куюнчаклик нечоғли таҳсинга сазовор бўлмасин, жоним, ўз жонинг ва кадринг – ўз ҳаловатинг ҳақида ҳам вақти-вақти билан кайғуриб тургин (Х. Дўстмухаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз). Нимаики нарса найранг ишлатиб ўпқондай ўз домига тортмасин, барибир у инсоннинг ақл-заковати, олий кудрати олдида таъзим қилишга мажбур (Ж. Абуллахонов. Тўфон). Бирок дунёнинг айёр ва доғулилиги, не-не зотларни ўпқондай комига тортганича яна ҳеч нарса кўрмагандай эврилишда давом этавериши Искандарга ҳали номаълум эди (Ш. Бўтаев. Қора Клит). От! – кичқирди генерал пастдаги шарсимон махлукнинг дуч келган арчага ўзини урганини хайрат билан кузатаркан. – Мана, у арчани ўпқондай ичига тортди (Ҳ. Шайхов. Мутамах).

Ў Р А

ЎРАДАЙ

1. *Ўпирилмоқ, ўйилмоқ.* Маълум қисми ўйилган, бузилган, кўчирилган, емирилган нарса, жой кабилар ҳақида.

Ховли ўртасида чирик гавдаси ўрадай ўпирилган, қари бахайбат бир туп тол (Ойбек. Қутлуғ қон). Ҳаммаёқ ўйдимчукур, баъзи ерлар ўрадек ўпирилиб кетган (Шухрат. Умр поғоналари). Гулруҳ олиб ташлаган ўқларнинг ўрни ўрадек ййилиб, ...йирингнинг бадбўй хиди анқирди (З. Қуролбой қизи. Машаққатлар гирдоби).

2. Катта, кенг; очмоқ. Одатдагидан катта оғиз, унинг катта очилиши ҳақида.

Аммо Хўжамкулбийнинг хон-хон қилиб яшайдиган ўрадай оғзи, икки тиззасининг устига осилиб тушган билкилдоқ қорни, ғадир-будир товоқдай башараси кўз ўнгидан кетмади (С. Анорбоев. Ҳамсуҳбатлар). Унинг ўрадай оғзида қолган яккам-дуккам тишлари кўриниб кетди (Ў. Мирзаёр. Тупроқ хиди). Унинг қиёфаси қанчалар даҳшатли бўлмасин, якка-ярим қолган сарғиш-қорамтир тишли ўрадек кенг оғзидан чиқаётган сўзлари шунчалик майин ва хушёқар эдики, улар бирдан чолнинг тинимсиз сўзлашини истаб қолдилар (Б. Абдураззоқ. У). Ахурамазда оёқда туролмай, ёнбошига ағдарилди, ағдарилаётган жойида оғзини ўрадек очган Ахриманнинг башарасига ўт пурқади, Ахриман сапчиб шифтга кўтарилди (Х. Дўстмуҳаммад. Жажман). Ўрозкул оғайнисининг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, яна «офатижон кампирлар»дан сўз очган эди. Қудратхўжа оғзини ўрадай очиб, тишсиз милқларини кўрсатиб ишшайди (О. Ёқубов. Диёнат).

Ў Р Г И М Ч А К

ЎРГИМЧАК (Тўри)дай (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

Ўрамоқ, чирмамоқ. Атрофини ўраб, тамоман ўз доирасига олмоқ.

Унинг бу ожиз томонидан фойдаланган саройдаги хушомадгўйлар султонни ўргимчакдек ўраб, мактов иплари билан оёқ-қўлини тамом чирмаб ташлаган эдилар (Мирмуҳсин. Темур Малик). Бегим, гап фақат Жаҳонгирда эмас, ҳозир Али Дўстбек билан Аҳмад Танбал бизни ўргимчак тўридай чирмаб келурлар, – деди Бобур Ойиша бегимга (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ҳар хил фикрлар яна унинг миясини ўргимчакдай чирмай бошлади-ю, олис хаёл денгизи сари етаклаб кетди (Ж. Абдуллахонов. Орият). Тўнғиздай семириб кетибсен. Тағин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тўшакда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тўр тўқийсен (О. Ёқубов. Улуғбек хазиnasi).

ЎРДА

ЎРДАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Кенг, катта. Одатдагидан катта, кенг ва мухташам ўрин-жой хақида.

Али Кушчи тепаси ёпик коронғи бостирмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай *кенг* ховлига чикди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Деворлари ок мрамар билан қопланган ўрдадай *кенг* машваратхонанинг шифтидаги биллур кандилда бир неча шам ёнар. бу шамлар шуъласида тўрдаги суянчикларига инжу кадалган олтин тахт ажиб жило сочиб яркираб турарди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Назарида, ўрдадай *кенг*, шохона хонанинг коронғи бурчакларида, чир айлана саф тортган олтин курсилар тагида, тўрга осилган оғир дарпарда оркасида кимлардир яшириниб олган-у, ундан кўзларини узмай хатти-харакатларини кузатишар эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Меҳмонлар кириб боришганда ўрдадай *катта* ҳовлининг ўртасидаги кудук ёнида иккита аёл гаплашиб туришарди (О. Ёкубов. Диёнат). Бўлмаса, кўчада қолган мусофир эмасман. Ана, икки қадам нарида жиянимнинг ўрдадек *уйи* (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Ҳа, чол-камбир қариб қолиши чоғи, бу ўй, «ўғлимиз ҳаёт бўлганда шу аҳволга тушармидик, ўрдадай бу ховлида мунғайиб ўтирармидик», деган бу армонли ўй сўнгги йилларда тез-тез эсларига тушадиган, ҳар тушганда юракларини тилка-пора қилиб кетадиган бўлди (О. Ёкубов. Диёнат).

ЎРДАК

ЎРДАКДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, -ГА ЎХШАБ)

Лапангламоқ. У ёкка, бу ёкка ташланиб, чайкалиб юрмоқ. Асо-сан, одам хақида.

Таомил ўзгармабди: сочи қошигача тушган йигит қўлларини чўнтакка солганча, ўрдакдай *лапанглаб* келиб, унинг қаршида тўхтади (Т. Малик. Сўнгги ўк). Бу орада ховлига гавдали, аёл «чолим» дегани билан кўриниши чоллик мартабасига етмаган, оёқлари оғир гавдани кўтаришга мажолсизлигиданми, ўрдак *каби лапанглаб* юрувчи уй эгаси кирди (Т. Малик. Шайтанат). Жувон шоша-пиша салом берди ва ўрдакдек *лапанглаган* кўйи ичкарига кириб кетаркан, йўл-йўлақай: – Ғозибой ака! Қишлоқдан, – дея овоз берди (А. Йўлдош. Ёлғон ва ҳақиқат). Қутилмаганда орага бояғи, хона билан ошхона ўртасида ўрдакдек *лапанглаб* юрган жувон аралашиб қолса бўладими? (А. Йўлдош.

Ёлғон ва ҳақиқат). Йигит ўрдакка ўхшиб лапанглаб келиб суратларга узоқ тикилди-да, биттасини кўрсатди (Т. Малик. Шайтанат).

ЎТ

ЎТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ёнмоқ, чақнамоқ.* Асосан, кўзга нисбатан; жуда асабий ёки хурсанд, жозибали ҳолат ҳақида.

Фотима кўзлари ўтдек ёниб соатга чақчайди-да, тиззаларига шапатилаб, фарёд солди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Шундай бўлса ҳам, ичида қайнаган ҳиссиёт ўз шарпасини унинг юзига очиқ ташлаб турмоқла, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил тусга кирар эди (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Коши қора, бети оқка ким берар аччиқ шароб, Кўзлари ўтдай ёнадир, килди бағримни кабоб (Оқ олма, қизил олма). Султон новча бўйбастини ростлаб, ҳаммаси бир хил қора арғумоқларини ўйнатиб турган лашкарбошиларга юзланди, қаҳрли қисик кўзлари ўтдай чақнаб: – Амир Нуштегин! – деб наъра тортди (О. Ёкубов. Кўхна дунё).

2. *Ёнмоқ, қуймоқ.* Асосан, юрак, жон, ичга нисбатан; муайян таъсир натижасида юзага келган руҳий қийноқ, азоб ҳақида.

Биродар, бул кун ёмон, Ўтдай қуяр танда жон, Бошингга қулар осмон, Дўстим мени сотган кун (С. Тўйчиева. Дўстим мени сотган кун). Бир нима ўт каби қуйдирди ичим Маҳкам лаб тишлашга етди-да кучим (А. Ўктам. Синглимга). Ҳайхотдай масжиднинг этни жунжиктирувчи зах ва намхуш ҳавоси ҳам, елкаси тиралган деворнинг совуғи ҳам, сопол қумғондан дамбадам ютоқиб ичаётган муздек сув ҳам ўтдек ёнаётган юрагининг тафтини босолмади (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бу-ку майли, лекин ўшанда ўртада бўлиб ўтган гап-сўзлар ханузгача кўксини ўтдек қуйдириб келмаяптими? (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Энди гоҳ чопар, йиқилар, ўрнидан турар, бир нималарни четлаб ўтиши билан бирга чуқурликлардан сакраб ўтар, кокилиб, энтак-тентак қадам ташлар, алам, нафрат ва ғазабдан вужуди ўтдек ёнарди (И. Зойир. Қисмат ўчи).

3. *Ёнмоқ, қизимоқ.* Тана ҳароратининг ўта юкори даражага чиқиши ҳақида.

Ўтдек ёнган манглайда салкингина... қўлни сезди (А. Мухтор. Чинор). Меъдаси оғир, худди бир ховуч симоб ютгандай. Аъзойи бадани ўтдай (А. Қаҳҳор. Қотилнинг туғилиши). Бу чок сенинг танингни ўтдек қизигони холда менга яқинлашқонини билдим (Чўлпон. Клеопатра).

4. *Кўринмоқ, кўзга ташланмоқ*. Жуда таниш, ёкимли, гўзал туюлмоқ.

Давлатшоҳ бахши, Амир Шохмалик, Шайх Нуриддин Баходир кизлари ичида бир киз кўзимга ўтдай кўринсами! (М. Али. Улуғ салтанат). Ойим холанинг назарида жонидан ортик кўргани, келин бўлиб тушган кунийёк кўзига ўтдай ташланган бу ҳовли нега энди кўзига бунчалар хувуллаган, файзсиз, кўркинчли кўриняпти? (Й. Сулаймон. Армон). Узоқдан паранжингиз кўзимга ўтдай кўринди (Ойбек. Улуғ йўл). Зеро, Шухрат, хозиргина кўзига ўтдай кўриниб турган куёви, кизига, унинг суюкли Мадинасига қараб ўшикириброк гапиргандай бўлганди (А. Йўлдош. Отасининг қизи).

Ў Қ

ЎҚДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Тўғри*. адил. Асосан, эгри бўлмаган кўча, йўл ва бошқа нарсалар ҳақида.

Ҳаммасини ер юзидан сидириб ташлаб, ўрнига боғ-роғга кўмилган, кўчалари ўқдай тўғри, оппок, кўркам кишлок барпо қилди (О. Ёкубов. Диёнат). Шаҳарнинг қок ўртасидан кесиб жанубдан шимолга қараб ўтадиган, охири бориб ям-яшил адирлар оша юкорилаб осмонга чиқиб кетаётгандай кўринган йўл хайратланарли даражада адил ва ўқдай тўғри эди (М. Али. Улуғ салтанат). Ҳозир қадимги қалъа ўрнидаги тепалиқдан тўрт томонга ўқдай тўғри кўчалар ўтган, асфальт билан қопланган бу кенг, чиройли кўчаларнинг икки ёнида оппок, мухташам уйлар саф тортган (О. Ёкубов. Диёнат). Ҳўкизларнинг бошини аранг буриб, орқага қарасам, мен олган биринчи пол ўқдай тўғри бўлиш қайда, илонизи бўп кетибди (О. Ёкубов. Қарнок).

2. *Тўғри*. Рост, адолатли сўз, шунингдек, ғирромликни билмайдиган одам ҳақида.

Ўқдек тўғри бўлмоқлик, кибру ҳавога йўл очмаслиги лозим... – негадир ўйланиб қолди соҳибкирон (М. Али. Улуғ салтанат). Ҳақиқатан ҳам, элда ёмон кетиб, яхши келмас деган гап бор, – деди Темур ҳам кулиб. – Сўзларингиз ўқ кабидир Акрамбек (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич).

2. *Ботмоқ, тегмоқ, тешиб ўтмоқ, санчилмоқ, қадалмоқ*. Одамга қаттиқ рухий азоб бермоқ. Асосан, гап-сўз, ўй-хаёл ҳақида.

Унинг сўзлари гарчи ўқ каби ботаётган бўлса-да, Элчин учун янгилик эмасди (Т. Малик. Шайтанат). Оғир сукунатда Бобурнинг: – Яна бу шўрликлардан ўлжа олмоқчи бўлулар! –

деган кинояли сўзлари эшитилди-ю, Аҳмад Танбал билан Хонқулибекка ўқдай *тегди* (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бу саволим мутлақо самимий эди. Бирок гоҳида бехосдан айтилган сўз отилган ўқ каби юракни *тешиб ўтади* (А. Абдуллаев. Дард). У кетди, кетди-ю энди шум ўйлар *Санчилаверади* қалбга мисли ўқ (А. Ўқтам. У кетди...). Бу фикр юрагига ўқдек *санчилди* ва жон ҳалпида бошини кўтарганда, ўзини нохуш сезиб, боши айланди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бу савол Абдусамаднинг юрагига ўқдай *қадалиб*, яралади (Т. Малик. Шайтанат). Тошмурад полвоннинг бу сўзлари Бешим чавандознинг юрагига ўқдай *қадалди* (Ғ. Шермуҳаммад. Саман той). Сапарангиз ва унинг сафдошлари ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Тўмариснинг ва барча аёлларнинг юракларини ўқдек *тешиб ўтди* (М. Осим. Аждодларимиз қиссаси).

3. *Учмоқ*. Жуда ҳам тез ҳаракатланмоқ; зарб, шиддат билан чиқиб кетмоқ.

Ватан, айланарман бир кескир тошга, Қошинга ўқ каби *учиб* борарман (Р. Парфи. Она Туркистон). Қорабайир олд оёқларини кўтарди, тўлиқиб хайкирганча ёғий устига ўқдай *учди* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Шу гап берганда, ўқдек *учиб бораётган* този ҳам буриларкан-у, эпсизрок бўлса, думалаб, бели синиб кетаркан (Ш. Холмирзаев. Банди бургут). Биздан узр сўраб, «пат-пат»ига ўтирди-ю ўқдай *учириб кетди* (М. М. Дўст. Лолазор). Ўқдай *учиб* келиб, иккаласи икки томондан ёпишди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). У шишанинг орқасига шاپатилаганди, қопқоғи ўқдай *учиб*, арокнинг бир қисми полга тўкилди (А. Абдуллаев. Дард). У суҳбатдошига суйқаланиб, афтидан, ниманидир шивирлаётганида қувғин мухлис унинг ҳар ёқни кўрадиган кўзини шамғалат қилиб ўқдек *учганича* очик эшиқдан тор-қоронғи йўлак бўйлаб ичкарига кириб кетди (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи).

4. *Отилмоқ*. Кескин, шиддат билан бирор томонга ташланмоқ. Одам, жонивор ва бошқа ҳаракатланувчи нарсалар ҳақида.

Абрам ўқдай *отилиб* келди. Кела солиб, Галяни кучоқлаб олди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Иккинчи фикр тўғрига ўхшаб кўринди-ю саваш ноғорасини чалиб юборди. Қўшини олдинга ўқдай *отилди* (Э. Самандар. Султон Жалолиддин). Қамчи еб ўрганмаган учқур бедов олдинга ўқдай *отилиб*, эгасини бало-қазодан олиб чиқиб кетди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Онам дахлизга, дахлиздан равонга ўқдай *отилиб* кирдилар (Х. Дўстмуҳаммад. Беозор қушнинг қарғиши). Ҳовлида қуртга барг қирқаётган укаси Обиджон новдалар орасидан ўқдек *отилиб чиқиб* унинг бўйнига осилди ва «акажон!» деб

шундай кичкирдик, аллакаерда ётган хўроз какоклар юборди (А. Қаҳҳор. Кўшчинор чироқлари). Одам шарпасини сезган каттакон ок ит чайла оркасидан ўқдек *отилиб чиқди* (С. Аҳмад. Қирк беш кун).

5. *Отилиб чиқмоқ*. Асосан, каттик ҳаяжон, ҳиссий таранглик билан айтилган гап-сўз, хитоб ва шу кабилар ҳақида.

Кўрагидан шу сўзлар ўқдай *отилиб чиқди*: «Отамнинг қамалиши эмас, сизнинг қилмишингиз мени ўртоқларим олдида ерга киргизиб юборди. Ҳеч бир халқ душманининг хотини, бола-си...» Исмаи хўнграб, ўрнидан туриб кетди (А. Қаҳҳор. Зилзила). Унинг нимадир дегиси келар, лекин озгин ёзувчининг оғзидан ўқдай *отилиб чиқаётган* савлатли гаплар уни аввалига шаштидан туширган, бу гапларда жон борга ўхшар, ишонгиси келар эди (Н. Эшонкул. Момоқўшиқ).

6. *Кирмоқ, санчилмоқ, қадалмоқ, урилмоқ*. Каттик, дағал, кулоққа озор берадиган даражада эшитиладиган овоз, гап-сўз ҳақида.

Уҳлаб колдингизми, нима бало! – режиссёрнинг тажанг кичкириғи Зухранинг кулоқларига ўқдай *кирди* (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Аммо овози кулоғимга ўқдек *кирди* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Унинг ҳар бир нолакор ва заиф товуши йигитнинг кулоғига ўқдек *санчилар*, бироқ унга ёрдам беришдан ожиз эканлигидан, имконсизлигидан бўридек улиб юборгиси келарди (Б. Абдураззоқ. У). Хотин кирди... унинг... «аям», бу хотиннинг «қизим» дейиши унинг кулоғига ўқдек *қадалди* (С. Аҳмад. Меҳрибон). Ер остидан канчалик тикилма-син, у директорнинг ҳазиллашаётганини ҳам, жиддий айтаётганини ҳам фарқлолмади. Кулоғига яна ўша сўз ўқдек *урилди* (Ш. Бўтаев. Мактаб қоровули).

7. *Қадамоқ, тикмоқ*. Каттик тикилиб қарамоқ. Асосан, кўз ҳақида.

Элчин хатни ўкиб, Валяга нигоҳини ўқдек *қадади* (Т. Малик. Шайтанат). У «иложи топилур!» деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай *қадалиб турган* кўзларига тушиб, тили ғулдираб қолди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Тикилиб қарасам, момом Гавҳаршод бегим! Кўзларини ўқдай *тикиб* менга қараганда кўркиб кичкириб юборибмен (П. Қодиров. Шоҳруҳ ва Гавҳаршод). Эрталаб ҳайкалнинг очилишидан қайтаётиб, машина ойнасидан ўзига ўқдек *қадалиб турган* бир жуфт кўзни кўриб қолди (Э. Аъзам. Шоирнинг тўйи). У сопол косадаги қимизни бир кўтаришда бўшатиб, кабобга киришаркан, қуйроқда ўтирган, чап кўзи кўр бир дарвеш ёлғиз кўзини унга ўқдек *қадаб*, тикилиб-тикилиб қараётганини пайкаб қолди

(О. Ёкубов. Кўхна дунё). Бирок ўсиқ қошлари ва юзидаги баттар кора мўйлари орасидан ўқдай қадалиб боқувчи кўк кўзлари ҳамон эсимга тушади (С. Ўнар. Бибисора).

МИЛТИКНИНГ ЎҚИДАЙ

Соғлом, тетик, ҳаракатли. Асосан, одам ҳақида.

Бир нуруний, лекин ҳали ҳам милтикнинг ўқидек чол бор экан, шу: – Ёшим саксонга боряпти. Нима, энди шунча йиллик хизматим бекор кетадими? – деб бақариб колди (А. Аъзам. Рўё ёхуд Гулистонга сафар). Дада, чарчамай юрибсизми, ойимлар яхши юрибдиларми? – Онанг милтикнинг ўқидай, – яна гап қўшди чол (С. Сиёев. Чол билан кампир). Милтикнинг ўқидек одам... нечук туйқусдан бошлари оғриб колармиш? (О. Ёкубов. Биллур кандиллар). Энди кўрсам, милтикнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Ўзинг кочок! Милтикнинг ўқидай одам, ўзинг бу тоғ орасида нима килиб юрибсан, қилтирик? (О. Ёкубов. Қарнок).

ЎҚЛОВ

ЎҚЛОВДАЙ

Қабармоқ, бўртмоқ, туртиб чиқмоқ; йирик, йўғон. Асосан, бармоқ, томир, шунингдек, харф, ёғоч кабилар ҳақида.

Ҳалиги киши орқага ташланиб орик-чандир бўйнидаги томирлари ўқловдай қабариб, сигирни базўр тўхтатди (Ойбек. Қутлуғ кон). Унинг лаблари кўкариб, икки чаккасидаги томири ўқловдай туртиб чиққанди (З. Қуролбой кизи. Ёзсиз йил). Шофёр йигит кўлларини ёйганча бакрайиб турар, томирлари ўқлоғдай-ўқлоғдай бўртиб турган билагидан тиркираб кон оқаётганди (Х. Дўстмухаммад. Йўлакдаги одамлар). Кейин ўша ўқловдек бармоқлари билан новда тагини чўкилай кетди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Қисматилло чўнкайиб ўтиргач, чол ўнг кўлининг ўқловдек кўрсаткич бармоғи билан беданинг кертилган поялари ва эзғиланган шалдиртикан ичидан кўтарилиб турган сарғишгина чўпни... кўрсатди (Ш. Холмирзаев. Ўзбек бобо). Кўрғончанинг кун юриш тарафида эшик ўрни бўлиб, молқўй кириб кетмаслиги учун кўндалангига ўқловдай ёғоч тўкиб қўйилган, тўғрироғи, унинг икки учи деворга қўшиб уриб юборилган эди (Қ. Кенжа. Буюклар изидан). Чизиклар ўқловдай-ўқловдай бўлди (Т. Мурод. Юлдузлар мангу ёнади).

ЎҒИЛ

ЎҒ(И)ЛИДАЙ

Қадрдон, яқин; тарбия қилмоқ, яхши кўрмоқ. Жуда яқин, илик муносабат, шундай муносабатда бўлмоқ.

Аммо ўғлидек *қадрдон*, сирдош, ҳазилкаш Абдуҳафиз қиладиган ишини отадан ҳам яширишга акли етмасди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Буни ҳеч ким билмайди. Ҳатто Жамшиднинг ўзи ҳам билмайди. Жамшид ўғлидек *қадрдон* эди Бек акамга (Т. Малик. Шайтанат). Раҳматли катта момомиз Моҳим бегим ўғайлик балосидан мудом баланд турар эканлар. Ҳиндол мирзони ўз ўғилларидай *тарбия қилган эканлар* (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Зотан, отамнинг энг қадрдон дўсти бўлган, мени ўз бағрига олиб, яхшигина хунар ўргатган, ниҳоят ўз ўғлидек *яхши кўрган* бу мўйсафидга нима ҳам дердим? (О. Ёқубов. Муқаддас). Туробжон, бошқармада кўп йиллик шофёрлик қилиб, ўғлидек бўлиб қолган, дарди ҳасратини ҳам, вақтичоғлигини ҳам баҳам кўрадиган Туробжоннинг фронтга жўнашини эшитди (Р. Файзий. Ҳазрати инсон).

ЎҒРИ

(ХУДДИ) ЎҒРИ (КИШИ)ДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Турли шубҳали, эҳтиёткорона ҳаракатлар қилмоқ. Ярашиқсиз, ҳуқуқ ва одобдан ташқари ҳаракат қилмайдиган одамлар ҳақида.

Эри хали қайтмаган, қайнонаси нариги уйда ухлаб қолган бир кечаси келинчак ётоққа ўғридай сирғалиб кирди ва эшикни маҳкам занжирлади (Н. Эшонқул. Очилмаган эшик). Кўча эшик қия очик эди. Асадбек худди ўғридек ичкарига бош сукиб, чирок нури тушиб турган деразага қаради-да, ўзидан ўзи уялди (Т. Малик. Шайтанат). Анвар махдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг қўнгидаги қоронғилик ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади (А. Қодирий. Мехробдан чаён). Хув ўша бирдаги нохуш суҳбатдан сўнг Сайфиддин дўконга хийла кам келар, келганда ҳам ўғридай у ён-бу ёнга кўз ташлаб, «Бизга хизмат йўқми?» дея тез чиқиб кетарди (С. Сиёев. Ёруғлик). Кетдикми? – дедим ҳадеб ўғридай пусиниб ўтиргим келмай (М. Мансур. Жудолик диёри).

Қ

ҚАБРИСТОН

ҚАБРИСТОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Жимжит; ҳувулламоқ. Сассиз-шарпасиз, совук сокинлик ҳолатида бўлмок. Асосан, жой-макон ҳақида.

Шу билан уйимиз *қабристондай жимжит* бўлди-колди (А. Қахҳор. Ўтмишдан эртақлар). Шамолларда шовуллаб турадиган, сукунатни кесадиган арғувонлар йўқ, теварак-атроф *қабристондай жимжит* (И. Зойир. Қисмат ўчи). Бироқ ховли *қабристондай ҳувиллаб* ётарди (Л. Бўрихон. Алдоқчи тунлар). *Қабристондек жимжит* сахро зумда дод-фарёдга тўлди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари).

ҚАДРДОН

(ХУДДИ) (ЭСКИ, МИНГ ЙИЛЛИК) ҚАДРДОН(ЛАР)ДАЙ

Жуда илик, якин, меҳрли муносабатни намоён қилмок. Аслида якин бўлмаган одамлар ҳақида.

Улар *қадрдонлардай* юзларини юзларига қўйиб кўришдилар. Исломо одобини, хусусан, бу оламдаги одамлар бир-бирларига биродар эканликларини билмаган, тушунмаганлар бу ҳолатдан ажабланишлари табиий (Т. Малик. Шайтанат). Улар *қадрдонлардек* илик хайрлашдилар (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). У Махмудга термилган сайин, юрагида унга яқинлик ҳис қилар, гўё кўп йиллардан бери у билан *қадрдондек* бўлар эди (С. Зуннунова. Олов). Ўта жиддий, ўта салобатли, чеҳраларида қандайдир тантанали ифода билан кириб келган совет аъзолари орасида новча бўй-басти, ёшлиги ва хатто уст-бошининг оддийлиги билан ҳам ажралиб турган Поликарпов Отақўзи билан *эски қадрдонлардай* қуюқ сўрашди (О. Ёқубов. Диёнат). Собирнинг хатига жавобан, *худди қадрдонлардек* ҳамдард бўлаётган кишиларнинг хабарлари босилиб чиқаверди (Р. Файзий. Чўлга баҳор келди). *Эски қадрдонлардай* сўрашдилар. Келган одам фақат: «Шукур, шукур» – деди, директоримиз: «Раҳмат, раҳмат», – деди. (Ш. Холмирзаев. Бир кўрган таниш). *Эски қадрдонлардай* иссиқ хайрлашдик. Кета туриб, яна икки

оғиз ширин сўз айтди (М. М. Дўст. Лолазор). Йигитлар «мингбоши» билан кучоқлашиб-ўпишиб кўришишди, улар билан ҳам гўё минг йиллик қадрдонлардек куюк омонлашишди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Онда-сонда учрашсаларингда, минг йиллик қадрдондек бўлиб қолган эдиларинг (Э. Аъзам. Шовқин).

К А Й И Ш

КАЙИШДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАБ)

Қотмоқ; қаттиқ. Эгилувчанлик ҳолатини йўқотмоқ, шундай ҳолатда бўлмоқ.

Кир ёқанинг иссиқда қайишдек қотгани болага азоб бўлди (Н. Жўраев. Куёш қорайди). Бутун умри меҳнатда ўтгани қайишдек қотиб кетган қўллари, ажин тўла юзларидан билиниб турган Қўрғонбой ота бундан тўрт йил бурун кўкламда куртга барг қирқаётиб, дарахтдан йиқилиб оёғи синган, салкам ярим йилча гипсда ётса ҳам, суяги яхши битмай, ҳассага таяниб юрадиган бўлиб қолган эди (Ў. Усмонов. Гирдоб). Социям қайишдай, шунча ғижимлаб тортаман – бир мўйини узолмасам-а, тавба! (Э. Аъзам. Гули-гули). Темир тоғанинг орик, қора юзида жилмайиш пайдо бўлди. Офтобда пишиб, қайишга ўхшаб кетган юзларининг териси тортишиб кетди (Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов. Ота).

К А Л А М

КАЛАМДАЙ

Ингичка, бежирим. Асосан, кош, бармоқ кабилар ҳақида.

Эшик очиб тўрга боқсам, Қадди шамшод ўлтирур, Қошлари гўё қаламдек, Бир паризод ўлтирур (Ок олма, кизил олма). У пайтда хотиним озғин, бармоқлари ҳам қаламдек ингичка эди (С. Аҳмад. Азроил ўтган йўлларда). Бармоқлари қаламдек ингичка тортди. Бутун вужуди кичрайиб, муштдеккина бўлиб қолди (С. Ашур. Мунчок). Хиёл кўтаринки қирра бурни, юпка лаблари билан отасининг қошларига ўхшаш ингичка, қаламдек чизилган қоп-қора қошларига қараб Абдулазизни Самарқанднинг энг гўзал йигити дейиш мумкин (Х. Даврон. Осмонда куёш йўқ эди). Қаламдек қошларинг юрагимга ханжардек санчиларди (С. Аҳмад. Биринчи муҳаббат).

ҚАЛАМПИР

ҚАЛАМПИРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Аччиқ*. Асосан, кўнгилга озор берадиган, қаттиқ тегадиган гап-сўз, жуда оғриқли изгиروب ҳақида.

Кечаги воқеа Гулноранинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган экан. Қалампирдай *аччиқ* сўзларни бирам қалаштириб ташладики... (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Қалампирдек *захар* гапларига ўрганиб қолган эканман (С. Аҳмад. Жимжитлик). Азизим, ҳозиргина Намоз Пайшанбада деб қасам ичаётган эдингиз-ку, — қалампирдек *аччиқ* киноя билан сўради генерал (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Тили анча *аччиқ*, қалампирдай узиб-узиб олади (А. Аъзам. Ўзи уйланмаган совчи). Эй, севиқли ўқувчилар, кечирасиз. Бу гал шеърим қалампирдек бир оз *аччиқ*. (Қ. Муҳаммадий. Одам-олам кўшиғи). Бутун бошли майхонада қандайдир эски кўшиқни гўнғирлаб, ўзим билан ўзим рўй-рост улфатчилик қиялман, кўксимни тушуниксиз бир ғусса камраганки, ёпирай, қоядек оғиру қалампир каби *аччиқ*! (А. Дилмурод. Хаёл чўғланиши). Кўксимда *аччиқ* қалампирдай бир дард бор, алам бор, азоб бор (С. Сиёев. Гавҳар йўқотган гумроҳ).

2. *Қип-қизил; қизармоқ*. Одам юзининг кизилга мойил рангга кириши ҳақида.

Охирида, кимгадир бир култум камлик қилди. Яна эллик-эллик кўшиб, бир «мўйсафид»нинг «салласини» олди. Ҳамманинг бурни қалампирдек *қип-қизил* (М. Аҳад. Туғилган кун). Аччиқ сўзи учун эмас (отам умрида бировнинг кўнглини оғритмаган одам эди), ичганида юзи қалампирдай *қип-қизариб кетиши* сабабидан бу лақабни орттириб олган эди (Х. Даврон. Хотира парчалари). Порахўр амаким ресторандан пишган қалампирдек *қизариб* чикдилар (Я. Қурбон. Порахўр амаким билан виждон).

ҚАЛДИРҒОЧ

ҚАЛДИРҒОЧДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Тизилмоқ. Асосан, одамларнинг ёнма-ён ёки кетма-кет жойлашиб, саф ҳосил қилиши ҳақида.

Хуш деганинг ой десанг ой, кун десанг кун эди. Соч деганинг ерга тегарди. Қишлоқ кизлари томга чиқиб, қалдирғочдек *тизилиб* олиб, уни томоша қилишарди. (С. Аҳмад. Жимжитлик). Гулноранинг нарёғида акамнинг синфдошлари, ундан ке-

йин қариндошларимиз, жами ўттиз киши қалдирғочдай тизилиб, тамаки экиб кетяпмиз (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Бир маҳал қараса, анҳор соҳилида болалар қалдирғочдек тизилиб ўтирибди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар). Ҳабиба буви қирк ямоқ бўлиб кетган чодирни олиб чиқади. Камида ўттизта бола қалдирғочдек тизилиб, чодирнинг тўрт тарафидан ушлаб туради (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Чор томондаги қўшқаватли иморату ҳовли саҳни қалдирғочдек тизилиб ўтирган хўрандалар билан тўла (Ҳ. Ҳамдам. Бир пиёла сув).

ҚАЛДИРҒОЧ ҚАНОТИДАЙ (-ГА ЎХШАШ)

Қайрилма, чиройли. Асосан, кош ҳақида.

Хона тўридаги катта столга тирсагини тираб ўтирган жик-каккина, қалдирғоч қанотидай қайрилма кош остидаги думалоқ кўзларидан қаҳр ёғилиб турган аёл «Бу безбет йигит ким бўлди экан?» деб ўйлаб ҳам ўтирмади (Т. Малик. Шайтанат). Гулойимга ҳам нигоҳинг тушиши билан худди шундай яйраб кетардинг. Ундаги чакнок кўзлар, қалдирғоч қанотига ўхшаш кошлар, оппок юз... (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Муҳаббатнинг ёноқлари иссиқдан қизариб кетган, қайрилма кошлари қалдирғоч қанотидек ингичка, қуралай кўзлари ўтдай ёниб турарди (М. Ҳазратқулов. Чўли ирок). Ҳозиргина ёш инган киприклари пирпиради, катта, коп-қора кўзлари болаларча қувонч билан боқди, қалдирғоч қанотидай кошлари ҳайронлик билан чимирилди (И. Султон. Ойдинбулок).

ҚА Н Д

ҚАНДДАЙ

Ширин; жуда яхши, соз, кўнгилдагидек. Тотли таъм, беҳад мақбул ҳаракат-ҳолат, кўриниш ҳақида.

Кўтаролмай ҳосилин Шохларин эгган улар, Ҳар бири қанддек ширин, Брильянтдек чакнаб, кулар (Х. Салоҳ. Чашма). Аёл деган рўзғорни қанддай қилиб юриши керак, булар эса овларини кўрсатиб кўчада ўтиришни яхши кўради (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Икки танобгина ер олсам, оз бўлсин, соз бўлсин дегандай, қанддай иш қилар эдим (Ойбек. Қутлуғ кон). Айникса, Фарходни кўмганинг қанддек бўлибди, – улардан узоклашиб бораркан, бироқ қалпоқли кишининг тасанноси Аламазоннинг қулоғига элас-элас чалинди (А. Обиджон. Аканг қарағай Гулмат). «Ёмоннинг бир қилиғи ортик»,

деганларидай хушбичимрок маҳкумларни қандайдир базмларга қанддай қилиб тайёрлаб бериш ҳам унинг зиммасида эди (Т. Малик. Шайтанат).

ҚАРОҚЧИ

ҚАРОҚЧИ(ЛАР)ДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ)

Хужум қилмоқ, боскин қилмоқ, зулм қилмоқ. Ҳарбий қоидалар, қонун, ҳуқуқ, одоб-ахлоқ доирасидан тамоман ташқарида бўлган ҳаракатлар билан шуғулланадиган одамлар, тўдалар ҳақида.

Олдинда ва ён томонда отлик соқчилар чор-атрофга сарасоп солиб, кўз-қулоқ бўлиб боришмоқда. Чунки ҳарб иши қоидаларини назар-писанд қилмай, мунтазам кўшинга дафъатан қароқчилардек *хужум қилиш* – исёнчиларнинг азалий одати (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси). ...Уларни тўлашга қурби етмаганларнинг гўдаклари озиқлигига яраб турган соғин кўй ё эчкисини қароқчилар каби судраб чиқиб кетишар, бечоралар чиркираб қолишаверарди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Энг разил қароқчилардай болани ўғринча олиб кетибдир (П. Кодиров. Хумоюн ва Акбар).

ҚАРЧИҒАЙ

ҚАРЧИҒАЙДАЙ

Ташланмоқ; абжир, уддабурон, эпчил. Беҳад шиддатли, ғайратли, ушлаган жойидан кесадиған одам ҳақида.

Ўшанда Яхшибоев етган эди, етган-у киз бечорага қарчиғайдай *ташланган эди*, агар Муҳсина уялмаганида, агар қуйроқда қараб турган бир тўда қизлар бўлмаганида эди!.. (М. М. Дўст. Лолазор). Бувимни ухлатиб мен ҳам чиқдим. Нимасини айтай, раҳматлик нақ қарчиғайдай йигит эди... (А. Ибодинов. Кўл бўйида). Келавер, нақ қарчиғайдай йигит экан... Тўйда аралашиб-қуралашиб юраверади киши (Ойбек. Қутлуғ кон). Аъзамжонгинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я. Қарчиғайдек укамдан айрилиб ўтирибман (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Ўша воқеаларга қанча бўлди экан? Ё раббий, йигирма етти йил! Қарчиғайдек бир йигит умри! (Х. Султон. Бобурийнома).

КАСР

ҚАСРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Мухташам, беҳад катта ва гўзал. Асосан, бино, уй-жой ҳақида.

Аммо бир эмас, иккита қасрдек участкасининг деворига ёпиштирилган мрамар «шуба»ни кўчириб ташлаб бўлмайдик-ку! (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). У қаср сингари бир бино солади (А. Қаҳҳор. Сароб). У бир неча кадам орқага чекинди-да, қасрдек салобат тўкиб турган уйига разм солди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Хўжайиним катта бир завўдни гулдуратиб турибди. Қасрдек идораси бор (А. Обиджон. Пойгакдагилар).

КАФАС

КАФАСДАЙ

Тор. Асосан, хона, уй, жой кабиларнинг ҳажми ҳақида.

Томирлари тортиб увушиб қолган оёқларини укалай-укалай, кафасдай *тор* хонани бир-икки марта айланиб чиқди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Кейин, апил-тапил ўрндан турди-да, кафасдай *тор* хонани гир айланиб, ёнғокдай-ёнғокдай бир неча тош териб келди (О. Ёқубов. Кўхна дунё). Кўчиб келган уйимиз менга ёкмади. Кафасдек *тор*, тўрт томони баланд деворлар билан ўралган ховли, гўрга ўхшаган қоронғи уй (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Дарвишлар учун кенг ховли кафасдек *торлик* қилаётган эди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари).

КАКНУС

КАКНУСДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қайта тикланмоқ, ўлиб тирилмоқ, йўқ бўлишни билмаслик. Абодиятга дахлдор нарсалар ҳақида.

Мислсиз кулфатларда топталиб, вайрона култепалар узра Қакнус сингари *қайта* мағрур қад тиклаган, асрлар бўйи қимсага бўйин эгмаган она халқи, она юртининг шонли тарихи қалбига ларза солди... (Х. Султон. Бобурийнома). Аслида Бухорои шариф кўксига улкан қоядек юксалган, пойдеворига илк ғишт қўйилиши билан рубъи маскундаги улуғ шаҳарлардан бирининг тарихи бошланган, асрлар тўфонида неча бор вайрон бўлса-да, кул орасидан чиққан Қакнусдек *қайта тикланиб*, Бухоро боқийлигининг рамзига айланган бу мухташам иншоотнинг

тарихини ундан ҳам чукурроқ ўрганган бошқа бирон банда бу фоний оламда йўқдир (Ғ. Каримий. Буюк муаррих). Кўнгилдан сув ичиб, гоҳида қониб, Қажнуслай *тирилиб*, гоҳида ёниб, Ҳижроннинг шохига гоҳида қўниб Муҳаббат турнадай учиб бо-ради (О. Мухтор. Орзулар – сизники, умид – бизники).

К И З

КИЗ (БОЛА)ЛАРДАЙ

Қизларга хос хусусиятларга эга бўлмок, уларга хос ҳаракатларни қилмок.

Ўшанда Ражот киз боладай қизариб, довдираб, отасига тузук-курук бир нарса ҳам деёлмаганди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Умри бино бўлиб, хасталикдан чикмаган, қиздай ним-жон ва ногирон фарзанди бу зах ҳибсхоналарга, кана ва бургаларга тўла машъум зиндонларга тушса... не бўлади? Ҳоли не кечади? (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдаи ювош, қизлардай тортинчок кўринар, чехраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). У ўйинни қийворгани, қизлардай эшилиб рақс туша олгани учун шундай лақаб олган (М. Али. Улуғ салтанат). Тахтиравондан худди ёш қизлардек чаккон ва назокат билан тушган Сароймулкхоним юзидаги ҳарир пардасини хиёл кўтариб, соҳибқиронни тавоф этди, тўнининг пешини уч марта ўпиб, кўзга суртди (М. Али. Улуғ салтанат).

КИЗҒАЛДОК

КИЗҒАЛДОКДАЙ

Қизармоқ, яшнамоқ; кип-қизил. Кўпроқ одам ва унинг ранги ҳақида.

Икки юзи қизғалдоқдек *қип-қизариб кетган* Ойбекнинг се-винчи ичига сиғмайди (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Ой-гул унинг сўзларини эшитиб, қизғалдоқдек *қизариб ўтирарди* («Тошкент окшоми»). Шу борса, Ҳожар буви қийим қийиб, қиз-ғалдоқдай *яшнаб ўтирган* экан (Юсуф ва Аҳмад). Муҳаммад Юсуфга бормикан киёс, Ўхшаса ўзига ўхшаб кетди у. Халки-га, юртига меҳри беқиёс, Лоляқизғалдоқдек *яшнаб* кетди у (Ф. Султонқулова. Муҳаммад Юсуф хотирасига).

Қ И Л

КИЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ингичка*, жуда ҳам инжа, нозик.

Кулимсираган кўзлари, юқорига томон бир оз керила тушган қилдай *ингичка* қошлари... ҳавас ва ўйнашнинг чопарлари! (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Тупроқ тортаётиб манглайига нимадир илашди – лаҳад шифтида бир қарич чикмайдиган қилдай *ингичка* илдиз осилиб турган экан (Х. Дўстмуҳаммад. Тўхтабойнинг бойликлари). Шу воқеадан сўнг ораларидаги муносабат қил каби *ингичкалалашганини* тушунган амир Хусайн Самарқанд сафари орзуси билан бирга қариганини сезди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Сени тукқан онангга баракалла, Бетинг ойдай, белингни қилдай қилиб (Ок олма, қизил олма).

2. Жуда озгина, кичкина, арзимаган, *заиф*.

Инсоф деган нарса борми ахир сизда? Буни қаранг: қилдай жони қолибди-ю, бу бечоранинг! (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Чинордай юракни букар қилдай ғам (Ш. Раҳмон. Рози дил). Эй нодон, – деди Чаён. – Менинг нишим ипдай ингичка, қилдай *заиф* бўлса, қанча уринсам ҳам бу қаттиқ тошга ўтмаслигини билатуриб, шундай деясанми? (И. Султон. Озод). Тушлик беришди. Собирда яна қилдай бўлса ҳам, ҳаётга илинж пайдо бўлди (А. Қаххор. Зилзила). Ҳамма туядай айби бўлса, қўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани филдай қилиб кўрсатади (С. Сиёев. Ой бориб, омон келинг). Ўзини бахтли ҳис этмоғи учун ҳам, бахтсиз қилмоғи учун ҳам қилдай нарса кифоя (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Қилдай кумурсканинг ҳам Кўхикофча юки бор (Б. Фазлиддин. Дардсизлик).

К И Л И Ч

КИЛИЧДАЙ (КАБИ, -ГА ЎХШАШ)

1. *Кескир, кескин*. Асосли, адолатли, қатъий айтилган гап-сўз, шундай оҳангдаги товуш ҳақида.

Йигит деганнинг гапи қиличдай *кескир* бўлса (А. Кўчимов. Ҳалка). Ингичка, лекин қиличга ўхшаш *кескир* товуш билан бошқа биров кесатик қилди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ҳа, ўша «Эрк!» дея ҳайкирган ўзим, Эрк деса *кескир*-дир қиличдай сўзим (Ҳ. Карим. Юрак билан сўзлашув). Бу тахликали жимжитликни Султон ул-орифиннинг қиличдай *кескин*, ўктам овози бузди (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари).

Кимларга ўзинг эмас, меҳнатинг керак бўлди, Қиличдай сўзинг билан шиддатинг керак бўлди (С. Тўйчиева. Таскин). Шунинг учун ҳам бу инсоннинг оловли, қиличдай кескир сатрларига махлиё бўлавераман (Х. Тўлибоев. Ғамгин шеърлар соғинчи).

2. *Кескир*, катъиятли. Бир сўзли, ҳар ишни қилишга кодир одам ҳақида.

Давлатни бошқарадиган ҳукмдор эса тошдай қаттиқ, қиличдай кескир бўлмоғи керак (П. Қодиров. Шохруҳ ва Гавҳаршод). Ўғил бола деган қиличдай кескир бўлиб улғайса, ҳеч ким шаштини қайтаролмайди (А. Кўчимов. Ҳалқа).

3. Қадди-комати келишган, ҳар жихатдан тўқис. Асосан, ёш йигит ҳақида.

Қаршисида чакмоқдай кийинган қиличдай йигитлар турар эдилар (М. Мансур. Жудолик диёри). Ичида битгалари ўрта ёшлик демаса, колганлари – қиличдек йигитлар эди (М. Мансур. Жудолик диёри). Ҳозир ўн етти яшар қизга эр йўғу қиличдай болам шу жувон ўлгурнинг тузоғига илиниб ўтирибди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Қиличдек ўгилларни ўстирган, тўйда елиб-югурган, ой деса, ойдек, Ҳотам Тойдек пошша опасига сало-о-м! (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Қиличдай йигитларимизни қурбон қилганимиз етмагандай, етимларини боққанмизми-эй?.. (З. Мамадалиева. Она).

Қ И Л К Ў П Р И К

Қ И Л К Ў П Р И К Д А Й

Қалтис, *омонат*, хатарли. Кўпроқ йўл, йўналиш, жараён-амал кабилар ҳақида.

Қилкўприкдек қалтис шу йўллардан Бобур бобомиз отда, туяда, пойи пиёда ўтиб, олис-олис манзилларга етган бўлса! (Х. Султон. Бобурийнома). Манзара ниҳоятда гўзал, ибтидоий, лекин қилкўприкдек қалтис йўлдан ўтаётган одамнинг назарига жонидан ўзга нарса кўринмайди (Х. Султон. Бобурийнома). Ҳиндикуш тоғларининг осмонўпар Ҳайбар довонидан – қилкўприкдек омонат йўллардан жонимизни гаровга қўйиб ошиб ўтдик (Х. Султон. Бобурийнома).

Қ И Л Т И Р И К

Қ И Л Т И Р И К Д А Й

Ингичка, озғин. Одамнинг оёғи, бўйни, танаси кабилар ҳақида.

Кўлтиғимдан олсангиз сизга вазминлик қилмасмикан? – деди. – **Қилтириқдай** оёғингиз ўзи зўрға сизни кўтариб турибди-ку! (А. Қаҳҳор. Зилзила). Аввал у ҳам: «Менга найза санчиб, онамнинг ўлимига сабаб бўлган ёғийларга хизмат қилгани келганми мен?!» деб аччиқланди-ю, лекин у вада кийинган, бўйинлари **қилтириқдай** бўлиб қолган оч ўсмирларга, чолларга, аёлларга кўзи тушганидан кейин ҳовури босилди (П. Кодиров. Юлдузли тунлар). У қулган сари **қилтириқдай** бўйнига қалласи оғирлик қилиб, дам олдига, дам орқасига оғиб кетарди (С. Анорбоев. Оксой шалолалари). Чолнинг аъзойи бадани кўқарган, ...соч ва соқоллари ўсиб, **қилтириқдай** гавдасига ортиқча юк бўлган эди (З. Фатхуллин. Сўнмас юлдуз). Ўртадаги столда қарама-қарши ўтирган **қилтириқдай** икки киши шошиб ниманидир ёзмоқда (С. Кокилов. Кимёвий ҳодиса). Эй, дсангиз, бизда биттаси бор. Пиёниста, чашмахўр, ранги оппок, **қилтириқдай** (С. Кокилов. Реклама).

КОЗИК

ҚОҚҚАН КОЗИҚДАЙ

Турмоқ, туриб қолмоқ, қаққайиб турмоқ. Тамоман ҳаракатсиз, бир жойда туриб қолмоқ.

Ў-ў, нега **қоққан қозикдай турибсизлар?** Неча марта айтиш керак сизларга! Томоша тугади-ку... (А. Аъзам. Қатағон йили). Ўтсангиз-чи. Нега **қоққан қозикдай туриб қолдингиз?** (А. Аъзам. Алмисоқдан қолган Карим). Кўрамизки, қаршимизда тепалик устидаги мошина ёнида **қоққан қозикдек** бир ола-була кийимли аскар *турипти* (Ш. Холмирзаев. Ёзувчи). Қудук ёнидаги гужум панасида кимдир **қоққан қозикдек қаққайиб турарди** (О. Ёқубов. Музқаймоқ). Шитоб юриб бораётган киз ўн-ўн икки қадамдан сўнг сал секинлаб орқасига – ҳали ҳам **қоққан қозикдай қаққайиб турган** йигитга илкис нигоҳ ташлади-да, бино муқолишида кўздан ғойиб бўлди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). **Қоққан қозикдай** бақрайиб туришини қара буларнинг (А. Кўчимов. Ўғил). Мен бўлсам, **қоққан қозикдек** шу жойдан бир қарич жиллолмаيمان (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Эртасига икки ҳисобчи **қоққан қозикдай** Хонимойнинг ёнида турди (Б. Далимов. Одамдан яхши ном қолсин).

КОЗОН

КОЗОНДАЙ

Катта. Асосан, салла, дўппи кабилар ҳақида.

Ўша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи **қозондай**, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соколи қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди (А. Қаххор. Ўтмишдан эртақлар). **Қозондай** саллани кўтаришдан чарчамаган бош бир оғиз гапга бурнини ерга теккизгудек эгилиб таъзим қилишдан бошқа нарсага ярамади (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Дўхтир маржа сув опке деяпти, нега тушунмайсан? – У **қозондек** дўпписини бошидан ечиб тутқазди. – Ма! Югур (Ў. Ҳошимов. Икки эшик ораси). Бир оз хиринглаб тургандан кейин **қозондек** оғир салла остидаги калласини ликанглатиб, ўйинни давом қилди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Эгнига чарм тужурка, бошига айвонли шапка кийиб, биқинига наган тақиб юрар, кўча-кўйда дуч келиб қолса, Юнусбой ҳам, **қозондек** саллали Эшон ҳам икки букилиб таъзим қилишарди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

ҚОН

ҚОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Қизил, алвон. Шундай рангнинг кучли ифодаси учун қўлланади.

Йўлнинг ярмидан ўтганда, уфқларга **қон каби** тоза, *қизил* шуълалар югурди. Чикаётган куёшни саломлаб, яшил дарахтларда кушлар сайрай бошлади... (Ойбек. Қутлуғ қон). Шаҳидлар қонидек *алвон* куёш уфқ сари оғди (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси). Куёш ботса, **қон сингари** шафаклар... (Ҳ. Олимжон. Ўрик гуллаганда). Лавлаги: Ичим **қондек қип-қизил**, Қизилдир хатто юзим (К. Турдиева. Ҳосил байрами). Атиргул, инсоннинг **қонидай қизил** гул, бунчалар бағринг хун, атиргул? (У. Ҳамдам. Атиргул). Дам ўтмай хона аста кизара бошлади. Охири **қондек тўқ қизил** тусга кириб, атроф чайқала кетди (Т. Малик. Эркин). Момақалдирик гумбурлар, чакин чақар, атрофимиздан **қондай қип-қизил** сув оқарди (Н. Арслон. Яшаш ҳуқуқи).

ҚОП

ҚОПДАЙ

1. Катта, семиз; *шалвирамоқ*. Асосан, одам, унинг қорни ҳақида.

Кармонни катта очган, Аямай пулни сочган, Қоринлари қопдай, Мўйловлари шопдай Қайнотасига сало-о-м! (Ёр-ёр). Ёши бир жойга борган қопдек хотин, нафақадаги муаллима! (Э. Аъзам. Ступка). Зотан, бир Темур Тарағай Баходур ўғлига кўп нарса керак эмас. Инсон зотининг қопдек қорни ва енгдек ичаги йўқдур (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Қорни қопдай бўлгандек, Чўчка гўшти егандек (Нурали). Сирожиддин дадасининг кўзлари киртайиб қолганини, шу бир неча кун ичида қопдек *шалвираб тушганини* энди пайқади (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор). Хангома, чақ-чақни баринг айтасан, Қорнинг қопдай бўлиб ухлаб ётасан (Юсуф ва Аҳмад).

2. Кенг, шалвираган, *осилган*. Асосан, кийим-кечак ҳақида.

Аммо, кун қизиб турганига қарамай, этагидаги қопдек кўйлагини бет-бошини чирмаб ўраган увада, доғ-дуғ рўмолини ҳали ечмаган (Э. Аъзам. Ступка). Гулнорага кампирнинг гаплари, ёқасига, енглари учига жияк тугилган қопдек кўйлаги, тумшуғи қайрилган кавуши ғаройиб туюлди (А. Ибодинов. Кўл бўйида). Домла ҳам жуда севиниб кетди, Обидовнинг нимжон елкасида қопдай *осилиб турган* эски пижамасига қараб хитоб қилди (О. Ёқубов. Диёнат). Домла Шомуродов, эгнида йўл-йўл оқ кўйлак ва қопдай *осилиб турган* эскирок шим, баланд қадди сал букчайиб, хижолатдан томоқ қира-қира йўлақдан саҳнага қараб ўтди (О. Ёқубов. Диёнат). У чиндан ҳам жуда ғалати, афт-ангори, соч-соқолига қарамас, кийган кийимлари қоқ суяк таназида қопдек *осилиб турар*, пошналари ўйилиб, бир томонга қийшайиб кетган туфлилари ёмғирсиз ёз кунлари ҳам ботмон-ботмон лой бўлиб юрарди (О. Ёқубов. Диёнат).

ҚОП ЛОН

ҚОП ЛОНДАЙ

Сакрамоқ, сапчимоқ, ташланмоқ. Шиддат билан ўзини отмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Меҳмон чиндан ҳам қоплондек *сакраб*, рақибини бутун ринг бўйлаб айлангириб чиқди (Ў. Умарбеков. Мўъжиза). Ғулумжон қоплондек *сакраб*, Мирқосим ёқасига чанг солди, тортиб отдан ағдарди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Отасининг қоқсуяк кўли билан камчи теккан кўзини ушлаб инграётганини кўрган ўғил қоплондек *сакраб*, соқчининг найзасига ёпишди (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси). Супа рўпарасида оти жиловини ушлаб турган Иброҳим Дўлдай қоплондек *сапчиб*, бир лаҳзада сарқардани ўз қомати билан тўсди (Мирмуҳсин. Темур Малик). Турқлар соқчиларга қоплондек *ташланиб*, ... ўтовга бостириб

киришди (Ғ. Каримий. Темирчилар исёни). Ким – бу тарз муло-
йим тортиб кетувингдан, ким – мана ҳозир қоплондек *таш-*
ланиб қолувингдан хайкиб, тисарилиб кетардилар (М. Мансур.
Жудолик диёри).

Қ О Р

ҚОРДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Оқ, оппоқ; оқармоқ.* Шундай ранг ва шундай рангга кирмок.

Қорамтир катта кигиз устида қариялар осойишта суҳбат ку-
ришади. Уларнинг ичида бошига оқ салла ўраган, **қордай оппоқ**
соқоллари кўксига тушган нуроний мўйсафид алохида ажра-
либ туради (Ҳ. Шайхов. Оловдан чиккан одам). Гарчи сочлар
оқарди қор янглиғ, Қиссаи гулузор қияпти (Миртемир. Мав-
лоно Чархийга бағишлаганим). Аёллар уввос солиб йиғлашар
экан, энди сочлари **қордай оппоқ**, деярли арвоҳга айланган,
қишлоқдошларининг хотирасидан чикиб кетган Байна момо
том устида Райим полвонни итдай отиб ташлашларидан бир
неча дакика олдин отини эгарлаш учун олиб чиқаётиб, ўкка
дучор бўлган (Н. Эшонкул. Шамолни тутиб бўлмайти). Кек-
са донишманднинг соч-соқолигина эмас, кош-киприклари,
бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик тақяси, эгнидаги чакмо-
ни – хаммаси **қордай оппоқ** эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазина-
си). Севинди, доя хотиннинг қўлларидан бир бурда холида
олди, юзи **қордай оқарган** Муҳсинага бокди – гўёки айбдордай
(М. М. Дўст. Лолазор). Ўша тўн эгнида, похол хам бордай, Бо-
бомнинг юзлари **оқарган қордай** (М. Юсуф. Онаизор). **Қордай**
оқ банот тўн кийғон Амир Соҳибкирон бирлан мумдай коп-
қора чакмон кийғон Тўхтамиш ўғлоннинг ёнма-ён туришини
кўрингиз (М. Али. Улуғ салтанат). Салимбойвачча катта гавдаси
билан стулни қисирлатиб, йўғон, гўштдор қўлларини **қордай оқ**
сурп тўшалган столга кўйди (Ойбек. Қутлуғ кон). **Қордек оқ**
халат кийган врач, ҳамширалар кириб келиб, ҳар бири болани
ўз фарзандидек меҳр билан кўра бошлашди (Р. Файзий. Ҳазрати
инсон). Олчалар **қордек оппоқ** гуллабди (Ў. Ҳошимов. Нур бор-
ки, соя бор).

2. *Оппоқ, бегубор.* Покиза кўнгил, тоза туйғулар ҳақида.

Қорхат асли **қордай оппоқ** дил хати, Оқ кўнгилнинг меҳри,
тафти, хурмати (Э. Воҳидов. Қорхат). Қор мўл бу йил, орзу-
лар хам Оқ **қор янглиғ бегубор**, ҳа (Миртемир. Йил боши ор-
зулари). Суҳбатларингизга сира тўймайман, чунки қалбингиз,

туйғуларингиз, мухаббатингиз ушбу **кор сингари безубор**, симобий. Қойилмисиз, мен мана шунака Инсонни яхши кўраман (Х. Дўстмухаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз). Ўт каби исёнкор, **кордек безубор** – Гулхан атрофида учта болакай (И. Мирзо. Огрик). Мусичадай беозор, **Қордай безубор** эдинг (А. Муборак. Ферузахон марсияси).

Қ О Ш

ҚОШУ КЎЗДАЙ

Яқин. Кишилар ўртасидаги жуда ҳам яқин муносабат ҳақида.

Чиндан ҳам Яндаш дароз бегона эмас – қариндошлардай ахил, **қошу кўздай яқин** кўшни – битта ҳовли нарида яшайдиган Сайфи муаллимнинг тўртинчи ўғли (М. Салом. Мухораба). Биз барчамиз қариндошмиз **қошу кўздек**. Дунёга боқ! Толеи нақд ким бор биздек, Қуёш сари йўл олмоқда Ҳазрат Ўзбек (С. Тўйчиева. Биз кечиримли халқмиз). Икковингиз бир-бирингизга **қош билан кўздай** ярашдингизлар (Ж. Қодиров. Қовжирлаган гул).

Қ О Ш И Қ

ҚОШИҚДАЙ

Ихчам, кичкина, бежирим, чиройли.

Ипак жиякли атлас лозимининг пойчаларидан чиқиб турган мўъжазгина оёқларидаги **қошиқдек ихчам** амиркон ковушларини ғарч-ғурч босишида ва узум доналарини марварид тишлари орасида чарс-чурс эзишида қандайдир бир тажанглик, бетокатлик бор эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). У телпагининг кулокчинини томоғи остидан ўтказиб боғлаб олган, **қошиқдек** юзида кўзойнаги аллақандай кулгили ялтираб турарди (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари). Мавлоно Мухиддин шоша-пиша ўрнидан турди, ялтирок қора чармдан тикилган **қошиқдеккина** кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чикди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Нигора совукда кизариб, гул-гул ёнган юзларини **қошиқдеккина** кафтлари билан ишқалаб кулди (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар). Шерзод дўстининг мўлтираб турган кўзларига, **қошиқдеккина** юзи, сийрак сокол ўсган ингичка иягига қараб, қулиб юборай деди (Ў. Ҳошимов. Нур борки, соя бор).

К О Я

КОЯДАЙ

Мустаҳкам, метин, бақувват, бардошли.

Эрназар полвон катта оиланинг *қоядай мустаҳкам* таянчи, кишлоқдошларининг етакчиси, Ғайбулла мергандай ақлли одамнинг дўсти (А. Расулов. Икки дунё – бир қадам). Бу кенгликларда оёғинг ерда *қоядек мустаҳкам*, бошинг эса азим чўккилардай баланд туради (М.Тиловова. Чол ва Қоратош). Сурхондарё – худуд. Бу худуд 20,1 минг км² га тенг. У юракдай ёлғиз курраи заминда жойлашган, *қоядай мустаҳкам* Ўзбекистоннинг муштарақ қисми (Т. Турдиев. Шеър – маънавий кашфиёт). Онанинг *қоядек* ғурурига яна бир марта қойил қолди (Э. Самандар. Султон Жалолиддин).

К У Ё Н

КУЁНДАЙ

Қочмоқ. Орқа-олдига қарамай, кўрқув билан қочмоқ, йўқолмок. Асосан, одам ҳақида.

Бунинг устига Сталинграддан кейин фашист дегани *куёндек қочиб* турибди (Ў. Умарбеков. Қиёмат қарз). У шундай деб туриб этагини бир силтаган эди, бари кўлимдан чиқиб кетди. Гапнинг охири оғзида қолиб, мультфильмдаги *куёндек* бир зумда кўздан ғойиб бўлди (С. Аҳмад. Лаб ҳақида дoston).

К У Ё Ш

КУЁШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

1. *Ёруғ*, *порлоқ*; *иссиқ*. Асосан, некбин, фараҳбахш, гўзал туйғулар ҳақида.

Кўнглинг нурга тўлиқди, Тилакларинг улуғди, Эй ботир киз, умидинг *Куёш каби ёруғди* (Миртемир. Йўқ бўлмас). Ташна яшадик биз меҳрга мутлоқ, Ишққа, муҳаббатга ташна ўтдик биз. Гоҳ эса *куёшдек порлоқ* ва йироқ Ҳаққа, ҳақиқатга ташна ўтдик биз (А. Орипов. Генетика). Зебининг юзларидаги – ойдай тиниқ ва *куёшдай ёруғ* бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очик кўринарди (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Кунингиз менсиз нафақат ойдай ўтади, *куёшдай ёруғ* ўтаверади (М. Исмоил. Забаржад). Юзинг ардоқли *куёшдай иссиқ* ва маҳваш. Кўзларингда умид ёнар тикилган они... (Х. Худойбердиева. Дориламон кунлар келди...). Сенда кўрк, гўзаллик, ажиб сеҳр бор, *Куёшдай* қалбингда

чексиз меҳр бор, Яшармиз бағрингда озод, бахтиёр, Ўзимиз бекмизу ўзимиз султон, Эзгулик диёри – хур Ўзбекистон (З. Неймат. Бахтлар бешиги).

2. *Балқимоқ, яшнамоқ, порламоқ.* Бениҳоя гўзаллиги, жозибаси, меҳри билан ажралиб турмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Яна денг, болагинам аллақаяқларда хизмат қилиб юрибди, бир куни бурчини адо этиб, эшикдан қуёшдай балқиб кириб келади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Ўтган азобли кунлар, олис ва зимистон хотиралар ичра Ёдгорой ойдаи порлаб, қуёшдай балқиб, Хайринисо ҳаётини тиник ва ёруғ бир оламга олиб чиқди (Қ. Норқобил. Осмон остидаги сир). Келади, ҳали замон кўйни-кўнжи тўлиб, севгилисига атаганларини яшириб, қуёшдай яшнаб куёв кириб келади (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Одамзод недандир безовта, дилгир, Чўккида қуёшдай турибди порлаб. Милтиғини синдириб у «ох» урадир – Одамзод йиғлайди охуни чорлаб (У. Азим. Энг сўнгги оху ҳақида баллада). Нисора олдинига ишонмади, кўзи тушгач, юзларига нур югурди, худди қуёшдек порлади, тафти оташ, тиғига бардошинг етмайди (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Аксар талабаларнинг кўзлари қуёшдай порлаб, хайрат оғушида шоирга тикилар ва унинг фикрлари қанотида юксак-юксакларда парвоз этардилар (Н. Жалолиддин. Умар Хайём).

К У Й М О Қ

(худди) қуйиб қўйгандай

1. *Ўхшамоқ.* Худди ўзидай, бир-бирдан ажратиб бўлмайдиган даражада ўхшаш. Асосан, одам ҳақида.

Шунда кўрдим, у қуйиб қўйгандек Марғу кенноймига ўхшар... эди (М. Мансур. Жудолик диёри). Бу орада мулланинг чалпақхўрлари уч нафарга етган, тўнғичидан кичиклари отасига ҳам, онасига ҳам қуйиб қўйгандай ўхшарди (Ғ. Раҳмон. Дунё асбоби). Булар ака-ука бўлса керакми, бир-бирига жуда ўхшаш: қорачадан келган юзлари ҳам, пишиқ-пухта жуссалари ҳам қуйиб қўйгандай (А. Мухтор. Чодир-хаёл). Йигитнинг суврати шундай кўз олдимда турибди. Қариндошларимиздан кимгадир жуда-жуда ўхшаб кетади, қуйиб қўйгандек-у, лекин кимлигини ҳеч эслай олмайман (М. Мансур. Жудолик диёри). Овозини эшитиб титраб кетдим. Бу титроқ улар машинага ўтириб кетишганида ҳам босилмади. Тавба, овози ҳам, бўй-басти ҳам қуйиб қўйгандай унинг ўзи эди (Г. Авезова. Кутиш).

2. Хушбичим, жуда ҳам келишган.

У ўгли оркасидан бораркан, йўл-йўлакай учраган кишиларнинг унга салом бериши, оркасидан, «Ана Эшни урган полвон, ана, ўзидан етти баравар оғир юк кўтарадиган» деб хавас билан қараб қолаётган кишиларни кўриб, ўглининг қуйиб қўйгандек гавдасига қарар, кўз тегмасин илойим сенга, деб пичирлар, бир зумда яна аллақандай қора ўйлар гирдобига чулғаниб энтикарди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Жуда ҳам чиройли, йигирма тўрт ёшлардаги, комати худди қуйиб қўйгандек бир қиз арик бўйида жомашовда гупуллатиб кир ювяпти (С. Аҳмад. Лочин). Усмонали ака унинг қуйиб қўйгандек тикмачок гавдасига, кўндаланг бекасамга ўхшаш телняшқасини ёрвораман деб турган кўкракларига, икки қулоғига етай деб турган мўйловига қаради (С. Аҳмад. Ер уйғонди).

ҚУЛ

ҚУЛДАЙ (КАБИ. СИНГАРИ)

1. *Ишламоқ, хизмат қилмоқ.* Биров учун, ўз манфаатидан кечиб, кўр-кўрона, ҳақсиз-ҳуқуқсиз бир тарзда меҳнат қилмоқ.

У Мирзакаримбой даргоҳида йигирма йилга яқин қулдек *ишлаб*, ниҳоят, бу кунги вазиятга тушдики, бу ходиса унинг борлигини ост-уст ағдарган эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Болабақралари билан Русиянинг олис ўрмонларида, қаҳратон изғиринларида қулдай *ишлаб*, ўлиб кетишларидан маъно йўқ эди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Кейин давлат планларини халқни қулдай *ишлатиб*, тагин припис-мрипис билан ошириб бажариб, герой бўлган (Ш. Холмирзаев. Яшил «Нива»). Бир қошиқ конимдан кечинг! Авлод-аждодим билан сизга қул қаби *хизмат қиладурмен*, – деди Амир Мусо кўз ёшларини зўрға тийиб (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Бой ота, – бошини кўтариб гапирди у, – сизга ва сизнинг қаби боёнларимизга қул сингари *хизмат қилган* бир ожиз бандани бу қадар тухматга лойиқ кўрмасангиз эди (Ойбек. Қутлуғ қон). Энди нима қиламиз, Даврон? Қулдай *ишлаб* юраверамизми? (З. Қуролбой қизи. Машаққатлар гирдоби).

2. *Итоаткор, тобе; бўйсунмоқ, бўйин эзмоқ.* Бутун инонихтиёрини бировга берган, унга кулок қокмай бўйсунадиган одам ҳақида.

Котиб эса хона ўртасида ўзининг азми иродасидан бирор марта четга чикмаган, ўзи айтганидек, хонаки тўрик қаби ювош, фаҳмсиз, ислиқи ва ароқхўр, қулдай *итоаткор* қоровулга ғазаб

билан қараб турарди (Н. Эшонқул. Бевақт чалинган бонг). Осмонда куёш нур сочаётганини кўриб ажабланмагани каби Камариддинга қулдай *тобе* эканига ҳам хайрон бўлмайди (Т. Малик. Алвидо, болалик). Лекин у бирор марта буларни дилидан тилига чиқармас, бутун инон-ихтиёрини топширган қулдай эди (М. Исмоил. Таслима). Ҳайронман – ҳамма нарсада менга *бўйсунар*, қулдай эдинг. (И. Султон. Дўст). Ичмак-емаклари товсилғоч қулдай *мўйин эғиб*, кошингизга чиқиб келгай, иншооллоҳ (С. Сиёев. Яссавийнинг сўнгги сафари). Тўғри айтасиз, хизматкор қулдай бўлсин, – эрининг ҳалиги фикрини жўрттага қувватлади Нури, – бунақасини топиш кийин (Ойбек. Қутлуғ қон).

КУМҒОН

КУМҒОНДАЙ

Қайнамоқ. Қизғин, асабий, таранг ҳолатда бўлмоқ.

Ветеран, кўзига ҳеч нарса кўринмай, асфальт йўлда кокиниб, гўё чўкка кўмилган кумғондай *қайнаб*, хаёлан ҳамон Мансур меш билан олишар эди (О. Ёкубов. Адолат манзили). Қора кумғондай *қайнаб* ўтирган Чўли одам боласи билан жониворлар орасидаги боғлиқ жиҳатларни идрок этолмаса-да, Жондошни таъсирлантира олган талаба йигитга рашки келади (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Келса ҳам келсин-да, булоқдай жимиб, Келмасин кумғондай *қайнаб* дердилар (Н. Каримов. Тўрғай).

КУРТ

КУРТДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

Кемирмоқ, емирмоқ. Оғир руҳий азоб ҳақида.

Бу ўйлар юрагини қуртдай *кемиради* (М. Ҳазратқулов. Чирок ўчмаган кеча). Бўри Мавлонович юмшоқ, кенг креслода муҳим илмий муаммоларни ўйлаётгандек ўтирар, миясини эса ҳасад туйғуси қуртдек *кемирмоқда эди* (С. Нуров. Майсаларни аёз урмайди). Тубсиз ўйлар аста-секин Мадинахонимни қурт каби *емиради* (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). Иш билан бўлиб турмуш ташвишларидан чалғир, хаёлини қуртдек *кемираётган* кечинмалардан бир муддат халос бўларди (Ф. Тиловат. Қора кузгун).

КУР(У)Т

КУР(У)ТДАЙ

Санаб бермоқ, санаб олмоқ. Нақд пул хақида.

Дуч келган одамга беш юз сўмни **қуртдай санаб бериш** осон гапми?! (О. Мухтор. Эгилган бош). Кечириб кўясиз, ўша ўн тонна майизнинг пулини **қуртдай санаб олган** ўзлари эмасми? (И. Зойир. Қисмат ўчи). «Сирингни очаман» десам, уч тангани **қуртдай санаб беради** боёқиш (А. Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). «Меҳмонхонани курган бўлсанг, текинга курибсанми, **қурутдек** килиб ақчасини **санаб олгандирсан**» дейишинг мумкин эди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Шунча пулни **қуртдек санаб**, ўз қўли билан кассага топширди (А. Мамара-сулов. Сомончилар).

КУТИ

КУТИ(ЧА)ДАЙ

Кичкина, бежирим. Асосан, ҳовли, уй-жой хақида.

Ичкига яккаканот эшикдан кирилгач, **кутидек** ҳовли гир айлана айвонли иморат, япалок гишт ётқизилган йўлакнинг усти томга чиқарилган токсўри (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Машина сифмайдиган (унга машинанинг нима кераги бор) тор йўлакдан ўтиб, **кутидеккина** шинам ҳовлига кирасиз (Ў. Ҳошимов. Ўзбеклар). Бу – атрофи янги уйлар билан ўралган **кутичадай** ҳовли эди (Ойбек. Қутлуг қон). **Кутичадеккина** ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвонга очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуп уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам, ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган бир уй (А. Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар). **Кутидай** ёғоч кулбага кирди (Т. Мурод. Момо Ер кўшиғи).

КУШ

КУШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Учмоқ.* Жуда катта тезликда ҳаракатланмоқ.

У чопқиллаб келади-ю, муз йўлакда **кушдай** учади (А. Кўчимов. Ҳовлидаги майдонча). Бобур отини тоғдан келатган аскарлар томонга буриб, жиловини бўшатди. Бедов от **кушдай** учиб *бора бошлади* (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Жайхун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий ок бедов кумуш сувлиғини чайнаб бетоқат талпинар, депсиниб

юлкинар, бу кенг даштда **кушдай учгиси келарди** (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси). **Кушдек учиб бораётган** жайронлардан бири гўё мункиб кетгандек, юзтубан кулайди, оёқларини бир-икки тапирлатиб, жон беради (Х. Султон. Бобурийнома). Уйга **кушдек учиб келдим** (Ў. Умарбеков. Абдулла ковунчи). Қишлоқ чеккасидаги кўм-кўк пахтазорлар орасидан **кушдай учиб ўтган** машина ғизиллаб кирга чиқди (О. Ёкубов. Диёнат). Оғир қайикни **кушдай** энгил **учираётган** йигитлик куч-қудрати унинг овозида ҳам сезилиб туради (П. Қодиров. Авлодлар довоғи).

2. *Энгил*. Вазни жуда кам, ҳеч бир оғир эмас.

Шу пайт **кушдек энгил** бир кампирни етаклаб олиб киришди (С. Аҳмад. Киприкда қолган тонг). Жисмим **кушдек энгил** тортганини, аста-секин ҳавога кўтарилганимни ҳис қилдим (А. Абдиев. Муаллақ одам). Теримчи қизлар Шохлардаги **кушлардай энгил**, Қоматлари хаёл, Қуёш иси анкиб турар чехраларидан (Х. Даврон. Теримчи қизлар). Хоннинг пахлавон гавдаси анча кичрайиб, **кушдек энгил** бўлиб қолган, мош-гуруч соқолли юзи рангпар, калин қошлари остидаги кўзлари ич-ичига чўккан бўлса-да, ҳамон тийрак (Ғ. Каримий. Арслонхон минораси).

3. *Энгил*. Мулойим, ёқимли ҳаракат ҳақида.

Салима Султон бегим шундай деб сакраб отга минди. Унинг ҳаракатлари **куш каби энгил** ва завкли эди (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Улар нимжонгина, ҳозир тўкилиб тушаман деб турган кампирнинг **кушдай энгил** ўйинидан қикирлаб кула бошладилар (Н. Эшонқул. Уруш одамлари). Кўчадан гуррос сурон билан бир тўда йигит келар, саф олдида белига шоҳи қийик боғлаган хипча қоматли йигит карнай-сурнай овози ва қўш доира гижбангига **кушдек энгил** рақс тушар, ҳар замонда кўлларини канотдек ёзиб дўстлари томон учиб келиб, «Ҳа-ха-а!» деб кичкирар эди (Т. Максудов. Қайтмас тўлқинлар).

4. *Энгил, эркин; энгил тортмоқ, энгил сезмоқ*. Руҳан эркин, тетик ҳолат, жуда ёқимли, хуш ҳис-туйғулар ҳақида.

Сен алдасанг, мен алданмадим, Сен ғуссали, мен – **кушдай энгил** (Миртемир. Сурат). Тоғдай оғир юкни қифтига олиб, **Кушдай энгил** бўлиб юради шоир (А. Орипов. Шоир). Дилинг равшан, харомдан пок, Юрарсан **куш каби энгил** (А. Ўқтам. Гўдаклик...). Ёпирай, наҳот дунёда ҳамма бахтиёр, қувнок, **кушдай эркин-у**, ёлғиз у, Музаффар, шунчалик бадбахт, бадном ва забун аҳволга тушиб қолса? (О. Ёкубов. Оққушлар, оппоқ кушлар). Бу кун бир қийикнинг бошини келтирдим. Уни есангиз барча ғурбат, барча хасталикдан фориг бўлиб, **кушдай энгил тортасиз**, давлатпаноҳ! (О. Ёкубов. Улуғбек хазинаси).

Оғриклар вужудини тарк этиб, куш каби *енгил тортди* (Т. Малик. Шайтанат). Потхурга келгандан бери у ўзини кушдай *енгил сезади* (П. Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар). Энди у ўзини кушдай *енгил ҳис қилди* (М. Ҳазраткулов. Икром). – Э, йўк, – деди чол ёркин, аммо ботинан толғин жилмайиб. – Мен ўзимни кушдек *енгил ҳис этяпман*. Шу муҳим (Ш. Холмирзаев. Танҳолик). Довондан ошгунларига қадар эркин кушдек эдилар (Т. Малик. Шайтанат).

(ХУДДИ) ТУЗОҚ (КАФАС)КА ТУШГАН КУШДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛ)

1. *Питирламоқ*. Иложсизликдан ўзини ҳар томонга ташламоқ.

Бехзод унинг тагида тузоққа тушган кушдай *питирлаб*, кучоғидан чиқиб кетишга интилар, овози хириллаб: «Кўйвор, айик полвон, кўйвор!» – деб, жон-жаҳди билан олишар, бироқ Акмал унинг питир-питирларидан баттар завкланиб, тор уйни бошига кўтариб кулар ва ҳадеб: «Латта! Мен сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир бутун дунёга жар солиб, бутун республикага зиёфат берардим, тентак!» – деб кичкирарди (О. Ёкубов. Оккушлар, оппоқ кушлар). Амир тузоққа тушган кушдай *питир-питир қилиб*, зарбоф тўни этагидан бошини соқит қилди (О. Ёкубов. Кўҳна дунё). Бўрибоев худди кафасга тушган кушдай *питирлаб* колди (О. Ёкубов. Диёнат).

2. *Юраги потирламоқ, питирламоқ*. Қаттиқ ҳаяжон натижа-сидаги таранг ҳиссий ҳолат ҳақида.

Юраги тузоқдаги куш каби потирлади (Т. Малик. Шайтанат). Қизнинг *юраги* худди тузоққа тушган кушдек *питирлаб* урар, юзи ловуллаб ёнарди (О. Ёкубов. Баҳор кунларидан бирида). У ҳам шу чоқда онасига рўбарў келишни истамайди. *Юраги* тузоқдаги куш мисол *потирлайди* (Т. Малик. Сўнгги ўк). *Юраги* кафасдаги ночор куш каби *питирлаб*, беҳаловат қилди (Т. Малик. Алвидо, болалик). Икки юрак кафасга тушган кушдай *питирчилар*, кўксини ёриб чикмоққа интиларди гўё (Ж. Абдуллахонов. Орият).

К У Ю Н

КУЮНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Елмоқ, учмоқ*. Жуда тез ҳаракатланмоқ, шиддат билан югурмоқ.

Буни ундан кўра олдинроқ ок тулпор сезгандай шиддат билан ортга ўгирилди ва *куюндай елиб кетди* (М. Али. Улуғ салтанат).

Бир махаллар қуюнлайин юрардим *елиб*, Энди бўлса у айланар менинг бошимдан (А. Орипов. Сароб). *Елиб ўтган қуюндай* Амир Темур навқари (С. Ҳаким. Излар). Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай *учиб келар*, адир тепасида эса, учинчи отлик кўринар, у ҳам сипоҳми, йўқми, билиб бўлмас эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Олдинда қуюндай *учиб келаятган* отлик – сочлари ва қош-киприклари куйиб сарғайиб кетган ёш йигитнинг олисданок зарб билан отган пичоғи биринчи бўлиб тилмочнинг кўксига қадалди (Х. Шайхов. Оловдан чиққан одам). Фотима қуюндек *учиб келиб*, Қуръонга ёпишди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

2. *Ёпирилмоқ, бостириб келмоқ*. Тўда бўлиб, кўплашиб келмоқ, таклифсиз келмоқ; гала бўлиб хужум қилмоқ.

Улар чақмоқдай чақилиб, босқинчилар устига қуюндай *ёпирилишади* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Рақибларнинг қуюндай *бостириб келишлари*, ўточар яроғлардан ўк ёғдириб, ҳаммаёқнинг вайронасини чиқаришлари учун қулайлик туғилади (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Улар шовқин-сурон билан, қуюндай *бостириб келишди*. Жияни билан жўрасини кўриб, унинг баҳридили очилиб кетди (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Йигит йўлакка яқинлашмасидан қуюндай *ёпирилиб*, уч қиз кириб келди (А. Абдуллаев. Дард). Овози дўриллаб қолган тенгдошлари қуюндек *ёпирилиб келди* (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

3. *Чарх урмоқ, айланмоқ*. Одамни рухий қийноққа соладиган ўй-хаёл, ҳис-туйғу, гап-сўз қабилар ҳақида.

Ибн Сино ҳамон ўйга толиб, пойгақда бош эгиб турар, унинг дилидаги ҳислар қуюндай *чарх урар*, алам захархандага, захарханда аччиқ аламга айланар эди (О. Ёқубов. Кўҳна дунё). Қаландар Қарноқий усиз ҳам учиб кетаётган бўлиқ аргумоғини аёвсиз қамчилаб бораркан, фикрлари қуюндай *чарх урарди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Унинг фикру ёдида битта савол қуюндай *айланарди* (У. Ҳамдам. Мувозанат). Мирзо Улуғбек хаёли қуюндай *чарх уриб*, яна баҳмалдай тиниқ тубсиз фалакка кўз тикди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Аброр Шукурович хаёлида қуюндай *чарх урган* бу аламли ўйларни аранг жиловлаб қайнатасига қаради. (О. Ёқубов. Диёнат). Мирзо Улуғбек аъзойи баданини чулғаб олган совук ваҳимадан тирноқларигача музлаб, гаранг бўлиб турар, хаёлида эса яна ўша нотинч ва исёнкор ўйлар қуюндай *чарх урар эди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

КЎЗИЧОК

КЎЗИЧОҚДАЙ

Сакрамоқ, иргишламоқ. Хурсандлик билан сакраб-ўйнамоқ. Асосан, одам хақида.

Пари деса дегудек, юришларида бир навозиш, тиркишдан қараётганимни сезгандай эркаланиб, *кўзичоқдай сакраб-сакраб* келади (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Ёдгормурод бир ажиб қувнаб, *кўзичоқдай сакраб* ўйноқлай кетди (М. Мансур. Жудолик диёри). Бепоен адирларда *кўзичоқдек иргишлаб*, майсаларга думаласанг, гирдоб каби ғалаён кўтарсанг (Ф. Мусажонов. Ҳиммат).

КЎЗИКОРИН

(ХУДДИ) КЎЗИКОРИНДАЙ

Бодраб чиқмоқ (// потраб чиқмоқ), кўпаймоқ. Дувиллаб чикмоқ, кўплаб мунтазам пайдо бўлмоқ.

Ажабмаски, Фалония деганлари кейинги йилларда *кўзикориндай бодраб чиқаётган* янги, мустикал, тинчликпар-вар давлатлардан бўлса (М. М. Дўст. Лолазор). Александра Павловна кибр билан дугоналарига бир-бир назар ташларкан: – Эримнинг айтишича, – дея аллақандай кин билан сўз бошлади. – Ҳамма ёқни қаланғи-қасанғи дайдилар босиб кетганмиш. Ҳар қадамда *кўзикориндай потраб чиқади* унақалар, дейди (З. Куролбой қизи. Машаққатлар гирдоби). Кеча унинг душмани бир Тўхтамиш бўлган бўлса, энди улар ёмғирдан сўнгги *кўзикориндек кўпаяди* ва охир-оқибатда Ўрусхонга тинчлик бермайдилар (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва килич). Азал шундай: ёв қочса, Кўпаяди ботирлар, Худди *кўзикориндай* Униб чиқар *потирлаб* (Т. Адашбоев. Тоғларга термулган хаёл). Нигоҳи Тошкентнинг осмонўпар биноларига, бир-бирини қувиб кетаётган машиналарга, янги массивларда *кўзикориндек потраб ётган* бетон уйларга тушса-да, хаёл кўзлари Каспий соҳилида эллипс шаклида ястаниб ётган Боқуни, унинг сершовкин кўчаларини кўрар... эди (М. Ҳазратқулов. Кўккўл). «Яхши» дедингизми? Тенгсиз эди! Унинг авжи хозир *кўзикориндай* чиқаётганларнинг ҳеч бирида йўқ эди (Т. Малик. Шайтанат). Шеърятимизда «дард», «оғрик» деган сўзлар ёмғирдан кейинги *кўзикориндек бодраб кетди* (Н. Раҳимжонов. Мустикаллик даври ўзбек шеъряти).

Қ Ҷ Й

ҚҶЙДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ)

1. *Ювош*. Тезда қизишиб кетмайдиган, кескин, кизгин харакатларга мойил бўлмаган.

Ҳамма нарсанинг оқибатини ўйлайвериб, *қўйдай ювош*, чумчукдай кўрқоқ бўп қопман, – Садир нозир унинг кўзларига каттик тикилди (Н. Норқобилов. Тоғ одами). Мусулмонқул ...*қўй каби ювош* Тошкент ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгилади ва ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни хон кўтариб, эл елкасига минди. (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Ҳамманг *қўйдай ювош* тортиб келасанлар-да, думчаларингга нам теккач, одамни писанд қилмай қўясанлар (И. Зойир. Қисмат ўчи). Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у *қўйдай ювош*, кизлардай тортинчоқ кўринар, чехраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси). Тўқли мерган *қўйдек ювош*, мутавозе ўтирибди (Ойбек. Навоий). Шошманглар, кўлга етайлик. Бобомнинг *қўйдек ювош* оти бор, миниб роса сайр қиласизлар (А. Ибодинов. Кўл бўйида).

2. *Бўғизламоқ, сўймоқ*. Шафқатсизларча, бераҳмлиқ билан одамнинг бошини танасидан жудо қилмоқ.

Мен сиз каби гўдакларни *қўйдек бўғизлаб*, Чаманларни топтаб, хазон этганим йўқ-ку! (Ж. Камол. Жамила). Бирор чоратадбир қўллаб, Алибекни *қўйдек бўғизлаб* чиқиб кетиш мумкин эди-ку? (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Сарой Беркага етиб келиб, хонлик тахтига ўтирган Бердибек ундан айрилиб қолмаслик учун қисқа муддат ичида бирин-кетин бир акаси ва ўн бир нафар укасини *қўйдек бўғизлатди* (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Булар *қўйдек сўйилиб кетаберадилар!* (Шукрулло. Тирик руҳлар).

Қ Ҷ Л

БЕШ ҚҶЛДАЙ

Мукаммал, икир-чикиригача *билмоқ*; ҳар тарафлама маълум, билинган, *аён, аниқ*. Бошқа вариантлари (БЕШ БАРМОҚДАЙ, БЕШ ПАНЖАДАЙ)га қараганда нутқда жуда кенг қўлланади.

Роботларнинг қандай қойилмаком ишлар қилаётгани, ойга неча марта сунъий йўлдош учирилганини *беш қўлдай биламан* (А. Кўчимов. Қайта туғилган бола). Кинонинг ипиданигнасигача *беш қўлдай билган* одам қандай қилиб бу гапни айт-

ган, ҳайронсан киши (Х. Дўстмуҳаммад. Кино – орзулар экранни). Шу сабабдан ҳалиги отахонлардан бири – Умаркул отанинг ҳаёти ҳам ҳаммага беш қўлдай маълум (О. Мухтор. Эгилган бош). Тўққиз йил арава ҳайладим. Дехқонобод, Шаҳрисабз, Китоб йўллари менга беш қўлдай таниш (Н. Эшонкул. Уруш одамлари). Бу ёғи энди бари беш қўлдек аён бўлиб қолади. (Э. Аъзам. Шовкин). Айни эҳтимол бордай эди. Бордай, деб айтмоқ не, айни эҳтимол беш қўлдай аён эди (М. М. Дўст. Лолазор). Каримжон Раҳимжон ўғли қуш тилини тушунгандек боғ боқишни, дов-дарахтларни парвариш қилишни беш қўлдек биларди (Н. Раҳимжонов. Ижодкор шахси ва бадий асар биографияси).

КЎНҒИРОК

КЎНҒИРОКДАЙ

1. *Жарангдор*, ёқимли; *жарангламоқ*. Асосан, овоз ҳақида.

Гулгинанинг ёғдай майин, тоғ жилғасидек тиник, **кўнғирокдай жарангдор** овозини тингларди, холос (М. Ҳазраткулов. Кўккўл). Ия, хабарингиз йўқми? – деди кувнок ва **кўнғирокдек жарангдор** овозда ҳамшира (Х. Дўстмуҳаммад. Жимжитхонага йўл). Сизни бобомлар чақиряптилар! – деди болакай овози **кўнғирокдай жаранглаб** (О. Ёқубов. Адолат манзили). **Кўнғирокдай жаранглаган**, шеvasи ажиб бир ёқимли бу овознинг дангал ва шўхлиги Бекназарнинг хайратини янада оширди (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари). Раис бува келдилар! – дейди қайсидир киз **кўнғирокдай** овоз билан (Ў. Ҳошимов. Дехқоннинг бир қуни). Илёс нигоҳи билан кишининг орқасидан кузатаркан, боланинг **кўнғирокдай** овози уни яна ўзига қаратди (И. Зойир. Қисмат ўчи). Супа четига чўнкайиб, кўлига обдаста олди. Энди дарвоза томондан қиз боланинг нозик, **кўнғирокдек** овози аниқ-тиник эшитилди: – Шукур ака-а! (Ш. Бўтаев. Кўчада қолган овоз). Гулсин билан Хонимбиби энди дотор билан кўшиққа ўлтирдилар. Гулсин ўзининг **кўнғирокдек** товуши билан «Йиғларман» куйидан бошлади (А. Қодирий. Ўткан кунлар). Гулбаданбегим ҳам **кўнғирокдек** товуш билан кулиб юборди (Х. Султон. Бобурийнома).

2. Жингалак. Асосан, соч ҳақида.

Хушрўйгина, сочлари **кўнғирокдай** набираси бўйнидаги кўзмунчокни тортиб, худди узиб олмоқчидай юлкиб ўйнар эди (А. Жўраев. Кўзмунчок). Татьяна бўйчангина, сочлари **кўнғирокдай**, малларанг, кўзлари кўм-кўк; ўзи жуда хушфёъл, онасидан ҳам кўнгилчанрок, онасидан-да саховатлирок экан (Н. Қилич. Зилзила).

1. *Қора; қораймоқ.* Шундай ранг ва шу рангга мойил тусга кирмок. Кўпроқ булут, осмон, сув кабилар ҳақида.

Кунботар томондан **кўрғошиндек қоп-қора** булут шу томонга судралиб келмокда (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Элмурод чексиз-чегарасиз **кўрғошиндай** осмонга кўзларини укалаб-укалаб каради: хавонинг авзойи бузук, чувалашган булутлардан кандайдир нохушлик уфурар, тоғ чўккиларида булутлар пастлаб, тўйинаётгандай эди (И. Зойир. Қисмат ўчи). **Кўрғошиндай қорайиб турган** осмонга оплоқ парда тортаётган тонгмикан, куёшнинг жарчисимикан, янги куннинг шарпасимикан? (Б. М. Али. Кўктўнлилар). **Кўрғошиндек қорайган** осмонни у четандан кўряпти (Б. М. Али. Кўктўнлилар). Кеч ғираширасида сув **кўрғошинга ўхшаб қорайиб** окарди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари).

2. *Оғир; оғирлашмоқ.* Вазни катта, одатдаги вазнидан ортик туюлмок; меъёри бузук, меъёри бузилган.

Ҳаёлида режа тузди: ёшлиги ўтган, умрининг яхши-ёмон кунлари кечган бу азим шаҳарнинг обод ва жинкўчаларини, пастбаланд майдонларини, хилват ва кадрдон хиёбонларини, беғам ва серташвиш одамларини яна бир кўрмокни, **кўрғошиндек оғир**, дим хавосини тагин бир бор туймокни, ўзи билган ва билмаган кўп азиз жойларни зиёрат қилиб, фикран алвидо айтмокни тилади (Х. Султонов. Ажойиб кунларнинг бирида). Чикдим худди **кўрғошиндай зил** – Зил бир юкни уйда қолдириб (Ҳ. Худойбердиева. Уйга). Ойшахон ётган кўйича **кўрғошиндай** кўлини зўрға кўтариб, ўғлини бағрига босди (П. Қодиров. Эрк). Суярқулни уйку элтар, киприклари **кўрғошиндай оғирлашиб борарди** (А. Кўчимов. Ок каптарлар ороли).

3. *Қулогига қуйилмоқ.* Ҳеч бир эсдан чикмайдиган даражада хотирага ўрнашмок.

Мадраса биноси Амир Темурнинг кайтишига кадар битиши ҳақидаги Бибиҳонимнинг талаби усталарнинг **қулогига кўрғошиндек қуйилган** эди (Х. Даврон. Бибиҳоним киссаси ёхуд тугамаган дoston). Бу гап **қулогимга кўрғошиндай қуйилиб** қолди (С. Сиёев. Пайваста диллар меъмори). Ҳаётимда бир нарсага иймон келтирдимки, шу сўзларимни **қулогингизга кўрғошиндек қуйиб олинг** (Н. Қобул. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич). Ахир, кизалоқлигидан **қулогига кўрғошиндай қуйиб** келмайдими бу ҳақда?! (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Ҳазратим, олтиндин аъло ҳикматли ўғитларингиз **қулоқларимга**

кўрғошиндай қуйлиб, хотиримга михдай қокилиб колур!
(О. Тожибоева. Олмос сир).

КЎЧҚОР

КЎЧҚОРДАЙ

Паҳлавон, ботир, суюмли. Асосан, ўғил фарзанд, болалар ҳақида.

Кўчқордай ўғил берсин деб, дуо қилиб эдингиз, оти ўзи билан туғилди – Кўчқорбой (Б. М. Али. Кўктўнлиллар). Халойиқ, Хумоюн ҳазратлари Наврўз айёмида қилган барча яхши ниятларига етсинлар! Янги йил ҳазратимга **кўчқордай** ўғил ато этсин! (П. Қодиров. Хумоюн ва Акбар). Оллоҳ субҳонаху ва таоло аларга **кўчқордай** ўғул ато айламиш (Э. Самандар. Султон Жаллолиддин). **Кўчқордай-кўчқордай** ўғилларим бор! Катта бўлса, отнинг Тарлонини минаман деяпти (Т. Мурод. От кишнаган окшом). **Кўчқордек** битта Турсунбойим ёнига **кўчқордек** ўғил қўшилса бўларди-да. Ишқилиб, омон-эсон дунёга келсин-да! (С. Ахмад. Қирқ беш кун). Эрта-индин **кўчқордек** ўғил туғиб берадиган хотинига битта қўйлак оберолмайдиган эр қанақа ўзи? Белида белбоғи борми? (Ў. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари).

КЎҒИРЧОҚ

КЎҒИРЧОҚДАЙ

Жуда ҳам келишган, бежирим, чиройли. Асосан, одам ҳақида.

Кўчада Тўтиқиз ўзидан хиёл катта, ўзига ўхшаш чиройли, **кўғирчоқдек** бир кизча билан турар эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишингизнинг тусини, албатта, узок фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу киз тўғрисида мен тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг кошини, кўзини, тусини, **кўғирчоқдек** қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман (А. Қодирий. Ўткан кунлар). **Кўғирчоқдай** ясантирилган жажоки кизчанинг кош-кўзи беихтиёр Дилдор оғачани эслатди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ўшанда гоғлик қилганингизда **кўғирчоқдек** бу киз қаёқда эди сизга! (Шухрат. Жаннат қидирганлар). Шу Соҳибназар аканинг саккизинчига ўтган кизчаси **кўғирчоқдекки**на бўлибди-да (А. Аъзам. Одамнинг оласи). У эри билан бу **кўғирчоқдекки**на жувон ўртасида азалдан қандайдир жуда илиқ, жуда самимий муносабатлар борлигини билар... эди (О. Ёкубов. Оккушлар, оппок қушлар).

Ғ

ҒАЛВИР

ҒАЛВИРДЕК

Илвирамоқ: тешик, суюкликни тутиб турмайдиган. Кўпроқ юракнинг рухий жароҳати, турли нарсаларнинг суюкликни тутмаслиги ҳақида.

«Юргил!» дея кўнглидаги кишисини тинимсиз чорласада, орзуманда Самандарнинг тақдирдан тухфа кутишдан, ундангина озурда қалбига, жароҳатлардан гўё ғалвирдек *илвираб кетган* юрагига малҳам соғинишдан бошқа чораси йўқ эди (У. Ҳамдам. Сабо ва Самандар). Жуда иссиқ. Биронта ҳам япроқ кимирламайди. Одамнинг олган нафаси ичига иссиқ ҳовур бўлиб куйилади. Столга кўлини қўйса, чип этиб ёпишади. Ичган чойи, худди бадани ғалвирдек, тер бўлиб сиркиб чиқади (А. Аъзам. Бу куннинг давоми).

ҒОЗ

ҒОЗДАЙ

Тик; *бўйинини чўзмоқ, қад кермоқ.* Одамнинг қаддини тик тутиши, бўйинини чўзиши, керилиб юриши ҳақида.

Юрганда қаддини букмай, ғоздай юради. Гапирганда башарасини тириштирмай, текис гапиради (С. Аҳмад. Куёв) Б а ҳ р и: Пигурасиям сақланган. Ғоздек *юради.* Башарасида битта ҳам ажин йўқ (С. Аҳмад. Куёв). Уларнинг муросасозлигидан рухланган қози ўзини ўнглаб, қаддини тиклади ва *бўйинини ғоздек чўзиб, ваъзхонликка тутинди* (Ғ. Каримий. Наршах қалъаси). Шойбаркутга ясаниб, тилла-кумушга безаниб, ўртада ғоздек *қад керган* бекач хотин Мешполвонга масхараомуз оҳангда: «Келин кўргани келдингми? Ўзингга ўхшаган пўрдоқисидан танлайвер» деган эди, кизлар типирчилаб қийқиришга тушишди (А. Обиджон. Мешполвоннинг жанглари). Кўнгли тоғдай бўлиб, кенгаш ўтадиган қуни ғоздай *керилиб* Тошкентга етиб келса бўладими? (Ў. Мирзаёр. Куёв). Бир кун совға олгач у, Кўнгли тўлиб қолгач у, Бўйинин ғоздай *керди* у, Менга савол берди у (К. Турдиева. Менда йўқ нарсани топ). У ҳали бақувват, баланд, келишган гав-

дасини ғоздай тутиб, сурувнинг оркасидан кетди (С. Анорбоев. Оксой шалолалари).

ҒУНЧА

ҒУНЧАДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, ЯНГЛИҒ)

Нозик, гўзал. Асосан, аёлнинг (кизил ва мўъжаз) лаби, умуман, аёлнинг гўзаллиги ҳақида

Мен шу асрнинг бир митти фарзандиман, Мен унинг бутун кўполлигини, Бутун нозиклигини, Бутун совуклигини, Бутун хароратини Сенинг шу ғунчадай *нозик* лабларингга Жойлаштирмак истайман, севгилим. (А. Орипов. Мен сени куйламоқ истайман). Гулзорингда ғунчадек, Ўпгайман дудоғингдан (Миртемир. Мен келгум). Ҳа, энди, оддий гапни ҳам шундай ваҳима билан айтасизки, тўғриси, шу ғунчадай лаблардан қандай янгилик чиқаркин, деб ҳадиксираб коларкансан (А. Абдуллаев. Дард). Бобур уни яқин йилларда кўрган эмас, аммо кўрганлар ҳаммаси Ойиша бегимнинг ғунчадек *гўзаллигини* мақтаб келганини эшитган (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Ярамас гўрсўхтанинг гапини қара-я, ғунчадай кизимни эрка-тантқ арзандаларига она қилиб берармишман, ҳаҳ, ҳаммомни ҳавас қилган туя-ей (Қ. Кенжа. Палахмон тошлари).

Ҳ

ҲАБАШ

ҲАБАШДАЙ

Айнан занжидай.

Умримда кўрмаган бир одам келди. Ҳабашдай қоп-қора, бошида жуни тўкилиб кетган ярқок телпак, оёғида чорик (Ш. Холмирзаев. Йўллар, йўлдошлар). Башаранг **ҳабашга ўхшаган қоп-қора**, юришинг айикқа ўхшайди (С. Аҳмад. Ҳижрон кунлари). Дарвеш-масхарабоз озгин, **ҳабашдек қора**, Ар-боб, аксинча, семиз, оппок киши эди (О. Мухтор. Майдон). **Ҳабашдай қорайиб кетган ўсик** мўйловли йигит қора отнинг сағрисидан сакраб тушди-ю, бостирмага қараб югурди (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Офтобда пишиб, **ҳабашдай қорайиб кетган**, бунинг устига Ҳошимдай ўзига зеб бериш, чиройли кийишларга ҳам эътибор бермай қўйган эди (Ж. Абдуллахонов. Тўфон). Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди. Чўл шамоли унинг баданини **ҳабашдек қорайтирган** (С. Аҳмад. Уфк).

ҲАЙВОН

ҲАЙВОНДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛ, -ГА ЎХШАБ)

Ҳайвонларга хос ҳаракат-ҳолатларни қилмоқ, уларга хос белги-хусусиятларга эга бўлмоқ. Одамлар ҳақида; кучли салбий муносабат ифодаланади.

Ҳайвондай умр кечириб, **ҳайвондай ўлим** топган одам ачи-нишимизга арзимайди. Аксинча, яхши одамнинг вафотидан кўнглимиз оғрийди. «Яна яшаса бўларди» деймиз (Т. Малик. Шайтанат). Натижада одамзод эзгуликдан ва унинг учун чидам билан курашнинг азобу роҳатидан бир онда юз ўгириб, **ҳайвон мисол** фақат ва фақат жисмининг истакларини қондириш йўлига ўтади. Ана унда киёмат кўпди, деяверинг (У. Ҳамдам. Мувозанат). Лекин **ҳайвонга ўхшаб** яшашга одамнинг кўнгли чопмайди-да (У. Ҳамдам. Мувозанат). **Ҳайвон каби** ерга ётиб, тили билан ялаб-ялаб сув ичади, мамнун бўлиб яна гўлдирайди ўзича, бошини кийшайтириб сув тубига қараб туради (И. Сул-

тон. Озод). Каламуш хар тишлаганда жиноятчи хайвондек ўқиради (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

Ҳ А Й К А Л

ХАЙКАЛДАЙ (КАБИ, СИНГАРИ, МИСОЛИ)

Қотмоқ. Тамоман ҳаракатсиз, сассиз-шарпасиз колмоқ. Асосан, одам ҳақида.

Уйда кий-чув бошланган, катта опамлар ўрта эшикда хайкалдек *қотиб қолган* дадамларнинг бўйнига осилиб йиғламоқда (О. Ёкубов. Музқаймоқ). Зобитлар ҳам ўз сафлари олдида кўллари чаккаларига кўйиб, чест бериб, *хайкалдай қотдилар* (Ж. Абдуллахонов. Тарки дунё). Аммо махсус радиомарказ ишга тушиши ҳамон у бутунлай ўзгарди. Дастлаб *хайкал каби қотиб* турди (Т. Малик. Фалак). У шу ҳолатида хайкалга ўхшар, чиндан ҳам, *хайкал каби қотиб* турар эди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Уларнинг изидан Термулган кўйи Қиз *қотиб қолади хайкал мисоли* (Ж. Камол. Эшикда ой тўлкини). Бир неча фурсат *хайкал сингари қотиб* тургач, юзига шамол келтириб урган майда ёмғир томчиларидан сесканиб аста юра бошлади (Т. Малик. Шайтанат). Хонада Гавҳар ёлғиз (омадни қаранг) эди. Темирга кўзи тушди-ю, *хайкалдай қотиб қолди* (М. Ҳазратқулов. Чироқ ўчмаган кеча). У бу хабардан ажабланмади ҳам, ўтирган жойидан остонадаги аёлларга бурилиб ҳам карамади – *хайкалдай*, гўё тошдай *қотиб* ўтираверди (Н. Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмади). Айтганда ҳам чунонам бошлаб айтдимки, амаки лапанглаб келаётган жойида пешанаси деворга урилгандек такка тўхтади, тўхтади эмас, *хайкалдек қотди* (Х. Дўстмуҳаммад. Алам).

Ҳ А Л И М

ҲАЛИМДАЙ

Юмшоқ, мулойим; юмшамоқ. Асосан, одам ва унинг табиати, руҳияти, кайфияти ҳақида.

Ахир, кўйда ювош, *ҳалимдай юмшоқ*, пашшагаям озор бермайдиган, бузокнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайдиган одам (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Бундай пайтларда босиклик билан, *ҳалимдек юмшоқ* бўлиб гапирадиган Қодирхўжа бу гал ўзини тутолмади (Р. Файзий. Ҳазрати инсон). Совчи бўлган хотин *ҳалимдек юмшоққина* экан. Инобат уни икки кунда шафтоликоқи қилиб кўяди (С. Аҳмад. Келинлар кўзғолони). Кўз олдидан эса *ҳалимдек юмшоқ* чолнинг нурли

юзи ўтиб, ичимдан хўрликми, йиғими – бир нарса тошиб келарди (М. Мансур. Жудолик диёри). Вужуди халимдай юмшади. Ўзини гўё куш каби ҳис қилди (Т. Малик. Шайтанат). Бу ҳассос шоир, бу пешонасида нур, зако яркираб турадиган, халимдек мулойим инсон Некрасов руҳига, унинг «қасос ва қайғу» лирикасига шу қадар яқинлашган эдики... (Н. Каримов. Миртемир). Пошша хола энг асосийси, халимдай Хайрибиби эътиборини қозонди, ўз тарафига олди (Д. Нурий. Осмон устун). Хотининг раҳматли халимдеккина, паришталиқкина эди (С. Аҳмад. Жимжитлик). Эшиқдан халимдай мулойим бўлиб кириб келишидан бир балоси боров, деб ўйловдим-а (С. Аҳмад. Келинлар кўзғолони).

ҲАЛҚА

ҲАЛҚАДАЙ

Ўрамоқ. Муайян одамлар, жой-нарсаларнинг чор атрофини куршамок.

Курашчилар майдонни халқадай ўраб турганларга яқинлашишди. Одамлар ўзларини орқага ташладилар (Т. Малик. Фалак). Атрофни халқадек ўраб турган милиция ходимлари ҳам ўзларини панага олишди (С. Аҳмад. Қирк беш кун). Хирмонтепани халқадай ўраб олган қишлоқни окшом нимранг йўрғанига чирмар, гуллаб ётган олмазорлар орасидан уйларнинг томлари қизариб кўринар эди (Ў. Ҳошимов. Қалбингга кулок сол). Ва беадад бир ҳайратдан тек қотди, чиндан ҳам, ер қомига тушиб қолгандек туюлганича бор экан – гирд тевааракни баланд тоғ қоялари халқадек ўраб олган – истироҳатгоҳ кўркем дара қўйнида жойлашган эди (Н. Қилич. Ошиқдара тутқунлари). Шундагина Соат қий-чув тинчиб қолганини, атрофини катта-кичик болалару қизлар халқадек ўраб, ўшшайиб турганини кўрди (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

ҲАММОМ

ҲАММОМДАЙ

Қизимоқ, исимоқ; иссиқ. Ҳарорати кўтарилмоқ; баланд харорат. Асосан, ҳаво харорати ҳақида.

Кун исиб кетганида бандаргоҳнинг чоғроқ масжидига кириб салқинлар эдик, бугун аксига олиб, ток йўк экан, ҳаммомдай қизиб кетди (Х. Султон. Бобурийнома). Мана, энди ҳаммомдай қизиб ётган бетон каталақда азоб тортиб ётибман – айтилган муддатга уч кун қолди, ваъда эса битгани йўк (Х. Султон. Бобу-

рийнома). Зум ўтмай, уйчам ҳаммомдай *исиди* (Н. Раҳмат. Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги). Ҳар шанба ё дам олиш кунлари солдатлар ...шу кишлоқларга отланишар, томларини қор босган, тор, лекин ҳаммомдай *иссиқ* клубларда гармонь садоси остида ер депсиниб танца тушишар, янги фильм кўйилса, сахнадан кўра ёнларидаги кизларга кўпроқ эътибор беришиб, ғира-шира залда пик-пик кулишиб, пинҳона пичирлашиб, кино кўришарди (О. Ёкубов. Биллур кандиллар).

Ҳ А С С А

КЎРГА ҲАССАДАЙ (МИСОЛИ)

Тушунтирмақ; аён. Нақд килиб англатмоқ, ҳар қандай шубҳадан холи.

Одам ўғли, завол кўрма, Бўлма одам заволи, *Тушунтирдим* ҳамма гапни *Кўрга ҳасса мисоли* (А. Орипов. Тарбия). «Тошкент окшоми» газетасида таниш мухбирнинг ярим бетдан каттарок мақоласи чиқибди, ўқиб кўрсам, унинг бир жойида «*кўрга ҳассадай аён*» деган ибора ишлатилган экан (Н. Остон. Қисқа туташув).

Х Ў К И З

ХЎКИЗДАЙ

1. *Қайсар*, ўжар, етовга юрмайдиган. Ўз билганидан қолмайдиган одам ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Биласанми, бундай пайтда ўзбеклар нима дейди? – *Хўкиздеқ қайсар* экансан дейишади (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши). Жувоз кўрмаган *хўкиздеқ қайсарлик қилган* эди, қайсар хўкизларни савалайдиган беҳи гаврон билан роса саваладим (Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши).

2. Катта, кўпол. Асосан, одам, ит ва шу кабилар ҳақида; салбий муносабат ифодаланади.

Ишонган одам бундай қилмайди; уйида *хўкиздай* ўғли ағанаб ётса-ю, қорга ботиб қолган машинасини йўлга чиқариш учун қап-катта одам ҳамсоясидан ёрдам сўраб ялиниб юрса-я! (Н. Бокий. Ҳисорак). *Хўкиздай* бўлмай ўл-да, сен, Улжон. Келиб-келиб бир майибга кучинг етдими? Кўлини синдириб кўйибсан-ку, жувонмарг (Н. Эшонқул. Қултой). *Хўкиздай* йигитни авайлайман, деб, ўзингиз йиқилиб қолманг, дейман-да, эна (З. Қуролбой кизи. Ёзсиз йил). Базмга борди – бўлди-да! Хотинхалаж ичида нима бор *хўкиздай* йигитга! (Ў. Ҳошимов. Икки эпик ораси). *Хўкиздеқ-хўкиздеқ* учта ит уч томондан ёпишса! (Э. Аъзам. Шовкин).

3. *Кучли, полвон, бақувват*. Асосан, одам ҳақида.

Шунинг учунми унга кимдир «гўппон» деб лақаб қўйган-у, уям ўша лақабга ўрганиб қолган. Лекин ўзи хўкиздеқ *кучли* (Ш. Холмирзаев. Чиллак ўйини). Кечаси алламаҳал. Жалил безовта. Қўрқади. Қуюндан қўрқади. У хўкиздеқ *кучли* (Ш. Холмирзаев. Табассум). Қўй, Назар жўра, – деб колди Ошно. – Сенга ярашмас экан. Гавдангга қара, хўкиздай *полвон* одам, мандақа бир полвонмасга кунчилик қиляпсан (М. М. Дўст. Лолазор). Шунинг учун Рафик акамнинг айтганларига кўнинг, – насиҳатга тушди хўкиздеқ *бақувват*, сочини тап-тақир қилиб кирдирган Шотир исмли шериги (Ф. Тиловат. Қора қузғун).

4. *Ишламоқ*. Қаттиқ, бор куч-ғайрати билан меҳнат қилмоқ.

Заводда эртадан кечгача хўкиздеқ *ишлаб*, уч юз маош олиб кўр-чи, минг кишини тўплаб тўй қила олармикансан? (Ў. Ҳошимов. Тушда кечган умрлар).

НИЗОМИДДИН МАҲМУДОВ
ДУРДОНА ХУДОЙБЕРГАНОВА

**ЎЗБЕК ТИЛИ ЎХШАТИШЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ**

Тошкент «Маънавият» 2013

Мухаррир Б. Умаров

Мусаввир К. Попова

Техн. мухаррир Ш. Соҳибов

Мусахҳихлар: О. Бозорова, О. Пардаев

Компьютерда тайёрловчи И. Аҳмедов

Лицензия А1 №189, 12.12.2011 й. да берилган. Босишга 18.06.2013 й. да рухсат
этилди. Бичими 60x90/16, Times гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли б. т. 20,0. Нашр т. 15,29. 3000. нусха. Буюртма № 13-611.

Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Тараққиёт 2-берккуча, 2-уй. Шартнома 18–13.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа
ижодий уйида chop этилди. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй, 2013.